

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI**

**TÜRKLERİN İSLAMLAŞMASINDA TİCARİ
FAALİYETLERİN ROLÜ**

Doktora Tezi

Muhammet KARAAĞAÇ

Danışman

Prof. Dr. Metin YILMAZ

SAMSUN
2021

TEZ KABUL VE ONAYI

Muhammet KARAAĞAÇ tarafından, **Prof. Dr. Metin YILMAZ** danışmanlığında hazırlanan “**Türklerin İslamlaşmasında Ticari Faaliyetlerin Rolü**” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 05.11.2021 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	İmza	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. Nesimi YAZICI KTO Karatay Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye Danışman	Prof. Dr. Metin YILMAZ Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Kenan AYAR Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY
... / ... / ...
Prof. Dr. Ali BOLAT
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Doktora tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

İmza
26 /11/ 2021
Muhammet KARAAĞAÇ

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: Türklerin İslamlaşmasında Ticari Faaliyetlerin Rolü

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 20.09.2021 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 15

Tek kaynak oranı : % 2 çıkmıştır.

İmza
26 /11 / 2021
Prof. Dr. Metin YILMAZ

ÖZET

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMASINDA TİCARİ FAALİYETLERİN ROLÜ

Muhammet KARAAĞAÇ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı
Doktora, Kasım/2021
Danışman: Prof. Dr. Metin YILMAZ

Türklerin İslâm'a girişi çok sayıda etkene bağlı bir şekilde gerçekleşen ve birtakım genel kabuller üzerinden sıklıkla tartışılan bir sosyal olgudur. Bu çalışmada Türklerin İslâmlaşma sürecine katkı sunan etkenlerden biri olan ticarî faaliyetlerin rolü incelenmiş ve Türklerin İslâm'a girişinde kılıç zoruyla ya da gönülden benimseme şeklindeki genel kabullerin dışında etkenler bulunduğu ve bunların en önemlilerinden birinin ticarî faaliyetler olduğu ortaya konmak istenmiştir. Konu ele alınırken çoğunlukla Türklerin İslâm'a girişlerinin en yoğun olduğu ilk dört asır ile Kuzey, Orta ve Doğu Asya'da yaşamış Türk toplumları incelenmiş ve yöntem olarak literatür taraması tercih edilmiştir.

Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında konunun seçilme nedeni, problem durumu, izlenen yöntem ile çalışmanın konusu ve kapsamı yer almaktadır. Yine burada Türklerle Arapların İslâm öncesi döneme dayanan ilk tanışmalarından başlanarak taraflar arasında gerçekleşen siyasî, askerî ve ticarî ilişkiler ele alınmıştır. Birinci bölümde din ve kültür aktarımında önemli bir araç olan ticaretin toplumlar nezdindeki önemi, ticaretin siyasî ve sosyal hayattaki yeri, ticaret yolları ve bu yollar üzerinde yaşayan belli başlı Türk topluluklarının İslâm'a girişlerinde ticarî faaliyetlerin katkısı incelenmiştir. İkinci bölümde ticarî faaliyetlerin milletlerin tanışmasında ve birbirlerinden etkilenmesindeki yeri, Türkler arasında İslâm'ın yayılmasında etkili olan nedenler ve Türklerin İslâmlaşmasına sahne olan ticarî merkezlerin rolü tartışılmıştır. Üçüncü bölümde ise Türklerin İslâm'a girişlerine etki eden ticarî unsurlara ve tüccarların İslâm'ın yayılmasına katkı sağlayan faaliyetlerine yer verilmiştir.

Araştırma neticesinde ilk dönemlerden başlayan Türklerin İslâm'ı tercihlerinin yakın zamanlara kadar devam ettiği, bu süreçte en önemli rollerden birinin ticarî faaliyetlere ait olduğu ve Müslüman tüccarların gönüllü bir din elçisi gibi hareket ederek İslâm'ın yayılması için çaba gösterdikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Türkler, İslamlaşma, Ticarî Faaliyetler, Müslüman Tüccarlar, Kültürel Etkileşim.

ABSTRACT

THE ROLE OF COMMERCIAL ACTIVITIES IN THE ISLAMIZATION OF TURKS

Muhammet KARAAĞAÇ
Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies
Department of Islamic History and Arts
Ph.D., November, 2021
Supervisor: Prof. Dr. Metin YILMAZ

Turks' conversion to Islam is a social phenomenon which depends on many factors and is frequently discussed with a number of general acceptances. In this study, the role of commercial activities which is one of the factors contributing to the process of the Turks' conversion to Islam is discussed and it is aimed to reveal that there are factors other than the general acceptance of the Turks' conversion to Islam by force of sword or willingly and that one of the most important of these is commercial activities. While the topic is discussed, the Turkish societies that lived in North, Middle and East Asia during the first four centuries, when the intensity of Turks' conversion to Islam was the highest, was examined and literature review was preferred as a method.

The study consists of introduction and three chapters. In the introduction part, the reason for choosing the subject, the problem, the method, the subject and the scope of the study are mentioned. In this part, starting from the first meeting of Turks and Arabs dating back to the pre-Islamic period, political, military and commercial relations between these two nations are discussed. In the first chapter, the importance of trade, which is a significant tool in the interaction of religion and culture, in societies, the place of commercial activities in political and social life, trade routes and the contribution of commercial activities to the conversion to Islam of some major Turkish societies living on these roads are examined. In the second chapter, the role of commercial activities in the interaction of nations and their influence each other, the effective reasons for the spread of Islam among the Turks and the role of the commercial centers where the Turks' conversion to Islam happened are discussed. In the third chapter, the commercial factors affecting the Turks' conversion to Islam and the activities of the merchants contributing to the spread of Islam are examined.

As a result of the study, it was concluded that the Turks' preference of Islamic religion started in the early periods continued until recent times, that one of the most important roles in this process belonged to commercial activities and that Muslim merchants made an effort to spread Islam by acting as a voluntary religious ambassador.

Keywords: Turks, Islamization, Commercial Activities, Muslim Merchants, Cultural Interaction.

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

Türklerin İslâm'a girişleri hakkında çeşitli yaklaşımlar söz konusudur. Çoğunlukla genel bir kabulmüş gibi algılanan bu yaklaşımlar esasen büyük bir toplumun din değiştirmesi hadisesini izah etmekte yetersiz kalmakta ve yanlış anlaşılmalara sebebiyet vermektedir. Bu çalışmada mümkün olduğunca örnek olaylardan yola çıkılarak Türklerin İslâm'a girişlerinde savaş dışı etkenlerin çok önemli bir katkısı olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Giriş ve üç bölümden oluşan bu çalışmada ticaretin din değiştirme üzerindeki fonksiyonu etraflıca ele alınmaya gayret edilmiştir. Genel kanaatlerin aksine Türklerin İslâmlaşmasında farklı etkenlerin katkısını ortaya koyan çalışmanın bilim dünyasına, hayırlar getirmesini temenni ediyorum.

Araştırma konusunun seçiminden sonlandırıldığı ana kadar desteğini gördüğüm, fikirlerini ve tecrübelerini paylaşarak tezin oluşmasına katkı sunan başta danışman hocam Prof. Dr. Metin Yılmaz'a; katkıları, çalışmanın olgunlaşmasında yön gösteren fikirleri ve çok değerli tavsiyeleri nedeniyle Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ, Doç. Dr. Kenan AYAR ve Doç. Dr. Emrah DİNDİ hocalarıma, hususî teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca tezimi baştan sona okuyarak düzeltme ve değerlendirme yapan Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ hocama, Aşıkkutlu Eğitim Merkezi Öğretim Görevlisi Dr. İdris ERTÜRK'E ve DİB müfettişi Bilal KARAAĞAÇ'A en içten dileklerimle teşekkür ediyorum. Beni büyütüp yetiştiren anne babama, hocalarıma, araştırma sürecindeki desteklerinden dolayı eşim ve çocuklarıma da teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
1. GİRİŞ	1
1.1 Araştırma Konusu Amacı Sınırları, Metodu Ve Kaynakları.....	1
1.1.1. Konusu, Gerekçesi ve Amacı	1
1.1.2. Sınırları ve Metodu	1
1.1.3. Kaynaklar	2
1.1.3.1. Klasik Kaynaklar.....	3
1.1.3.1.1. Genel Tarihler.....	3
1.1.3.1.2. Seyahatnâmeler ve Coğrafya Eserleri.....	3
1.1.3.1.3. Biyografik Eserler	4
1.1.3.1.4. Şehir Tarihleri.....	5
1.1.3.2. Araştırma Eserler.....	5
1.2. İlk Türk-Arap İlişkileri.....	6
1.2.1. İslâmiyet Öncesi İlişkiler	10
1.2.2. Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemleri	14
1.2.3. Emevîler Dönemi	21
1.2.3.1. Ticarî Yapılanma ve Ekonomik İlişkiler.....	25
1.2.3.2. İhtilal Sürecinde Tüccar Dâî İlişkisi.....	26
1.2.4. Abbâsîler Dönemi	28
1.2.4.1. Ticarî Yapılanma ve Ekonomik İlişkiler.....	32
1.2.4.2. Abbâsî İdaresindeki Özerk Yönetimler Dönemi.....	34
1.2.4.2.1. Sâ mânîler Dönemi	34
1.2.4.2.2. Sâ mânî Hâkimiyetinde Soğd Ticaret Kolonileri	35
1.3. İslâm Öncesi Türklerin Genel Karakteri.....	37
2. BİRİNCİ BÖLÜM	42
2.1. Ticaretin Siyasî, Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Gelişime Katkısı.....	42
2.1.1. Toplumlarda Hayatında Ticaretin Yeri ve Ticaret Din İlişkisi.....	45
2.1.2. Ticaret ve Diplomasi.....	51
2.1.3. Ticaret ve İstihbarat	53
2.1.4. Ticaret ve Sosyal İletişim.....	55
2.1.5. Ticaret ve Ulaşım	61
2.2. Ticaretin İslâm Öncesi Dinlerin Yayılmasındaki Rolü.....	63
2.3. Orta Asya'da Ticarî Güzergâhlar (VII-X. Asırlarda).....	65
2.3.1. Kara Yolları	66
2.3.1.1. İpek Yolu.....	68
2.3.1.2. Kürk Yolu.....	72
2.3.2. Deniz Yolları	73
2.4. Ticaret Yolları Üzerinde Hüküm Süren Türk Boyları	75
2.4.1. Bulgarlar	75
2.4.2. Hazarlar	85
2.4.3. Karluklar.....	91
2.4.4. Karahanlılar.....	93
2.4.5. Oğuzlar	97
2.4.6. Kıpçaklar	103
2.4.7. Uygurlar.....	105
2.4.8. Kırgızlar.....	109
2.4.9. Kazaklar.....	113
3. İKİNCİ BÖLÜM.....	115
3.1. Kültürel Etkileşim.....	115

3.2. Türklerin İslâmlaşmasına Zemin Hazırlayan Etkenler	122
3.2.1. Dinî ve Kültürel Benzerlikler	123
3.2.2. Diplomatik Etkenler.....	126
3.2.3. Ekonomik Etkenler	128
3.2.4. Müslüman Tüccarların Mülk Edinmeleri	132
3.3. Ticarî İlişkiler Esnasında Vuku Bulan Tasavvufî Etkileşim.....	133
3.4. Türklerin İslâmlaşmasında Rol Oynayan Önemli Ticarî Merkezler.....	135
3.4.1. Mezopotamya Bölgesi	137
3.4.1.1. Basra	138
3.4.1.2. Bağdat.....	139
3.4.1.2. Sâmerrâ.....	143
3.4.2. Fars Bölgesi	145
3.4.2.1. İsfahan.....	145
3.4.2.2. Kirman	147
3.4.2.3. Rey	149
3.4.3. Horasan Bölgesi	150
3.4.3.1. Cürcân.....	153
3.4.3.2. Merv.....	154
3.4.3.3. Belh	158
3.4.3.4. Nîşâbur.....	160
3.4.3.5. Herat.....	162
3.4.4. Hazar Bölgesi.....	164
3.4.5. Hârizm Bölgesi.....	167
3.4.6. Mâverâünnehir Bölgesi	175
3.4.6.1. Buhara.....	177
3.4.6.2. Semerkant.....	182
3.4.6.3. Beykent.....	186
3.4.6.4. Taraz/Talas.....	188
3.4.7. Doğu Türkistan Bölgesi	189
3.4.7.1. Kâşgar.....	190
3.4.7.2. İsficâb/Sayram.....	191
3.4.7.3. Bölgedeki Diğer Şehirler.....	193
4. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	195
4.1. Ticaret Merkezli İslâm Şehir Yapılanması.....	195
4.1.1. Ticarî Alanlar	200
4.1.1.1. Pazar ve Fuarlar/Panayırlar.....	201
4.1.1.2. Hanlar.....	207
4.1.1.3. Kervansaraylar.....	208
4.1.1.4. Ribâtlar	210
4.1.1.4.1. Savunma Açısından Ribâtlar	213
4.1.1.4.2. İktisat Açısından Ribâtlar	214
4.1.1.4.3. Dinî ve Kültürel Açısından Ribâtlar.....	216
4.1.1.5. Diğer Ticarî Alanlar.....	223
4.2. Tüccar-Din İlişkisi ve Ticaretle İlgilenen Din Adamları.....	226
4.3. Müslüman Tüccarlarda Ticaret Ahlâkı	232
4.4. Müslüman Tüccarların Bölgede Yürüttükleri Sosyal Faaliyetler.....	238
4.4.1. İlim-Sanat ve Edebiyat Meclisleri	245
4.4.2. Vakıf ve Hayır Merkezli Faaliyetler.....	247
4.4.3. Müslüman Tüccarların Evlilik İlişkileri.....	250
4.4.4. Müslüman Ticaret Kolonilerinde İskân Faaliyetleri	254
4.5. Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Müslüman Tüccarların Etkinliğini Artıran Unsurlar.....	262
4.5.1. Baskın Kültüre Mensubiyet	263
4.5.2. Siyasî ve Ekonomik Üstünlük	270

4.5.3. Kültürel Üstünlük.....	273
4.5.4. Teknoloji ve Markalaşma.....	275
4.5.5. Ticarî Ortaklıklar.....	280
4.5.6. Dillerin Etkisi.....	286
4.5.7. Kullanılan Ticarî Metalar/Paralar	291
4.5.8. Müslümanlara Vergilerden Muafiyet	296
4.5.9. Alışverişteki Güven ve Asayiş Mefhumu.....	298
4.6. Fütüvvet Teşkilatı ve Türklerin İslâmlaşmasına Etkisi	303
4.7. Ticaretle İlgilenen Mutasavvıfların Türklerin İslâmlaşmasına Etkisi	309
4.8. Ticarî Etkileşim Metarı Olarak Kölelik.....	311
SONUÇ	316
KAYNAKÇA.....	319
EKLER	343

KISALTMALAR

AÜİF : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

AUID : Ankara Üniversitesi İlahiyat Dergisi

İFAV : İlahiyat Fakültesi Vakfı

TATAV : Tarih ve Tabiat Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

DTCF : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

AKM : Atatürk Kültür Merkezi

JISAI : Jerusalem Studies in Arabic and Islam

İÜ : İstanbul Üniversitesi

IRCICA : İslam İş Birliği Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi

JSAI : Jerusalem Studies in Arabic and Islam

1. GİRİŞ

1.1. Araştırma Konusu Amacı Sınırları, Metodu Ve Kaynakları

1.1.1. Konusu, Gerekçesi ve Amacı

Araştırmanın konusu, Türklerin İslâm'a girmesine katkı sağlayan ticarî faaliyetlerin rolüdür. Türklerin İslâm'a girişlerinde etkili olan faktörlerin ortaya konulması yıllardır süregelen bir sorundur ve bu konuda farklı görüşler mevcuttur. Ancak bazı ön kabuller çerçevesinde şekillenen bu görüşler gerçeği izah etmekten uzaktır. Bu konu, yapılan onca araştırmaya rağmen tam olarak aydınlatılamamıştır. Çoğunlukla gönüllü ve silah zoruyla İslâmlaşma şeklindeki kanaatler ideolojik bir algılama biçimine dönüştürülmüş ve bu fikirler destekçileri tarafından savunula gelmiştir. Oysa Türklerin İslâm'a girişlerinde başka etkenler de söz konusudur. Bunlardan biri olan ticarî faaliyetlerin rolü hemen herkes tarafından bilinmesine rağmen daima ihmal edilmiş ve yapılan çalışmalarda birkaç cümle ya da paragrafla geçiştirilmiştir. Bu durumun kaynakların ağırlıklı olarak siyasî olaylar ekseninde yazılmış olması nedeniyle veri bulamama endişesinden kaynaklandığı kanaatindeyiz. Fakat kaynaklar derinlemesine tetkik edildiğinde seyahatnâmeler ve tabakât kitapları gibi eserlerde konuyla alakalı veri bulmak mümkündür.

Bu eserler çerçevesinde yürütülen çalışma, ticarî faaliyetlerin gerçekleştiği güzergâhlar, ticaretin hangi merkezlerde yoğunlaştığı, tüccarlarla birlikte seyahat eden kimseler, tüccarların yolculuklarında Türklerle girdikleri sosyo-ekonomik münasebetler ve onların ekonomik faaliyetler esnasında yürüttükleri tebliğ çalışmalarının İslâmlaşma üzerindeki rolünü ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1.1.2. Sınırları ve Metodu

Araştırmada konu hakkında derinlemesine inceleme yapılabilmesi için zaman aralığı daha ziyade hicrî ilk dört asır; mekân olarak da ekseriyetle Kafkaslar, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesiyle sınırlandırılmıştır. Ancak Türklerin İslâm'a giriş süreçleri bu dönemden sonra ve farklı bölgelerde yakın zamana kadar devam etmiştir. Türklerin çok geniş bir sahada yaşayan büyük ve kalabalık bir toplum olmaları ve İslâmlaşma sürecinin XVIII. yüzyıl gibi yakın zamanlara kadar devam etmesi, tüccarların sınır tanımaksızın hemen her tarafa giderek alışveriş ve kültür aktarımı yapmaları, İslâmlaşmanın asırlarca devam eden bir süreç olması, ilk Müslüman olan Volga Bulgarları ve Burtâslar gibi boyların zikredilen bölgelerle

askerî ya da siyasî bağlantı olmaksızın İslâm'ı kabul etmeleri gibi nedenler bu sınırlamaların dışına çıkılmasını gerektirmiştir. Yine asırlar boyu değişiklik göstermeden devam eden yaşam tarzları nedeniyle olaylar arasındaki muhtemel benzerliklerden istifade edebilmek için sonraki asırlara dair bilgilere de müracaat edilmiştir.

Çalışma esnasında kronolojik metot uygulanmaya gayret gösterilmekle birlikte elde edilen veriler ışığında konu bütünlüğünün korunmasına da itina gösterilmiştir. Konunun mahiyeti gereği literatür taraması yapılmış, betimleyici bir metot takip edilmiş ve ulaşılabilen bilgiler analiz edilerek bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Konu bütünlüğünün bozulmaması için ticaretin nicel boyutuna fazla girilmemiş, daha ziyade sosyal yönüne ağırlık verilmeye özen gösterilmiştir. Türkler ve yaşadıkları şehirler hakkında farklı çalışmalar bulunduğu için bu şehirlerin tarihleri ve sınırları ile Türk toplumlarının askerî ve siyasî tarihlerine de fazla değinilmemiştir. Konunun izahı için Türk boylarını Müslüman olmaya sevk eden etkenlerden ticarî faaliyetlerin rolü ile İpek Yolu güzergâhında yer alan belli başlı ticarî merkezlerin İslâmlaşma konusundaki yeri ele alınmıştır. Müslüman tüccarların İslâmlaşmaya zemin hazırlayan faaliyetleri hakkında da malumat verilmiştir.

1.1.3. Kaynaklar

Araştırma sürecinde öncelikle konuyla ilgili literatür taraması yapılmış fakat birkaç makale dışında etraflı bir çalışmaya rastlanamamıştır. Yapılan incelemeler neticesinde genel tarih kaynaklarında konuya dair çok fazla bilgi olmadığı ancak seyahatnâmeler, coğrafya eserleri ve tabakât kitaplarında değerli bilgiler bulunduğu tespit edilmiştir. Batılı araştırmacılara ait eserlerden de istifade etmeye gayret edilmiştir. Konunun siyasî, sosyal, kültürel ve ilmî yönü bulunmaktadır ve Arapça, Türkçe, İngilizce, Rusça ve Çince gibi dillerde geniş bir kaynak yelpazesine sahiptir. İsabetli değerlendirmeler yapabilmek için öncelikle genel tarih kaynakları ele alınmalıdır.

1.1.3.1. Klasik Kaynaklar

1.1.3.1.1. Genel Tarihler

Konu araştırılırken öncelikle genel tarih konulu eserlere müracaat edilmiştir. Bu bağlamda Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-Büldân*¹ isimli eseri, Türk topraklarının fethi esnasında gerçekleşen olaylara yer vermesi ve Türk-Arap münasebetlerini ele alması nedeniyle taranan eserlerin başında gelmektedir. Yine Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîh*'i² ansiklopedik bir özellik taşıması nedeniyle müracaat eserleri arasında yer almıştır. Özellikle Türkler ve Araplar arasında gerçekleşen ilk münasebetlerin tespiti noktasında bu eserden de çokça istifade edilmiştir. Yine siyasî hadiselerle birlikte Türklerin kitle halinde İslâm'a girişleri gibi hususlara dair veriler konusunda faydalanılan İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-Târîh*³ isimli eseri de önemli bir kaynak olarak faydalanılan eserlerdendir. Bunların dışında çok veri olmamakla birlikte genel tarih kitaplarından da istifade edilmeye gayret edilmiştir.

1.1.3.1.2. Seyahatnâmeler ve Coğrafya Eserleri

Araştırmaya genel tarih eserlerinden başlanılmış olsa da çalışmayla alakalı en kapsamlı bilgilere seyahatnâme ve coğrafya eserlerinde rastlanılmıştır. Bu bağlamda özellikle İbn Fadlân'ın (ö. 310/922'den sonra) *Rihletü İbn Fadlân ilâ Bilâdi't-Türk*⁴ isimli eseri en önemli kaynak olarak göze çarpmaktadır. Eserde, İtil Bulgarlarına giden kafilenin yolda karşılaştığı Türk boyları ve Bulgarlar arasında kaldığı süreçteki gözlemleri kayda geçirilmiştir. Türklerin dinleri, ahlakî durumları, Müslümanlarla benzerlik taşıyan hukukî uygulamaları, Araplarla Türkler arasında gerçekleşen yakın ilişkilerle onların kültür ve yaşamlarına dair bilgiler verilmektedir. Yine eserde Oğuzlar, Hazarlar ve Bulgarların Müslüman tüccarlarla ilişkileriyle onlardan etkilenme tarzları hakkında orijinal tespitlere yer verilmiştir. Bu nedenle İbn Fadlân'ın eserinden çokça istifade edilmiştir.

¹ Ahmed b. Yayhâ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.

² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târihu'l-Rusûl ve'l-Mülûk*, Dâru't-Turâs, Beyrût 1387.

³ Ebu'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Amr Abdüsselam Tedmûrî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1997.

⁴ Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd, *Rihletü İbn Fadlân ilâ Bilâdi't-Türk ve'r-Rûs ve's-Sakâlibe*, Dâru's-Suveydî, Abudabi 2003.

Ayrıca coğrafya kitapları da en çok faydalanılan eserlerdendir. İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*⁵, İstahrî'nin (ö. 340/951-52) *Mesâlikü'l-Memâlik*⁶, yazarı meçhul olan *Hudûdü'l-Âlem* (372/982-83),⁷ İbn Havkal'ın (ö. IV/X. yy) *Sûratü'l-Arz*⁸, Ya'kûbî'nin (ö. 292/905) *Kitâbü'l-Büldân*⁹ ve Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Büldân*¹⁰ isimli eserleri, coğrafi konumlarla ilgili ayrıntılı bilgi verirken Türklerin yaşadıkları şehirlerin ekonomisi, onların birbirleriyle ve Müslümanlarla ilişkileri, ticarete konu olan ürünler, imalat sektörü, Türk şehirlerindeki sosyal ve kültürel yaşam, eğitim faaliyetleri, halkın genel karakteri, din ve mezheplerin yayılma alanları gibi hususlarda değerli ve sistematik veriler aktarmıştır. Bunların yanında diğer coğrafya kitapları da müracaat edilen kaynaklar arasında yer almıştır. Örneğin Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) Türk tarihi hakkında değerli bilgiler veren *Murûcû'z-Zeheb*¹¹ isimli eseri Türkler hakkında siyasî bilgiler dışında Müslüman tüccarların tebliğ faaliyeti yürüttüklerine dair bilgiler aktarmaktadır.

1.1.3.1.3. Biyografik Eserler

Tarihte yaşamış önemli şahısların hayatlarından bahseden Tabakât ve Ensâb eserleri, ticaretle meşgul olan kimseler ve onların Türklerin İslâmlaşmasına yaptıkları katkılarla ticaret vesilesiyle İslâm'la tanışan tüccarlara dair bilgilere yer verebilmektedirler. Bu nedenle, İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Tabakât-ı Kübrâ*¹² isimli eseri istifade edilen eserler arasındadır. Belâzürî'nin *Ensâbü'l-Eşrâf*¹³ da Ön Asya'dan Arap yarımadasına gidiş gelişler hakkındaki verileriyle ilk dönem Arap-Türk karşılaşmalarına ışık tutmaktadır. Yine Türk devletleri himayesinde yazılmış

⁵ Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdır, Beyrût 1889.

⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdır, Beyrût 2004.

⁷ *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, thk. Yusuf el-Hâdî, Dâru's-Sekâfeti li'n-Neşr, Kâhire h. 1423.

⁸ İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Sûretü'l-Arz*, C. I-II, Dâru Sadır, Beyrût 1938.

⁹ Ahmed b. İshak b. Ca'fer b. Vehb Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, Dâru'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrût h. 1422.

¹⁰ Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrût 1995.

¹¹ Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb ve Ma'âdinü'l-Cevâhir*, thk. Muhammed Muslihuddin Abdülhamid, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1983.

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Zeyyâd Mahmûd Mansûr, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1408.

¹³ Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Ensâbü'l-Eşrâf*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1996.

olan Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*¹⁴ isimli eseri ve İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Lübâb fî-Tehzîbi'l-Ensâb*'i¹⁵ da ticaret sayesinde İslâm'la tanışan Türkler hakkında müşahhas örnekler barındırmaları ve âlimlerle tüccarların yakın ilişkisine dair malumatlarıyla faydalanılan kaynaklardan bazılarıdır.

1.1.3.1.4. Şehir Tarihleri

İslâm'ın Türkler arasında yayılmasına sahne olan ticarî merkezler hakkında değerli bilgiler içeren Narşahî'nin (ö. 348/959) *Târîh-i Buhara*'sı,¹⁶ gibi şehir tarihine dair kaleme alınmış olan eserlerden de faydalanılmıştır. Örneğin bu eser şehirle ilgili ayrıntılı bilgi vererek ticarî faaliyetlerin İslâm'ın yayılmasına katkısı hakkında veriler barındırmaktadır. Bunun dışında Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014), *Telhîsu Târîh-i Nîsâbü'rî*¹⁷ gibi Türklerin yaşadıkları şehirlerin fizikî yapıları, buralardaki sosyal yaşam ve ekonomik durumlar hakkında bilgilere yer veren eserlerden de istifade edilmiştir.

1.1.3.2. Araştırma Eserler

Orta Asya tarihine dair kaynaklar XVIII. asırdan itibaren Batılı araştırmacıların ilgisini çekmiş ve neredeyse bütün eserler Batıda orijinal hâliyle ya da batı dillerine tercüme edilerek yayınlanmıştır. Bu eserlerden istifade ile hem Batıda hem de Türkiye'de birçok çalışma yapılmıştır. Rus şarkiyatçı V. V. Barthold'un *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*,¹⁸ *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*,¹⁹ *İslam Medeniyeti Tarihi*,²⁰ Ira M. Lapidus'un, *İslâm Toplamları Tarihi*,²¹ Maurice Lombard'ın *İlk Zafer Yıllarında İslâm*,²² gibi çalışmaları ve Türk-İslâm tarihi hakkında ilk araştırmacılardan M. Fuat Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*²³ isimli

¹⁴ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya, Meclisü Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbat 1962.

¹⁵ Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Dâru-Sâdır, Beyrût 1980.

¹⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Câfer en-Narşahî, *Târîh-i Buhâra*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

¹⁷ Ebû Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbü'rî, *Telhîsu Târîh-i Nîsâbü'rî*, çev. Behmen Kerîmî, Kitabhane-i İbn Sînâ, Tahrân 2010.

¹⁸ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. R. Hulusi Özden, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

¹⁹ V. V. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

²⁰ V. V. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, haz. M. Fuad Köprülü, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.

²¹ Ira M. Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

²² Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 1983.

²³ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, yay. Orhan F. Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976.

eserinden sıkça yararlanılmıştır. Z. Velidi Togan, Ramazan Şeşen ve Zekeriya Kitapçı da eserlerine müracaat edilen ilim adamlarından bazılarıdır. Ayrıca konuyla ilgili yapılmış tezler de taranmaya gayret edilmiştir. Bu anlamda Hasan Kurt'un *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhâra Örneği)*,²⁴ Recep Uslu'nun *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*²⁵ ve A. Nurullah Özdal'ın, *İslam İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı*,²⁶ gibi çalışmalar istifade edilen eserler arasında yer almaktadır. Nesimi Yazıcı'nın İtil (Volga) Bulgarlarının İslâm'a girişini konu alan makalesi²⁷ de çalışma için yol gösterici bir niteliğe sahiptir

1.2. İlk Türk-Arap İlişkileri

Türklerin göçler sonucunda batıya yaklaşmaları Araplarla karşılaşmalarını sağlamış ve aralarında İslâm öncesinden itibaren siyasî, iktisadî ve kültürel münasebetler gelişmeye başlamıştır.²⁸ İran topraklarında ticarî hayata katılan Türkler imal ettikleri malları çevre pazarlara satarak gelir elde etmişlerdir. Onların satış yaptıkları bölgelerden biri de Arap Yarımadası'dır. Zira Hicaz topraklarında Türk ürünlerinin kullanıldığı bilinen bir durumdur.²⁹ Karşılıklı yapılan ticaretle birbirini tanıyan iki kavim, Türk topraklarının fethi ve Müslüman egemenliğine geçen ticaretle birlikte ekonomik ve kültürel etkileşime girmişlerdir. Böylece Türklerin İslâm'la tanışma evresi başlamıştır. Evvela bireysel din değiştirmeler söz konusuyken zamanla toplu İslâmlaşmalar gerçekleşmiş ve süreç Türklerin neredeyse tamamının Müslüman olmasıyla sonuçlanmıştır. Dünya tarihini derinden etkileyen bu durumu ortaya çıkaran sebeplerin daha iyi anlaşılabilmesi için taraflar arasındaki ilişkiler İslâm öncesinden itibaren ele alınmalıdır. Çünkü Arabistan'da kurulan devletler ve bunların dünya ticaretinde oynadıkları rol, ticarî ilişkilerin toplumlar için önemini anlamak için bir gerekliliktir. Bu bağlamda yarımada hüküm sürmüş devletler ve ticaretteki rolleri hakkında kısa bilgi vermek yerinde olacaktır.

²⁴ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998.

²⁵ Recep Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.

²⁶ A. Nurullah Özdal, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı, Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013.

²⁷ Nesimi Yazıcı, İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmiyet, *Türkler C. 4*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

²⁸ İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, Bayrak Yayınları, İstanbul 2011, s. 190.

²⁹ Taberî, *Tarih*, C. II, s. 568; Emrah Dindi, *Arap Coğrafyası ve Kur'an*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018, s. 70.

Arap yarımadası, tarih boyunca, bulunduğu konum ve içinde bulunduğu fizikî şartların etkisiyle doğu-batı ticaretinde önemli bir yere sahip olmuştur. Yarımadanın kuzeyinde ve güneyinde birçok devlet kurulmuş ve bunların temel geçim kaynaklarından biri daima ticaret olmuştur. Güneyden başlayarak bu devletlerden bahsetmek gerekirse; Yemen’de hüküm süren ve ekonomisi büyük oranda uluslararası ticarete dayanan Mainliler, Arabistan mamulleriyle Hint ve Çin mallarını Suriye, Filistin ve Mısır’a taşıyarak bu alanda önemli bir aktör hâline gelmişlerdir.³⁰ Doğu-Batı ticaretine hâkim olan Sebeliler de Hindistan, Çin ve Sumatra’dan Uman’a nakledilen malları, Kızıldeniz’e, oradan da Mısır, Suriye ve Filistin’e ulaştırarak büyük servet elde etmişlerdir.³¹ Himyerîler ise Akdeniz ile Uzakdoğu arasındaki kara ve deniz ticaret yolları üzerinde kurulduğundan hareketli bir iktisadî yapıya sahip olmuşlardır. Hüküm sürdükleri dönemlerde Çin ve Hint ürünleri Akdeniz havzasına ulaştırılmış, deniz yoluyla San’a ve Me’rib gibi Yemen şehirlerine gelen mallar da kervanlarla kuzeye taşınmıştır. Özellikle büyük bir ticaret merkezi olan San’a, güney ve kuzey istikametindeki yolların kesiştiği noktaya kurulmuştur. Bu dönemde Debâ, Mehre, Aden, Sebâ ve Râhiye’de kurulan panayırlar Arap yarımadası ile Akdeniz ve Çin-Hint ülkelerinden gelen tüccarların akınına uğramıştır. Hz. Peygamber’in de gençliğinde ticaret yapmak için Yemen’de Cüreş, Tihâme’deki Hubâşe, Umman’daki Suhâr ve Debâ panayırlarını ziyaret ettiğine³² dair bilgiler mevcuttur. Bu bölgede kurulan panayırlar ticareti canlandırdığı gibi insanların tanışmasına vesile olmuştur.

Kuzey Arabistan’da kurulan Nabatîler de Fırat Havzası ile Kızıldeniz arasında kalan bölgelerde yapılan kuzey-güney yönlü kervan ticaretini kontrol etmişlerdir. Kızıldeniz üzerinden işleyen ticaret yolunun ve Arabistan merkezli Baharat yolunun Batı’ya açıldığı son duraklarda hâkimiyet kuran Nabatîler, kara ticaret kervanlarıyla Güney Asya sahillerinde çalışan gemilerin mülkiyetini ellerinde bulundurmışlardır.³³

³⁰ Cengiz Tomar, “Yemen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 402.

³¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 451; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, C. I, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 89-97; İsmail Yiğit, “Sebe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 243.

³² Taberî, *Târîh*, C. II, ss. 281-282; Tevfik Berrû, *Târîhu Arabi'l-Kadîm*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2001, s. 79; C. Brockelman, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1964, s. 3.

³³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. I, s. 111; Ahmet Ağırakça, “Nabatîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 258; Patricia Crone, “Dünyada İslâm’ın Yükselişi” *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*, ed. Francis Robinson, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 30.

Hz. Peygamber zamanında hüküm süren Nabatîler, Medine'ye kervanlarla mal getirip bazen peşin bazen selem³⁴ akdiyle alışveriş yapmışlardır.³⁵ Kuzey Arabistan'da kurulan devletlerden biri de uluslararası ticarete önemli fonksiyonu olan ve Mezopotamya'yı Suriye'ye bağlayan yolun üzerindeki Palmir merkezli Tedmürlülerdir. Palmir, tapınakları, tiyatrosu, ticarethaneleri ve nehir tesisleriyle yaşadığı göz alıcı parlak hayatı, devasa boyutlardaki kervan taşımacılığı ile ticarete borçludur.³⁶ Uluslararası ticaret güzergâhında kurulmuş en önemli şehirlerden biri olan Tedmür, Çin gibi uzak memleketlerle dahi ticarî bağlantı kurmuştur.³⁷ Orta Asya üzerinden gelen Çin, Hint ve Türk malları yerel kervanlarla Barbarikum³⁸ limanına getirilmiştir. Çünkü Asya ürünleri uzun süre Basra körfezi ve Kızıldeniz üzerinden güney Arabistan'a ve batı ülkelerine ihraç edilmiştir. Bu ticarete Yemen'in San'a şehri, bir antrepo vazifesi görmüş ve oradan yola çıkan kervanlar Necran vadisi üzerinden Taif, Mekke, Medine, Tebük, Petra, Amman, Basra, Şam gibi merkezlere ve Palmir'e uğrayıp oradan da kuzeye ilerleyerek Karkamış istikametinden Urfa'ya vasil olmuştur. Daha sonra Sura'da Basra ticaret yoluyla birleşmiştir.³⁹ Basra Körfezinden güneybatı istikametine ilerleyen bir başka yol da Rumma vadisi yoluyla Necid bölgesini geçip Hayber'e ve Mekke'ye ulaşmıştır.⁴⁰

Kuzey Arabistan'ın bir diğer önemli aktörü olan Gassânîler de ticaret yolları üzerinde hüküm sürmüş ve alışverişle zenginleşmiştir.⁴¹ Benzer şekilde bereketli toprakları olan Hîreliler/Lahmîler de tarım ve hayvancılıkla uğraşmakla birlikte uluslararası ticarete katılmışlardır. Hîre'de her yıl periyodik olarak kurulan panayıra Suriye, Yemen, Umman, Hicaz, Bahreyn, İran ve Hindistan'dan çok sayıda kervan

³⁴ Selem akdi, ücretin peşin verilip malın sipariş edildiği anlaşma türüdür. Bilal Aybakan, "Selem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 402-405.

³⁵ Buhârî, Selem, 7, Megâzî, 80; Müslim, Tevbe, 53.

³⁶ Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957, ss. 48-50; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s. 46.

³⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. I, s. 162; Ağırakça, Ahmet, "Tedmür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 265.

³⁸ Barbarikum, İndus Nehri'nin Basra Körfezine döküldüğü yerdir. Bkz. Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 50.

³⁹ Donald N. Wilber, *Iran, Past And Present*, Princeton University Press, Princeton 1950, s. 22.

⁴⁰ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. I, s. 114; Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, ss. 50-52.

⁴¹ Ağırakça, Ahmet, "Gassanîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 397-398.

katılmıştır.⁴² Bölgedeki diğer devlet olan Kindeliler ise Yemen-Şam istikametindeki Karyetü'l-Fâv çevrelerinde yaşayıp III. asırdan sonra Kuzey ve Orta Arabistan ile Mezopotamya, Filistin ve Suriye'ye hâkim olmuşlardır.⁴³ Hüküm sürdükleri yerlerde geleneksel Arap ticareti cereyan etmiştir. Bu sayede Arabistan'ın komşu ülkelerle irtibat kurmaya müsait yerlerinde halkın en önemli ekonomik aktivitesi çoğunlukla ticaret olmuştur. Bu yüzden, "Her Arap iyi bir tâcirdir"⁴⁴ sözü darbimesel olmuştur.

İslâm öncesinden beri doğu-batı ve kuzey-güney ticaretinin merkezinde olan Arabistan, bu ticarete kendi egzotik ürünlerini de katmıştır.⁴⁵ Yemen'den başlayıp Mekke-Medine istikametinden Akabe Körfezi'ne ve diğer Akdeniz limanlarına ulaşan bir güzergâh, yarımada'nın ekonomisine uzun yıllar katkı sunmuştur. Bunun doğal bir sonucu olarak da Hicaz, Arabistan'ın ticarî yönden en hareketli bölgesi olarak öne çıkmıştır. Nitekim Taif, deri sanayii, kuru üzüm, zeytinyağı ve bal ticaretiyle meşhur olmuş ve bu ürünler, Kureyş tüccarları vasıtasıyla Suriye, Mezopotamya hatta Horasan'a kadar götürülerek satılmıştır.⁴⁶ Aynı şekilde Merv ve diğer şehirlerden tüccarlar Mekke ve Medine'ye gelerek karpuz gibi ziraî mahsullerle tekstil ürünleri pazarlamışlardır.⁴⁷ Bu noktada Mekke'nin durumu ve halkın en önemli geçim kaynağının ticaret olması da göz ardı edilmemelidir.

Mekke arazisi susuz ve ziraata elverişsiz olduğu için Kureyşliler mecburen ticarete yönelmişlerdir. Mekke'nin ticaret merkezi hâline gelmesinde temel faktör, şehrin iskâna uygun ve ticaret yolları üzerinde kurulmuş olmasından ziyade Kâbe'nin varlığıdır. Çünkü Tâif gibi hem tarıma ve yerleşime uygun olması hem de kuzey-güney ticaret yolu üzerinde bulunması nedeniyle konum itibarıyla Mekke'den çok daha elverişli olan şehirler, burası gibi itibar görmemiştir. Dolayısıyla Mekke yol

⁴² Mehmet Ali Kapar, "Lahmiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 55; Corci Zeydân, *el-Arab Kable'l-İslâm*, Dârü'l-Mektebeti'l-Hayât, Beyrût ty, ss.62-64, 278-283.

⁴³ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Kinde-Benî Kinde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 38.

⁴⁴ Abdülkerim Özaydın, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 323.

⁴⁵ Faruk Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, Beka Yayınları, İstanbul 2015, s. 24.

⁴⁶ M. Cafer el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, çev. Ahmet Özel, C. II, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 10; Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 140; Uslu, *Horasan Tarihi*, s. 154; Nebi Bozkurt, "İpek Yolu" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 372.

⁴⁷ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Fahru'l-Mütevâlî fi-Men İntesebe li'n-Nebî Aleyhi's-Salâtü ve's-Selâm Mine'l-Hidem ve'l-Mevâlî*, thk. Hasan Mahmûd Selmân, yy, Ürdün 1987, s. 55; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi-Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dârü'l-Kitâb, Bağdat 1980, C. XIII, s. 64; M. Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1996, s. 229; Dindi, *Arap Coğrafyası ve Kur'an*, s. 70.

üstünde olması ve Kâbe'nin varlığı sayesinde ticarî ve kültürel açıdan Yarımada'nın en önemli merkezi olmuştur. Hz. Peygamber, ticaretin odağında yer alan Mekke'nin uluslararası konumu sayesinde dünyayı tanıma fırsatı bulmuştur.⁴⁸ Ayrıca Araplar şehrin merkezî konumu sayesinde dünya ile bilgi alışverişinde bulunmuşlardır.

1.2.1. İslâmiyet Öncesi İlişkiler

Türk-Arap münasebetleri oldukça eski devirlere kadar gitmektedir. Bu ilişkilerin gelişmesinde Türklerin batıya göçleri önemli bir etkindir. Bazı Türk boyları Sakalar devri gibi çok eski tarihlerden itibaren önemli bir ticarî kavşak hâline gelen Derbend (Bâbü'l-Ebvâb) üzerinden Hazar Denizi çevresine yerleşmişlerdir. Bu sebeple Derbend'e "Türk kapısı" denilmiş ve orada (bugünkü Azerbaycan'ın kuzeyinde) bir Türk nüfusu oluşmuştur.⁴⁹ Hazarlar da İslâm'dan önce Ön Asya'ya kadar gelip yerleşmişlerdir. Bu tarihlerde İran'nın kuzeyinde (Taberistan ve Cürcân çevresinde) Ağaçeri, Sur, Yazur Türkleri yaşamış, Afganistan, Sistan bölgelerine de Eftalitler (Akhunlar), Gurlar ve Halaçlarla bazı Karluk grupları gelmişlerdir.⁵⁰ Bu yaklaşma neticesinde Araplar ve Türkler arasındaki ilk münasebetler, her iki millete komşu olan Sâsânîler aracılığıyla gerçekleşmiştir.

Afganistan, Sistan, Hârizm ve Mâverâünnehir bölgelerindeki Türkler zaman zaman Sâsânî hâkimiyetinde yaşamışlardır. Ayrıca IV. Hürmüz'ün kumandanı Behram Çûbin'in 588 yılında, Göktürk hakanı Baga ile yaptığı savaşta Araplardan destek aldığı rivayet edilmiştir. Hüsrev Perviz'in, Behram Çûbin ile yaptığı iktidar mücadelelerinde de Perviz'in tarafında Arapların, Behram Çûbin'in tarafında ise Türklerin yer almasıyla⁵¹ iki taraf karşı karşıya gelmiştir. Bu esnada Nehrevan Irmağı kıyısında meydana gelen savaşta, dönemin ediplerinden Hasan b. Hanzalatü't-Tâî, Hüsrev Perviz'i, Türklere esir düşmekten kurtarmış ve ona yaptığı yardımı

⁴⁸ Erkan Aydın, *Hz. Peygamber'in Hayatında Ticaret Tebliğ İlişkisi*, Ravza Yayınları, İstanbul 2006, s. 5; Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 72-74; İsmail Özsoy, *İslâm Öncesi Dış Açık Arabistan'da Ekonomik Bulgular*, s. 2, <https://www.yumpu.com/tr/document/read/37687397/İslâm-öncesi-dış-açık-arabistan-da-ekonomik-bulgular-journal-of-> (20.12.2019).

⁴⁹ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, C. I, s. 96; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, ss. 142-155; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985, ss. 3-4.

⁵⁰ Yakûbî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. I, s. 162; W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 53; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 3.

⁵¹ Taberî, *Târih*, C. I, s. 463, C. II, ss. 75-80; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, C. II, ss. 216-217; Ali Dadan, *Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivâyelerin Tespiti ve Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006, ss. 15-17.

mısralara dökmüştür.⁵² Üstelik 629'de Sâsânî tahtına çıkan prenslerden Harhan ve ondan sonra göreve gelen III. Hüsrev, Türk ülkelerinde yaşamıştır.⁵³ Bu da Türklerle Sâsânîlerin yakınlığını gösterir. Ayrıca Sâsânî ordusuna destek kuvveti olarak iştirak eden altı bin kadar Türk Yemen'in fethine katılmışlardır.⁵⁴ Buna göre, Araplar ve Türkler İslâm öncesinden beri tanıştıkları gibi birtakım vesilelerle de karşı karşıya gelmişlerdir.

Arapların cahiliye dönemine ait şiir ve atasözlerinde Türklerin cesaret ve kahramanlıklarından bahsedilmesi de taraflar arasındaki ilişkilerin delilidir.⁵⁵ A'sâ el-Ekber ve Şemmâh b. Dirâr (ö. 30/650) gibi şairler, kaside ve şiirlerinde Türklere yer vermiştir. Türklerden bahseden Arap şiir geleneği belirli bir dönemle sınırlı kalmayıp İslâm'dan sonra da devam etmiştir. Zira Emevîler'in sonlarıyla Abbâsîlerin ilk devirlerinde yaşamış olan Amallas b. Akîl b. Ullâfe Türklerin kahramanlığına dem vurmıştır.⁵⁶ Taraflar arasındaki bağlantı sadece çatışmadan ibaret değildir. Zira "Tatsız Türk bolmas; başsız börk bolmas (Acemsiz Türk, başsız börk/kavuk olmaz)"⁵⁷ şeklinde o dönem yaygın olmuş olan ifadeler de İranlılarla Türklerin yakın ticarî ilişki içinde olduklarını gösterir.

Göktürklerin Batı Asya'yı ele geçirmesiyle birlikte Türk tüccarlar, Sâsânîlerin başkenti Medâin'de Mekkeli Araplarla alışveriş yapmışlardır. Hatta onların Arap yarımadasındaki panayırlara katılmış olmaları da ihtimal dâhilindedir. İpek Yolu üzerinden Çin mallarıyla birlikte çadır ve silah gibi Türk ürünlerinin Arap Yarımadası'na ulaşması⁵⁸ da bu sayede gerçekleşmiştir. Ayrıca Türk tüccarların bir

⁵² "Kisra'ya istediğini verdim. Onu atların ayakları altında çiğnenir halde yaya bırakamazdım. Türklerin ve Kabullerin eğitimli atlı süvarileri görüldüğü sırada ona Dabîb adlı atımın sırtını verdim." Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, C. II, s. 217; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler*, s. 4.

⁵³ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, s. 236; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, s. 171; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, ss. 70-71; Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, 15, İstanbul 1969, s. 12-13; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1970, C. I, s. 135-136; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 4.

⁵⁴ Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail Ebû Mansur es-Seâlibî, *Yetîmetü't-Dehr fî-Mehâsini Ehli'l-Asr*, thk. Müfid Muhammed Kamhiyye, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 1983, s. 297; Zeki V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi İstanbul 1981, s. 72; Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, s. 120.

⁵⁵ Şeşen, *Eski Araplara Göre Türkler*, s. 2.

⁵⁶ Câhız, *Tabâiu'l-Hayevân*, Kâhire, yy. 1939, C. I, s. 197, VI, s. 49; Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", s. 12.

⁵⁷ Mahmûd b. Hüseyin b. Muhammed el-Kâşgarî, *Dîvân-ı Lügâti't-Türk Tercümesi*, C. I-II, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985, ss. 359-360, s. 281; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 369; Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, çev. Aydın Aslan, Medrese Yayınları, İstanbul 2006, s. 141.

⁵⁸ Zekeriya Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2014, ss. 50-51.

kısmı İran şehirlerine bir kısmı da daha güneydeki Basra ve Bahreyn'e yerleşerek⁵⁹ Araplarla doğrudan iletişim kurabilecekleri bir konuma gelmişlerdir. Bahse konu yakınlaşma neticesinde Araplar, kuzeyli komşularıyla daha rahat ticaret yapma fırsatı bulmuşlardır. Nitekim Hz. Ömer (ö. 23/644), İslâm öncesinde Hîreli tüccar Ka'b b. Adî (ö. 25/646) ile ortak ticaret yapmış⁶⁰ ve muhtemelen bu esnada Türklerle karşılaşmıştır. Onun döneminde gerçekleşen fetihler esnasında orduyu isim vererek şehirlere yönlendirmesi,⁶¹ Sâsânî ülkesinin siyasî ve coğrafi durumundan haberdar olduğunu gösterir. Bu durum, kendisine aktarılan malumatlarla birlikte geçmiş tecrübe ve bilgilerini kullanmasıyla ilgilidir. Asya toplumları ve Araplar arasında tanışıklığın çok eskilere dayandığına ve ulaşımın ticaret yolları üzerinden gerçekleştiğine dair farklı veriler mevcuttur. Örneğin kaynaklarda ismi geçmeyen bir Arap kralı, Çin yolculuğu esnasında uğradığı Tûs'ta muhteşem bir saray yaptırarak ailesini buraya bırakmış, dönüşte onları alıp geri Yemen'e gitmiştir.⁶² Bu bilgiler, Arap yarımadası ile Çin arasındaki kara ticaret yollarının aktif bir şekilde kullanıldığını gösterir.

Ticaret yolları vesilesiyle iletişim kuran taraflar birbirleri hakkında bazı genel kabullere varmışlardır. Nitekim Araplar, Hz. Peygamber döneminde Fars ve Horasan'ı bir bütün olarak kabul ederek her ikisini de Fars diye tesmiye etmişlerdir. Hatta çok geniş bir alan olmasına rağmen Horasan'ı zikretmeyip Asya bölgesini Fars arazisi diye isimlendirmişlerdir. Acem halkı da kendi hizasının batısında kalan bütün toprakları Rum arazisi olarak kabul etmişlerdir. İbn Fakîh, durumu izah etmek için Arapları tanımayanların, Arapça konuşan herkesi Arap zannetmelerini örnek gösterir.⁶³ Ancak bu algının Türklerin Batı Asya'ya geç dönemlerde gelmeleri, zamanın iki büyük gücünün Farşlılarla Rumlar olması ve ticarete Farşçanın kullanılmasıyla ilgili olduğu kanaatindeyiz.

⁵⁹ Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, çev. T. Andaç Uğurlu-N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s. 20; Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, ss. 58-59.

⁶⁰ M. J. Kister, *İlk Dönem İslâm Tarihi Üzerine-Makaleler-*, der. Ali Aksu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 98.

⁶¹ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, çev. Abdülhâlik Bakır, Bizim Büro Basımevi Ankara, 2001, s. 167; Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 363, 434-437.

⁶² Ebû Dülef, Mis'ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbûî, *İran Seyahatnâmesi*, çev. Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2017, ss. 113-115.

⁶³ Süleyman el-Tâcir, *Doğunun Kalbine Seyahat*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 54; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh, *el-Buldân*, thk. Yusuf el-Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1966, ss. 608-609; Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed el-Endülûsî el-Bekrî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevdû*, C. II, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1403, s. 490.

Batıya gelen Türklerin Fars coğrafyasında İran halkıyla yakın ticarî ve kültürel ilişki kurmaları, İranlılarla birlikte onların da İslâm'dan haberdar olmaları anlamına gelmiştir. Çünkü Türkler, uzun yıllar Çin ve İran medeniyetlerinin nüfuzu altında kalmışlardır. Özellikle İran medeniyeti, sanat, dil ve fikir bakımından zaten baskın⁶⁴ iken bir de İslâm'la kuvvetlenince Türkler üzerindeki etkisini daha da artırmıştır. Sâsânîler'in Arap Yarımadası'yla yakından ilgilendikleri görülmektedir. Hz. Peygamber'in şairi Hassan b. Sâbit (ö. 60/680)'in babası Sâbit'in şiirlerine göre VI. asrın ikinci yarısında Medine'de Sâsânî etkisi devam etmektedir.⁶⁵ Fars coğrafyası, burayla alakadar olduğu gibi Hicaz bölgesi de ticaret sayesinde Orta Asya ve çevresiyle yakın temas kurmuştur.

Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib (ö. 577) döneminde gerçekleşen îlâf⁶⁶ sayesinde Mekke ticareti gelişmiş ve şehir, iktisadî bir merkez hâline gelmiştir. Öyle ki müsteşrik O'leary, şehrin bu özelliği sayesinde uzak memleketlerle ticareti yapılan malların ücretlerinin yabancı paralarla ödenebilir hâle geldiğini belirtir. Bu dönemlerde Bizans ve Persler Mekke'de, Mekkeliler de Gazze, Şam ve Necran gibi farklı yerlerde ticarî temsilcilik açmışlardır. İran ve Doğu Roma gibi ülkelerden tüccarlar Mekke ve Medine'ye yerleşerek burada buğday, yağ ve zeytin gibi ürünlerini saklayabilecekleri depolar satın almışlardır.⁶⁷ Böylece dünya ticaretine entegre olan Araplar, ürünlerini Şam'da satmakla yetinmeyip kabilelerini Güney Doğu Asya ve Hint topraklarına yönlendirmek suretiyle⁶⁸ ticarî faaliyetlerini çok daha geniş alanlara yaymışlardır. İslâm öncesi Arap yarımadasının ekonomik olarak ticarete bağımlı oluşu, onları zorunlu olarak yakın ve uzak komşularıyla ilişki kurmaya sevk etmiştir. Bu nedenle Mekkeliler, Baharat Yolu ve İpek Yolu'nda yapılan ticarete katılmışlar,⁶⁹ topraklarının konumu itibarıyla özellikle baharat ticaretinden ciddî pay almışlardır. Nübüvvetten önce ticaretle meşgul olan Hz.

⁶⁴ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, yay. Orhan F. Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 20.

⁶⁵ Kister, *İlk Dönem İslâm Tarihi Üzerine-Makaleler-*, s. 105.

⁶⁶ İlâf, Kureyş kabilesinin bazı devlet ve kabilelerle yaptıkları ticarî anlaşmalarla elde ettikleri serbest dolaşım hakkını ifade eden bir terimdir. Bkz. Muhammed Hamîdullah, "İlâf" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 63-64.

⁶⁷ Abdülbasit Bedr, *et-Târîhu's-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvera*, yy. Medîne 1993, C. I, s. 237; De Lacy O'leary, *Arabia Before Muhammad*, E.P. Dutton Co. Newyork 1927, s. 184; Berrû, *Târîhu Arabi'l-Kadîm*, s. 241.

⁶⁸ Tâcir, *Doğu'nun Kalbine Seyahat*, ss. 9-10; William James Durant, *Kıssatü'l-Hadâra*, çev. Zekî Necîb Mahmûd, C. III, Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, Kâhîre 1951, s. 116.

⁶⁹ Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. Alp Eker, C. I, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 89; Zekeriya Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2004, s. 102.

Muhammed'in de Şam, Bahreyn, Medâin ve özellikle uluslararası bir ticaret limanı olan Basra'da Beykentli Türk tüccarlarla görüşüp alışveriş yaptığı bu sayede de onların fizikî özelliklerini ve genel durumlarını bildiğine dair birtakım iddialar söz konusudur.⁷⁰ Bu konu, onun peygamberlik öncesi hayatıyla ilgili olması ve o döneme dair kati bilgilerin azlığı nedeniyle kanıtlanması zor bir husustur. Ancak Arapların Türk mamüllerini kullanmış olmalarının sabitliği ve Türkler hakkında Hz. Peygamber'e isnad edilen hadisler, onun Türklerden haberdar olduğunu ispatlar mahiyettedir. Buna göre o, Türklerle fiilen görüşmemiş olsa da onların nasıl bir toplum olduğu hakkında bilgi sahibidir. Ayrıca bahsedilen dönemleri müteakiben Beykentli Türklerin, Çin'le ticaret yapmak için Basra'dan gemi kiraladıkları⁷¹ ve Müslümanlara irtibat kurdukları bilinmektedir. Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere İslâm öncesi dönemde Arapların dünya ticaretine katılmaları, Türklerle ve bölgede yaşayan diğer milletlerle tanışmalarını sağlamıştır. Ticaretle gelişen haber akışı sayesinde de herhangi bir yerde meydana gelen önemli hadiseler diğer memleketlerde kısa sürede işitilmiştir.

1.2.2. Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemleri

Türkler ve Araplar arasında meydana gelen tanışma evreleri, sosyolojik değişim ilkelerine uygun olarak gerçekleşen karşılaşma, tanışma, yüzleşme uzlaşma, benimseme ve hizmet aşamalarıyla cereyan eden ilişkiler bütünüdür.⁷² Hz. Peygamber dönemi Türk-Arap münasebetleri hakkında bilgi veren en önemli kaynak olan hadisler,⁷³ Müslümanların Türkler hakkında birtakım bilgilere sahip olduklarını göstermektedir. Bu konudaki rivayetlerin bir kısmı, çok erken devirlerde ortaya çıkmış ve sahih senetlerle başta Kütüb-i Sitte olmak üzere önemli hadis kaynaklarında yer almıştır. Hz. Peygamber, söz konusu nakillerde Türklerin savaşçı vasıflarına dikkat çekip, Türklerle mücadele ve savaş konusunda uyarılarda bulunarak onlarla iyi geçinmeyi tavsiye etmiştir.⁷⁴ Berberiler, Bizanslılar ve

⁷⁰ Zekerîya Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005, s. 78; Zekerîya Kitapçı, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler I*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2015, ss. 122-123.

⁷¹ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 31; Welhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 206.

⁷² Sönmez Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, İsam Yayınları, Ankara 2017, s. 49.

⁷³ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Kinânî el-Fukâimi el-Basri el-Câhız, *Fezâilü'l-Etrâk/Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s. 31.

⁷⁴ "Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız. Allah'ın ümmetine verdiği mülk ve saltanatı ellerinden ilk olarak alacak olan Kantura oğullarıdır." Ebû Davûd, *Melâhim*, 8; "Siz, küçük çekik gözlü, kırmızı yüzlü, basık burunlu, çehreleri sanki örs üzerinde dövülmüş ve üzeri

Habeşliler hakkında da benzeri bulunan bu rivayetler⁷⁵ Türklerle Arapların siyasî, askerî ve sosyo-kültürel ilişkiler kurduklarını göstermektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in, Hendek Savaşı hazırlıklarında 'Kubbetü't-Türkî' adlı Türk çadırında oturduğuna⁷⁶ ve bir Türk çadırında itikâfa girdiğine dair rivayet⁷⁷ de taraflar arasında süregelen canlı ilişkileri gösterir.

Fiten ve melâhime⁷⁸ dâir rivayetlerin senetleri sıhhat bakımından sorunsuz gözükse de metin değerlendirmesi yapıldığında Kur'an'a ve sünnete aykırı özellikler taşıdığı görülür. Bunlar erken dönem hadis tenkitçilerinin gözlerinden kaçmamıştır. Nitekim Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) fiten ve melahimle ilgili hadislere itibar edilmemesi gerektiğini söylediklerini nakleder.⁷⁹ Üstelik bu rivayetlerden bazıları temel hadis kaynakları dışındaki eserlerle ve Türklerin İslâm toplumuna dâhil olma sürecinde meşhur olmuştur. Örneğin Kâşgarlı Mahmûd eserinde muteber gördüğü hadis imamlarına dayanarak Hz. Peygamber'in uzun sürecek bir Türk hâkimiyetinden bahsettiğini nakleder ve eğer bu rivayetler doğru ise dinen değilse aklen Türk dilini öğrenmek gerektiğini belirtir.⁸⁰ Yine o, Türkleri öven rivayetlere yer vererek⁸¹

derilerle kaplanmış sağlam kalkanlar gibi bir kavim olan Türklerle savaşılmadıkça, kıyamet kopmayacaktır. Siz kıldan örülmüş çorap giyen bir kavimle savaşılmadıkça kıyamet kopmayacaktır..." Buharî, Cihâd, 95; Menakıb, 25; Müslim, Fiten, 62; İbn Fadlân, *Seyahatnâme*, ss. 191-192; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 37; Bu rivayetlerin değerlendirmeleri için bkz. Abdülkadir Aykan, *Türklerle İlgili Hadislerin Tetkiki*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998; İsmail Kanbaz, *Bazı Milletler ve Dillerle İlgili Övgü ya da Yergi İçeren Hadislerin Tahlili (Araplar, Farşlılar ve Türkler Bağlamında)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006, ss. 36-45.

⁷⁵ Ma'mer b. Raşid el-Ezdî, *Kitabü'l-Câmî*, thk. Eymen Nasreddin Ezherî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2000, ss. 191-192.

⁷⁶ Müslim, Sıyâm, 214; İbn Mâce, Sıyâm, 62; Taberî, *Târîh*, C. II, s. 568; Abdülkerim Özeydin, "Türklerin İslâmiyet'i Kabulü", *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 409-454; "Peygamber hendeğin sınırını çizdi. Biz bu sınırı aşmak istemiyorduk. (Bu sırada) Peygamber bir Türk çadırında otururken Selman huzuruna çıktı...", Taberî, *Târîh*, C. II, s. 568.

⁷⁷ Müslim, İstihbâb-i Savmi Sitteti Eyyâm Min Şevvâl, 2/825; İbn Mâce, İ'tikâf, 1/564; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 6; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 5.

⁷⁸ Fiten ve melahim hadis kaynaklarında gelecek zamanda meydana gelecek toplumsal sorunlar, siyasî kargaşalar ve kıyamet alametleri hakkında bilgi veren rivayetlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Abdillâh Nuaym b. Hammâd b. Muâviye el-Huzâî el-Mervezî, *el-Fiten ve'l-Melâhim*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fıkr, Beyrût, 1993.

⁷⁹ Ebu'l-Hasen Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî el-Herevî, *el-Mavzûât*, Şirket-i Sahafiyye Matbaası, İstanbul ty. s. 55; Ahmed b. Hanbel'in şöyle dediğini işittim: «Üç türlü kitap var ki bunların aslı ve esası yoktur: Meğâzî, melâhim ve tefsir kitapları».

⁸⁰ "Türk dilini öğreniniz çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır." Kaşgarlı Mahmûd, *Divan'ü-Lügâti't-Türk I*, s. 3-4.

⁸¹ "Yüce Tanrı 'Benim bir ordum vardır, ona 'Türk' adını verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızsarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım' diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en

muhtemelen onların İslâm toplumunda kabul görmesini temin etmek istemiştir. Her ne kadar bunların Hz. Peygamber'e isnadı konusunda birtakım şüpheler olsa da konumuz açısından önemli olan husus Türklerin artık Arapların gündemine girmeleri ve İslâm'ın bir unsuru olarak kabul görmeleridir.

Bu dönemde Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Osman (ö. 35/656), Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652) ve Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656) gibi önemli sahâbîler, kumaş ticareti yapmışlardır.⁸² Dolayısıyla aralarında sahâbîlerin de bulunduğu Müslüman tüccarlar, Türklerin yaşadığı bölgelere giderek alışveriş yapmışlardır. Hatta Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetten önce İran'a kadar giderek ticaret yaptıkları bilinmektedir.⁸³ Ayrıca Medine'nin elbise ve tekstil ihtiyacının Irak'tan gelen kumaş tüccarları tarafından giderilmiş olması⁸⁴ da karşılıklı ticarete işaret etmektedir.

Müslüman tüccarların Orta Asya'ya yaptıkları seferler neticesinde Arap Yarımadası'nda yeni bir dinin ilan edildiği haberi işitilmiş, ticaret kervanlarıyla Medine'ye gelerek Hz. Peygamber ve İslâm'la tanışanlar olmuştur. Örneğin Merv'e giden Müslüman tüccarlardan İslâm'ı öğrenen Mânâhiye, Medine'ye gelip Hz. Peygamber'le tanışarak İslâm'a girmiştir. Mânâhiye, bir müddet Medine'de ikamet etmiş, Hz. Peygamber ona "Muhammed" ismini vermiş ve o sonra memleketi Merv'e geri dönmüştür.⁸⁵ Mânâhiye'nin memleketine geri dönmesinin Hz. Peygamber'in kendisini tebliğ için görevlendirmesiyle ilgili olduğu kanaatindeyiz. Zira o, benzer uygulamayı Arap kabileleri için de yapmıştır. Buna göre Mânâhiye'nin ailesi ve yakın çevresinin İslâm hakkında malumat edinmiş olması ve bu sayede Mervlilerden Müslümanlığı tercih edenlerin bulunması kuvvetli bir ihtimaldir. Bu misalden de

yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara 'kendi ordum' demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, övünmemek, yiğitlik, mertlik gibi övgüye değer, sayısız iyilikler görülmektedir." Kaşgarlı Mahmûd, *Divân-ı Lügâti't-Türk*, s. 351-352.

⁸² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, C. VII, s. 393, 511, 527, 546, 597, 600.

⁸³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbâs, C. III, Dâru Sâdr, Beyrût 1968, s. 184; Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Neffise*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu, Ankara 2017, s. 237; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 155; M. Yaşar Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlakı*, Nesil Yayınları, İstanbul 1984, s. 35; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. I, s. 269.

⁸⁴ Necmân Yasin, *et-Tanzîmâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Medîne fi'l-Karni'l-Evvelî'l-Hicrî*, Vüzâretü's-Sekâfe, Dımeşk 2004, s. 187; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 133.

⁸⁵ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-Ğâbe*, thk. Ali Muhammed, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût ty, C. IV, s. 318; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, C. VI, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 2010, s. 32; Söylemez, Horasan'ın Bilim Merkezi Merv, s. 184; Mesut Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 332.

anlaşılacağı üzere İslâm, daha ilk dönemlerden itibaren ticaret sayesinde farklı coğrafyalara taşınmıştır.

Hiz. Ebû Bekir'in hilafetiyle birlikte, Irak ve Suriye topraklarında Bizans ve Sâsânîlere bağı devletler üzerine seferler yapılmaya başlanmıştır. 633'te Halid b. Velid (ö. 21/642) riyasetindeki Müslümanlar, Sâsânîlerle savaşırken, onlarla birlikte hareket eden Türklerle de mücadele etmek zorunda kalmışlardır. İslâm öncesinden başlayarak Sâsânîler vasıtasıyla dolaylı bir şekilde devam eden Türk-Arap münasebetleri, Hiz. Ömer devrinden itibaren sıcak temasa dönüşmüş ve taraflar arasında ciddi savaşlar meydana gelmiştir. Kadîsiye ve Nihavend Savaşlarıyla Sâsânîler yıkılıp Fars arazisi Müslümanlara açılmıştır. Müslümanların Merv'e ilerleyişini durduramayan Sâsânîler, Türklerin yardımıyla birkaç küçük başarı kazanmışsa da neticede Horasan, İslâm ordularının kontrolüne geçmiştir. Yine bu dönemde Müslümanlar, Horasan civarında Sûl Türkleriyle karşılaşmış ve onlarla saldırmazlık anlaşması yapmışlardır.⁸⁶ Müslümanlar, İran'ın fethi esnasında Rüstem ile karşılaştıklarında onu ve halkını İslâm'a davet etmişler ve İslâm'ı kabul ederlerse ticaret dışında Fars topraklarına uğramayacaklarını belirtmişlerdir.⁸⁷ Buna göre denilebilir ki Hiz. Peygamber'in vefatından sonra fethedilen yerlerle ve komşu olunan devletlerle ticarî ilişkiler yoğun bir şekilde devam etmiştir. Yabancı tüccarlar, dış ülkelerde Müslümanlardan alınan oranda vergi verip faizli alışveriş ve içki satışı yasağına riayet etmek suretiyle⁸⁸ İslâm topraklarında ticaret yapmışlardır.

Siyasî ve askerî kanaatler, Arapların Türkleri oldukça iyi tanıdıkları anlamına gelir. Müslümanlar, Hiz. Ömer döneminden itibaren Çin'e kadar giderek yol boyunca ticaret yapmışlar ve Kanton, Cuhuan-chao, Wang-chao gibi şehirler, İran ve Arap yarımadasından gelen tüccarların toplandığı merkez olmuştur.⁸⁹ Übülle panayırının fethedilmesinden sonra Nâfî b. Hâris b. Kelede gibi bazı sahâbîler Basra'ya

⁸⁶ Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Tarihi ve İslâm'a Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 145.

⁸⁷ Taberî, *Târîh*, C. III, ss. 517-518.

⁸⁸ Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân Veki', *Ahbâru'l-Kudât*, thk. Abdülazîz Mustafa el-Merağî, C. II, el-Mektebetüt't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Mısır 1947, s. 104; Abdülkadîm Zellum, *İslâm'da Maliye*, çev. Selim Gökay, Taha Yayıncılık, Ankara 1997, s. 148; Benedikt Koehler, *İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizm'in Doğuşu*, çev. İsmail Kurun, Liberte Yayınları, Ankara 2016, s. 200; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 257.

⁸⁹ İrfan Mahmûd Rânâ, *Hiz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, çev. Ahmet Kot, Bir Yayıncılık, İstanbul 1985, ss. 56-59; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, 121.

yerleşerek ticaretle meşgul olmuşlardır.⁹⁰ Yeni kurulmuş bir şehir olmasına rağmen ticarî açıdan avantajlı konumu sayesinde hızla gelişen Basra, Müslüman tüccarların ilgi odaklarından biri hâline gelirken Türklerin ticaret için gelmesiyle aynı zamanda bir etkileşim merkezi olmuştur. Bu süreçte diğer bölgelerde de İslâmî tanıtım ve Türk-Arap iletişimi devam etmiştir. Hz. Ömer'in Bahreyn ve Uman valiliğine tayin ettiği Osman b. Ebü'l-Âs (ö. 51/671), ticaret gemilerinin uğrak yeri olan Uman'a yerleşerek hem buraya gelen tüccarlara hem de onların haberlerini anlattığı Güney Asya'ya İslâm'ı tebliğ etmek istemiştir. Bunun için kardeşleri Hakem ve Muğîre'yle birlikte Sind sahillerindeki Deybul, Tane ve Bervâs gibi ticaret şehirlerine akınlar düzenleyerek dini tebliğ etmiştir.⁹¹ Böylece kuzeyden devam eden dini yayma çabaları güneyden de devam etmiş ve tüccarların başlattığı tebliğ faaliyetleri daha sistematik bir hâle bürünmüştür.

Hz. Osman dönemine gelindiğinde önceden fethedilen fakat isyan eden Fars bölgesi, Basra valisi Abdullah b. Âmir (ö. 59/679) tarafından yeniden itaat altına alınmıştır.⁹² Böylece Horasan tamamen fethedilmiştir.⁹³ Yine onun hilafetinde Sâsânîler devrinden beri Türklerle mücadele eden Müslümanlar, Kafkasya'ya yönelerek Hazarlarla mücadele etmişler ancak uzun süre Kafkasya'yı ele geçirememişlerdir. Bu dönemde ilişkiler sadece askerî mücadele şeklinde olmayıp sosyal boyutunu da korumuş ve özellikle ticaret bütün canlılığıyla devam etmiştir. Nitekim Hz. Osman tarafından elçi olarak Çin'e gönderilen Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın (ö. 55/675) Orta Asya ticaret yolu üzerinden geçerek Kanton (Goangzhou)'a gittiği ve kabrinin de orada olduğu rivayet edilmektedir.⁹⁴ İpek Yolu'ndan Çin'e yolculuk eden Müslümanlara dair ilk yazılı belge de Hz. Osman'ın gönderdiği heyetle ilgilidir.⁹⁵ Ayrıca Çin'e giden elçinin Hz. Peygamber'in azatlı kölesi Vehb b. Ebî Kebşe (ö.

⁹⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 398; Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdülmun'im Âmir, Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabî, Kâhire 1960, s. 117; Recep Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s. 20.

⁹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 629; Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri*, s. 33.

⁹² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 448.

⁹³ Taberî, *Târîh*, C. IV, s. 314; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. II, s. 417; Âdem Apak, *Ana Hatları ile İslâm Tarihi 2*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, ss. 190-193.

⁹⁴ Ebû Zeyd Hasan b. Zeyd es-Sirâfî, *Rihletü's-Sirâfî*, C. I, Mecmeu's-Sekâfî, Abudabi 1999, s. 54; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi* C. II, s. 528; Kaynaklarda Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın Medine'de Bakî kabristanında medfun olduğu belirtilmektedir. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashab*, C. I, Darü'l-A'lam, Ammân, 2002, s. 298; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 589; Bkz. İbrahim Hatipoğlu, "Sa'd b. Ebî Vakkas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 373.

⁹⁵ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 147.

13/634) olduğuna dair bilgiler de mevcuttur.⁹⁶ Ancak burada önemli olan husus, elçinin kimliğinden ziyade bir sahabînin Türk toprakları üzerinden geçerek Çin'e gitmiş olmasıdır.

Hız. Ali (ö. 40/661) döneminde ise yaşanan iç karışıklıklar nedeniyle cihat faaliyetleri kesintiye uğramış fakat bu durum sosyal münasebetlere engel olmamıştır. Nitekim kaynaklarda Hız. Ali'nin Merv Merzubanı Mahaveyh'le vergi toplama konusunda bir anlaşma yaptığı yer almaktadır.⁹⁷ Bu durum, Müslümanlarla Türkler arasındaki savaş dışı ilişkilerin siyasî hadiselerle paralel bir şekilde ve süreklilik arz ederek devam ettiğini gösterir.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde askerî mücadeleler nedeniyle yoğunlaşan Türk-Arap teması, sonraki dönemlerde savaş-barış şeklinde uzun yıllar devam etmiştir. Müslüman tüccarlar aynı dönemde denizden ve Orta Asya üzerinden Çin'e kadar giderek alışveriş yapmışlardır.⁹⁸ Böylece ilk devirlerden itibaren Merv ile İslâm devleti arasında ciddî bir iletişim kurulmuştur. Zira Türk idarecilerinden Tarhan ailesi gibi birçok Orta Asyalı, Hız. Ali döneminden itibaren aileleriyle birlikte Basra'ya ve diğer İslâm şehirlerine gelmişlerdir. Bu insanlar ashabın ve tabîînin himayesine girerek başta hadis tedrisi olmak üzere ilim ve kültür hayatına büyük zenginlik katmışlardır.⁹⁹ Aynı şekilde Hint topraklarının fethinden önce koloniler kurarak buralara yerleşen Müslüman tüccarlar,¹⁰⁰ bir taraftan ticaret yaparlarken diğer taraftan söz ve davranışlarıyla İslâm'ı tebliğ etmişlerdir.

Müslümanlar Orta Asya'yı hedeflerine aldıklarında çok sayıda sahabî ve tâbîîn, cihat, tebliğ ve irşat faaliyetlerine katılmak için Türkistan'a akın etmiştir. Bunlardan bazılarının kabirleri hâla ayakta olup halkın ziyaret ettiği mekânlardır. Özellikle orduya iştirak ederek Türkistan'a gelen ve orada şehit olan Kusem b. Abbâs (ö. 57/676), ahlâkıyla insanlara kendini sevdirmiş ve Türkler, Hız. Peygamber'e olan yakınlığı nedeniyle ona büyük ilgi göstermiştir. Vefatından sonra da kabrini

⁹⁶ İhsan Süreyya Sırma, *Çin Müslümanları ve Çin'e Seyahat*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 14.

⁹⁷ Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh* s. 136; Taberî, *Târîh*, C. IV, s. 557; M. Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, Ankara Okulu, Ankara 2016, s. 43.

⁹⁸ Hittî, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. II, s. 498.

⁹⁹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, C. XI, s. 67; Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, ss. 219-221.

¹⁰⁰ Ebu'l-Hasan Ali en-Nedvî, "Merâhilü'd-Da'veti'l-İslâmiyye fi'l-Hind", C. XV, *el-Ba'sü'l-İslâmî*, yy. Delhi 1971, s. 5; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, ss. 38-39.

ziyaretgâh edinmişlerdir.¹⁰¹ Onlar kendilerini savaştan ziyade yerel halkla kurdukları ticari münasebetlerde sergiledikleri tavırları sayesinde sevdirmişlerdir. Taraflar arasında sert çatışmalar gerçekleşirken Türklerin Araplara hayranlık duymaları savaş dışı ilişkilerin de kurulduğunu göstermektedir. Ayrıca bu ilişkiler esnasında Araplar da Türklerden etkilenmişlerdir. Türklerin İslâm dairesine girmeye başlamaları siyasî, dinî ve edebî metinlerde etkisini göstermiştir.

Fetih sürecine bakıldığında ilk dönemlerde Arapların karşısına kuzeyde Hazarların, doğuda ise Mâverâünnehir ile Seyhun Irmağı'ndan ilerde meskûn çeşitli Türk boylarının çıktığı görülür. Ciddî bir direnişle karşılaşan Müslümanların ilerleyişi sekteye uğramıştır. Câhız'ın (ö. 255/869; "Arap ordularının kalplerini, Türkler gibi hiçbir kimse titretmemiştir."¹⁰² şeklindeki sözleri Türklerin, Arap orduları üzerinde bıraktığı tesiri izah eder. Fetih hareketleri yavaşlayan Arapların, doğudaki rakiplerine karşı siyasî ve askerî üstünlüklerinin yavaş yavaş ellerinden gittiğini görmeleri hatta bu milletlerin zaman zaman Araplar karşısında başarılar elde etmeleri ve İslâm dairesine girmeleri Türklerin, saygı gören bir millet konumuna gelmelerini sağlamıştır.¹⁰³

Netice olarak ifade edilmelidir ki taraflar savaş halinde olsalar da ilişkiler devam etmiştir. Özellikle Bağdat yakınlarındaki Ülleys'te ve Enbar'ın fethedildiği zamanlarda Hanâfis çarşısında Medâin ve Sevad şehirleri ile Rebia ve Kudaâ kabilesinden tüccarlar toplanarak alışverişlerini sürdürmüşlerdir.¹⁰⁴ Bütün bunlar, ilk devirden itibaren Müslümanların ticaret, sefaret ve tebliğ maksadıyla Arap yarımadasının dışına çıktıklarını gösterir. İslâm'dan sonra da Orta Asya istikametindeki yollar üzerinde ticaret çok fazla gelişmiş, Abbâsîler dönemiyle birlikte Basra, Sîrâf ve Umman tüccarları, Çin'e kadar sahil boyunca koloniler

¹⁰¹ İbn Fakîh, *el-Buldân*, s. 615; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. V, s. 115; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında Ticaret*, s. 147; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 185; Duygu Kaçaranoğlu, *Çin ve Doğu Türkistan'da İslâm'ın Yayılışı*, Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2012, s. 76; Hasan Kurt, "Orta Asya'da Peygamber Sülalesinden Bir Sahabi Kusam b. Abbas", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/779/9984.pdf>, (20.08.2018), s. 575, 579.

¹⁰² Câhız, *Fezâilü'l-Etrâk*, s. 35; Şeşen, *Eski Araplara Göre Türkler*, s. 15.

¹⁰³ "Kanturaogulları seddi ve onların süvarilerinin Irak hurmalıklarına verecekleri zararlar hakkında bize kadar gelen haberleri duymuşsunuzdur. Bu hadisler, insanları onlardan korkutmak için söylenmiştir. Şimdi ise onlar, İslâm'ın yardımcıları, kalabalık ordusu, halifelerin hamileri, sığınakları, sıkı fıkı adamları oldular", Câhız, *Resâilü'l-Câhız*, nşr. Abdüsselâm M. Harun, Kâhire, 1384-1964, s. 75; Câhız, *Fezâilü'l-Etrâk*, s. 85; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 5.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. II, s. 282; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî, *Târihu İbn Haldûn*, C. II, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2000, s. 523.

kurmuşlar ve İslâm'ın yayılmasına hizmet etmişlerdir. Hayatlarının çoğu ticaret yollarında geçen bu tüccarlara zaman zaman Müslüman göçmenler ve dinî ilimlerde temayüz etmiş kişiler de katılmışlardır. Bu kimseler yerli halktan kısmen etkilenseler de onları, dinlerine kazandırma çalışmalarını ihmal etmemişlerdir.

1.2.3. Emevîler Dönemi

Hulefa-i Râşidîn'den sonra idareyi devralan Emevîler, Orta Asya fetihlerine hız vermişlerdir. Muaviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680) devrinde, Hz. Osman zamanında alınan fakat iç karışıklıklar nedeniyle elden çıkan Horasan bölgesinin yeniden fethine girişilmiştir. Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673)'in Basra valisi olmasıyla fetihler sistematik hâle gelmiş; Merv, ordugâh olarak seçilmiş ve Herat, Tûs, Nîşâbur gibi çevre illere asker yerleştirilerek Horasan âdetâ harekât üssüne dönüştürülmüştür.¹⁰⁵ Muaviye devri fütuhâtı Müslümanlarla Türkler arasında meydana gelen şiddetli çatışmalar sonucunda büyük oranda başarıya ulaşmıştır. Bu mücadeleler esnasında taraflar dönem dönem birbirlerine üstünlük sağlamışlar ve aralarında Türklerin cizye ödemesini şart koşan anlaşmalar imzalanmıştır. Ancak anlaşmaların sık sık bozulması nedeniyle çatışmalar uzun süre devam etmiş¹⁰⁶ ve nihayetinde Müslümanlar Buhara ve Semerkant'ı alıp Mâverâünnehir'e yerleşmişlerdir.¹⁰⁷ Daha sonra yapılan mücadelelerle¹⁰⁸ hâkimiyet pekiştirilmiştir.

Muaviye'nin vefatından sonra Orta Asya'da isyan baş göstermiş ve yönetimi devralan Abdülmelik'in önemli hedeflerinden biri bu toprakları yeniden ele geçirmek olmuştur. Bunun için dönemin meşhur valisi Haccâc b. Yûsuf'u (ö. 95/714) görevlendirmiş, o da Mühelleb b. Ebî Sufre'yi (ö. 82/702) Horasan Valiliği'ne getirerek fetihleri başlatmıştır.¹⁰⁹ Yine Haccâc'ın komutan tayin ettiği Abdurrahman

¹⁰⁵ Taberî, *Târîh*, C. V, s. 473; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. IV, ss. 49-50; C. V, ss. 112-116, 396-397, Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 3*, ss. 67-68.

¹⁰⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 164-165; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 392; Taberî, *Târîh*, C. VI, s. 538, C. IX, s. 312; Ebû Saîd Abdulhay b. Dahhâk b. Mahmûd Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, nşr. Abdülhayy Habîbî, Tahran 1347, s. 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. II, s. 495; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, ss. 43-54; Dadan, *Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivâyetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi*, ss. 64-66.

¹⁰⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 156, 159; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 577, Taberî, *Târîh*, C. VI, s. 409, C. VII, s. 173; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. IV, 23;

¹⁰⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 586; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. III, s. 481; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. II, s. 276; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 3*, s. 147.

¹⁰⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 170, 205; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, ss. 577-578; Taberî, *Târîh*, C. VI, s. 195, 319; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. III, ss. 26-27, 246-250, 409-410, C. IV, s. 462, C. V, s. 285; Muaviye dönemi seferleri için bkz. İrfan Aycan "Emevîler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri" *Türkler*, C. IV, Ankara 2002, ss. 319-

b. Muhammed b. Eş'as (ö. 85/704), Kabil civarının idarecisi Rutbil ile yaptığı mücadeleler sonucunda bölgede kalıcı hâkimiyet kurmaya çalışmış fakat Haccâc ile yaşadığı anlaşmazlık nedeniyle devlete isyan etmiştir.¹¹⁰ Bu nedenle fetih girişimleri durmuştur. Daha sonra Velîd b. Abdülmelik (ö. 96/715) döneminde Haccâc b. Yûsuf'un, Kuteybe b. Müslim'i (ö. 96/715) Horasan Valiliği'ne atamasıyla doğu fetihleri devam etmiştir.¹¹¹ O, Türkler ve Soğdlularla yaptığı savaşlar neticesinde birçok şehri ele geçirip Buhara'da bir garnizon kurmuştur.¹¹² Müslüman ordusu daha da ileri giderek Fergana çevresini ve fetihlerin ulaştığı son nokta olan İsficâb'ı ele geçirip Merv'e geri dönmüştür.¹¹³ Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman da Hârizm'i fethetmeyi başarmıştır.¹¹⁴ Kuteybe sonra da Kâşgar'a kadar gitmiş fakat Velîd b. Abdülmelik'in vefat edip Süleyman b. Abdülmelik'in (ö. 99/717) hilafete geçmesiyle isyan etmiştir. Bunun üzerine görevden alınarak idam edilmiş ve böylece doğu ilerleyişi sona ermiştir.¹¹⁵

Süleyman b. Abdülmelik'ten sonra idareye geçen Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720), halkın sevgisini kazanmayı amaçlamıştır. Bunun için de onları Müslümanlardan uzaklaştıran haksız uygulamaları sona erdirmiş, orduları geri çağırarak, İslâm'ı kabul edenlerden vergilerin kaldırılması talimatını vermiş¹¹⁶ ve yaşanan mağduriyetleri telafi etmeye çalışmıştır. Ayrımcı siyasete son veren Ömer b. Abdülaziz aynı zamanda Mâverâünnehir'deki hakan ve beylere mektuplar göndererek onları İslâm'a davet etmiştir.¹¹⁷ İnsana değer verip maddiyatı geri plana iten politikalar İslâm'ın yayılması konusunda olumlu sonuç vermiştir. Onun kısa süren fakat güç kullanmadan devleti bir arada tutan halifeliğinden sonra Emevîler, Orta Asya'da ancak Hişam b. Abdülmelik (ö. 125/743)'in valisi Nasr b. Seyyâr (ö.

320; Yunus Akyürek, *Maveraünnehr (Türk-İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2001.

¹¹⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, ss. 215-216; Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, ss. 289-291; Taberî, *Târîh*, C. VI, ss. 334-336; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, C. III, s. 138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. III, s. 482.

¹¹¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 225, 228; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 590; Ya'kûbî, *Târîh*, C. II, ss. 285-286; Taberî, *Târîh*, C. VI, s. 424.

¹¹² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 591; Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, ss. 298-299; Ya'kûbî, *Târîh*, C. II, ss. 285-287; Taberî, *Târîh*, C. VI, ss. 472-473; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. II, 481.

¹¹³ Taberî, *Târîh*, C. VI, ss. 483-484; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IV, 6; Ayrıca Kuteybe b. Müslim'in faaliyetleri için bkz. Ahmet Baltacı, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1995.

¹¹⁴ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. III, s. 125.

¹¹⁵ Taberî, *Târîh*, C. VI, ss. 500-506; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IV, ss. 72, 115.

¹¹⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 411, 593; Ya'kûbî, *Târîh*, C. II, s. 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IV, s. 102, 115, C. VI, s. 288.

¹¹⁷ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963, s. 126; Özaydın, "Türklerin İslâmiyet'i Kabulü", s. 419.

131/748) idaresinde hâkimiyet kurabilmiştir.¹¹⁸ Yıllarca süren çatışmalardan sonra vali atanan Nasr b. Seyyâr, Türklerle iyi ilişkiler kurmaya yönelmiş, vergileri azaltmış, bölgedeki etnik unsurlara saygılı davranmış ve çevredeki Türk idarecilerle anlaşma imzalayarak¹¹⁹ bölgeye hâkim olmayı başarmıştır. Hârizm, Mâverâünnehir ve Toharistan gibi ekseriyetle Türk nüfusun yoğun olduğu yörelere Müslüman Arapları yerleştirerek¹²⁰ taraflar arasında sosyal ve iktisadî ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır. Ayrıca Hişam b. Abdülmelik döneminde devleti kuzeyden tehdit eden Kafkaslar üzerine de akınlar düzenlenmiştir. Hazarlarla ve diğer Türk gruplarıyla yapılan mücadeleler neticesinde bu tehlike bertaraf edilmiş ve Hazar Hakanının Müslüman olmasıyla neticelenen bir barış yapılmıştır.¹²¹ Sonraki devirlerde ise iç karışıklıklar¹²² nedeniyle ciddî bir başarı elde edilememiş ve nihayet devlet yıkılmaya doğru gitmiştir.

Siyasî durum bu şekilde devam ederken ekonomik faaliyetler hız kazanmış ve insanlar daha rahat bir şekilde seyahat imkânı bulmuşlardır. Yapılan yolculuklarda Müslümanların ve Türklerin yol üstünde karşılaşmaları da söz konusu olmuştur. Emevî kumandanı Yezîd b. Mühelleb (ö. 102/720), bir defasında yetmiş kişilik bir grupla Kiş nehri karşısında konaklarken, beş yüz kadar Türkle karşılaşmış, kim olduklarını sormuş onlar da tüccar olduklarını söylemişlerdir. Yezîd, onlardan kendisine bir şeyler vermelerini istemiş ve Türkler elbise, bez ve yay gibi bazı eşyalar vererek kendilerini kurtarmışlardır. Ancak daha sonra Yezîd ve askerlerinin sayısının az olmasından cesaret alarak geri dönüp onlarla çatışmaya girmişlerdir.¹²³ Bu tür bazı olumsuz hadiseler Türklerin İslâm'ı tercihini geciktirdiği gibi fetihlerle İslâm'ın yayılmasının karıştırılmasına neden olmuştur. Oysa bu ikisi birbirinden farklı olgulardır. Çünkü fethedilen şehirlerde silah zoruyla İslâm'ı kabul etmiş görünen halk, Müslümanlar iktidar konusunda zaafa düşüp topraklarından çekildikleri anda hemen muhalefetlerini izhar etmiş ve yeni mücadeleler

¹¹⁸ Taberî, *Târîh*, C. VII, s. 155, 179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IV, s. 219, 329.

¹¹⁹ Taberî, *Târîh*, C. VII, s. 192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IV, s. 273; Akyürek, *Mâverâünnehr*, s. 47-60.

¹²⁰ Taberî, *Târîh*, C. IV, ss. 166-174, C. VII, ss. 173-174, 192.

¹²¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 271, 277; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 207, 291; Taberî, *Târîh*, C. VII, s. 90, 109, 160, C. VIII, ss. 269-270 C. IX, s. 106; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IV, ss. 215-216, C. V, 177-178.

¹²² Taberî, *Târîh*, C. VII, ss. 209-210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IV, ss. 256-259; Geniş bilgi için bkz. Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 3*, ss. 239-260.

¹²³ Ebu'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi-Tevârîhi'l-Âyân*, C. IX, Dârü'r-Risâleti'l-Âliye, Dımaşk 2013, s. 298; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. III, s. 497.

yaşanmıştır.¹²⁴ Bu durum, fetihler esnasında meydana gelen şiddetli çarpışmaların ekonomik askerî ve siyasî yönünün de bulunduğunu gösterir.

Emevîler döneminde yapılan fetih girişimleriyle Türkistan, İslâmiyet'le tanışmış ve uzak doğudaki halklarla Müslümanlar arasındaki politik engeller kalkmıştır. Bununla beraber Kafkasların fethinin Hazarlar tarafından engellenmiş¹²⁵ olması siyasî tarihi etkileyen bir sonuç doğurmuştur. Ancak yine de İslâm, ticaret vasıtasıyla buralara nüfuz etmeyi başarmıştır. Dolayısıyla Emevîler döneminde askerî mücadelelerle İslâmlaşma konusunda kısmî başarılar elde edilmiş, fakat asıl başarı ekonomik ve kültürel faaliyetler sonucu olmuştur.¹²⁶ Türkler, Emevî fütuhatını bir istila hareketi olarak değerlendirip onlara mukavemet göstermişlerdir. Çünkü onlar, her türlü olumsuz etkene rağmen İslâm'ı seçmiş olan halktan vergi almaya ve onları mevâlî/köle olarak görmeye devam etmişler ve ganimet taksimi ile maaş ödenmesinde Araplara öncelik tanıyıp onları geri planda bırakmışlardır. Bu uygulamalar doğal olarak Türklerin İslâmlaşma konusunda istekli olmalarını engellemiştir. Dolayısıyla da İslâm'ı yayma konusunda istedikleri başarıyı elde edemeyen Emevîler, ticarî ve kültürel faaliyetlere ağırlık vermişlerdir.¹²⁷

Bütün bu bilgiler ışığında denilebilir ki Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği dönemindeki uygulamalarla Kuteybe b. Müslim ve Nasr b. Seyyâr'ın yaptığı bazı düzenlemeler istisna edilecek olursa cihat eksenli Emevî politikaları devam etmiştir. Buna göre Emevîler döneminde Türklerle ilişkilerin niteliğine bakıldığında bir yandan taraflar arasında şiddetli mücadeleler yaşanırken diğer yandan da başta tüccarlar olmak üzere sivil inisiyatif, İslâm'ın yayılmasında etkin rol üstlenmiştir. Hatta Arap vali ve komutanlar fütuhatla meşgul olurken bölge ticaretinden de istifade etmişlerdir.¹²⁸ Valiler, çarşı ve pazarlarla da yakından ilgilenmişlerdir. Yezîd b. Mühelleb'in oğlu Muhalled, Merv'deki Sûk-ı Serrâcîn isimli pazarda tüccar Ebû Seleme es-Serrâc ile şahsî dostluk kurup sık sık onun dükkânına gelip gitmiştir.¹²⁹

¹²⁴ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 46.

¹²⁵ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 60-67.

¹²⁶ Harun Güngör, "Türk" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 532.

¹²⁷ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, ss. 117-118.

¹²⁸ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. A. Duman ve M. Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2018, s. 116; M. A. Shaban, *The Abbâsid Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge 1970, s. 15; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, s. 153.

¹²⁹ Yusuf b. Abdürrahman b. Yusuf Ebû'l-Haccâc el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi-Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Mar'uf, C. XX, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1980, s. 270; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 241.

Valilerin sosyal hayatın kalbi konumundaki çarşılarla ilgi duymalarında ekonomik nedenler kadar toplumun nabzını tutma isteğinin de bulunduğu kanaatindeyiz. Bu durum Emevîlerin ticaretten siyasî ve sosyal anlamda da istifade ettiklerini gösterir.

1.2.3.1. Ticarî Yapılanma ve Ekonomik İlişkiler

Emevî fetihlerinin dinî maksatları yanında ekonomik, sosyal ve siyasî gerekçeleri de vardır.¹³⁰ Bunun tezahürlerinden biri de ilk fetihlerin genellikle ticaret yolları üzerinde kurulan şehirlere yönelik olmasıdır. Buraların ele geçirilmesiyle birlikte eski dünyanın bütün ekonomik imkânları yani Suriye'den Orta Asya'ya bütün ticaret yollarını kontrol eden ulaşım organizasyonu ve kervan ticaretinin merkezi olan büyük şehirler Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir. Aynı zamanda ulaşımında kullanılan hayvanlar ve sahipleriyle birlikte, muhafız, rehber, işçi, köle, tüccar ve kervan sahiplerinden müteşekkil yetişmiş kadro ile geniş bir kervan ağı teşkilatı da Müslümanların hizmetine geçmiştir. Eskiden beri doğu ticaretini ellerinde bulunduran bu grupların çoğu, Müslümanların hizmetine girince kısa süre içinde İslâm'ı benimsemiştir.¹³¹ Bu kadro kullanılarak yapılan ticarî faaliyetlerin etkisiyle de İslâm, Türklerin yaşadığı en ücra köşelere kadar taşınmıştır.

Emevîler döneminde ticarî alanlarda büyük yatırımlar yapılmıştır. Ulaşım ve iletişim imkânları sınırlı olmasına rağmen ticaret vasıtasıyla geniş bir coğrafyada ve çok sayıda ülkeyle ilişki kurulmuştur.¹³² Devlet okul, şifahane ve darülaceze gibi sosyal boyutlu yapılar inşa etmekle birlikte yeni pazar ve yollar da yaptırarak ticareti teşvik etmiştir. Üretim ve ticareti serbest girişimlere bıraktığı gibi bastığı istikrarlı para ile de halka yardımcı olmuştur.¹³³ Buhara ve Semerkant'taki Soğd kervanları, doğu-batı arasında gidip gelirken özellikle iklim şartları zorlaştığında, mallarını yol üzerindeki halklara ücret karşılığında taşıtmışlar, kervanların güvenliğini sağlama konusunda da çeşitli kabilelere mensup Türklerden güvenlik hizmeti almışlardır.¹³⁴ Aynı düzen kuzey-güney ticaretinde de işlemiş ve böylece kervanlarla yerel halk arasında etkileşim kuvvetlenmiştir. Bu dönemde Uzak doğudan Atlas Okyanusu'na,

¹³⁰ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 116.

¹³¹ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, ss. 18-21.

¹³² Ebu'l-Fazl İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, çev. Cahit Koytak, İnsan Yayınları, İstanbul 1984, s. 293.

¹³³ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, çev. O. Bahaeddin, Tercüman Yayınları, İstanbul, ty, s. 20, 39.

¹³⁴ Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, C. I, s. 269.

Hint sahillerinden Hazar Denizinin kuzeyine kadar çok geniş bir alanda İslâm ortak pazarı kurulmuş¹³⁵ ve İslâm kültürü buralara etki etmiştir.

1.2.3.2. İhtilal Sürecinde Tüccar Dâî İlişkisi

Emevîler dönemi İslâmlaşma sürecinde bazı şahıs ve gruplar, ticareti kullanmak suretiyle asıl gayelerini gizleme yolunu tercih etmişlerdir. Bunlara örnek olarak Abbâsî ihtilalini örgütleyen dâîleri göstermek mümkündür. 720'li yıllarda filizlenmeye başlayan ihtilalin ilk ciddî adımları, Buhara'da Horasan valisi Esed b. Abdullah (ö. 120/738) zamanında atılmıştır. Buharalılar, erken dönemlerde gözlem ve duyumlarından hareketle İslâm'ı daha ziyade Araplara mahsus bir inanç ve yaşam biçimi olduğu zannına kapılmışlar ve İslâmlaşmayı Arap olmak¹³⁶ şeklinde algılayarak din değiştirmeye karşı direnç göstermişlerdir. Fethin üzerinden uzun zaman geçmesine rağmen yıkılmayan bu ön kabul, dâîlerin faaliyetleriyle sona ermiştir. Böylece onlar, aynı zamanda dinin yayılmasının önündeki engellerden birini de bertaraf etmişlerdir. Dâîler, Horasanlılara Emevî siyasî politikasının (mevâlî ve cizye meselesi) dinden kaynaklanmadığını, İslâm'ın Müslümanları kardeş ilan ettiğini ve aralarında herhangi bir ırk ayrımı yapmadığını anlatmışlardır.

Yönetim muhalifi olarak hareket eden dâîlerin, devlet idaresine rağmen İslâm'ı tebliğ gayretleri neticesinde halk, İslâm'ın Emevî anlayışı ve uygulamalarından ibaret olmadığını fark etmelerini sağlamıştır. Bunun sonucunda Buharalıların bir kısmı, onlar aracılığıyla İslâm'ı seçmiştir.¹³⁷ Çünkü halk, İslâm'ı ve Müslümanları ayırarak kişilerin hatalarının İslâm'a mal edilemeyeceğini anlamış ve durum müslim-gayrimüslim mücadelesi olmaktan çıkıp zalim idare ve zulme maruz kalan halkın mücadelesi hâline dönüşmüştür. Bu süreçte Müslümanlarla Türkler zaman zaman birbirlerine destek vermişlerdir. Ebû Müslim el-Horasânî'nin (ö. 137/755) ihtilal hareketinde Türklerin önemli katkısı olmuştur.¹³⁸ Bu sayede Türkler arasında İslâm'ın yayılmasının önünde politik bir engel kalmamıştır. Türklerin katkı verdiği ihtilal ortamının tesis edilmesinde Emevî idaresinin olumsuzlukları kadar, onların baskısından kurtulmaya çalışan muhaliflerin, ticarî faaliyetlerden istifade etmesinin

¹³⁵ Ahmed Tabakoğlu, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, ss. 142-143.

¹³⁶ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 6.

¹³⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, C. II, s. 228; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 411; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 90; Taberî, *Târîh*, C. VI, s. 559, C. VII, s. 55.

¹³⁸ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye ve fîhi Ahbârü'l-Abbâs ve Veleidihî*, nşr. Abdülaziz ed-Dûrî, el-Muttalibî, Beyrût 1971, s. 342; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, ss. 253-254.

ciddî bir katkısı olmuştur.¹³⁹ Zaten hareket merkezi olarak seçilen Humeyme'nin ticaret yolları üzerinde ve siyasî çekişmelerden uzak bir konumda yer alması da bunu teyit etmektedir.

Abbâsî ihtilali için çalışan ve Merv'de ortaya çıkan dâîler, dikkat çekmemek için bölgede tüccar kıyafetleriyle gezerek isyanın faileri ve teşkilatlandırıcıları olmuşlardır.¹⁴⁰ Örneğin Herat-Merv arasında hayvan ticareti yapan Abdeveyh el-Cirdâmez b. Abdülkerim gibi dâîler, asıl niyetlerini ve önderleri Muhammed b. Ali'nin (ö.118/736) ismini gizli tutarak tüccar kılığında¹⁴¹ ve dikkat çekmeden Horasan'ı köy köy dolaşarak propaganda yapmışlardır. Zahren İslâm'ı anlatmakla birlikte esasen Haşimî iktidarı çağrısı yapan¹⁴² dâîlerin her biri (Süleyman b. Kesir el-Huzâî, el-Âlâ b. Hureys, Mâlik b. Heysem, Mûsa b. Ka'b, Hâlid b. Heysem, Talha b. Züreyk, Nadr b. Sabîh, Şerîk b. İsa¹⁴³) ayrı bir meslek sahibi olsa da faaliyetlerini tüccar kisvesine bürünerek icra etmişler ve bütün Mâverâünnehir ile Horasan bölgesinde halkı Emevîlere karşı örgütlemişlerdir. Bir kısmı Haşimî/Şîî, bir kısmı da Abbâsî/Sünnî taraftarı olan dâîler, ticaretin serbestliğinden istifade ederek hem siyaset hem tebliğ yapmışlardır.¹⁴⁴ Böylece Emevî politikaları nedeniyle İslâm'dan dönen ve Araplardan uzaklaşan Türklerin İslâm'la gönül bağı kurmalarını sağlamaya çalışmışlardır. Bu maksatla Emevî idaresinden memnun olmayan kesimleri Hz. Peygamber ailesinden herkesin razı olacağı bir kişi etrafında toplanmaya davet etmişlerdir. Dâîlerin ve nakiplerin seçiminde Kur'an¹⁴⁵ ve sünnetin¹⁴⁶ dikkate alınması da olaya dinî bir boyut kazandırma isteğini gösterir.

¹³⁹ Hasan Kurt, "Orta Asya'da İslâm'ın Yayılışı: İstekle mi Zorla mı", *Orta Asya'da İslâm Temsilden Fobiye Tanımadan Tanımlamaya*, ed. M. Savaş Kafkasyalı, A. Yesevi Üniversitesi SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti., I Ankara 2012, s. 271.

¹⁴⁰ Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2009, s. 122; O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 67.

¹⁴¹ Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s. 333; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. II, s. 312; Taberî, *Târîh*, C. VI, ss. 616-617, C. VII, s. 358.

¹⁴² Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 2011, ss. 147-157; Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. III, s. 416.

¹⁴³ Ya'kûbî, *Târîh*, C. II, s. 319; Taberî, *Târîh*, C. VI, ss. 559-562; Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, thk. Ebu'l-Kâsım el-İmâmî Surûş, C. III, Tahrân 2000, s. 264; *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 202.

¹⁴⁴ Ahmed b. Muhtar Abâdî, *fî't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endülûsî*, Dâru'l-Kitap, Beyrût 1972, s. 22; Gerlof V. Vloten, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev. M. Saîd Hatiboğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1986, 57; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, s. 253.

¹⁴⁵ Mâide, 5/12; Araf, 7/155.

¹⁴⁶ Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Târîhu Hulefa*, Dâru'l-Minhâc, Cidde 2012, ss. 253-254.

Yezîd b. Abdülmelik'in Horasan valisi Said, gizlilik konusundaki bütün titizliklerine rağmen kendilerine tüccar süsü veren dâîler hakkında uyarılmıştır. Vali, bunun üzerine dâîleri huzuruna getirtip sorguya çekmiştir. Vali 'siz kimlerdensiniz?' diye sorunca dâîler tüccar olduklarını; "hakkınızda anlatılanlar nedir?" diye sorduğunda ise bahsedilen iddiaları bilmediklerini söylemişlerdir. Valinin, "propaganda için mi geldiniz?" diye sorusuna ise "biz ticaret ve özel işlerimizden buna fırsat bulamayız" diye cevap vermişler ve nihayetinde Horasanlı bir grubun kefaletiyle serbest kalmışlardır.¹⁴⁷

Dâîlerle ilgili olarak aktarılan benzer bir rivayete göre de Abbâsî ihtilali lideri Muhammed b. Ali tarafından Horasan'a gönderilen ilk dâîlerden biri olan İkrime (Ebû Muhammed es-Sâdık), Hayyan el-Attâr ile kasaba ve köylerde Emevî zulmü hakkında propaganda yaparken yakalanmışlardır. Vali tarafından sorgulanan bu iki dâî, kendilerini savunmak için hayvan ticareti yaptıklarını belirttiklerinde serbest bırakılmışlardır. Fakat onlar yaklaşık iki yıl boyunca tüccar kılığında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.¹⁴⁸ Bu bilgilerden anlaşıldığına göre kamufle olmanın en kolay yolu olarak görülen ticaret, dinî ve siyasî propaganda faaliyetleri için önemli bir araç olmuştur. Dâîler siyaset, ticaret ve tebliğ işini birlikte yürüterek hem hedeflerine ulaşmışlar hem de Türklerin İslâm'a girişine katkı sunmuşlardır.

1.2.4. Abbâsîler Dönemi

Abbâsîlerin idareyi ele alması Türk-Arap ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuş ve Türk topraklarına yönelik fetih girişimleri sona ermiştir. Abbâsîler, iktidarı ele geçirme sürecinde kendilerine destek olan, Türklere ve diğer gayri Arap unsura yakın alaka göstermişlerdir. Bunun sonucunda Horasan ve Mâverâünnehir'de İslâm'ın yayılma süreci hızlanmış, bazı Türk boyları Müslüman olmuştur.¹⁴⁹ Aynı dönemde Karluk Türkleri doğudan gelen Çin tehlikesi karşısında batıdaki Müslümanlarla ittifak yapmayı tercih etmiş ve 751 yılında vuku bulan Talas Savaşı'yla birlikte Batı Türkistan'da yeniden Türk hâkimiyeti tesis edilmiştir. Böylece merkezinde Karlukların yer aldığı Karahanlılar Devletinin siyasî ve kültürel temelleri atılmıştır. Emevîler döneminden beri kötü olan Türk-Arap ilişkileri yerini dostluk ve

¹⁴⁷ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, ss. 332-333; Taberî, *Târîh*, C. VI, ss. 559-563; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IV, s. 185.

¹⁴⁸ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 319; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, ss. 191-193.

¹⁴⁹ Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Tarihi ve İslâm'a Giriş*, s. 145.

müttefikliğe bırakmıştır. Bu sayede Orta Asya'nın İslâmlaşmasına mâni olan siyasî engeller ortadan kalkarak¹⁵⁰ Türklere yönelik ekonomik ve kültürel ilişkiler hızlanmıştır.¹⁵¹

Bu dönemde Türklerin İslâm'ı benimsemesine etki eden amillerden biri de orduda istihdam edilen Türk askerlerin ve devlette görev alan memurların ana vatanlarıyla irtibatlarını devam ettirmeleridir. Zira Abbâsî kentlerinde Türklere has mahalleler kurulmuş ve onlar, kendi geleneklerine göre bir yaşam sürmüşlerdir.¹⁵² İslâm devletlerinde son derece rahat bir şekilde hareket eden Türklerden bazıları vatan hasretiyle memleketlerine geri dönmüşler ve bu nedenle de Araplar tarafından kınanmışlardır.¹⁵³ Buhara ve diğer Türk şehirlerinden gelerek Müslümanlarla bir arada yaşayan bu askerler, büyük ihtimalle İslâm'ı benimsemişlerdir. Kaynaklarda onların Mecusi, Budist ya da başka bir dine girdiklerine dair bir veri bulunmadığı gibi Müslüman olduklarına delalet eden durumlar söz konusudur. Onlar, İslâm şehirlerinde silahlarıyla dolaşp orduda önemli noktalara gelmişlerdir. İşte bu asker ve memurlar yurtlarından Bağdat, Basra, Vâsıt ve Sâmera şehirlerine gelen Erzekyân¹⁵⁴ gibi Türk tüccarlarla görüşerek memleketleriyle bağlarını korumuş olmalıydılar. Devlette ve orduda görev alan bu Türkler sayesinde Müslümanlarla Türkler arasında ekonomik ve kültürel ilişki kurulduğunu¹⁵⁵ da söylenebilir. Bu dönemde vatanından ayrılarak Müslüman şehirlerinde yaşamak durumunda kalan ve fırsat bulduklarında devlet kurarak soydaşlarıyla bağlantı kuran Türkler de vardır. Eyyûbîlerin yıkılmasından sonra Mısır'da Memlûk Devletini kuran Kıpçaklar bunlara örnek verilebilir. Bu devletin Kutuz (ö. 658/1260), Baybars (ö. 676/1277) ve Kalavun (ö. 689/1290) gibi sultanları Altınordu devleti ile dostane ilişkiler kurmuşlardır.¹⁵⁶ Böylece Türkler, İslâm diyarlarında yaşayarak Müslüman oldukları gibi ana vatanlarındaki soydaşları ve akrabaları arasında dinlerinin yayılmasını sağlamışlardır.

¹⁵⁰ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, ss. 68-75.

¹⁵¹ Hee Soo (Cemil) Lee, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 53.

¹⁵² Zekerîya Kitapçı, "İslâm'ın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler", *Türk Kültürü*, Ankara 1972, 112/4, ss. 210-211.

¹⁵³ Câhız, *Türklerin Faziletleri*, ss. 77-80.

¹⁵⁴ Beykent'li bir tüccar olan Erzekyân, ticaret vesilesiyle Basra'ya gelip Hz. Ali ile tanışarak Müslüman olmuştur. Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. I, s. 187; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, C. I, s. 47; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, s. 231.

¹⁵⁵ T. W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, çev. Hasan Gündüzler, Akçağ Yayınları, Ankara 1982, s. 217.

¹⁵⁶ Muallâ U. Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 65; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992, s. 181.

İslâmlaşma konusunda Abbâsîler devrinin farkı, şiddet içeren uygulamaların son bulmasıdır. Böylece Türkler barış, huzur ve güven ortamında dini tanıma, anlama kabul etme sürecine girmişler ve neticede İslâmiyet'in yayılması katlanarak artmıştır. Bu süreçte Türkistan'la İslâm şehirleri arasında iletişim, ulaşım ve etkileşim büyük oranda tüccar, âlim ve sûfiler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Cami medrese, zaviye ve ribâtlarda icra edilen irşat faaliyetleri dinin yayılmasında çok etkili olmuş ve Sâsânîlerin yıkılmasıyla başlayan İslâmlaşma, IX. ve X. asırlarda iyice yoğunlaşarak Orta Asya'yı etkisi altına almıştır.¹⁵⁷

Kuruluşunun ilk asrından sonra siyaseten gerileyen Abbâsî hilafeti sembolik ve dinî bir hüviyete bürünerek varlığını devam ettirme gayesi gütmüştür. Bunun için de halifeler dinî otoritelerini kullanıp Türk bey ve hakanlarına İslâm'a davet mektupları göndererek onlar üzerinde hâkimiyet kurmaya gayret etmişlerdir. Nitekim Toharistan'daki Karluk Yabgusu bizzat Halife Mehdî (ö. 169/785) aracılığıyla İslâm'ı seçmiştir.¹⁵⁸ Görüldüğü gibi bu devirde İslâmlaşma üzerinde savaş dışı etkenler ağırlık kazanmış, tarafların yakın ilişkiler geliştirmesiyle birlikte yaşam tarzlarında karşılıklı etkilenmeler başlamıştır. Böylece Arap-İslâm kültürü, yerel etkilerle zenginleşmiş ve Türkler sûfiligi kendilerine mal ederek¹⁵⁹ İslâm kültür ve medeniyetinin temel unsurlarından biri hâline gelmişlerdir.

Abbâsîler döneminde Türklerin İslâmlaşmasında rol oynayan etkenlerden biri de adaletin tesisi için şehirlere tayin edilen hâkimler ve onların mensubu oldukları mezheplerdir. Çünkü Türkler arasında İslâm'ı yaymak için çaba gösteren Abbâsîler, Orta Asya'ya ekseriyetle Hanefî kadılar tayin etmişlerdir. Onların sorunlara hakkaniyet ölçüleri çerçevesinde mantıklı çözümler üretmek ve hakkında nass bulunmayan hususlarda İslâm'a aykırı olmamak kaydıyla yerel kurallara/örfe itibar etmek gibi uygulamalarıyla mezhebin özgürlükçü ve eşitlikçi anlayışı, bu anlamda İslâmla birlikte mezhebin de yayılmasını sağlamıştır. Ayrıca Hanefîlikteki icmalî iman metaforu, temel inanç esaslarını kabul eden Türkleri, diğer Müslümanlarla eşit kabul etmiş ve bu durum İslâmlaşmayı kolaylaştırmıştır.¹⁶⁰ Hatta bazı yerlerde İslâm'a girmek, Hanefî mezhebine girmek olarak algılanmıştır.¹⁶¹ Bunun neticesinde

¹⁵⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. IV, s. 314; İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 157.

¹⁵⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, C. II, ss. 397-398; Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 63.

¹⁵⁹ Güngör, "Türk", ss. 531-533.

¹⁶⁰ Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 65.

¹⁶¹ Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 105, 111-112

İslâm ve Hanefîlik eş zamanlı bir şekilde taraftar bulmuştur. Örneğin Hârizm’de İslâm’ı amelde Hanefî olan Mutezile yaymıştır. Yine bu dönemde Emevî idaresinde ikinci sınıf vatandaş olan mevâlî devletle barışarak asıl unsurlardan biri hâline gelmiştir.

Abbâsîler döneminde Türklerin İslâm dairesine girmesinde yaşadıkları toprakların huzura kavuşmasıyla ulaşılan refah seviyesi de etkili olmuştur. Çünkü bu dönemde Mâverâünnehir’den geçen İpek Yolu üzerinden Çinlilerle kuvvetli bir irtibat kurulmuş ve bölge gittikçe zenginleşmiştir.¹⁶² İpek imalatı sayesinde Çin’de önemli bir ticarî şehir hâline gelen Hanfo/Kanton, karadan ve denizden gelen tüccarların toplandığı bir merkez olmuştur. Çin hükümdarı artan nüfus nedeniyle şehre Müslüman idareci atamış ve Iraklı tüccarlar onun kararlarına saygı göstermişlerdir. Bazı Müslüman tüccarlar da Kanton ticaretiyle yetinmeyip kuzeye ilerleyerek Türkler, Koreliler ve Japonlarla da alışveriş yapmışlardır.¹⁶³ Dolayısıyla da tüccarlar batıda olduğu gibi doğuda da Türk nüfusun İslâm’la tanışmasında etkili olmuşlardır.

Müslümanların doğunun zenginliklerinden pay alma ve dinlerini anlatmaktaki isteklerinin yoğunluğu, Çin kayıtlarından görülebilmektedir. Çünkü onlar, Kanton’a gelen yabancı tüccarları bir deftere kaydetmişlerdir. Buna göre 265/875 yılında Çinli isyancılar, şehirdeki Müslüman, Yahudi, Hristiyan ve putperestten oluşan 120 bin civarında tüccarı kılıçtan geçirmişlerdir. Daha sonra Çin imparatoru, Uygurlardan yardım isteyerek isyancı Çinlileri bertaraf etmiştir.¹⁶⁴ Katledilen tüccar sayısının büyüklüğü, ilişkilerin yoğunluğunu göstermektedir. Kayıtlara göre bu tüccarlar, şehre çoğunlukla deniz yoluyla gelmişlerdir. Oysa Orta Asya üzerinden kara yoluyla Çin’e giden Müslüman tüccar sayısının çok daha fazla olduğu kuvvetli bir ihtimaldir. Çünkü deniz seferlerinin uzun, iklim şartlarının olumsuz ve teknik imkânların yetersiz kalması gibi etkenler birlikte değerlendirildiğinde, bu istikamette mesafenin daha kısa, yolların daha güvenli ve iklim koşullarının seyahate daha elverişli olduğu görülür. Zaten gemi taşımacılığının avantajlarına rağmen kara yolu asla ihmal edilmemiş ve özellikle kıymetli eşyalar karadan nakledilmiştir.

¹⁶² Tâcir, *Doğunun Kalbine Seyahat*, s. 10, 56.

¹⁶³ Tâcir, *Doğunun Kalbine Seyahat*, s. 23,56; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, ss. 581-582; J. H. Kramers, “Coğrafya ve Ticaret”, çev. Murat Ağarı, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 16/4, İstanbul 2003, s. 684.

¹⁶⁴ Sirâfî, *Rihletü’s-Sirâfî*, s. 54; Tâcir, *Doğunun Kalbine Seyahat*, s. 40; Büzürg b. Şehriyâr Râmhürmüzî, *Acâibü’l-Hind*, çev. Can Ceylan, İnkılab Yayınları, İstanbul 2009, s. 21.

1.2.4.1. Ticarî Yapılanma ve Ekonomik İlişkiler

Abbâsî döneminin belirgin özelliklerinden biri, düşünce ve uygarlığa paralel olarak ekonomik ilişkilerin de gelişmesi ve önemli ticaret merkezlerinin birer Müslüman yurdu hâline gelmesidir. Bu dönemde kurulan yüksek medeniyetin maddî refah ve zenginliği de ticarete dayalıdır.¹⁶⁵ Bağdat'ın kurulup ticaretin devlet eliyle teşvik edilmesiyle muazzam bir servete sahip olan tüccar tabakası ortaya çıkmıştır ki bazılarının serveti bugünkü anlamıyla milyonlarla ifade edilmiştir. Ticaretle gelen bu boyuttaki zenginlik, ticarî altyapıdaki yatırımların bir getirisidir.

Abbâsî döneminde tüccarların daha kolay ve güvenli bir şekilde ticaret yapabilmeleri için yol emniyeti sağlanıp su kuyuları ve kervansaraylar inşa edilmiştir. Ebû Cafer el-Mansûr (ö. 158/775), Bağdat'ı kurduktan sonra devletinin durumunu ifade etmek için; “artık bizi buradan Çin’e kadar durduracak hiçbir şey yok”¹⁶⁶ diyerek hem devlet olarak ulaştıkları noktayı hem de devletin ticarete verdiği desteği göstermiştir. Yine bu dönemde Müslümanlar, Yahudi, Hristiyan ve Mecusilerin elinde olan ticareti büyük oranda ele geçirerek daha önce kurulan ticarî düzeni devralmışlardır. Eşya fiyatları Bağdat borsasında belirlenmiş ve birçok ticaret merkezinde bu günkü manada bankacılık hizmetleri vermeye başlanmıştır.¹⁶⁷ İslâm medeniyetinin en parlak noktasına ulaştığı bu dönem bölgedeki bütün Müslüman devletlerin ortak ürünü olarak değerlendirilmelidir.

Abbâsîler gibi aynı tarihlerde hüküm sürmüş diğer devletler de ticareti kolaylaştırmak için tedbirler alarak bozkır, çöl ve dağ gibi tüccarların yolunu kaybetmesi muhtemel bölgelerde yol gösterici sarnıçlar inşa etmişler, kapalı çarşı ve kervansaraylar yaptırmışlar, yol üstüne ağaçlar diktirmişler ve ticaret merkezi hâline gelecek şehirler kurmuşlardır.¹⁶⁸ Ayrıca gelir elde ettikleri ticaret yollarından geçenlerin ihtiyaçlarını gidermeyi üstlenmişler ve devriye birlikleri tahsis ederek

¹⁶⁵ Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, ss. 127-128; Muhammed M. Pickthall, *İslâm Medeniyetinin Dinamikleri*, çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 39.

¹⁶⁶ Peter W. Schienerl, “Ticaret ve Ticaret Yolları”, *İslâm Sanatı ve Mimari*, ed. Markus Hattstein and Peter Delius, Literatür, İstanbul ty, s. 325.

¹⁶⁷ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 48; John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015, s. 129.

¹⁶⁸ K. N. Chaudhuri, “Müslüman Toplulukların Ekonomisi”, *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*, ed. Francis Robinson, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 196; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 31.

güvenliği temin etmişlerdir.¹⁶⁹ Örneğin Kirman Selçuklu Sultanı Kavurd, (ö. 466/1073) Sistan yolu üzerine derbentler, ribâtlar, hanlar ve karakollar kurup çeşmeler yaptırarak¹⁷⁰ ticareti desteklemiştir.

Abbasî devrinde ticareti geliştirme çabaları bunlardan ibaret değildir. Alışveriş alanlarındaki usul ve uygulamalar da düzeni sağlayarak ekonomiye katkı sağlamıştır. Ticarî ilerleme ve Müslümanların ekonomik faaliyetlere hâkim olmasıyla birlikte, Müslüman tüccarlar tarafından uygulanan ticarî usul ve yöntemler, gayrimüslim tüccarlara sirayet etmiş ve onlar da aynı yöntemleri kullanmışlardır. Müslüman tüccarlar tarafından yabancı devlet ya da şehirlerdeki ödemeler için bugünkü havale ve seyahat çeklerinin fonksiyonunu gören süftecelerle¹⁷¹ normal ödeme ve ödeme emirlerinde (poliçe) çeklerin (sakk/sukuk) kullanılması bu konudaki örneklerdendir. Zira para taşımanın zorluğu ve baskına uğramak gibi muhtemel riskler tüccarların çek kullanmalarını zorunlu kılmıştır. Bu durum aynı zamanda tarafların birbirlerini tanımalarını da beraberinde getirmiştir. Bahse konu usuller, ödeme yapmak isteyen kişiyle adına ödeme yapılması gereken kişilerin (farklı şehirlerdeki alıcı, satıcı ve aracılardan) tanışmasını ve karşılıklı malî durumlarını takip edebilmeleri için sürekli irtibatla kalmalarını gerektirmiştir.

Kredilendirme işlemlerinin gelişmesi de ticarî aktivitelere büyük katkı sunan gelişmelerdendir. Çünkü sarraflık (bankerlik) ve malî kurumların gelişmesi ticaretin daha kolay yapılabilmesine zemin hazırlamıştır. Sarraflar sayesinde tüccarların malî finansmanı, prosedürlerin hızlanması ve sigortalama benzeri bir işlemle ticaret hacminin artırılması gibi konularda kolaylık sağlanmıştır. Basra gibi liman şehirlerinde ödemeler, genellikle tüccarlar arasında hesapları denkleştiren sarraflar vasıtasıyla yapılmıştır. Böylece sarraflık kurumları gelişmiş ve Bağdat'ta Derb-i Ayn, Basra'da ise Ashabu'l-İne gibi ticarete faize bulaşmadan sermaye temin eden yapılanmalar oluşmuş¹⁷² ve bu sayede tüccarların nüfuz alanları genişlemiştir. Şunu da ifade etmek gerekir ki bu dönemlerde ticarî kuruluşlar, çoğunlukla Müslüman

¹⁶⁹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 221.

¹⁷⁰ Merçil, *Kirman Selçukluları*, ss. 39-40, 196.

¹⁷¹ Süftece (kambiyo senedi) borçlunun alacaklıya güvenlik vs. gibi nedenlerle başka bir şehirde bizzat ya da üçüncü bir şahıs (ortak, acente vs.) tarafından ödeme yapılacağını taahhüt ettiği kıymetli evraktır. Cengiz Kallek, "Süftece", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 19-21.

¹⁷² Abdülaziz ed-Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, ss. 84-86; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, ss. 286-287; Schienerl, "Ticaret ve Ticaret Yolları", s. 325.

devletlerin siyasî durumlarından bağımsız hareket etmişlerdir. Abbâsîlerin merkezi otoritesinin zayıflamasıyla birlikte, ülke topraklarında bağılı devletlerin kurulması ve artan siyasî mücadeleler, sınırların hızlı bir şekilde değişmesine sebep olmuştur. Bu yüzden halk, iktisadî durumlarını sınır değişikliklerinden etkilenmeyecek şekilde tertip ederek kesintisiz bir şekilde ticarete devam etmiş ve böylece halkların birbirleri ile irtibatı kopmamıştır.

1.2.4.2. Abbâsî İdaresindeki Özerk Yönetimler Dönemi

1.2.4.2.1. Sâmânîler Dönemi

İslâm hâkimiyetindeki Orta Asya Türk tarihinin altın çağı olan Sâmânî (809-1005) egemenliği, Türklerin İslâm'a girişinin yoğunlaştığı bir devirdir. Kuruldukları dönem ve hüküm sürdükleri bölgeler, Türklerin İslâm'la tanışıp kaynaştığı bölge ve dönemlere tekabül etmektedir. Sâmânîler, gayrimüslim Türklerle mücadele etmiş ve İslâm'ı yaymaya çalışmış bir devlettir. Ancak belirtmek gerekir ki onların Türklerin İslâmlaşması için yaptıkları mücadeleler, tüccar ve mutasavvıfların rolleriyle mukayese edilebilecek nitelikte bir etkiye sahip olmamıştır.¹⁷³ Bununla birlikte Sâmânîler, yaptıkları seferlerle Türklerin direnişini kırarak tüccar ve sûfilerin tebliğ çalışmalarının önünü açmışlardır.¹⁷⁴ O dönemlerde İslâm Medeniyetinin üstünlüğü dikkate alındığında rakiplerle meydana gelen çatışmaların neticede İslâm'ın yayılma alanının genişlemesine yol açtığı söylenebilir.

Sâmânî hanedanı tüccar ve mutasavvıfların Orta Asya'da sosyal ve ekonomik hayata egemen oldukları zamanda hüküm sürmüş; bu dönemde İslâmiyet, ticaret ve tasavvuf yoluyla geniş halk kitleleri arasında yayılmıştır. Dolayısıyla onların, Türklerin İslâmlaşması konusundaki rolü, askerî faaliyetler kadar Soğd tüccarları ve miraslarının devşirilmesi ile ilgilidir. Çünkü Türkler arasında İslâmlaşmanın en yoğun olduğu yıllar, Soğd tüccarlarının yerini alan Sâmânî tüccarlarının gayretleri sonucu X. asra denk gelmektedir.¹⁷⁵ Fetihlerden önce Asya'ya dağılan ya da fetihlerin hiç ulaşmadığı yerlere ticaret maksadıyla giden Müslüman tüccarlar,

¹⁷³ Jean P. Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. A. Kazancıgil-Lale Arslan Özcan Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 191; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, ss. 225-231; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, ss. 24-30; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 353.

¹⁷⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. IV, s. 314; Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 69.

¹⁷⁵ Özdal, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı*, s. 473; Azmi Özcan, "İslâm-Doğuşu ve Yayılışı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 31.

fetihlerden sonra da faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Sâ mânîler döneminde ele geçirilen ticaret yollarından yürüyerek tebliğ yapmışlardır.¹⁷⁶ Buna göre Sâ mânîler dönemi İslâmlaşma hareketleri konusunda Müslüman tüccarlarla birlikte zaten tüccar bir kavim olup İslâm'a giren Soğdlular önemli pay sahibidirler.

1.2.4.2.2. Sâ mânî Hâkimiyetinde Soğd Ticaret Kolonileri

Mâverâünnehirdeki ticarî geleneklerin vârisi ve ticaretin baş aktörlerinden olup yaşam için çok uygun bir arazide meskûn olan Soğdlular,¹⁷⁷ doğu İslâm dünyasının temel unsurundan biri olmuşlardır.¹⁷⁸ Soğd tüccarları, İslâm'dan önce bozkırlarda ve Doğu Türkistan'da koloniler kurarak ticarete etkin olmuşlardır.¹⁷⁹ Kurdukları organizasyon sayesinde, İpek Yolu'nda hâkimiyet el değiştirse de yolun gelirinden istifade etmeye devam etmişler ve gittikleri yerin halkı hangi dine mensup olursa olsun, onları etkilemeyi başarmışlardır.¹⁸⁰ Yaptıkları iş, basit bir yolculuktan ibaret olmamış, başta idareciler olmak üzere halklarla devamlı ilişki kurmuşlar, önemli gördükleri yerlerde küçük koloniler kurmuşlar ve ticaret yollarından akan trafiği denetim altına almaya çalışmışlardır.¹⁸¹ İslâm'dan sonra Arap komutan ve valilerle bağlantı kurup onların himayesine girerek ticaretteki aktif rollerine devam etmişlerdir.¹⁸² Soğd ticarî yapılanmaları fetihlerle Müslüman hâkimiyetine geçmiş ve buralarda kolonilerin büyümesiyle Oğuz idaresinde olmasına rağmen Müslümanların yaşadığı bazı şehirler kurulmuştur. Mes'ûdî'nin de bahsettiği bu Müslüman kolonyal faaliyetleri hakkında Barthold şu açıklamaları yapmıştır:¹⁸³

¹⁷⁶ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 25.

¹⁷⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 127.

¹⁷⁸ Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, s. 113; Soğdlular, Amu-Derya ile Sır-Derya arasında yaşamış ve tüccarlıklarıyla temeyyüz etmiş İranlı bir topluluktur. İpek Yolu üzerinde kurdukları koloniler vasıtasıyla doğu-batı ticaretini büyük oranda tekellerine almışlardır. Göktürkler ve Uygurlar döneminde kağanlara danışmanlık yapacak kadar etkin olmuşlardır. Türklerin ithalat ve ihracatları çoğunlukla onlar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 56; S. G. Klyashtorny ve T. İ. Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, ss. 102-107.

¹⁷⁹ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s. 78; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, s. 151.

¹⁸⁰ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 94.

¹⁸¹ Louis Lige, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 37.

¹⁸² İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, C. I, s. 37; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, s. 153; Ahmet Taşağıl, "Soğd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 349.

¹⁸³ Mes'ûdî, *Murücü'z-Zeheb*, C. I, s. 38; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, ss. 47-48; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, ss. 25-26.

Aşağı Türkistan'dan gelen birçok kimse barış ve emniyet ortamından yararlanarak bozkırlarda yeni yeni koloniler kurmaya başlamışlardır. Daha önce buralarda genellikle Soğdlular ticarî koloniler kuruyorlardı. Ne var ki İslâmiyet Aşağı Türkistan'da köklü bir din hâline geldikten sonra bu defa Müslümanlar, Soğdların bu eski ticarî koloni kurma hareketini devam ettirmişlerdir. Seyhun nehrinin aşağı kısmında Cend, Huvâre ve Yenikent adındaki üç Müslüman şehri işte bu şekilde meydana gelmiştir.

Müslümanlar, ticarî fırsatlarıyla büyük bir servet vadeden Türk illerini ele geçirdiklerinde bu imkânı değerlendirmekten geri durmamışlardır. Soğd topraklarına geldiklerinde, coğrafi konumun da etkisiyle iktisadî ve sosyo-kültürel açıdan oldukça gelişmiş bir toplumla karşılaşmışlardır. Zira burası çok sayıda din ve felsefî akım için güvenli bir liman olmuş ve bunların yayılmasına imkân sağlayarak zengin bir fikrî alt yapıya ev sahipliği yapmıştır. Bu alt yapı, İslâm kültür ve medeniyetinin de öne çıkmasına ve Türklerin İslâm'ı tanıyıp benimsemesinde de önemli bir yere sahiptir. Çünkü Soğd şehirleri, kervanların değişik bölgelerden getirdiği malları sattığı ve tekrar mal aldığı çok canlı bir pazar olmuştur. Gemilerin yük boşaltıp yeni mal almak için yanaştığı bir liman gibi, tüccarların uğradığı bu şehirlere çevre yerleşim birimlerinden bol miktarda ürün gelmiş ve buradan diğer yörelere ihraç edilmiştir.¹⁸⁴

Soğd tüccarları, Türkçe ve Farsça gibi dilleri bilmeleri sayesinde farklı kültürler arasında iktisadî bağ kurmuşlar ve bir kültür köprüsü rolü üstlenmişlerdir. Onlar aynı zamanda doğu ve batıyı birleştirip¹⁸⁵ beraberlerinde dinlerini de götürmüşlerdir. Zerdüştlük, Budizm, Yahudilik ve Hristiyanlığın ticaret yolları üzerinden yayılması onların marifetidir.¹⁸⁶ Görüldüğü üzere ticaretin İslâm öncesinden itibaren din ve fikirleri taşıma vazifesinde Soğdlular öne çıkmaktadırlar. Buna göre onların, yaşamları boyunca bütün dinlerle ilgilendikleri ve bunları destekledikleri söylenebilir.¹⁸⁷ Asıl dikkat çekici olan ise bizzat benimsemedikleri Budizm gibi dinlerin yayılmasına vesile olmalarıdır. Bu durum ticarî alanlardaki kültürel geçişkenliğin bir sonucudur. O hâlde denilebilir ki göçebe Türkler arasında son derece etkili olan Soğdluların İslâmlaşması, Türklerin İslâmlaşmasında

¹⁸⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 314, 317; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Dâru Sâdır, Beyrût 1991, s. 278-280; Ayrıca bk. Zekeriya Kitapçı, "İslâmiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 117/25, İstanbul 1988, s. 115.

¹⁸⁵ Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *el-Kand fî-Zikr-i Ulemâ-i Semerkand*, nşr. Nazar Muhammed el-Faryâbî, Mektebü'l-Kevser, Riyad 1991, s. 121; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *Kitâbü't-Tevvâbîn*, Dâru-İbn Hazm, yy. 2003, s. 161; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 128; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 27.

¹⁸⁶ Peter Frankopan, *İpek Yolu*, çev. M. Gülmen, Pegasus Yayınları, İstanbul 2018, s. 38, 70, 101.

¹⁸⁷ J. P. Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. L. Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 160.

tetikleyici unsurlardan olmuştur. Zira Sui döneminde yaşamış bir Çinli müellif, Türkler üzerindeki Soğd etkisini şu sözlerle ifade eder: “Türkler basit kafalı ve basiretsizdirler. Aralarında kolaylıkla kavga çıkartılabilir. Maalesef onların arasında yaşayan birçok Soğdianlı, kurnaz ve sinsidir; Türklerle ders verirler ve onları eğitirler.”¹⁸⁸ Türkler üzerinde etkileri bu şekilde ifade edilen ve İslâm öncesi diğer dinleri Türklerle taşıyan Soğd tüccarlarının İslâm’a girmeleriyle birlikte yeni dinlerini de gittikleri yerlere taşımaları beklendik bir durumdur.

Soğd tüccarlarının Asya’daki ilk Müslümanlardan olmaları, ticaret yollarının Müslüman idaresine girmesiyle de ilgilidir. Onlar, ticaretteki hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için İslâm’a girmeleri gerektiğini idrak edip hâkim otoritenin bir parçası olarak hareket etmenin avantajını kullanmışlardır. Nitekim ticaret yolları Müslümanlara geçince pazarlarda İslâm şer’î hukuku cari olmuştur.¹⁸⁹ Dolayısıyla Müslüman topraklarında daha rahat alışveriş yapabilmek için din değiştirmek, oldukça makul bir gerekçe olarak görülmüştür. Soğd tüccarları da bu durumdan istifade etmiş olmalıdırlar. Netice olarak denilebilir ki Soğdluların kurduğu ticarî düzenin Müslümanların eline geçmesi, onların bizzat Müslüman olarak İslâm’ın yayılmasına katkı sunmalarıyla sonuçlanmıştır. Asıl konuya geçmeden önce Türklerin tebliğe cevap verme noktasında etkili olan karakteristik yapılarını ele almak gerekmektedir.

1.3. İslâm Öncesi Türklerin Genel Karakteri

Türklerin İslâm’a ilgi duymalarının sebeplerini ortaya koymak için İslâm öncesindeki durumlarını bilmek gerekmektedir. Milletlerin karakterleri, kendilerine sunulan dinlerin benimsenmesini bazen kolaylaştıran bazen de zorlaştıran hatta engelleyen etkenlerdendir. Tanrıya yakaran bir lider olarak tanınan Oğuz Kağan döneminden beri dine değer veren Türkler, tarihleri boyunca birçok dinden etkilenip sık sık din değiştirmişlerdir.¹⁹⁰ Onlar Bizans, Pers, Çin ve Hint medeniyetlerinin ortasında yer alıp kendilerine bir düzen kurmuşlardır. Bu sayede ticareti kontrol ettikleri gibi yeni ticarî kapılar bulabilmek amacıyla etraflarındaki devletlerle iletişime geçmişlerdir. Böylece hem ihtiyaçlarını gidermişler hem de farklı din, kültür ve medeniyetleri tanıma imkânı bulmuşlardır. Türklerin, yeni dinlerin tebliğ

¹⁸⁸ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 97.

¹⁸⁹ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 29.

¹⁹⁰ Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 27, 32.

edilmesine çok itiraz etmeyen art niyetsiz ve saf bir yapıya sahip oldukları da söylenebilir. Çünkü İpek Yolu sakinleri ticaret yolları üzerinde yaşamının avantajıyla farklı fikir ve inançlara aşina olmuşlar ve bu etkiyle genel olarak taassup ve dar görüşten uzak; dinlere karşı müsamahakâr bir karaktere sahiptiler.

Göçebe Türklerin hayatında çobanlık, savaş ve ticaret kervanlarının önemi, onların yerleşik toplumlar gibi dinî ve kültürel alanda tutuculuğu engelleyerek gelişim ve değişime açık olmalarını sağlamıştır.¹⁹¹ Dolayısıyla Türk toplumları arasında dinlerin yayılma alanı bulmasını sadece ticaret yolları üzerinde yaşamalarıyla sınırlandırmak doğru değildir. Dinlerin hâkimiyet alanının genişlemesi alıcıların yeni fikirlere açık olmasıyla yakından alakalıdır. Bu bakımdan Türklerin manevî hayatlarını yönlendiren bir otorite olarak Şamanların hoşgörülü tavrı¹⁹² İslâm ve diğer dinlerin, Türk toplulukları arasında rahatlıkla birbirlerinin yerini almasını sağlamış ve Orta Asya, çeşitli din, mezhep, ideoloji ve mesleğin buluşma yeri hâline gelmiştir.¹⁹³ Toplumlararası yakın ilişkiler sonucu Türk topraklarında Budist, Mecusi, Maniheizt, Müslüman, Hristiyan ve Yahudi kesimler özgürlük ve barış içinde yaşamışlardır.¹⁹⁴ Her ne kadar hoşgörülü bir düşünce yapısına sahip olsalar da Türklerin birkaç istisna dışında diğer dinleri çok benimsemeyerek kendi inançlarına bağlı kaldıkları görülmektedir. Bu nedenle onlar eski köklü dinlerden uzak kalmışlar ve zihinleri işlenmeye daha müsait kalmıştır. Hatta karmaşık fikrî yapılardan uzaklık bakımından Mekkelilerle benzer oldukları da söylenebilir. Göçebe Türklerin büyük çoğunluğuna nüfuz edebilen tek dinin İslâm olması,¹⁹⁵ onların Araplarla benzer bir zihin yapısına sahip olmalarının sonucudur. Üst düzey bir Çinli memurun 609-615'li yıllarda Türkler hakkında hazırladığı raporda onları temiz bir karaktere sahip olarak nitelemesi,¹⁹⁶ bu iddiayı kuvvetlendiren bir mahiyet taşımaktadır. Bu veri, onların karakterini ve Orta Asya Türk toplumlarının içinde koloni kuran Soğd halkının Türkler üzerindeki etkisini de gösterir. Verilen bilgilere göre Soğd tüccarları Türkleri

¹⁹¹ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 350.

¹⁹² Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, ss. 427-428.

¹⁹³ Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 1994, s. 58; Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, 2017, s. 34.

¹⁹⁴ Zeki V. Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın ve Yakın Tarihi I*, Güven Basımevi, İstanbul 1942, ss. 94-95; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 68, 92, 98; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 172.

¹⁹⁵ Ünver Günay ve Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Rağbet Yayınları, Ankara 2007, s. 123; Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 43.

¹⁹⁶ "Türkler, aralarına rahatlıkla nifak tohumları ekilebilecek basit ve art niyetsiz insanlardır. Ama ne yazık ki bunların arasında üçkâğıtçı ve kurnaz pek çok Hu (Soğd) yaşamaktadır. Bu Soğdlular Türkleri etkiliyor ve yönetiyorlar." Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 97.

birçok konuda etkileyip yönlendirmişlerdir. Dolayısıyla Soğdluların Türkler arasında önce Manihaizm'i sonra da İslâmiyet'i yaymış olmaları ihtimali kuvvetlenmektedir.

Türklerin art niyetli olmamaları, kendilerine zorla dayatılmayan ve makul gördükleri dinlere karşı ılımlı davranmaları neticesini doğurmuş¹⁹⁷ ve Müslüman tüccarların İslâm'ın yumuşak gücü olarak yaptıkları dinî tanıtım, Türkler arasında teveccüh görmüştür. Nitekim Bulgarlar arasına yolculuk ettiğinde İbn Fadlân vasıtasıyla Brencar'da İslâm'a giren Tâlut ve ailesinin hissettiği sevinç,¹⁹⁸ Türklerin kendilerini tatmin edeceğini umdukları dinlere karşı isteklerini gösterir. Hatta yeni bir din beklentisi içinde olan bazı Türk grupları, kendilerine sunulmuş olan dinleri bizzat yerinde görerek tercihte bulunmak istemişlerdir. Serirlere¹⁹⁹ yakın bir yerleşim birimi olan Hayzan halkı Cuma günü camiye, Cumartesi günü havraya, pazar günü de kiliseye gidip üç semavî dinin geleneklerine göre ibadet ve ayinlere iştirak ederek²⁰⁰ dinler hakkında bilgi edinmeye çalışmışlardır. Bu, Türklerin genel anlamda dinlere karşı ılımlı tutumlarını ve muhtemelen dinî arayış içinde olduklarını gösterir.

Onların dine bakış açılarını gösteren farklı örnekler mevcuttur. Mesela Hârizm yolculuğu esnasında İbn Fadlân ile yanlarında bulunan bir Türk ve Tegîn arasında geçen diyalog, Türklerin hoşgörülü tavırlarını göstermektedir. Buna göre rehberlik eden Türk, şiddetli soğuk nedeniyle tercüman Tegîn aracılığıyla İbn Fadlân'a; "Rabbimiz bizden ne istiyor. Bizi soğuktan öldürecek. Ah! Ne istediğini bilsek de yerine getirsek" demiştir. O da Tegîn'e "Ona, Allah sizden *Lâ ilâhe İllallah* demenizi istiyor" diye cevap vermiştir. Türk, bu cevap karşısında gülerek "bilsek söyledik"²⁰¹ diye mukabelede bulunmuştur. Bu konuşma, Türklerin Allah ve İslâm'dan haberdar olduklarını, bilgilerinin yetersiz kaldığını fakat İslâm'a karşı katı bir tutum içinde olmadıklarını göstermektedir. Türk'ün "Rabbimiz" ifadesini kullanması da İslâm inancı hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermesi bakımından ayrıca önemlidir. Bu bilgiyi de önceden rehberlik ettiği Türk tüccarlardan edindiği kanaatindeyiz.

¹⁹⁷ Câhız, *Türklerin Faziletleri*, ss. 85-88; Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, ss. 94-95; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 92, 98; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 133; Kitapçı, *Oğuz Han İlk Türk Hükümdarlar ve Hakanlar Nasıl Müslüman Oldu*, ss. 193-195; Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 34.

¹⁹⁸ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 93

¹⁹⁹ Serirler, Dağıstan bölgesinde yaşamış bir Türk toplumdur. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Serir>.(08.06.2020).

²⁰⁰ Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 359.

²⁰¹ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 31, 61.

Şunu ifade etmek gerekir ki Türklerin genel olarak ılımlı oldukları bilinmekle birlikte haklarında farklı bilgiler de verilmiştir. Buna göre bazı Oğuz boyları zinayı suç olarak görmeyen, kötü karakterli, merhametsiz, cahil ve katı bir topluluk olarak tanıtılmıştır.²⁰² Bununla birlikte İbn Fadlân eserinde yine Oğuzları, açık bir şekilde zinayı hoş görmeyen bir topluluk olarak tanıtır.²⁰³ Ayrıca Oğuzların İslâm öncesinde kendilerini beğenen, kibirli, münâkaşacı²⁰⁴ bir yapıya sahip oldukları belirtilmiştir. 630'lu yıllarda Türkistan'ı ziyaret eden Çinli seyyah Hsüan Tsang'a göre Türkler, zengin ve fakiriyle zayıf karakterli, açgözlü, saldırgan, kolayca ihanet eden, yalan konuşmaya meyilli, hilekâr bir toplumdurlar. Ancak yine o Semerkant halkının sanat ruhlu insanlar²⁰⁵ olduklarından bahseder. İslâm öncesinde Buharalılar ise tamahkâr, hilekâr, yalancı ve hırslı, aile fertleri arasındaki ilişkilerde bile maddî menfaatlerine göre hareket eden, insanlara serveti ölçüsünde değer veren, mal biriktirme hırsı giyim-kuşam ve yaşantılarına yansıyan bir halk olarak tanınmışlardır.²⁰⁶ Bu bilgiler, yabancıların gözünden Türklerin nasıl tanındığını gösterdiği gibi yazarların değişik kavimlerle karşılaşp gördükleri olumlu ya da olumsuz özelliklerden yola çıkarak onlar hakkında umumî bir kanaate varmaya çalıştıklarını göstermektedir. Ancak küçük gruplardan yola çıkarak toplumlar hakkında yargılayıcı genellemelere varmak doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü her toplum içinde iyi ve kötü karakterli insanlar bulunabilmektedir. Nitekim Türk boylarından bazılarının ahlakî bakımdan oldukça iyi bir seviyede olmasıyla beraber bazılarında ise pek hoş karşılanmayabilecek adetlerin bulunduğu görülür. Örneğin İslâm topraklarına sınır bölgelerde müreffeh bir yaşam süren ve henüz Müslüman olmayan Çiğiller, ahlâklı insanlar olarak tanınmışlardır.²⁰⁷ Buna karşılık Ebû Dülef, Karlukların büyük çoğunluğun Müslüman olmasına rağmen aralarında zina ve kumar oynamanın oldukça yaygın olduğunu, kumar metaı olarak kızlarını, kız kardeşlerini, hatta anne ve eşlerini dahi ortaya koyabildiklerini bildirmiştir. Öyle ki bazen kumarda kazanılan kadınlar, meclis dağıldıktan sonra köle olarak tüccarlara satılabilmişler. Yine bazı kadınların iffetsizce hareket ettiklerine dair iddialar vardır. Karluk reisinin karısı, kızı ve kız kardeşi

²⁰² Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 267; Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hasenî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk Fî'htirâki'l-Âfâk*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1409, C. I, s. 277; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 80, 116.

²⁰³ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 89.

²⁰⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 291; *Hudûdü'l-Âlem*, ss. 118-119; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. III, s. 44.

²⁰⁵ Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, ss. 49-50.

²⁰⁶ Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, s. 34.

²⁰⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, ss. 99-100; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 66.

dışarıdan kabilelerine gelen yabancı erkeklerden beğendiklerini evlerine davet ederek onlara ihsanda bulundukları hatta bu durumun eşler tarafından hoş görüldüğü, kadının ihtiyaçlarının da kocası, çocukları ve kardeşi tarafından karşılandığına²⁰⁸ dair bazı rivayetler söz konusudur. İslâm ahlâkıyla pek uyuşmayan bu davranışlar, muhtemelen henüz Müslüman olmamış kesimle ilgilidir. Fakat yine de o günkü sosyal hayat hakkında malumat vermektedir. Bu bilgilerin umuma ait gibi lanse edilmesi Türkler hakkında yanlış algılara yol açmıştır.

Genel bir değerlendirme yapıldığında Türklerin semavî dinlerin öğretilerinden uzak kalsalar da çoğunlukla onlara yakın bir din anlayışına sahip olup her boyun kendilerine göre ahlakî kriterler geliştirerek bir töre sahibi oldukları anlaşılır. Türklerin din tercihlerinde ise tutarlı, kültür ve karakterlerine zıt düşmeyen öğretilere sahip inanışları daha ılımlı karşıladıkları da bir vakıadır. Onlar, köklü bir dinî altyapıya sahip olmamalarının etkisiyle mantıklı fikirlere kapalı olmayıp yumuşak bir üslupla takdim edilen dinleri benimsemeye nispeten daha açık olmuşlar aksine zorbalıkla dayatılan fikirlere karşı ise mukavemet göstermişlerdir.

²⁰⁸ İbn Fadlân, *Seyahatnâme/Ebû Dülef Seyahatnâmesi*, s. 94.

2. BİRİNCİ BÖLÜM

Din ve Kültür Aktarım Vasıtası Olarak Ticaret

2.1. Ticaretin Siyasî, Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Gelişime Katkısı

Kâr elde edebilmek için mal alıp satmak²⁰⁹ şeklinde tarif edilen ticaret, ortaçağ toplumlarının önemli ekonomik aktiviteleri arasında yer almıştır. Toplumda mühim bir rol oynayan ticaret, tarih boyunca savaş, sanat ve dinle birlikte olayları şekillendiren unsurlardan olmuştur. Hayatı her yönüyle kuşatan ve yönlendiren bu etkenler, Asya özelinde birbirlerini tetikleyici ve yardımcı unsurlar olarak hareket etmişlerdir. Bu anlamda bölgenin genel durumunun İslâm'ın yayılması için oldukça elverişli bir hâle geldiği söylenebilir. Çünkü İslâm öncesi tarihe bakıldığında savaşların çoğu zaman dinî saiklerle ya da dinin kullanılmasıyla meydana geldiği ve bu mücadelelerin doğu-batı arasındaki dinlerin yıpranmasına yol açtığı görülür. Din-siyaset ekseninde karşılaşma ve çatışmalar yaşanırken aynı süreç ve coğrafyada ticaret de devam etmiştir. Siyasî kargaşalar, İslâm'ın karşısına kültürel bir gücün çıkmasına mâni olmuştur. Bu sayede İslâm dini ve kültürü Asya ticaret yolları üzerinde ilerleme imkânı bulmuştur. Dolayısıyla bu yollar, sadece malların değil manevî değerlerin, sanatın ve birbirleriyle rekabet halindeki dinlerin de yayılmasına aracılık etmiştir.

Asya ve Avrupa arasında ticaret ve yolculuk yapan hemen herkes gibi dinî liderler, rahipler, keşişler, sanatçılar, dervişler ve şeyhlerin de kullandığı yollar, dinî iletişimin zirveye çıkmasını sağlamıştır. Bu sayede İslâm'ın yayıldığı alanlarda din, bilim, sanat ve ticaretin ortaklığıyla bir kültürel miras oluşmuştur. Medeniyetler birikimlerini ticaret vasıtasıyla diğerlerine aktarmış ve yeni oluşumlara kapı aralanmıştır. İslâm medeniyeti de diğerleri gibi bu süreci izlemiş ve bünyesine kattığı yerel unsurlarla gelişip zenginleşerek komşularını etkisi altına almıştır.²¹⁰ Komşu medeniyetlerin birbirlerinden etkilenmeleri tarihi bir gerçekliktir. Söz gelimi Türkler, eskiden beri İran ve Çin gibi iki zengin coğrafya arasında aracılık etmişlerdir. Çin'den gelen kervanların muhafızlığını yaparak onları İran ve Rusya hudutlarına,

²⁰⁹ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, Yeni Şafak, İstanbul 2004, s. 354; Ramazan Altınay, *İslâm C. II, Toplumunda Çalışma Hayatı*, Tablet Yayınları, Konya 2006, s. 52.

²¹⁰ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, C. I, s. 47, 182; Helmut Uhlig, *İpek Yolu*, çev. Alev Kırım, Okyanus Yayıncılık, Ankara 2000, s. 10-12.

İran kervanlarını da Çin'e ulaştırmışlardır.²¹¹ Bu esnada Uzak Doğu toplumları, İslâm ve Batı kültürleriyle etkileşime girmiştir.²¹² İnsanların yaşam tarzlarına bakıldığında bu etkileşimin izlerini görmek mümkündür. Örneğin Asya'nın doğusu ve batısı birbirine oldukça uzak olmasına rağmen, buralarda yaşayan halkların giyim-kuşam ve âdetleri birbirine benzemiştir.²¹³ Kıyafetlerin ve yaşam tarzlarının benzeşmesi için öncelikle düşünce yapılarının da uyuşması gerekmektedir. Bunun için toplumların tanışması gerekir. Zamanın şartları değerlendirildiğinde milletlerin birbiriyle tanışmalarında en etkili unsur olarak ticaret ön plana çıkmaktadır.

Devletlerin çevreleriyle mal değiş tokuşu yapmak zorunda kalmaları, ticareti temel geçim kaynaklarından biri hâline getirmiş ve onun herhangi bir nedenle kesintiye uğraması durumunda büyük sıkıntı yaşanmıştır. Bu sebeple hemen her dönemde toplumların maruz kaldığı ağır ekonomik koşullar, savaşların sona erdirilerek ticarete dönmeyi zorunlu hâle getirmiştir. Tesis edilen barış ortamında kervanlar güven içinde yol alırken uğradıkları kabile ve gruplardan erzak temin etmişler ve onların mamullerini pazarlara götürerek satmışlardır. Özellikle iklim ve fizikî şartların zorlaştığı koşullarda yapılan ticarî faaliyetler, iktisadî yapıların birbirine yaklaşmasını ve halkların kaynaşmasını sağlamıştır.²¹⁴ Çünkü ağır şartlar yolculukların uzun sürmesine sebebiyet verdiği gibi farklı şehirlerden kervanlara katılan tüccarların yol arkadaşlarıyla dayanışmalarını ve konaklama yerlerindeki ev sahiplerine olan ihtiyacı kuvvetlendirmiştir.

Ticaretin toplumlara etkisi bunlarla da sınırlı değildir. Çünkü o, öylesine büyük bir kazanç vaat etmiştir ki devlet ve kabile reisleriyle alt seviyedeki memurlar da kervanlardan gelir elde etmişlerdir.²¹⁵ İdareciler yüksek getirisi nedeniyle ülkelerini tüccarlar için daha cazip hâle getirmeye çalışmışlar, bunun için de kervan ve ticaret gemilerinin gelmesini coşkulu törenlerle karşılayıp gelenlere ziyafetler vermişlerdir. Bazı hükümdarlar ise ülkelerinde rahat bir şekilde dolaşma serbestisi mukabilinde

²¹¹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, Mümin Çevik (nşr.), İstanbul 1971, s. 451.

²¹² Hilmi Ziya Ülken, "Türkiye Tarihinde Sosyal Kuruluş ve Toprak Rejiminin Gelişmesi", *Vakıflar Dergisi*, s. 3; <http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/1617/%DCUlken.pdf?sequence=1>, (05.05.2020).

²¹³ Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s. 42.

²¹⁴ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 15.

²¹⁵ Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 95

tüccarlardan birtakım hediyeler talep etmişlerdir.²¹⁶ Casusluk gibi konularda fayda gösterdikleri için tüccarların güvenlik ve refahına özen göstermişlerdir. Buna karşın tüccarlar da idarecilerin sağladığı itibarı kullanmaktan çekinmemişlerdir.²¹⁷ Böylece tüccarlar ve ticaret toplumların hayatında son derece etkili olmuştur.

İslâm'ın ortaya çıktığı dönemlerde ziraat, hayvancılık ve ticaret²¹⁸ gibi iktisadî etkenler, devletlerin ve medeniyetlerin kalkınması ya da gerilemesiyle doğrudan ilişkilidir. Kazancın iyi olduğu dönemlerde kültürel faaliyetler için ayrılan ödenekler artmış ve medeniyetler yükselmiş, gelirlerin azaldığı dönemlerde ise buhranlar ve karışıklıklar yaşanmıştır. Dolayısıyla devletlerin siyasî güçleri, yapılan ticaretin akıbetiyle doğrudan ilişkili olmuş ve bu konuda yaşanan sıkıntılar şehir ve devletlerin bekasına doğrudan etki etmiştir.²¹⁹ Coğrafya eserlerinde isimleri belirtilen ve ticaret yolları üzerinde kurulmuş olan bazı kasabaların varlık sebepleri, yoldan geçen ve sayıları binlerle ifade edilen yolcu, köle ve yük hayvanlarından müteşekkil kervanlardır. Bu şehirler, kervanlar gelip gittikçe ayakta kalmışlar ve ticaret yolu değişip kervanlar gelmez olunca da sönüp gitmişlerdir.²²⁰

Ticareti Müslümanlar için değerli kılan nedenlerden biri de tüccarların farklı bölgelerin sosyal, kültürel, iktisadî ve coğrafi özelliklerini tanıyarak fetih girişimlerini kolaylaştırmalarıdır.²²¹ Bu sayede enerjilerini zengin ve verimli topraklar üzerine yöneltmişlerdir.

²¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Levâtî Tancî İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr. Akademiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, Ribât h.1417. C. III, s. 75, 166, C. IV, s. 39; Özdal, İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı, ss. 149-150; Andre Clot, Harun Reşid ve Abbâsiler Dönemi, çev. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, ss. 173-174.*

²¹⁷ Ekrem Kalan, "Orta Çağ'da İpek Yolu'nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar", *Yükselen İpek Yolu. İpek Yolu'nda Bilgi ve Siyaset, C. II, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 187.*

²¹⁸ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002, s. 75.*

²¹⁹ Hazar Devletinin sona ermesinde temel etken, Kıpçak saldırıları nedeniyle Türkistan ile ticarî bağlantısının kesilmesi ve devletin ticaret yapamaz hale gelmesidir. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972, s. 43; bu konuda güzel bir örnek de biraz geç dönemde olmakla birlikte Orta Asya Merkezli bir devlet olan Şeybânî Hanlığı'dır. Ticarî yolların yön değiştirmesiyle birlikte yıkılmaya yüz tutan devlet, tüccarlar kazanç elde edemediği için gittikçe zayıflamıştır. Lapidus, İslam Toplamları Tarihi, s. 574; Barthold, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s. 167.*

²²⁰ John B. Friedman and Kristen Mossler Fig, *Trade, Travel, and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia, Roudlodge, New York 2000, ss. 94-96; Özdal, İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı, s. 185.*

²²¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi, C. II, ss. 211-212; Ahmet Turan Yüksel, İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat, Beyan Yayınları, İstanbul 1999, s. 27.*

2.1.1. Toplumların Hayatında Ticaretin Yeri ve Ticaret Din İlişkisi

Beslenme ihtiyacının giderilmesinde tarım sektörünün yetersiz kalması ve ekonomik kaynakların kısıtlılığı nedeniyle ihtiyaçların giderilememesi, ticarî gelişmelerin yolunu açmıştır. Özellikle gıda ve giyim imkânlarındaki yetersizlik, ticaretin en temel ekonomik faaliyet olmasına sebep olmuştur.²²² Bu da tarih boyunca ihtiyaç fazlası üretim yapanlarla kendine yetemeyen toplumlar arasında zorunlu bir ilişki kurulmasını sağlamıştır. Zor şartlarda yaşayan göçebe Türklerin yaşam koşulları, onları çevre toplumlarla iktisadî bağ kurmaya sevk etmiştir. Böyle bir ortamda yazılmış olan Orhun kitabelerinde de devletin bekası ve halkın refahı için ticaretin ne kadar önemli olduğu dile getirilmektedir.²²³ Buna göre Türklerin temel geçim kaynakları, ekseriyetle hayvancılık ve bu iş koluna bağlı olarak gelişen yün, keçe ve deri işlemeciliği ile bunların ticaretine dayalı olmuştur. Hayvancılığa dayalı mesleklerde mahir olmaları nedeniyle çadırlarını, elbiselerini ve hatta silahlarını bile hayvan ürünlerinden imal etmişlerdir. Aynı zamanda tarım ve avcılık da yapmışlar; kısrak eti ve sütüyle beslenmişler;²²⁴ giyim, hububat ve benzeri ihtiyaçları için ithalat yapmak zorunda kalmışlardır.

Mâverâünnehir bölgesindeki Oğuzlar ve Karluklar başta olmak üzere göçebe halklar, kervanların gelmesini beklemek yerine, sürülerini yerleşim birimlerinin sınırlarına yaklaştırmışlardır. Şehir sınırına gelemeyenler de kervanların kendilerine gelmesini beklemiştir.²²⁵ Böylece şehirliler ve göçebeler arasında sürekli devam eden ve her iki tarafın da istifade ettiği bir ticarî ilişki söz konusu olmuştur. Zira göçebeler yerleşik halka muhtaç olduğu gibi şehirliler de kasaplık ve yük hayvanlarıyla deri, kürk ve köle gibi ihtiyaçlarını göçebelerden karşılamışlardır.²²⁶ Bu nedenle göçebelerle yapılan ticaret, şehirliler için de daima önem taşımıştır. Ticaret, Türkler kadar Araplar için de önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Çünkü iklim koşullarının ziraata elverişsiz olması, başta Kureyşliler olmak üzere yarımada sakinlerini ticarete

²²² Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 88.

²²³ Kitabeler I, güney; II, doğu, 25, 41; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 326; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, ss. 426-427.

²²⁴ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 126; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültürü Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, ss. 88-90, 164.

²²⁵ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, ss. 299-305; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 560; Barthold, *Orta Asya Tarihi ve Uygarlık*, s. 28, 275; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 23.

²²⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 281-288; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 116, 238, 370; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, s. 157.

sevk etmiştir. Topraklarının Hint, Çin ve Avrupa arasındaki ticaret yolları üzerinde olması sayesinde dünya ticaretine iştirak ederek uluslararası iktisadî oluşumlara katılan temel aktörlerden olmuşlardır. Ayrıca Bizans, İran, Habeşistan ve Yemen ile ticarî anlaşmalar yapmışlardır.²²⁷ Bu sayede tarım ve hayvancılığın hareket kabiliyetini sınırlayan özelliğinden kurtularak dünyaya açılma imkânı bulmuşlardır.

Her iki millet de ekonomilerinin ticarete bağımlı oluşu nedeniyle yaptıkları mücadeleler esnasında, ticarî ilişkilerin bozulmaması için özel hassasiyet göstermişler²²⁸ ve anlaşma imzalamışlardır. Bunlar çoğu zaman siyasî ihtilaflardan ve savaşlardan etkilenmeden yürürlükte kalmıştır. Böylece tüccarlar büyük bir güven ve dokunulmazlık elde etmişlerdir. Onların serbestliklerinden mutasavvıflar gibi farklı gruplar da faydalanmıştır. Neticede ticaret, toplumların hayatını iktisadî, dinî ve sosyal açıdan şekillendiren ve biçimlendiren etkenlerden olmuştur. Müslümanlar da ilk dönemlerden itibaren ticaretin önemini kavrayarak ona hâkim olmaya ve imkânlarından istifade etmeye çalışmışlardır. Bunu yaparken kimliklerini bir kenara bırakmamışlar ve ticarî alanlarda dinlerini samimiyetle temsil etmişlerdir.

Birbirine yakın alanlarda yaşayan insanların yaşam şartları çoğunlukla benzerdir. Bu sebeple ortak sıkıntılara çözüm aramak durumunda kalan toplum ve bireyler, mecburen iş birliği yapmışlardır. Taraflar arasındaki ilişkileri etkileyen amillerden biri de din ve geleneklerdir. Çünkü din, eşyaların kullanımında helal-haram sınırı çizerek, kullanılabilecek ürünleri ve nesneleri algılama biçimini ortaya koymuştur. Böylece din tarafından öngörülen insan ve ekonomi modeli belirleyici rol oynayarak sosyal hayatı, meslekleri ve bunlarla meşgul olan kesimleri etkilemiştir. Söz gelimi din ve gelenek tarafından teşvik edilen ticaret hızla gelişmiş ve tüccarlar toplumun elit kesimi hâline gelmişlerdir. Aksine dinler tarafından kınadığında ise yabancıların ve toplumun alt tabakasından insanların mesleği olarak kalmıştır.²²⁹ Bu bakımdan ekonomik etkenlerle sosyal hayatı derinden etkileyen ticarete toplumların ve dinlerin bakışları değişiklik göstermiştir. İslâm, önceki bazı din ve toplumların çok makbul görmediği²³⁰ ticarete karşı menfi tavır takınmayan dinlerden olmuştur. Hz. Peygamberin, ekonomisi büyük oranda ticarete bağımlı toplumlarda tüccarların

²²⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, C. I, s. 21.

²²⁸ Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, s. 153.

²²⁹ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 19.

²³⁰ Zerdüştlar tüccar ve esnafları ateşi ve toprağı kirlettikleri gerekçesiyle makbul saymamışlardır. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, ss. 211-212.

öneminin farkında bir lider olarak onların katledilmesini yasaklaması²³¹ ticarete verdiği önemi göstermektedir. O'nu takiben Müslümanların benzer hassasiyet taşımaları sayesinde ticaret, Müslüman devletler için daima özel bir yere sahip olmuş ve İslâm, bir tüccar dini olarak algılanmıştır. Çünkü ilk Müslümanlar, bir ticaret merkezi olan Mekke'de yaşamışlardır.²³² Hz. Peygamber ile sahâbîlerin bir kısmının ticaretle meşgul olması ve dürüst tüccarların faziletleri hakkındaki ayet ve hadisler, bu mesleği gözde uğraşlardan biri hâline getirmiştir. Böylece ticaret, başta Orta Asya ve Çin olmak üzere dünyanın hemen her tarafında az bir gayretle çok gelir elde edilen bir meslek olarak yoğun rağbet görmüştür.²³³

Tüccarlar, halife ve idareciler tarafından teşvik edilen bir meslek icra etmeleri nedeniyle toplumda saygı görmüşler ve kimi zaman âlimlerle akrabalık kurmuşlardır. Müslüman âlimlerin ticareti övmesi ve bir kısmının bizzat bu işle meşgul olması, daha müreffeh bir hayat sürmek isteyen Müslümanları ticarete yöneltmiştir. İslâm'ın kısa sürede geniş bir coğrafyada yayılması aynı zamanda ticarî bir zafer olmuştur. Bu durum, Müslüman tüccarların meslekleriyle ilgili olumsuzluk yaşamalarını büyük oranda engellemiştir. Onlar, ticareti bir sosyalleşme vasıtası olarak görmüşler, maddî kazanç kadar iletişim, sohbet ve pazarlık yapmanın keyfine de önem vermişlerdir.²³⁴ Yüksek getirisi ve toplumda muteber bir meslek olması nedeniyle İbn Havkal gibi ilim adamları ve bazı aileler nesiller boyu ticaretle meşgul olmuşlardır. Ekseriyetle deniz ticaretiyle ilgilenen ailelere bir örnek olarak m. X. asırda Mecusilikten İslâm'a geçen Sîrâflı Ebu'z-Zehr el-Berhutî ailesi gösterilebilir. Yine Yemenli bir tüccar olan İzzüddîn Hîbe ve nesli de asırlar boyu ticaretle iştigal etmişler, cömertlikleriyle

²³¹ Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, C. II, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 1990, s. 185.

²³² W. Montgomery Watt, *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerinde Etkisi*, çev. Ü. Hüsrev Yolsal, BilgeSu, Ankara 2013, ss. 31-32; İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 296.

²³³ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, C. II, s. 185; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 126; Theodore Zeldin, *İnsanlığın Mahrem Tarihi*, çev. Elif Özsayar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2010, s. 158; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 255; Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, ss. 208-209.

²³⁴ Ticaretin fazileti hakkında bkz. Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *Medhü't-Tüccâr ve Zemmi Ameli's-Sultân*, çev. Abdulhalık Bakır, Ankara 2008; Ca'fer b. Ali ed-Dımaşkî, *el-İşâre İlä Mehâsini't-Ticâre*, Dâru Sâdır, Beyrût 1999, ss. 58-62; Zeldin, *İnsanlığın Mahrem Tarihi*, s. 158; Koehler, *İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, s. 237; Bernard Lewis, *Ortadoğu*, çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2006, s. 231; August Bebel, *Hz. Muhammed ve Arap İslâm Kültürü*, çev. Siddık Çelik-Hasan Erdem, Arya Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 99; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. II, s. 526; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 255; Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, ss. 208-209; Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 38.

tanınıp fakirlere yardım ederek erdemleriyle nam salmışlardır.²³⁵ Bu gibi örnekler tüccarların itibarlarını artıran bir husus olmuştur.

Ancak burada dikkat çekilmesi gereken nokta Müslüman tüccarların toplumu etkileyen davranışlarının temelde İslâmî esaslara dayanmasıdır. Çünkü İslâm'ın ticarete itibar kazandıran uygulamaları insanların bu mesleğe yönelmesinde etkili olmuştur. İslâm'ın alışveriş düzenine kattığı temel unsur, dinî hükümlere uymayan yöntemleri düzenlemesi ve ticareti yapılan malları helal-haramlık bakımından revize etmesidir.²³⁶ İslâm'ın ticarete bakışı ile tüccarları doğruluk ve adalet gibi erdemli davranışlara yöneltmesi, doğu toplumları arasında yayılmasına da etki etmiştir. Çünkü İslâm, aile ve iş hayatı ile siyaset gibi bütün konuları kapsayan hükümlere sahiptir ve Müslüman, yaşamının her anında şer'î kurallara göre hareket etmek durumundadır. Pazardaki tüccar ve zanaatkâr, medresedeki âlim, saraydaki memur ve ibadetiyle meşgul olan sûfi; kısacası her kesimden insan günlük işleriyle meşgul olurken bir taraftan da dinini yaşmalıdır. Bilgi, hayata yansıkça önem kazanır ve dinî amaçlardan uzak yaşanan hayatın nihaî bir değeri yoktur. Sünnîlik-şeriat ve tasavvuf ekseninde yaşanması ehven olan hayata göre dünya ve ahiret işleri denge içinde yürütülmelidir ki bu inancın temelinde Allah'a adanmak vardır.²³⁷ Bu bilince sahip Müslüman tüccarlar, dinlerine sadakatle bağlı, helal kazanç konusunda titiz ve alışverişin kendilerini kulluktan alıkoymadığı²³⁸ insan modelini temsil ederek dinî hassasiyetlerini ticaretleri üzerinde de göstermişlerdir.

İslâm, her ne kadar müntesiplerini vicdanlarıyla yüzleştirmek suretiyle bireysel iç denetimi geliştirmeyi öngörse de bir taraftan da sıkı adlî ve idarî denetimle birlikte alışveriş düzenini sağlamayı amaç edinmiştir. Bunun için dinî donanıma sahip kimseleri kadılık ve muhtesiplik gibi görevlere tayin ederek alışveriş alanlarında dinî kurallar çerçevesinde işleyen bir düzen tesis etmeye çalışmıştır. Hukuk, Müslüman tüccarları sürekli denetlediği gibi toplumda itibar sahibi bazı âlimler de zaman zaman kendilerine bağlı tüccarların dükkânlarını ziyaret ederek²³⁹ onlarla ilişkilerini canlı tutmuşlardır. İslâm âlimleri, bir yandan devletin hakkı tavsiye vazifesini kendilerine bırakmasını talep ederlerken diğer yandan da şeriatı aile hayatına ve ticarî ilişkilere

²³⁵ Ebû Dülef, *İran Seyahatnâmesi*, s. 44; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, C. I, ss. 102-103.

²³⁶ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 141.

²³⁷ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 312.

²³⁸ Nur, 24/37.

²³⁹ Ahmed Eflâkî, *Menâkıbu'l-Ârifîn/Ariflerin Menkıbeleri*, çev. T. Yazıcı, İstanbul 2006. s. 351, 535.

uygulamak istemişlerdir. Ayrıca halkı eğiterek durumlarını iyileştirmek ve ihtilaflara ara buluculuk etmek için ahlakî hususlara müdahil olmuşlardır.²⁴⁰ Bu durum sadece âlimlerin ve hukukun iradesi ile tek taraflı olmamış tüccarlar da aralarındaki anlaşmazlıkları zaman zaman ulemaya danışarak çözmeye çalışmışlardır.²⁴¹ Böylece âlimler, ticaret ve tüccarlar üzerinde otorite kurmuşlardır. Hatta aralarındaki ilişki bazen denetimin de ötesine geçmiştir.

Tüccarlar, sûfiler, fakihler ve muhaddislerle iletişim hâlinde olmuşlardır.²⁴² Dolayısıyla değişik branşlardaki âlimlerle tüccarlar arasında çoğu zaman kuvvetli bir irtibat söz konusu olmuştur. Bu ilişkide kazanan hem tüccarlar hem de âlimler olmuş ve onlar, talebelerinin iâşe ve ibatesi konusunda malî destek bulmuşlardır. Örneğin Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) medresesinde ders veren Hasan b. Muhammed b. Abdullah, talebelerinin ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda tüccarlardan yardım almıştır.²⁴³ Âlimler, tüccarların işlerini denetledikleri gibi onların dinî vecibelerini ifa etmelerine de aracılık etmişlerdir. Beyhâk medresesinde müderris olan Ebû Sâlih, tüccar ve zenginlerin sadakalarını alıp muhtaçlara ulaştırmıştır.²⁴⁴

Tüccarları âlimlerle ilişki kurmaya sevk eden etkenler den biri de işlerinde hukuk bilgisine gereksinim duymalarıdır. Çünkü onlar, herhangi bir yanlış davranışta bulunmaları halinde mallarına devlet tarafından el konulması, hapis cezasına çarptırılmak ya da idam edilmek gibi riskler nedeniyle hukuku iyi bilmek ve kanunlara uymak zorunda kalmışlardır. Ayrıca siyasî erk karşısında yalnız kalmamak ve destek bulmak için tüccar yapılanmalarıyla birlikte hareket etmişlerdir. Bu durum, tüccarların bu günkü avukatlığa tekabül eden “vekîl”lerle çalışmalarını beraberinde getirmiştir. Hatta bazı tüccarlar iktisadî muamelelerini tamamen hukukçulara teslim etmişlerdir. Böylece ticaret, büyük oranda âlimlerin ve hukukun gözetimi altında icra edilmiştir. X. ile XIV. Asırlar arasında İslâm dünyasına bakıldığında çok sayıda hukukçu ve âlimin bir yandan mesleklerini icra ederlerken diğer yandan da tüccarlara ve çarşı esnafına malî, hukukî ve dinî danışmanlık hizmeti verdikleri görülür. Küçük tüccarlarla işçi ve köylüler gibi düşük gelirli halk da çocuklarını din ve hukuk

²⁴⁰ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 327, 330.

²⁴¹ Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. XX, s. 45.

²⁴² Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. XII, s. 100; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, C. III, s. 170.

²⁴³ Abdullah b. Mübârek, *Kitabu'z-Zühd*, nşr. Habîbü'r-Rahman el-A'zamî, Beyrût ty. s. 65; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. XII, s. 88-89; Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 2006, C. VIII, ss. 378-421.

²⁴⁴ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, C. III, s. 237.

eğitimine yönlendirerek, tüccarların elde ettiği büyük refahtan pay alma yoluna gitmişlerdir. Böylece tüccarlar işveren, halkın bir kısmı da çalışan konumuna gelmiş ve merkezinde tüccarların olduğu müşterek bir sosyal hayat meydana gelmiştir.²⁴⁵ Oluşan yeni düzenin refah seviyesi bakımından elit kesimi konumuna ulaşan tüccarlar, toplumda ilmî ve kültürel hayatın gelişimine destek vermişler ve bu, alışveriş alanlarına da yansımıştır.

Medreselerin yaygınlaşmasıyla birlikte eğitim konusunda ciddî ilerleme kaydedilmiştir. Eğitim müfredatında hadis ve fıkıh gibi derslerin yanı sıra ticarî ve malî konulara yer verilmesi, fikhî meselelerin halli ve namaz vakitlerinin tayini gibi meseleler için astronomi, coğrafya ve ileri derecede matematik öğretimi yapılmasıyla talebeler, dinî ve iktisadî alanlarda donanımlı bir şekilde mezun olmuşlardır. Yine medreselerde Kur'an'ın daha iyi anlaşılabilmesi için müfredata edebiyat, mantık, dil ve belâgat derslerinin ilave edilmesi²⁴⁶ de mezunları yüksek bir kültürel seviyeye ulaştırmıştır. Bunların bir kısmının ticarete atılması da oldukça kültürlü bir kesimin alışveriş sahalarında boy göstermesini sağlamıştır. Örneğin Halef el-Vasîtî gibi bazı tüccarlar şehir şehir gezerek ilim tahsil ettikten sonra ticarete yönelmiştir.²⁴⁷ Alışveriş alanlarında onun gibi belirli seviyede dinî bilgiye sahip kimselerin varlığı sıradan kimselerin ticareti gibi değerlendirilmemelidir. Çünkü bu şahıslardan ticareti vesile kılarak dini tebliğ etmeye çalışanlar olmuştur.

Bu bilgiler ışığında denilebilir ki Mâverâünnehir bölgesinde yapılan ilmî faaliyetlerle ticaret arasında sıkı ilişki oluşmuştur. Çünkü ticaret, hiçbir zaman sadece tüccarların uhdesinde kalmamış, farklı görevlerle vazifeli insanlar asıl meslekleriyle birlikte alışveriş yapmışlardır. İbn Havkal, Nîşâbur posta müdürü Ebû Mansûr el-Begâvî'nin Horasanın en zengin, en çok kitabı olan, Farsçayı en iyi bilen, çok konuşan ve ticaret yapan kişilerinden biri olduğunu nakleder.²⁴⁸ Bunun gibi Mâverâünnehir'de kurulmuş çok sayıda medresede yetişen mutasavvıf ve dervişler,

²⁴⁵ Ali Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. B. Üçok, Varlık Yayınevi, İstanbul 1972, ss. 140-141; Mustafa Hizmetli, *Endülü's'te Hisbe Teşkilatı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 61; Özdağ, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı*, s. 377.

²⁴⁶ Özdağ, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı*, s. 471.

²⁴⁷ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Amr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, çev. M. Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 48-49.

²⁴⁸ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. I, s. 441.

Çin'den başlayan ve Kuzey Avrupa'ya devam eden ticaret yolları üzerinde gidip gelen ticaret kervanlarına katılıp göçebe halklara İslâm'ı anlatmışlardır.²⁴⁹

Kimi tüccarlar da dinî yapılanmalarla ortak hareket etmişlerdir. Bu, onların sadece dinin etkisine girmeleriyle sınırlı kalmamış aynı zamanda mevcut durumdan da istifade etmelerini sağlamıştır. Zira bir tarikat ya da meslek grubuna bağlanıp onların icazetiyle çalışmak işlerini kolaylaştırmış ve şehirlere girip çıkma gibi engelleri bertaraf etmişlerdir.²⁵⁰ Dinî grupların tüccarlara bazı avantajlar sağlaması, büyük tüccar kitleleri üzerinde etkili olmalarının yolunu açarak ahîlik gibi din temelli meslek organizasyonlarının alışveriş alanlarında hâkimiyet kurup taraftar toplamasını sağlamıştır. Bu yapılanmalara bağlı hareket eden tüccar sayısının artması da dinin ticaret üzerindeki etkisini artırarak daha geniş kitlelere ulaşmasını temin etmiştir. Ticaretin toplum için ifade ettiği anlam dinle ilişkisiyle sınırlı değildir. Bu nedenle farklı işlevlerini de ele almak fonksiyonunun daha iyi anlaşılabilmesi için faydalı olacaktır.

2.1.2. Ticaret ve Diplomasi

Sosyal hayatta tarih boyunca etkin olan ticaret, ilk dönem toplumlarında devletlerarası ilişkilerde de kullanılmıştır. Ülkeler arasında elçilik vazifesinin tüccarlara verilmesi ya da elçi ve diplomatik temsilcilerin bazen ticaret kervanları eşliğinde seyahat etmeleri,²⁵¹ ticaretin diplomaside kullanıldığına delildir. Bu durum Asrısaaadet'ten beri süregelen gelen bir olgudur ve Hz. Peygamber'in İslâm'a davet mektuplarını götüren elçiler, ticaret kervanlarıyla birlikte hareket etmişlerdir. Örneğin Dihyetü'l-Kelbî, Bizans Kayseri'ne İslâm'a davet mektubunu ticaret kervanıyla götürmüştür.²⁵² Habeş kralına gönderilen Amr b. Umeyye ed-Damrî (ö.

²⁴⁹ Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, C. IV, Gonca Yayınevi, İstanbul 1997, s. 19.

²⁵⁰ Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), aynı zamanda bir mevlevî olan tüccar Şihâbüddîn için Anadolu Selçukluları döneminde idarî görevlerde bulunan Muînüddin Süleyman Pervâne'ye (ö. 676/1277) bir referans mektubu göndererek ona kolaylık gösterilmesini talep etmiştir. "Emir Pervâne Muîneddin Süleyman Bek'e: "... Tacirlerin gururu muhterem evladımız Şihâbüddîn bu mektubu size sunacaktır. Kendisi hayırlara iyiliklere koyulmuştur, kendisini bu yola vermek ister. Fakat çocukluğunun çokluğu, alışveriş ile oyalanmasını ve bu amaçla Sivas'a gitmesini gerektirmektedir. Şu var ki (bâc) memurlarının çıkardıkları zorluklar sebebiyle bir süredir tacirlikten geri kaldı. Siz ki emir vericilerin ulususunuz. Hükmünüz her yere yetişir. (Şihâbüddîn) umuyor ki sizin bir ulu fermanınız ile bâc memurlarından, bâcdan kurtulur, o yazınızı delil olarak gösterir, akranlarına da onunla övünür. Bu da ona ve çocuklarına tarafınızdan bir ihsan olur." Mevlânâ, *Mektubât*, 26. Mektup; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 314; Özdağ, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı*, s. 426.

²⁵¹ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 24; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 22.

²⁵² Taberî, *Târîh*, C. III, s. 140.

60/679-80) ve kabilesi de Necâşî Ashame (ö. 9/630) ile ticarî ilişkiler sayesinde tanışmaktadır. Yine Mısır elçisi Hâtib b. Ebî Beltea (ö. 30/650) ile birlikte gönderilen azatlı köle Cebr de ticaret sayesinde Mısır'ı tanıyan bir tüccar olduğu gibi İran Kısrasî'na giden Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî (ö. 35/655-56) de daha önce defalarca İran'da ticaret yapmıştır.²⁵³ Hz. Peygamber'in elçi olarak görevlendirdiği sahâbîlerin ticaret vesilesiyle önceden tanıdıkları yerlere gönderilmiş olmaları, gittikleri yerlerde ticarî ilişkileri sayesinde tanınıyor olmaları ve görev yerlerinde konuşulan dilleri bilmeleri ticaretin diplomasiye katkısının tezahürlerindendir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in tercihi ticaretin tanışıklık üzerindeki etkisi görülmektedir.

Hz. Peygamber gibi Türkler de diplomatik ilişkilerinde ticaretten faydalanmışlardır. Mesela Buhar-Hudat Tuğşâde ile Semerkant hükümdarı Gurek ve müttefikleri, Müslüman saldırılarına karşı askerî destek bulabilmek için ticarî anlaşma yapmak bahanesiyle 719 yılında Çin'e bir heyet göndermişlerdir.²⁵⁴ Benzer şekilde daha sonraki devirde Memluk Sultanı Baybars'ın (ö. 676/1277) Altınordu hükümdarı Berke Han'a (ö. 665/1266) gönderdiği mektubu elçilerle değil de güvendiği bir tüccarla göndermiş olması dikkate değerdir. Bizans ve İlhanlıların hasmane tavırlarına karşı ittifak arayan Sultan Baybars'ın mektubu tüccara vermiş olması, güvenlik kaygısını gösterdiği gibi ticaretin diplomatik fonksiyonuna da işaret eder. Dahası ticareti bu maksatla kullanan sadece Türkler ve Müslümanlar da değildir. Bizans ve Peçenekler de aralarındaki ilişkileri elçi ve tüccarlar vasıtası ile yürütmüşlerdir.²⁵⁵ Aynı şekilde Moğollar da İslâm devletleriyle ilk temaslarını tüccarlar vasıtasıyla kurmuşlardır.²⁵⁶ Bu da göstermektedir ki eski dönemlerde elçilerin güvenliğini ve gizliliğini önemseyen bütün devletler, onları ticarî kervanlara katmak suretiyle kamufle etmeyi tercih etmişlerdir.

²⁵³ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyârî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Abdüsselâm Tedmûrî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2009, s. 260; Ebû Cafer Muhammed İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, Dârü'l-Ufuku'l-Cedîde, Beyrût 1369, s. 266-267; Şehriyâr, *Acâibü'l-Hind*, çev. Can Ceylan, s. 123; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, C. I, s. 314, 354; Aydın, *Hz. Peygamber'in Hayatında Ticaret Tebliğ İlişkisi*, ss. 153-154.

²⁵⁴ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 292; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, s. 178.

²⁵⁵ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s. 44; Ayşe Onat, "Karadeniz'in Kuzeyinde Yaşayan Türk Devlet ve Kavimlerinin Ekonomik ve Kültürel Hayatları", *Tarih Boyunca Esnaf ve Ekonomi Semineri*, II, İstanbul 2002, ss. 137-147.

²⁵⁶ Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 367.

2.1.3. Ticaret ve İstihbarat

Tüccarlar diplomaside olduğu gibi muhabere konusunda da rol üstlenmişlerdir. Çünkü kendilerinden bir zarar beklenmediği için toplumlar arasına en rahat girebilen zümre, daima onlar olmuş ve gizli hedefi olanlar, kervanlara katılarak maksatlarını ifşa etmekten kurtulmuşlardır.²⁵⁷ Medine'ye gelerek ticaret yaparlarken aynı zamanda bilgi taşıyan ve bu nedenle kendilerine “sâkıt” ismi verilen Nebatîler buna güzel bir örnektir.²⁵⁸ Öyle ki taşıdıkları istihbarî bilgiler savaflara dahi neden olmuştur. Hz. Peygamberin Tebük Seferini hazırlaması Nebatlı bir tüccardan aldığı habere dayanır.²⁵⁹ Daha sonra Hz. Ebû Bekir'in Filistin üzerine ordu hazırladığı bilgisi de yine Nebatlı tüccarlar tarafından Bizans'a ihbar edilmiştir.²⁶⁰ Ticaretin istihbarî fonksiyonu sonraki asırlarda da devam etmiş ve kendilerini belli etmemek için çaba sarf eden casuslar, kervanlarla birlikte hareket edip seyyar satıcı, serseri ya da derviş kılığına girerek bilgi toplamışlardır. Bundan dolayı Bağdat inşa edildiği zaman Yunanlı tüccar Patrikos/Bizans elçisi, pazarın şehir içinde olduğunu ve casusların tüccar kılığında şehre girerek istediği gibi malumat toplayabileceğini belirterek halifeyi uyarmıştır. Aynı şekilde Ebû Cafer el-Mansûr da tüccar, seyyar satıcı ve seyyahları istihbarat elemanı olarak kullanmıştır.²⁶¹

Hârûn er-Reşîd ve diğer halifeler aynı usulü takip etmişlerdir.²⁶² Bu nedenle Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk (ö. 485/1092) hükümdara, komşu devletlere casus göndermesini tavsiye etmiştir. İstihbaratçı olarak da seyyah, sûfî, eczacı, derviş ve tüccarları önermiştir.²⁶³ Onun bu önerisi ticaret ve İslâmiyet'in yayılması arasındaki ilişkiyi vurgular niteliktedir.²⁶⁴ Yine o, Gazneli Mahmud'un (ö. 421/1030), Abbâsî halifesi tarafından gönderilen bir ahitnameyi ele geçirmesi için,

²⁵⁷ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 24; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 22.

²⁵⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü'l-Meğâzî, Âlemü'l-Kütüb* C. III, Beyrût 1984, s. 989-990; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 134.

²⁵⁹ Ebu'l-Abbâs Takiyyüddin, Ahmed b. Ali, b. Abdülkadir el-Makrîzî, *İmtâü'l-Esmâ Bimâ li'n-Nebi mine'l-Ahvâl ve'l-Emvâl, ve'l-Hafede ve'l-Metâ*, C. II, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 1999, Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 135.

²⁶⁰ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şam*, s. C. I, s. 16; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 135-136.

²⁶¹ Ebu'l-Hasen Zâhiruddin Ali b. Zeyd b. Muhammed b. Hüseyin el-Beyhâkî, *Târîhu Beyhâk*, Dâru İkrâ, Dimaşk h. 1425, C. I, s. 27, 386; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 279; Koehler, *İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, s. 201.

²⁶² Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. II, s. 499.

²⁶³ Ebû Ali Kıvamuddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî, Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul 1987, s. 110.

²⁶⁴ Mustafa Çapar, “Ticaret, İslâmiyet ve Türkler Türklerin İslâm Kültürünü Benimsemesinde Ticaretin Rolü”, *Folklor/Edebiyat*, XI/43, Ankara 2005, ss. 207-218.

güzel ve alımlı bir kadını, tüccar kisvesiyle ajan olarak Karahanlı sarayına gönderdiğinden bahsedilmektedir.²⁶⁵ Kendisini tüccar olarak tanıtan kadın ajan, Karahanlılar'ı kendisine inandırarak vazifesini başarıyla neticelendirmiştir.

Tüccarların bilgi toplama konusunda değerlendirilmeleri tarafsız kalma çabalarıyla yakından ilgilidir. Çünkü gittikleri yerin halkıyla yakın temas kuran tüccarlar, idarecilerle irtibata geçseler de çoğu zaman herhangi bir siyasî otoritenin tahakkümüne girmemişlerdir. Fakat bazen gelişen olaylar, onları hükümetler adına muhbirlik yapmaya zorlamıştır. Buna karşılık devletler tarafından korunup desteklenerek iç ve dış politikada etkili olmuşlardır.²⁶⁶ Örneğin Hârizmşahlar, Moğolların Pekin'i ele geçirmesinden sonra Mahmud el-Hârizmî'den Cengiz Han'ın (ö. 624/1227) şahsı, faaliyetleri ve ordusu hakkında bilgiler almıştır.

Öte yandan tüccarların zaman zaman muhbirlikle suçlanarak öldürüldükleri de vakidir. Bu tür hadiselerin en önemlilerinden biri Otrar faciasıdır. Cengiz Han tarafından gönderilen ve başlarında Otrarlı Ömer Hoca'nın bulunduğu 450 kişilik Müslüman ticaret kafilesi, Hârizmşahlar ve Moğollar arasındaki ticarî anlaşmaya rağmen Otrar şehrinde, vali İnalçık tarafından katledilmiştir. Katliamdan kurtulabilen birkaç kişi Moğollara giderek başlarına geleni anlatmıştır. Bu hadisenin görünen gerekçesi, anlaşmaya rağmen Hârizmşah'ın, casusluk yapan Moğol tüccarların Hârizm topraklarına girmesini yasaklamasıdır.²⁶⁷ Moğolların Anadolu'ya varan saldırıları için bir bahane olan bu hadise²⁶⁸ devletlerin ekonomik, siyasî ve sosyal nedenlerle tüccarlara ve seyahat özgürlüğüne büyük önem verdiklerini ve onların devletlerarası ilişkiler üzerinde tesirleri bulunduğunu gösterir. Netice itibarıyla farklı coğrafya ve dönemlere ait bu örneklerden görüldüğü üzere tüccarlar, tıpkı diplomaside olduğu gibi muhabere konusunda da aktif bir şekilde yer alarak siyasî kararlar üzerinde etkili olmuşlardır.

²⁶⁵ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, ss. 107-111.

²⁶⁶ Lee, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, ss. 98-99.

²⁶⁷ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübra*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Kâhire, h. 1413, C. I, s. 332; Zehebî, *Siyer*, C. XVI, s. 186.

²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. X. ss. 336-338; İbn Minhâcî'd-dîn Osmân el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 136; İbrahim Kafesoğlu, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, ss. 232-236; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s. 179.

2.1.4. Ticaret ve Sosyal İletişim

Ticaretin fonksiyonlarından biri de iletişim vasıtası olarak kullanılmasıdır. Tüccarların toplumlar arasında bilgi alışverişine aracılık etmeleri asırlarca süre gelen bir olgudur. İslâm öncesi ve sonrası toplumların birbirlerinden haberdar oldukları araçlardan biri, şehirleri birbirine bağlayan kervanlar olmuştur.²⁶⁹ Eski dönemlerde ticaretin en canlı güzergâhı olan Asya'da başta İpek Yolu olmak üzere ticarî yollar, insanların birbirleri hakkında bilgi edinmelerine aracılık etmiştir. Bu vesileyle Asya tüccarları, batıyla sürekli iletişim halinde kalarak onların fikirlerine aşina olmuşlardır. Örneğin m. 221'li yıllarda Çin'de Han Dönemi'ndeki Taoistlerin 'ta-lo' (en yüksek cennet) teriminin İranlıların garo-dmana (dua evi/Ahura Mazda) ile ilgili teriminden ödünç alındığı tahmin edilmektedir.²⁷⁰ Din gibi toplumların hayatını şekillendiren etkenlerin yollar üzerinden değiş tokuş halinde olması, ticaretin iletişimdeki fonksiyonunu gösterir.

Eski toplumlarda kamuoyu oluşturma, bilgi verme, reklam yapma gibi faaliyetler, tüccarlar tarafından icra edilmiştir. Örneğin Soğd tüccarları uzun zaman boyunca Çin'de gerçekleşen olayları kayda alıp dış dünyaya duyurmuşlardır. Çinliler de sınırlarda gümrükler tesis edip kervanları arayarak bilgi çıkışını olabildiğince engellemeye çalışmışlardır. Ancak yine de bilgi sızmalarının önüne geçmeyi tam anlamıyla başaramamışlardır.²⁷¹ Dolayısıyla herhangi bir yerde meydana gelen hadiseler, etrafta duyulmuş ve bu haberlerin teyidi de yine tüccarlar vasıtasıyla yapılmıştır. Onlar bazen de memleketlerinde olan biteni anlatarak muhataplarını bilgilendirmişlerdir. Han ve kervansaraylar yapılmadan önce gittikleri yerlerde ya halktan birine misafir olmuşlar ya da bir ev kiralamışlardır. Bazen de ev sahipleriyle ortaklık kurarak iş ve iletişimlerinde onlardan yardım almışlardır. Örneğin sahabeden Saîd b. el-Âs'ın (ö. 59/679) amcası Ebân, Bedir Savaşı'ndan sonra Şam yakınlarında bir köye ticarî sefere çıktığını ve 1 yıl kadar kaldığı bu köyde bir rahibe Hz. Peygamber'in nübüvvet ilan ettiğini haber vermiştir. Rahip de Ebân'a Hz. Peygamber'in vasıflarını sayarak onun gelmesi beklenen peygamber olduğunu

²⁶⁹ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 29.

²⁷⁰ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 54.

²⁷¹ Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli, Geçit Yayınları, Kayseri 1997, ss. 163-164, 168-171.

bildirmiştir.²⁷² Bu tarz ilişkilerin Müslüman tüccarlarla Türkler arasında da vuku bulduğu ve tüccarların memleketlerine dair bilgileri Türklere de anlattıkları kanaatindeyiz. Zira Cürcâniye’de Müslüman tüccarlar ve Türkler arasında benzer misafirlik ilişkilerinin yaşandığı bilinmektedir.²⁷³ İtil Nehri yoluyla Bulgar diyarına giden tüccarların, orada iri yarı bir adamın yaşadığı²⁷⁴ haberini gittikleri yerlere anlatmış olmaları bu konuda güzel bir misaldir.

Tüccarların misafir oldukları toplumlarla sohbet ederken anlattıkları hadiseler, yabancı ülkelere karşı merak uyandırmış ve Buhara gibi ticaret merkezleri, dünyada olup bitenleri onlar aracılığıyla öğrenmiştir.²⁷⁵ Örneğin, Zâhid İbrâhim b. Muhammed el-Ba’lebekî, bir gün Şeyh İmâd’ın yanındayken bir tüccarın gelip, seyahati esnasında görüp işittiklerini ona aktardığını nakletmiştir.²⁷⁶ Yine tüccarlar gittikleri yerlerde, İsfahan’da saygı değer bir şahsın büyük bir topluluğa yemek verdiğini anlatarak bilgi naklinde bulunmuşlardır.²⁷⁷ Buna göre tüccarlar, gördükleri olağan dışı olayları, şahısları, İslâm toprakları dışında kalan halkların geleneklerini ve oralarda bulunan ürünler hakkındaki bildiklerini gittikleri yerlere aktarmışlardır. Hatta Hint bölgesine giden tüccarlar fillerin doğurması, yavruların süt emmesi gibi sıradan konuları dahi memleketlerinde anlatmışlardır.²⁷⁸ Böyle alelade konuları bile anlatan tüccarların, yeni bir dinin ilan edilmesi gibi mühim bir bilgiyi anlatmamış olmaları pek olası görünmemektedir.

Durumun farkında olan ve ticaretin bir alışveriş aracı olmanın çok ötesinde fonksiyonlar barındırması nedeniyle Şeyh Sâdî (ö. 691/1292) hükümdara nasihat ederken; “Bir memlekette fena kanun, fena âdet olduğu işitilince, akıllılar o şehre artık nasıl giderler? Padişahım, iyi ad sence makbul ise, sana iyi ad lâzım ise tüccar ile postacıları iyi tut. Büyükler yolcuları, züvvarı (ziyaretçileri), seyyahları can ile

²⁷² Ebu’l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkîr, *Târihu Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Umrevî, Dâru’l-Fıkr, Beyrût 1995, s. 128; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, C. XII, s. 212-213; Özdal, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı*, s. 303.

²⁷³ İbn Fadlân, *Rihlet İbn Fadlân*, s. 65; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 428.

²⁷⁴ Visu halkı bu şahsın Ye’cûc ve Me’cûc kavminden olup kendilerinden uzak bir yerde yaşadığını belirtmiştir. İbn Fadlân, *Rihlet İbn Fadlân*, ss. 93-96; İbn Havkal, *Sûratül’l-Arz*, C. I, 14; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Buldân*, C. I, s. 87.

²⁷⁵ Kurt, *Orta Asya’nın İslâmlaşma Süreci*, s. 121.

²⁷⁶ Tedmûrî, *Târihu’l-İslâm*, s. 456.

²⁷⁷ Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Buldân*, C. I, s. 208; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 107.

²⁷⁸ İdrisî, *Nüzhetü’l-Müşâtâk*, C. I, s. 201

beslerler. Çünkü iyi adı her tarafa götürenler bunlardır.”²⁷⁹ diyerek tüccarların iletişim, bilgi yayma ve algı yönetimi konusundaki rollerine dikkat çekmiştir. Nitekim Hârizm’den Avrupa’ya kadar giden kervanlar ve tüccarlar kuzey ülkeleri hakkında malumat getirmişlerdir.²⁸⁰ Buna göre Müslüman tüccarlar bilgiye aracılık etmişlerdir.

Aynı zamanda bir seyyah olan tüccarlar, ürünlerin fiyatı, paraların kıymeti ve malların piyasasını bilmişlerdir. Hayat tecrübeleri ve değişik insanları tanımış olmaları da itibarlarını artırıp fikirlerinin etkileyici olmasını temin etmiştir. Özellikle X. asırda dünya ticaretinde hâkim olan Müslümanlar, gemi ve kervanlarla dünyanın her tarafına sefer düzenlemişlerdir. Bahsedilen dönem, Abbâsîlerin siyaseten zayıfladığı fakat Türklerin İslâmlaşmasının yoğunlaştığı yıllardır.²⁸¹ Bu açıdan bakıldığında ticaretin kültürel aktarım ve iletişimdeki önemi çok daha net bir şekilde anlaşılır. Zira merkezi otorite zayıflamış olsa da devletin büyük bir imparatorluk olması nedeniyle uzak mesafeler yakınlaşmış, Müslüman tüccarların özgüvenleri yükselmiş, yabancı şehir ve kabileler arasında ticaret yoğunlaşmıştır. Öyle ki zamanla Müslüman ticaret kervanları, sınırları önemsemeyen kara, nehir ve deniz üzerinden Müslüman olmayan Türkler ve diğer milletler arasına sızarak kültürlerini temsil etmişler ve bu esnada çığır açan coğrafi keşiflere imza atmışlardır.²⁸² Ayrıca şehirlerarasındaki yolları tespit etmişler, mesafe tayini yapmışlar²⁸³ ve yolculara rehberlik hizmeti verip onların farklı şehirleri tanımalarına aracılık etmişlerdir.

Tüccarlar ve onlarla birlikte hareket eden seyyahlar, çıktıkları uzun yolculuklar esnasında değişik ırk, din ve kültürlerle temasa geçip elde ettikleri bilgiyi yazıya geçirerek memleketlerinin buralardan haberdar olmasını sağlamışlardır. Müslümanlar bunlardan istifade ederek birçok yönüyle tanıdıkları coğrafyalarda, topraklarını hızlı bir şekilde ve verimli alanlarda genişletme imkânı bulmuşlardır.²⁸⁴ Ayrıca fetihlerle

²⁷⁹ Ebû Muhammed Muslihuddîn b. Abdullah Sâdî-î Şîrâzî, *Bostan ve Gülistan*, çev. Rıfat Bilge, Zafer Matbaası, İstanbul 1980, s. 31.

²⁸⁰ V. V. Barthold, *Asya'nın Keşfi-Rusya ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi*, çev. Kaya Bayraktar-A. Meral, Yöneliş Yayınları, İstanbul 2000, ss. 282-283.

²⁸¹ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, ss. 533-534.

²⁸² İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 154; Lıgeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 127.

²⁸³ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 171.

²⁸⁴ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 146; Ebû Hâmid Muhammed b. Abdîrahmân Süleymân el-Mâzinî el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi*, haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 108; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, C. I, ss. 956-957; Hüseyin Baysa, *Kureyş*

sınırların genişlemesi ve devletin yol emniyetini sağlaması, halka açık mahallerde İslâm kültürünün örneklerinin sergilenmesine imkân vermiştir.²⁸⁵ Bu sayede İslâm etkinliği devletin sınırlarını aşarak ücra köşelere ulaşmıştır.

Müslümanlarla diğer toplumlar arasındaki iletişim sadece şehirlerarası ticaretle sınırlı değildir. Bu konuda asıl etkili hususlardan biri de aynı şehirde yaşayan Müslümanlar ve yerel halk arasında cereyan eden ticarî ilişkilerdir. Çünkü birçok şehirde Müslümanlar ve Türkler ortak yaşam alanlarını paylaşmışlardır. Ayrıca Müslümanlar, fethettikleri yerlerde değirmenciler başta olmak üzere meslek sahiplerinin işlerini devam ettirmelerine müsaade ederek onlardan vergi ve hizmet almışlardır.²⁸⁶ Bu durum Müslümanlarla yerli halk arasında sosyal ve ticarî ilişkiler gelişmesini sağlamıştır ki bu, dinin yayılması bakımından mevsimlik pazarlardan çok daha etkili olmuştur. Çünkü akrabalık ve komşuluk ilişkilerinin de geliştiği bir ortamda daimî olarak süregelen alışverişlerle taraflar daha yakın bağ kurmuştur.

Müslümanların ticarî işleyişe egemen olmaları kültürleri birbirine yaklaştıran unsurlardandır. Bu bağlamda 900'lü yıllarda ödemelerde kullanılan çek verme sistemi, ticaretin iletişim ve etkileşime katkısına örnek gösterilebilir. Çünkü karşılıklı güvene dayanan çek sisteminin işlev kazanabilmesi için tarafların birbirlerini tanımaları gerekir. Farklı şehirlerden tüccarların tanışması, İslâm iktisat düzenini²⁸⁷ uygulayan Müslüman tüccarların, muhataplarına dini aktarmaları için uygun ortam hazırlamıştır. Zaten bu döneme bakıldığında İsfahan ve Basra'da sarrafların çok ön plana çıktığı ve 1000'li yıllara gelindiğinde Basra ticaretinin, büyük oranda sarraflar vasıtasıyla geliştiği görülür. Çok sayıda tüccarın bu usulle ödeme yapması, kalabalık grupların ortak bir ticarî sistem ve kültürel yapı geliştirmelerini sağlamıştır. Bu oluşuma zemin hazırlayan etkenlerden biri de farklı inanç ve geleneğe sahip insanların birlikte yolculuk etmeleridir. Değişik şehirlerden organize edilen kervanlarda tamamen Türkler ya da Araplar olabildiği gibi bazen her iki toplumdan

Kervanları Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticarî Hayat, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, ss. 96-97; Kaçaranoğlu, *Çin ve Doğu Türkistan'da İslâm'ın Yayılışı*, s. 71.

²⁸⁵ İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 301.

²⁸⁶ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 354, Altınay, *İslâm Toplumunda Çalışma Hayatı*, s. 110.

²⁸⁷ İslâm ekonomisi, iman, ahlak, adalet gibi manevi değerler ve helal-haram hassasiyeti ile doğrudan ilişkilidir ve iktisadî muameleler ahlakla sınırlanmıştır. Yusuf el-Kardâvî, *I. İslâm Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi*, ed. Mehmet Bayyigit, Kombad Yayınları, Konya 1997, ss. 26-27; Abdullah Çolak, "Hz. Peygamber ve İslâm'ın İktisadî Prensipleri", *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed*, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, Zonguldak 2017, s. 38.

tüccarlar birlikte seyahat edebilmiştir.²⁸⁸ Böylelikle ticarî alanlarda Arap, İran, Türk, Hint ve Çin gibi farklı toplumlara mensup insanlar arasında sosyal ve hukukî/adli ilişki²⁸⁹ kurulmuştur. Harîrî'nin (ö. 516/1122) Makâmât isimli eserinde Umman-Basra arasında Kur'an'dan ayetler okunarak seyreden ve tayfaları Hintli, yolcuları ise Arap olan bir gemiden bahsedilmektedir.²⁹⁰ Eserdeki bu veri, uluslararası ticarete farklı din ve ırktan insanların birbirlerinden hizmet aldıklarını ve seferlerde dinî öğelere yer verildiğini göstermektedir. Bu gemilerdeki yolcular arasında Türklerin de bulunması kuvvetli bir ihtimaldir. Çünkü Beykent gibi Horasan şehirlerinden tüccarlar, Basra'ya gelip mal alarak Müslüman tüccarlarla birlikte Çin'in Hanfo şehrine gitmişlerdir. Bu seferlerden birinde Çin kralının görevlisiyle ürün satma konusunda anlaşmazlık yaşayan bir tüccar hapsedilmiş sonra yargılanarak haklı olduğu ve zulme uğradığı anlaşılmıştır.²⁹¹ Buna göre Horasanlı tüccarların alışveriş yapıp döndükleri yerlerde yol arkadaşları Müslümanlar olmuştur. Gidiş-gelişi bir yıl kadar süren seyahatler, Türklerin İslâm'ı ve Müslümanları tanımaları için yeterli bir zaman dilimidir. Zaten bu sayede aralarında sıkı ilişki gelişmiş, karşılıklı etkileşimler hâsıl olmuş ve yaşam tarzları yerel özelliklerini kaybederek benzer bir görünüm kazanmıştır.²⁹²

Ticaretin iletişim konusunda oynadığı rollerden biri de posta teşkilatının ticaret yolları üzerinde yapılanması ve ticarî altyapıdan istifade etmesidir. Türkler, Orta Asya ticaret yolları üzerinden işleyen bir posta teşkilatı kurmuşlardır. Bu teşkilat, ticaret yollarında belirli aralıklarla kurduğu istasyonlardan aldığı bilgileri, asırlar boyunca Çin ve Batı ülkeleri arasında hızlı ve güvenli bir şekilde taşımıştır. Hatta dünyada en iyi posta kurumlarından biri Türklerin olmuştur.²⁹³ Bu da göstermektedir ki ticaret yolları üzerinde akan bilgiye aracılık edenlerden gruplardan biri Türklerdir.

²⁸⁸ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 154; *İbn Havkal, Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 391, 444; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 560; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 28, 275; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 23.

²⁸⁹ Sirâfî, *Rihletü's-Sirâfî*, s. 80-81; Şehriyâr, *Acâibü'l-Hind*, s. 36-37.

²⁹⁰ Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed el-Harîrî, *Makâmât-ı Harîrî*, nşr. Ahmed Abbâs, Dâru Beyrût, Beyrût 1978, s. 315-319; Chaudhuri, "Müslüman Toplamların Ekonomisi", s. 185;

²⁹¹ Sirâfî, *Rihletü's-Sirâfî*, s. 72; Tâcir, *Doğunun Kalbine Seyahat*, s. 54; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 209.

²⁹² Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 300; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 15.

²⁹³ Adnan Toprak, *Doğu-Batı Kültürel Etkileşiminde İpek Yolu, (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 114.

Dolayısıyla Türklerin, ilan edildiği ilk günlerden itibaren İslâm'ı duymuş olmaları, aksi iddia edilmesi zor bir ihtimaldir.

Bütün bu bilgiler ışığında fikir ve teknolojilerin asırlarca ticaret yollarından etrafa yayıldığı ve taşıyıcı kadronun da ekipleriyle birlikte tüccarlar olduğu söylenebilir. Çünkü onlar, mal alıp satmakla iktifa etmeyip geçtikleri yol üzerinde sosyalleşmişler, gördükleri toplumlarla iletişim kurmuşlar, gözlemlerde bulunmuşlar ve edindikleri deneyim ve bilgileri beraberlerinde götürmüşlerdir. Tüccarların kültür nakli neticesinde oluşan hareketlenmelerle karşılaşan dinler, birbirine reaksiyon göstermiş ve yeni durumlara uyum sürecinde bazı değişikliklere uğramışlardır. Zira dinler doğan, büyüyen, gelişen, değişim ve etkileşime maruz kalan ve adaptasyon sağlamaya çalışan bir organizma gibidirler.²⁹⁴ Bazıları yeni ortamlarda tutunmayı başarırken bazıları ise çeşitli etkenler nedeniyle bünyeye uyum sağlayamayıp silinmiş ya da değişime uğramışlardır. Bu bağlamda Orta Asya'nın geçmişine bakıldığında, bölgenin doğusunun dinî geleneklerin kaynaşması nedeniyle heterodoks inançlar için bir sığınak olduğu görülür. İslâm da diğer birçok din gibi tüccarlar vasıtasıyla Asya'ya taşınmış, muhatap olduğu Fars, Hint ve Türk kültüründen etkilenerek bu halklara mal olmuştur.²⁹⁵ Zira bilinen dünyanın hemen her tarafında ticaret ağı kurmuş olan Müslüman tüccarlar, Çin ve Seylan adasından satın aldıkları ürünleri Hindistan üzerinden Türkistan ve İran'da pazarlamışlardır.²⁹⁶ Dolayısıyla ticaretin yapıldığı her yerde Müslüman-Türk tanışıklığının gerçekleşmesi mümkün olmuştur.

Buna göre insanlar, göçebelerin ve tüccarların seyahat ettiği, alışveriş yapılan, fikirlerin takas edilip etkileşime girdiği ticaret yollarıyla birbirlerine bağlanmışlardır. İpek Yolu üzerinde kurulmuş şehirlerin gelişmişliğinin sebebi de ticaretle birlikte bilgi birikiminin ve farklı düşüncelerin özümsemesi neticesinde felsefe, din, dil ve doğa bilimleri konusunda oluşan ilerlemedir.²⁹⁷ Bu sayede iletişim ve ulaşım aracı olan ticaret, tarih boyunca daima ekonomik getiriden daha fazla anlam taşımıştır.

²⁹⁴ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, ss. 20-21.

²⁹⁵ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 19, 22.

²⁹⁶ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, C. I, s. 207; İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 293.

²⁹⁷ Frankopan, *İpek Yolu*, ss. XVI-XVII, XX, 3.

2.1.5. Ticaret ve Ulaşım

Medeniyetlerin teknolojik gelişim ve değişim serüvenlerine bakıldığında ticarî alışkanlıklar, ulaşım yöntemleri, kervanların takip ettiği yollar, alışveriş yerleri ve usullerinin uzun yıllar boyunca ve geniş bir coğrafyada büyük farklılık göstermeden devam ettiği görülür.²⁹⁸ Miladi 9 ve 10. asır coğrafyacılarının ve Ebu'l-Fidâ (ö. 732/1331) gibi 14. asırda yaşamış yazarların eserlerinden bu durumu fark etmek mümkündür.²⁹⁹ Hatta yakın tarihlere kadar ticaretin ulaşımında kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. 20. asırda Afganistan sınırlarında kalan tarihi İpek Yolu güzergâhındaki bazı bölgelerde taşımacılık usulleri, 1000 yıl öncesinde olduğu gibi develerle icra edilmeye devam etmiştir.³⁰⁰ Ancak batıda sanayi devrimiyle birlikte yakın çağdan itibaren radikal değişiklikler meydana gelmiştir.

Ulaşım vasıtası olarak kullanılan ticaret kervanlarının, yolculardan ücret almış olması, bu uygulamanın aynı zamanda bir gelir kapısı olduğunu gösterir. Örneğin kulluk etmeyi seven ve dinî arayış içinde olan Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656) Mecusiliği inkâr edip hakikati bulmak için kiliseye giderek Hristiyanlığı araştırmış ve gördüğü yakın alaka nedeniyle Hristiyanlığa meyletmiştir. İsfahanlı bir dihan olan babası, durumu fark edince Selmân'ı zincire vurup eve hapsetmiştir. O da tüccarlara haber göndererek kendisini Hristiyanlığın merkezine götürmelerini istemiş ve evden kaçarak onlarla birlikte Şam'a gitmiştir. Orada bir müddet kilisede kalmış, sonrasında da birkaç farklı şehirde hakikat arayışına devam etmiştir. Ammûriye'de bir papaz kendisine, yeni bir peygamberin gelme vaktinin yaklaştığını haber verip taşınması gereken vasıfları anlatarak ona gitmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Selmân, sahip olduğu bütün mal varlığını Kelp kabilesi tüccarlarına vererek kendisini Arabistan topraklarına götürmesini istemiştir. Kelpliler, Vadilkurâ'ya geldiklerinde onu Medine'de Benî Kureyzâ'lılara satacak olan bir Yahudî'ye satmışlardır.³⁰¹ Selmân, hicretle birlikte Hz. Peygamber'e gelerek iman etmiştir. Süheyb-i Rûmî'yi

²⁹⁸ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 141.

²⁹⁹ Ebu'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *Takvîmü'l-Buldân/Ebu'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 374.

³⁰⁰ Tâcir, *Doğunun Kalbine Seyahat*, s. 58; Uhlig, *İpek Yolu*, s. 220.

³⁰¹ Muhammed b. İshak b. Yesar, *Kitabü's-Siyer ve'l-Meğâzî/Siretü İbn İshak*, thk. Süheyl Zekkar, Dar'l-Fikr, Beyrût, 1978, s. 90; İbn Hişâm, İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, es-Siretü'n-Nebeviyye, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, C. I, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 2009. s. 255; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, C. IV, s. 75; Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, thk. Alî Şîrî, Dâr-u İhyâ-i Turâsî'l-Arabî, Beyrût 1988, s. 382.

İslâm'a götüren olaylar zinciri de köle ticaretinin bir eseridir.³⁰² Büzürg b. Şehriyâr (ö. X. yy) da eserinde benzer bir anlatıdan bahseder. Buna göre Müslüman tüccarlar, 922 yılında Afrika'da bir zenci kralı hileyle esir alarak Bağdat'a götürüp satmışlardır. Kral, burada Müslüman efendisinden gördüğü İslâm'ı benimsemiş ve sonra bir fırsatını bulup ticaret kervanlarıyla ülkesine dönmüştür.³⁰³ Olayların gelişimine bakıldığında her üç örneğin kahramanı da tüccarların zulmüne maruz kalmış, fakat uğradıkları bu mağduriyet, onları İslâm'a götüren bir vesile olmuştur. Bu serüvenlerden anlaşıldığına göre Selmân'ı, Süheyb'i ve zenci kralı İslâm'a götüren ulaşım aracı ticarettir ve onlar, İslâm'la tanışmalarını ticarete borçludurlar. Ticaret, yük taşımacılığında olduğu gibi insan naklinde ve seyahatlerde vaz geçilmez bir öneme sahip olmuştur.

Dolayısıyla toplumlar, modern ulaşım araçlarının icat edilmediği dönemlerde seyahat ederlerken genellikle ticaret kervanlarına katılma ihtiyacı hissetmişlerdir. Çünkü bir yerden başka bir yere gidişin en kolay yolu, güvenlik sorunu, mesafelerin uzaklığı, yolculuğun uzun zaman alması ve gizliliğin temini gibi sebeplerden dolayı kervanlara iştirak etmek olmuştur. Bu yüzden katılımcı tüccar ve yolcuların durumuna göre kervanlardaki yolcu sayısı bazen birkaç kişi bazen de büyük kalabalıklardan oluşmuştur.³⁰⁴ Örneğin İbn Fadlân, Türk yurtlarına 5 bin kişilik büyük bir kervanla hareket etmiştir. Üstelik bu kabile Kafkaslar üzerinden daha kısa bir istikamet varken doğuda yerleşim birimlerinden geçen ticaret yollarını takip ederek çok daha uzun mesafe kat etmiştir.³⁰⁵ Böyle büyük bir grubun kestirme yol varken ticarî güzergâhı tercih etmesi kervanın önceliğinin seyahat değil ticaret olduğunu ve emniyetli bir şekilde hedefine ulaşmak isteyenlerin kabileye katılarak yolculuk ettiklerini gösterir. Yalnız başına seyahatin birtakım tehlikeleri beraberinde getirdiği ortamda kervanlar, can ve yol emniyetinin sağlanmasında rol oynamıştır.

Coğrafya yazarı Ebû Dülef (ö. 390/1000), Rey'den Cürcân'a giderken, Taberistan Dağları'nda esen sert rüzgâr sonucunda yol arkadaşlarının ölmesi ve atının telef olmasıyla ölüm tehlikesi geçirmiş ve oradan geçen bir ticaret kervanına

³⁰² Zehebî, *Siyer*, C. II, s. 17.

³⁰³ Şehriyâr, *Acâibü'l-Hind*, s. 58.

³⁰⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, ss. 310-311; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 22.

³⁰⁵ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 70, 93; Roux, *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz 2000 Yıl*, s. 152.

katılarak hayatta kalabilmiştir.³⁰⁶ Buna göre mesafelerin uzaklığı, iklim şartları ve yeryüzü şekillerinin elverişsizliği gibi etkenler münferit yolculuklara engel olduğu gibi kervanların Türk obalarında konaklamasını zorunlu kılmıştır. Türkler de ev sahipliği yaparak onları tehlikelere karşı korumuşlardır. Böylece aralarında ekonomik ilişkilere paralel bir şekilde sosyal birliktelikler gelişmiştir.

2.2. Ticaretin İslâm Öncesi Dinlerin Yayılmasındaki Rolü

Tarihte kültür değişimi uzun zaman tüccarlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu, sadece İslâm'a has bir durum değildir ve ticaret, hemen bütün dinlerin yayılmasında etkili olmuştur. Orta Asya'dan Çin'e giden kervanlar, eşyalarla birlikte Budizm, Hinduizm, Manihaizm, Mazdeizm, Yahudilik, Zerdüştlük ve Hristiyanlık gibi dinleri de götürmüşlerdir. Türkler tarafından tanınan ve bazı boylardan kabul gören bu dinlerin bağluları, Çin'de kendi ülkelerindeki gibi rahat bir yaşama imkânı bulmuşlardır.³⁰⁷ Aynı şekilde Çinli tüccarlar da Güney Doğu Asya ve Güney Denizi bölgelerinde dinlerini yaymışlardır.³⁰⁸ Dikkat çeken noktalardan biri de İslâm'ın ilanından sonra Müslümanların Orta Asya'da önemli kazanımlar elde etmelerine rağmen önceki dinlerin yayılma alanı bulmaya devam etmesidir. Çünkü Emevîler devrinden itibaren İslâm topraklarının genişlemesiyle birlikte ticaret de gelişmiş ve bu, İslâm'la birlikte diğer dinlerin de işini kolaylaştırmıştır.

Horasan, Çin ve Moğolistan'da Hristiyanlıkla Manihaizm, Kafkaslar'da ve Volga boylarında ise Hristiyanlıkla Yahudilik yayılmıştır. Doğu Asya'da Sarı Irmağın yakınlarında bir sinagogda bulunan kitabedir bunun delilidir.³⁰⁹ Mevzubahis kitabeye göre tüccarlar Yahudiliği, İpek Yolu üzerinden doğuya götürmüşlerdir. Tüccar dini olarak bilinen Manihaizm'in mensupları Semerkant'tan Soğd ticaret kervanlarına katılıp Orta Asya'nın en ücra köşelerine kadar giderek hem alışveriş yapmışlar hem de dinleri taşımışlardır.³¹⁰ Bu esnada Uygur topraklarında kurulmuş olan Maniheist ibadethaneleri dinî propaganda merkezi oldukları kadar birer ticaret

³⁰⁶ Ebû Dülef, *İran Seyahatnâmesi*, s. 108.

³⁰⁷ Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 205.

³⁰⁸ Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 154.

³⁰⁹ Richard N. Frye, *The Golden Age of Persia*, Weidenfeld and Nicholson, Littlehampton Book Services, London 1975, ss. 137-138; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 52.

³¹⁰ Ögel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültürü Tarihi*, ss. 349-350; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 98; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, ss. 83-84.

merkezinine dönüşerek³¹¹ geniş kitlelere ulaşma imkânı elde etmiş ve bu, dini yaymak için bir fırsat olarak telakki edilmiştir.

Ticaretle dinlerin yayılmasına bir örnek de Budizm metinleri ve heykellerinin ticaret yolları üzerinden Batı Asya ve Hindistan'a girmesidir. Yerel dillere aktararak halka tanıtılan bu eserler, çoğunlukla orta sınıfı temsil eden tüccar kesiminin de anlayabilmesi için halk diline yakın bir üslupla tercüme edilmiştir.³¹² Kutsal metinlerin tüccarların anlayabileceği sadelikte çevrilmesi, aslında halkın seviyesine inme anlamına gelmiştir. Çünkü insanlarla yakın temas kuran tüccarlar, dinleri ve kutsal kabul edilen metinleri kendi perspektiflerinden aktarmışlardır. Böylece Budizm'in etki alanı genişlemiştir. Örneğin Baktırya'dan Tapussa ve Bhallika isimli iki tüccar kardeşin Buda'yı ziyaret ederek müridi oldukları ve ona adanmış tapınaklar inşa ettiklerine³¹³ dair bir efsane vardır. Yine K'ang Sang-Kuei isimli bir Budist, uzun zaman Hindistan'da yaşadıkdan sonra ticarete yönelmiş ve bu esnada Budizm'i tebliğ etmiştir.³¹⁴ Dolayısıyla ticaret ve din ortak hareket ederek çıkış yaptıkları ülkelerin kültür ve sanatlarını da beraberlerinde götürmüşlerdir.

Hristiyanlığın yayılmasına dair örnekler de misyonerler ve tüccarlar arasındaki yakın ilişkiye işaret etmektedir. Süryânî dilinde tüccar anlamına gelen "tgr" kelimesi Hristiyan misyonerler için kullanılan mecaz bir ifadedir. VI. asra ait şu Süryânî ilahi ticaretin Hristiyanlığın yayılması için kullanılmasını tavsiye etmektedir: "Çevreyi tüccarlar gibi iyice gez, bu şekilde dünyayı elde ederiz, insanların benim dinime girmesini sağla, yaratılanı öğretiyle doldur."³¹⁵ İlahi sözlerindeki bilgiler, tüccarların aynı zamanda bir misyoner gibi çalışarak dinlerini yaymaya çalıştıklarını gösterir. Hristiyanlığın ticaretle yayılmasına bir misal de bu dinin Rus topraklarına girişidir. Rus Knezi Vladimir (m. 980-1015) döneminde Bizans ile yapılan ticaret esnasında İstanbul'a gelen Rus ve Slav tüccarlar, kendilerine yapılan propagandayla Hristiyanlığı kabul etmişler ve Rus toplumu onları takiben Hristiyan olmuştur.³¹⁶ Hristiyanlığın ticaretten istifadesi bununla sınırlı kalmamıştır. Zira bu dinin Hazarlar

³¹¹ Ögel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültürü Tarihi*, s. 349-350; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 98; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, ss. 83-84.

³¹² Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 208.

³¹³ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 64.

³¹⁴ Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 168; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. R. Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980, s. 65.

³¹⁵ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 88.

³¹⁶ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 154; Yücel, *Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 11.

arasında yayılması da Bizans'tan Etil'e göç eden Hristiyan tüccarların marifetidir. Ayrıca Nesturîliği Orta Asya ve Çin'de yayan da yine tüccarlardır.³¹⁷ Görüldüğü gibi ticaret, ayırım gözetmeksizin dinlerin yayılmasına aracılık etmiştir.

Bununla birlikte bazı ticarî alanlar, farklı sosyal çevreden tüccarların bulunduğu mekânlar olmasıyla hassaten önem kazanmıştır. Örneğin Çin'e gelen bütün yabancı tüccar grupları koloni kurmuşlardır. Kara ve deniz yoluyla gelen tüccarlar buralarda birbirleriyle tanışmışlardır. Çin'e gelip asker ya da memur olarak çalışan Türkler de bu sayede komşu ülkelerden gelen Türk tüccarlar ve Uygurlarla iktisadî ve sosyal ilişkiye girmişlerdir. Zira Soğd, İran ve diğer milletlere mensup tüccar gruplarından her birinin Çin'deki Türklerle ticarî bağı olmuştur.³¹⁸ Bu durum, Türklerin Çin'e gelen tüccarlarla iletişimini kuvvetlendirerek onların din ve geleneklerinden etkilenmelerinin yolunu açmıştır.

2.3. Orta Asya'da Ticarî Güzergâhlar (VII-X. Asırlar)

Din, şehirleşme, yerleşik ve göçebe hayat ile tarım ve hayvancılık arasındaki bağımlılığın en iyi gözlemlenebileceği yerler, kara ve deniz ticaretinin yapıldığı güzergâhlardır. Türklerin yaşadığı yerlerde kara ulaşımına alternatif çözümler bulmanın zor olması nedeniyle deniz üzerinden ithalat ya da ihracat yapılsa da bu ürünlerin kara yolcuğuyla iç bölgelere taşınması gerekmiştir.³¹⁹ Dolayısıyla tüccarlar, Orta Asya'da en ücra köşelere kadar giderek alışveriş yapmışlardır. Ticaret yollarının genel durumuna bakıldığında yol üzerinde kavşak denilebilecek noktalarda hüküm sürerek ticaret sayesinde büyük bir zenginliğe sahip olan ve İslâm'ı yaymak için çaba sarf etmiş olan Sâ mânî etkisi ön plana çıkar. Onların paralarının dağıldığı alanlar, aynı zamanda ticaret yollarının uzandığı yerleri gösterir.³²⁰ Bu yolları takip eden İbn Hurdâzbih, mamur dünyanın tamamıyla bağlantılı bu istikametleri eserinde şu şekilde özetlemiştir:³²¹

...Eğer isterlerse Efrenc ülkesinden ticaret malları almakta ve bunları Batı denizinden Antakya'ya götürmekte, burada karaya çıkmaktadırlar. Yolun üçte

³¹⁷ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, C. I, s. 79; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 40; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında Ticaret*, s. 84; Lıgeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 298.

³¹⁸ Mustafa Köymen, "Tang Sülalesi Zamanında Orta Asya ve Ön Asya ile Yapılan Ticaretin Çin Mallarına Tesiri", *Sinoloji Araştırmaları*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, İstanbul 1941, s. 34; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 206.

³¹⁹ Chaudhuri, "Müslüman Toplamların Ekonomisi", ss. 194-195.

³²⁰ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, ss. 200-201.

³²¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 154-155.

biri olan bir mesafeyi yürüyerek Fırat kıyılarına varmakta ve Fırat'tan gemilere binerek Bağdat'a varmaktadırlar. Daha sonra Dicle'den gemilere binerler ve Übülle'ye varırlar. Übülle'den Umman, Sind, Hind ve Çin'e varmaktadırlar. Bu yolların bazısı diğer bazısına bağlıdır. Bu tacirlerden birisi Endülü's'ten veya Efrenc bölgesinden yola çıktığında öncelikle Sûsu'l-Aksa'ya varır. Oradan Tanca'ya, oradan İfrikiyye'ye, oradan Mısır'a, oradan Remle'ye, oradan Dımaşk'a, oradan Kufe'ye, oradan Bağdat'a, oradan Basra'ya, oradan Ahvaz'a, oradan Faris'e, oradan Kirman'a, oradan Sind'e, oradan Hind'e ve oradan da Çin'e ulaşır. Eğer Rum ülkelerine gitmek isterse Slav ülkelerinin arkasındaki Rum topraklarından yola çıkar ve buralardan Hamlic'e varır. Hamlic, Hazar topraklarının bir şehridir. Sonra yolculuğunu Cürcân denizinde sürdürür ve bu yol vasıtasıyla Belh ve Mâverâünnehir'e, oradan da Vurût-u Oğuzguz'a (Türklerinin yurduna) varır. Oranın devamında da Çin'e ulaşır.

Merkezinde Batı Asya'nın yer aldığı bu yollar, ticarî ve kültürel alışveriş için kilit konumda yer almaktadır. Müellif, o dönemde gidilmesi mümkün olan istikametleri etraflıca tarif etmiştir. Buna ek olarak Gerdizî (ö. 453/1061?) de Aral gölünün batısından geçerek bozkır üzerinden Peçeneklere giden başka bir yoldan bahseder.³²² Müslüman tüccarlar, bu istikametten Peçenekler'e giderek alışveriş yapmışlardır.³²³ Bu yollara önem kazandıran hususlardan biri de insanları kendine çeken ticarî merkezlerdir. Bunlar arasında Semerkant, Belh ve Merv ayrı bir öneme sahiptir. Semerkant, doğu ve kuzey bölgeleriyle; Belh, Hindistan taraflarıyla; Merv ise batıdan doğuya yönelen İslâm ülkeleriyle yapılan yoğun ticarete hâkim olmuştur.³²⁴ Verilen güzergâhlardan anlaşılacağı üzere Çin'le ticaret yapmak isteyen tüccarlar, Türklerin bulunduğu bölgelerden geçmek ve onlarla iletişim kurmak zorunda kalmışlardır. Çünkü takip edilen istikametler çoğunlukla Türklerin yaşadığı yerlere tekabül etmektedir. Bu bilgiler ışığında ticarî faaliyetlere sahne olan yolların, satışı yapılan malların ve bu yolların kültür değişimine etkilerinin incelenmesi, konunun anlaşılmasına katkı sunacaktır.

2.3.1. Kara Yolları

Genel olarak bakıldığında kıtayı boydan boya saran başlıca yollar Baharat Yolu, İpek Yolu ve Kürk Yolu'dur. Baharat Yolu, Güney Sahilleri, Basra ve Kızıldeniz'den Mısır'a ulaşır. İpek Yolu, Orta Asya'da doğu-batı istikametinde, Kürk Yolu ise kuzeyde, Türklerin egemen olduğu sahalarda ve İpek Yolu'na paralel

³²² Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 27; Wilhelm Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, çev. M. A. Yalman ve Ark, Örgün Yayınları, İstanbul 2008, s. 183.

³²³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 19; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 272; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 98.

³²⁴ Ya'kübü, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, ss. 153-154; S. Frederick Starr, *Lost Enlightenment*, Princeton University Press, New Jersey 2013, s. 44.

bir şekilde uzanmıştır.³²⁵ Eski dünya düzeninde önemli ve zenginlik getiren yollar, doğu ve batı ülkelerini Müslüman şehirleri üzerinden birbirine bağlamıştır.³²⁶ Merkezinde İslâm Devletinin olduğu ve İpek Yolu olarak adlandırılan ticaret yolları, iklim ve coğrafi şartların etkisiyle üç ana istikamette işlerlik kazanmıştır.

Bunlardan birincisi, Bağdat'tan başlayarak Hindistan, Hârizm ve Çin yönüne giden Horasan ticaret yoludur. Bu yol, binlerce yıllık güzergâhı izleyerek Kirmanşah ve Hanagin üzerinden Merv, Herat, Nişabur, Rey, Hemedan gibi şehirlerden geçerek Horasan'a ulaşmıştır. Ayrıca Nîşâbur'dan Belh, Bamiyan, Kabil, Multan ve İndus Nehri boyunca ilerleyip Hindistan tarafına ayrılan bir yol vardır. Çin'e giden iki yoldan biri Taşkent, Talas ve İli Nehri'nden geçmiş, diğeri ise Kâşgar üzerinden Turfan ve Hotan istikametine gidip sonra Kan Sou ve Şangay'da birleşmişlerdir.³²⁷ İkinci ana yol, Ceyhun Nehri havzasından geçerek Hârizm istikametine ilerlemiştir. Bu bölge Çin, Hint ve Türk ticaret yollarının birleştiği bir kavşak olma özelliğine sahiptir. Bulgarlar ve İslâm Dünyası arasında işleyen kuzey-güney yolu ile batı ülkelerine giden yolların kilit noktası burasıdır. Üçüncü istikamet de Çin ve Türk toprakları üzerinde yer alan Mâverâünnehir güzergâhıdır. Müslüman tüccarlar, Buhara ve Fergana üzerinden bu yolu takip ederek bazen Çin'e kadar gitmişler, bazen de yolda karşılaştıkları Çinli tüccarlarla alışveriş yapıp geri dönmüşlerdir.³²⁸

Bu ana istikametler dışında Horasan'dan Çin'e giden biri 40 günlük diğeri dört aylık mesafe olan iki yol daha vardır ki ilkinden asidik özellik taşıyan nişadır sebebiyle geçmek zor olduğu için hayvanlar gidememiştir. Hayvanların geçtiği uzun mesafeli yolda da bazı Türk kabilelerinin karakolları bulunmuştur. Nitekim Sirâfî (ö. 368/979), Belh'te anlayışlı ve fikir sahibi bir ihtiyara rastladığını, bu adamın kara yolundan defalarca Çin'e gidip geldiğini ve Hind, Sind, Multan ile Horasan arasında devamlı kabilelerin gelip gittiğini belirtir.³²⁹

³²⁵ <https://tarihportali.net/ilk-ve-orta-cagda-ticaret-yollari>, (30.07.2019); Bkz. Şekil 1.1.

³²⁶ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, ss. 342-344.

³²⁷ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 210; Clot, *Harun Reşid ve Abbâsiler Dönemi*, s. 225; Bebel, *Hız Muhammed ve Arap İslâm Kültürü*, s. 97; Kramers, "Coğrafya ve Ticaret", s. 685; Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 38.

³²⁸ Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 273; Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, s. 86,164; Özkan İzgi, "Çin ile Batı Arasındaki İpek Yolları (8. yüzyıla kadar)", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1, Ankara 1984, ss. 91-96; Cevdet Gökalp, *Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Önemli Ticarî ve Askerî Yolları*, Emel Matbaası, Ankara 1973, s. 55.

³²⁹ Tâcîr, *Doğunun Kalbine Seyahat*, s. 87.

Esasen bu yolları ayırmak yerine, birbirlerinin devamı olarak görmek daha doğru bir yaklaşımdır. Çünkü ana yollar ve bunlar arasında bağlantı kuran tali yollar, Asya'yı bütün olarak kuşatmıştır. Bunları takip eden tüccar ve din adamları doğrudan Türkler arasına girmişlerdir. Dinler de bu yollar üzerinden sırayla Asya'ya tesir etmiş ve nihayet İslâm da diğer dinler gibi yol boyundaki halklar tarafından kabul görmüştür.³³⁰ Buna göre ticaret yolları üzerinde yaşayan insanlar, o günün şartlarında oldukça demokratik ve heterojen bir görünüm sergilemişlerdir. Zira farklı dinlerin aynı yollar üzerinde yayılması neticesinde bu dinlerin mensupları iç içe ve karışık bir şekilde yaşamışlardır.³³¹ Bu yollardan en işlek olanı hemen herkes tarafından kültür köprüsü işlevi gördüğü ifade edilen İpek Yolu'dur. Açıldığı andan itibaren takip edilen en önemli istikamet olan İpek Yolu'nu ele almak ve toplumlar üzerindeki siyasî, ticarî ve kültürel etkisine değinmek konu açısından elzemdir.

2.3.1.1. İpek Yolu

İpek Yolu, milattan önce 119 yılında Çinliler tarafından kurulmuş ve yakın zamana kadar kullanılmış ve tarih boyunca en işlek güzergâh olagelmıştır. Burası sadece doğu ve batıya giden bir yolun değil aynı zamanda Güney İran ve Kuzey Avrasya stepleriyle Güney Hindukuş Dağları'ndan Hint alt kıtasına uzanan yolların bütünüdür.³³² Çok fonksiyonlu olan bu yol birkaç kola ayrılmıştır. Bunlardan Türk topraklarından geçen kuzey yolu ile Kâşgar, Fergana ve Üsrûşene üzerinden gelen orta yol, Semerkant'ta birleşip, daha sonra tekrar iki kola ayrılmıştır.³³³ Hazar istikametinden kuzeye giden yol, Don ve Volga nehirlerini takip etmiş ve yolun bir kısmı gemilerle bir kısmı da nehir yatağı takip edilerek kat edilmiştir.³³⁴

İpek Yolu'nun ana güzergâhı ise Çin'i Orta Asya ve İran üzerinden Mezopotamya ve Antakya'ya bağlamıştır.³³⁵ Bu istikamette yıl boyu kervanlar gidip gelerek Çin'de üretilen ipeği, ipekli kumaşları ve diğer mamulâtı batıya

³³⁰ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1979, ss. 23-24.

³³¹ Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 349.

³³² Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 14; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 11.

³³³ Osman Aydın, "İslâm Hâkimiyetine (II. / VIII. Asır) Kadarki Dönemde Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 32, İstanbul 2014, s. 109; Ticarî yollar ve güzergâhları hakkında geniş bilgi için bkz. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 43-44.

³³⁴ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 54, 68-69; Schienerl, "Ticaret ve Ticaret Yolları", s. 325.

³³⁵ İpek yolu güzergâhı için bkz. Şekil 1.1.

taşımışlardır.³³⁶ Zira Uzak Doğu'nun ekonomik ürünleri olan ipek ve baharat, batılı ülkeler ve Türkler için daima değerli olmuştur. Bu ürünler siyasî ilişkileri etkilediği gibi doğu kültürlerinin tanınmasını sağlamıştır. Zaten ticaret yolları bu ürünlerin nakledilmesi için açılmıştır. Dolayısıyla İpek Yolu, asırlar boyunca iki kıtayı birleştirmiş ve yol üstündeki milletlerin kervanlar sayesinde diğer medeniyetlerle iletişime geçmesiyle birlikte medenî, siyasî ve iktisadî açıdan gelişmeler meydana gelmiştir. Yine İpek Yolu sayesinde doğal kaynaklar keşfedilmiş ve askerî hedefler için izlenecek yollar tespit edilmiştir.³³⁷

Orta Asya ve Hint ürünlerinin de kervanlara katıldığı bu yolun tarihe en büyük ve en kalıcı etkilerinden biri taşıdığı dinler olmuştur. Çünkü birçok din ve felsefi akım, bu yol üzerinden Türklere, Çin'e, Hindistan'a, Bengal'e, Endonezya'ya hatta Doğu Hint Adaları ve Filipinler'e kadar aktarılmıştır. İslâm öncesinde Hristiyan, Yahudi, Zerdüşt, Mecusi ve Budist din adamları ve tüccarlar, İpek Yolu'nun başlangıç şehri olan Ch'angan (Xi'an) şehrine gitmişlerdir. VII. asırla birlikte Müslüman tüccarlar da bu kozmopolit şehirde görünmeye başlamışlar ve 742 yılında buraya bir ulu cami (Qing Zhen Si) inşa etmişlerdir.³³⁸

İpek Yolu üzerindeki halkların ticaret sayesinde sosyalleşmesi din ve kültür aktarımını kolaylaştırmıştır. Kuzey Afganistan'daki Baktriya halkı, pazarlıkta mahir kimseler olarak ünlenmiş ve toprakları da bir pazar hâline gelmiştir. Buraya gelen tüccarlar sayesinde Baktriya ve çevresi Yahudilik, Hristiyanlık, İslâm, Budizm, Hinduizm gibi dinlerin birbirleriyle itişerek yer değiştirdiği bir alan hâline gelmiştir. Aynı şekilde Hint-Avrupa, Sami ve Çin-Tibet dillerini konuşan halkların Türklerle buluşma yeri de yine buralar olmuştur. Çeşitli kültürlerin karşılaştığı bu bölgelerde büyük imparatorluklar kurulmuş ve ticarî ilişkilerle birbirine derinden bağlı kıtalarda meydana gelen hadiseler, diğerlerinde de önemli etkiler meydana getirmiştir. Öyle ki Orta Asya'da meydana gelen siyasî ve tabii olayların etkisi Afrika'da hissedilmiş,

³³⁶ Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, s. 213; Ayhan Balaban, *İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 79.

³³⁷ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 92, 98; Ahmet Şimşirgil, *Türklerin İslâmiyet'i Kabulü Büyük Doğu I, Otağ*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 153.

³³⁸ Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, s. 51-53; Uhlig, *İpek Yolu*, s. 10; Bozkurt, "İpek Yolu", s. 370-372; Kaçaranoğlu, *Çin ve Doğu Türkistan'da İslâm'ın Yayılışı*, s. 71-72; Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler*, s. 15; Zeki V. Togan, *Türk İli Türkistan Tarihi I*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 94; Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 58; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, 91.

Bağdat'ta yaşanan gelişmeler İskandinav ülkelerinde yankılanmıştır.³³⁹ İşte bu durum ticaret yolları ve tüccarlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir.

Tarihteki büyük fonksiyonuyla birlikte İpek Yolu'nun ticarî öneminde VIII. ve IX. asırlarda Çin üzerine deniz seferlerinin artması ve ticaretin kısmen güney denizlerine kaymasıyla birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Ancak İpek Yolu ihmal edilmemiş ve daha güvenli olması nedeniyle yükte hafif pahada ağır mallar karadan götürülmüştür.³⁴⁰ Siyasî ve iktisadî açıdan bakıldığında ise devletlerin İpek Yolu'nun zenginliğini ele geçirmek için asırlarca mücadele ettikleri görülür.³⁴¹ Hunlar devrinde başlayan bu mücadele, Göktürkler devrinde de devam etmiş ve onlar, Sâsânîlere karşı Bizans'la ittifak yapmışlardır. Fakat Avarlar yüzünden bu ittifak cârî olamamıştır. Bu esnada Sâsânîler'in yıpranarak zayıf düşmesi nedeniyle Orta Asya yollarının siyasî ve ekonomik belirleyicisi uzun zaman Türkler olmuştur. Kurdukları teşkilat sayesinde kültür değişimine aracılık ederek medeniyetlerinin gelişimini devam ettirmişlerdir.³⁴² Ayrıca güvenliği sağlayarak yolun faal kalmasını sağlamışlardır. Bu durum ticaretle birlikte siyasetin de gelişmesine yardım etmiştir.

Türkler, cazip imkânları nedeniyle topraklarındaki ticarete aracı ve nakliyeciler olarak iştirak etmelerinin yanı sıra kendi ürünlerini pazarlamak suretiyle fiilen de katılmışlar ve büyük kâr elde etmişlerdir.³⁴³ Kervanlar için konaklama imkânı sunmuşlar, yolcuların gıda, at, deve gibi ihtiyaçlarını temin etmişler ve buna mukabil bir miktar ücret almışlardır. Aynı şekilde konumları itibarıyla diğer milletlere göre çok daha avantajlı olan Türk tüccarlar da yabancı ülkeler arasında seyahat etmiş ve kendi mallarını satıp ihtiyaçlarını temin etmişlerdir.³⁴⁴ Üstelik Türklerin tesis ettiği güven ortamında Soğd ve Hint tüccarları da büyük gelir elde etmişlerdir.³⁴⁵ Müslümanlar, Orta Asya'yı fethettiklerinde bölgenin ekonomik ve sosyal bakımdan

³³⁹ Frankopan, *İpek Yolu*, s. XVI-XVII, XX, s. 3.

³⁴⁰ Clot, *Harun Reşid ve Abbâsiler Dönemi*, s. 224.

³⁴¹ Von O. Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches I*, Walter de Gruyter, Leipzig 1930, s. 337; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998, s. 4.

³⁴² Lazslo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s. 102.

³⁴³ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 25; Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, s. 38; Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, s. 137; Lombart, *İslâmın Altın Çağı*, s. 64; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 174.

³⁴⁴ İbn Fadlân, *Rihlet İbn Fadlân*, s. 65; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, ss. 148-149; E. Bengi Özbilen, *Erken Türk Devletlerinin ve Topluluklarının Ekonomik Hayatı (Başlangıçtan M.S. 840'a kadar)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 39.

³⁴⁵ Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, s. 111; Uslu, *Horasan Tarihi*, s. 156

gelişmesinde büyük katkısı olan İpek Yolu’nu denetimleri altına almak istemişler ve fetihler, ekseriyetle bu istikamette ilerlemiştir.³⁴⁶

İpek Yolu üzerinde gerçekleşen bilgi paylaşımı, yol üzerinde özgün bir kültürün teşekkül etmesine yardım etmiştir. Çünkü kervanların kaynaştırdığı medeniyetler, benlik ve kültürlerini koruyup zenginleştirmişlerdir. Toplumların harmonizasyonu ve iş birliği sayesinde daha kapsamlı, kalıcı, gelişmiş ve yeni medeniyetler inşa edilmiştir.³⁴⁷ Tüccarlar ve hacılar, İpek Yolu’nda dinleri, alfabeleri, teknolojileri, kültür ve eğlence eserleri, ticarî malları ve aletleriyle birlikte seyahat etmişlerdir. Göçebe kültüre has bazı kıyafet türleri, telli çalgılar ve atçılıkla ilgili ürün ve malzemeler de dünyaya onlar aracılığıyla yayılmıştır. Ayrıca sık sık Çin istikametine seyahat eden Müslüman tüccarlar, gördükleri tekstil makinesi gibi yeni icatları da batıya taşımışlardır. Dolayısıyla İpek Yolu, sadece tüccarların değil bilgelerin, orduların, fikirlerin, dinlerin ve kültürlerin yolu olmuştur. Tek seferde büyük kitlelerin hareket ediyor oluşu da etkileşime çarpan unsur olmuştur. Nitekim İbn Fadlân’ın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre ticaret kervanları, kimi zaman yaklaşık üç bin at ve beş bin insandan müteşekkil büyük kabileler halinde hareket etmişlerdir.³⁴⁸ İnançlarını farklı kültürlere taşımak isteyenler de ticaret yollarını tercih etmişlerdir.³⁴⁹ Yolculukların ticaret yolları üzerinden yapıldığı ve hedeflenen nüfus yoğunluğunun yol üzerindeki şehirlerde yoğunlaştığı dikkate alındığında tabligcilerin ve dinlerin bu istikametleri takip etmesi anlaşılabilir bir durumdur.

İpek Yolu sakinlerinin yeni fikirlere açık ve hoşgörülü tavırları hesaba katıldığında dinlerin neden ticaret yolları üzerinden yayıldığı daha iyi anlaşılır. Üstelik bu halklar, hemen her dine belirli dönemlerle sınırlı da olsa ev sahipliği yapmışlardır. Zira Budizm, Manihaizm, Musevilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet gibi Hindistan ve Ön Asya’da ortaya çıkan dinlerle Helen, Fars ve Hint kültürlerinin Orta Asya’ya ve Uzak Doğu ülkelerine taşınması, hep İpek Yolu’ndan olmuştur. Bu

³⁴⁶ Kitapçı, *Türkistan’ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, ss. 148-149.

³⁴⁷ Halit Mammadov, “Büyük İpek yolu ve Medeniyetler Arası Diyalog”, *Medeniyetler Güzergâhı İpek Yolumun Yeniden Doğuşu*, ed. Mehmet Bulut, Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, ss. 183-186; Aydın Usta, “Türklerin İslâmlaşması Üzerine Bir Tetkik”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/37, 2016, s. 19.

³⁴⁸ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 66; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 34.

³⁴⁹ Şimşirgil, *Türklerin İslâmiyet’i Kabulü I*, s. 153; Stavisky, Boris Y., “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi”, *Türkler*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2020, ss. 401-421.

hususla özellikle din adamları, hacılar, sūfîler ve tüccarlar rol oynamışlardır.³⁵⁰ Hatta yolcuların profili değerlendirildiğinde İpek Yolu üzerinde taşınan en kuvvetli fikirlerin din ve itikatla ilgili olduğu ve yol üzerinde entelektüel alışverişin daima canlı kaldığı görülür. İpek Yolu, aynı zamanda kavimler göçüne ve bu sayede din ve kültürlerin yayılmasına da aracılık etmiştir.³⁵¹ Çünkü Müslümanların doğuya giderek tebliğde bulunmalarıyla birlikte Türklerin de batıya göç etmeleri İslâm'la tanışma olasılıklarını artırmıştır.

Orta Asya'dan batıya taşınan Türk boyları, göç ve yayılma hareketlerinde ekseriyetle dağ, nehir, orman ve deniz gibi aşılması zor engellerden kaçınıp daha rahat hareket edebilecekleri, ulaşımın kolay olduğu düz ve engebesiz alanları takip etmişlerdir. Bu da onları İpek Yolu havzasına yöneltmiştir. Çeşitli nedenlerle ana vatanlarını terk eden grupların bir kısmı kuzey İpek Yolu'nu bir kısmı da kıtanın ortasından geçen yolu takip edip İslâm coğrafyasına yaklaşıp Müslümanlarla yakın ticarî ilişki kurmuşlardır. Bu toplumlarından bazıları Hun, Ogur (Oğuz), Avar ve Ak-Hun gibi boylardır.³⁵² Türkler, ticaret yolları üzerinde koloniler kurarak buralara yerleşmişlerdir. Öyle ki Fars bölgesindeki koloniyal faaliyetlerin yoğunluğu nedeniyle İran şehirlerindeki birçok halk ve Soğdlular zamanla Türkleşmiştir. Batıya yönelen Türk tüccarlar, tıpkı diğer milletler gibi kervanlarını İran'ın iç ve güney bölgelerine göndermişler ve bu esnada Müslümanlarla alışveriş yapmışlardır.³⁵³ Buharalı Erzekyân gibi bazı tüccarlar, bu yol üzerinden Müslüman şehirlerine gelip İslâm'la tanışmıştır. Ayrıca Müslümanlar, İpek Yolu ticaretine hâkim olmakla yetinmeyip Kürk Yolu gibi alternatif istikametlerde de ticaret yapmışlardır.

2.3.1.2. Kürk Yolu

Asya ticaretinin geçmişine bakıldığında Hunlar, Göktürkler ve Uygurların doğu-batı; Avrupa Hunları, Hazarlar ve Bulgarların da kuzey-güney ticaretine aracılık ettikleri görülür. Doğu-batı istikametine ilerleyen iki yoldan kuzeyde olan ve Abakan bozkırlarından çıkıp Güney Sibiryâ ormanları kıyısından ilerleyerek Etil-Kama ırmaklarının birleştiği alana kadar İpek Yolu'na paralel uzanan ticaret yoluna

³⁵⁰ Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın ve Yakın Tarihi I*, ss. 94-95; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 68, 92, 98; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 172.

³⁵¹ Frankopan, *İpek Yolu*, s. 30.

³⁵² Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, s. 174.

³⁵³ Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005, s. 70; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 63

“Kürk Yolu” denilmiştir. Bu yol doğuda Türk devletlerinin merkezi olan Orhun bölgesinden Çin’e uzanmıştır. Kürk yolundan uzun zaman sincap, sansar, tilki, kakım, samur, kunduz, vaşak, gelincik ve geyik gibi hayvanların derileri alınıp satılmıştır. Kuzeyden kervanlarla Bulgar şehirlerine getirilen deriler, buradan Hazar başkenti Etil’e getirilip oradan da Bizans’a ve İslâm ülkelerine sevk edilmiştir.³⁵⁴ Burada da İpek Yolu gibi yoğun bir ticarî hareketlilik söz konusu olmuştur.

Kuzeydeki bozkır ve orman kuşaklarında yaşayan Türkler, her yıl takriben beşyüz bin kürk ihraç etmişlerdir. Bu yolun havzasında meskûn göçebelerden yerleşik toplumlarla etkin, güvenli ve düzenli ticaret yapabilenlerin ekonomik durumu genellikle iyi olmuştur. Aynı şekilde onlarla alışveriş yapan komşu şehirler de hızla zenginleşmiştir.³⁵⁵ İtil nehri üzerinden Kırgız arazisine doğru ticarete giden tüccarlar, önemli ticaret şehirleri arasında yer alan Etil şehrinde yoğun bir şekilde ticaret yapmışlar ve mal alıp sattıkları Hazar, Bulgar, Burtâs ve Kırgız boyları gibi Kürk yolu güzergâhında yurt edinmiş Türklerle³⁵⁶ kültür nakli gerçekleştirmişlerdir. Örneğin Bulgarların İslâmlaşmasında batıya yönelen ticaret kadar Kürk yolunun da etkili olduğu kanaatindeyiz. Bu istikametten ilerleyerek Kırgızlara ve diğer Türk boylarına giden Müslüman tüccarlar, güneyden de deniz yoluyla Asya sahillerine ulaşmışlar ve oralarından da iç bölgelere doğru ticarete devam etmişlerdir.

2.3.2. Deniz Yolları

Müslüman tüccarlar, kara yoluyla ticaret yaptıkları gibi Nil, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinden kuzey-güney ticareti yapmışlar ve Hazar denizinden de yoğun bir şekilde istifade etmişlerdir. Ayrıca güney denizleri üzerinden de Çin’e kadar gitmişler, yol üstündeki sahil şehirlerinde ve Çin’de yerli halkla ve buralara gelen Türklerle ticaret yapmışlardır. Çünkü Buhara ve Semerkant gibi Türk nüfusun yoğun olduğu yerlerden Hindistan istikametine yoğun bir tüccar akımı olmuştur. Bu, Türklerin deniz ticaretine katılıp Müslümanlarla güneyden karşılaşmalarını mümkün kılmıştır. Türkmen, Özbek ve Çinli tüccarlar, batı toplumlarıyla alışveriş yaptıkları gibi Hint pazarlarına gelerek değerli ürünlerle birlikte at satmışlardır.³⁵⁷ Arapların

³⁵⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 305; Liğeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 18; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 327; Kürk Yolu için bkz. Şekil 1.1.

³⁵⁵ Frankopan, *İpek Yolu*, ss. 120-121.

³⁵⁶ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. I, s. 88.

³⁵⁷ Chaudhuri, “Müslüman Toplamların Ekonomisi”, s. 199.

çok önceden de uğradıkları bu topraklara gelip dinlerini yaymaları,³⁵⁸ İslâm'ın Hint topraklarından içeri sokulduğunu gösterir. Donanmanın teşekkül etmesiyle birlikte güvenlik de sağlanmış ve denizler üzerinden ticaret daha sistematik hâle gelmiştir.

Emevî hâkimiyetiyle birlikte Basra körfezinden Hint Okyanusu üzerine ticaret yoğunluk kazanmıştır. Buradan yola çıkan Müslüman tüccarlar, Seylan'a yerleşmişler sonra daha ileri giderek uzun bir yolculukla Çin'in Kanton/Hanfo şehrine varmışlardır.³⁵⁹ İzledikleri rota ise genellikle şöyle olmuştur; Basra'dan kalkan gemiler, Sîraf limanı, Batı Hint Okyanusu, Larvi Denizi, Harkand Denizi (Bengal) Andaman Denizi, Malaga Boğazı, Malay ve Bouneo arasındaki Sanf (Endonezya) Denizi ve Muskat'a, varmıştır. Sonra da Gücerat'taki Kulam'a ve Serendib (Seylan) Adasına, Malakka yakınındaki Andaman Adalarına ve Kelehbar (Kalah) Adasına uğrayarak Çin'in Kanton Limanı'na ulaşmıştır. Tüccarlar, uğradıkları bu ada ve limanların her birinde alışveriş yapmışlar ve çıktıkları seferler ortalama 1-2 yıl sürmüştür.³⁶⁰ VIII. asırdan itibaren Çin seyahatine çıkan Müslüman tüccarlar, Malabar sahillerinden iç bölgelere geçerek buralarda ticaret yaparlarken dinlerini de tebliğ etmişlerdir.³⁶¹

Deniz seferleri de kara yolundaki kervanlar gibi yoğun rağbet görmüştür. Örneğin Sîraf'tan yola çıkan gemilerin her birine 1200 ila 1500 kişi binmiş ve 2-3 geminin birlikte hareket etmesi neticesinde oldukça kalabalık gruplar beraber seyahat etmiştir. Yolculukta kullanılan ve "cönk" ismi verilen devasa gemilerde kabine, mağaza, pazar, bakkal, berber ve çamaşırcı³⁶² gibi sosyal hayatın unsurları da yer almış ve bunlarda bir kasaba gibi günlük yaşam sürülmüştür. Aylarca süren seyahatler dikkate alınırsa yolcular arasındaki etkileşimin yoğunluğu daha rahat anlaşılır. Bu faaliyetlerin odağında yer alan en önemli gruplardan biri satıcı, alıcı, muhafızlık ve işçilik gibi vesilelerle alışverişe dâhil olan Türklerdir.

³⁵⁸ Abdullah Mübeşşir Tarârî, *Mevsûatu't-Târîhi'l-İslâmî ve'l-Hadâratî'l-İslâmiyye li Bilâdi's-Sind ve'l-Bencâb fî Ahdi'l-Arab*, C. I, Cidde 1983, s. 343; Muhammed İsmâil Panipeti, *İslâm Yayılış Tarihi*, çev. Ali Genceli, C. III, Toker Yayınları, İstanbul 1971, s. 1125; Hüseyin Akgün, *Sahabe Coğrafyası*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 135.

³⁵⁹ Clot, *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, ss. 221-224; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, ss. 16-17, 268, 270; Chaudhuri, "Müslüman Toplulukların Ekonomisi", s. 186.

³⁶⁰ Tâcir, *Doğunun Kalbine Seyahat*, s. 10; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 270; Robert Irwin, "İslâmî Dünya Sisteminin Doğuşu", *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*, ed. Francis Robinson, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, ss. 91-92; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 32, 34.

³⁶¹ İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, ss. 247-248, 301; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 39.

³⁶² Şehriyâr, *Acâibü'l-Hind*, s. 129; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, ss. 353-354.

2.4. Ticaret Yolları Üzerinde Hüküm Süren Türk Boyları

İslâm'ın da diğer dinler gibi fetihler, sûfizm ve ticaret gibi etkenlerle aynı zamanda bir ulaşım güzergâhı olan İpek Yolu istikametinde yayılmış olması, bu yol üzerinde ve etrafında yaşayan Türk boylarının ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu kavimlerin İslâm'a girişlerinde ticaretin etkisinin bilinmesi konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sunacaktır. Ayrıca fetihlerin ekseriyetle ticaret yolları üzerinde gerçekleşmiş olması da diğer bir ayrıntıdır. Bu nedenle İslâm'a ilk girenlerden ve İslâm topraklarına coğrafya bakımından yakın olanlardan başlayarak belli başlı Türk boylarının İslâmlaşmasında ticaretin rolü incelenecektir.

2.4.1. Bulgarlar

İtil Nehri havzasında yaşamış olan, doğu ve güneyinde Oğuzlar, batısında İtil Nehri, kuzeyinde ise Peçenek toprakları yer alan Bulgarların şehirleri, IX. asırda Doğu Avrupa'daki en önemli ticaret merkezleri olmuştur.³⁶³ Çiftçilik ve ticaretle uğraşan Bulgarların toprakları, Kuzey-Güney ve Doğu-Batı ticaretinde Müslümanlar için bir bağlantı noktası olmuştur. Bulgarların İslâm'la tanışmalarıyla neticelenen siyasî süreç Hz. Ömer dönemiyle başlamış, fetihlere birçok sahâbî katılmış ve böylece Türklerin İslâmlaşmasının önü açılmıştır. Müslüman Arap ve Türk tüccarlar âlimler, sûfiler ve Türkmen dervişlerle birlikte Bulgarlar arasında tebliğ çalışması yürütmüşler ve bu sayede İslâm, kuzeye doğru ilerlemiştir.³⁶⁴

Bulgarlar arasında İslâm'ı Hz. Peygamber'in soyundan geldiği belirtilen Şeyh/Seyyid Yunus, Molla Abdullah, Mikâil Baştû gibi Horasan, Sicistan ve Hârizm gibi Müslüman bölgelerden giden tüccarlarla ticaret kervanlarına katılan ve ahlâklarıyla şöhret kazanmış Orta Asyalı âlimler, mutasavvıflar ve Yesevî müritlerinin yaydığına dair de rivayetler bulunmaktadır. Tüccarların tebliğ

³⁶³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 162; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 355; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, s. 145; Bulgarların İslâm'a giriş süreçleri hakkında geniş bilgi için bkz. Nesimi Yazıcı, "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmiyet, *Türkler*", C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 714-741; Sezin Orhan Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre X. Asırda Türk Boyları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, ss. 165-166; İdil Bulgar toprakları için bkz. Şekil 1. 4.

³⁶⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. IV, s. 314; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında Ticaret*, s. 156; Mustafa Sarıbıyık, "İslâm'ın Yayılışında Ahlaklı Tüccarların Rolü", *Uluslararası Ahilikte İş ve Ticaret Ahlakı Sempozyumu Tebliğleri*, ed. Mehmet Tıraşçı-M. Said Akdoğan, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sivas 2018, s. 284; Bulgarlar arasındaki sahabiler için bkz. Hüsamüddin b. Şerefeddin el-Bulgarî, *Risâle-i Tevârih-i Bulgariyye*, Kazan 1999, s. 272; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, Konya 2005, s. 149.

çalışmaları neticesinde Bulgar idarecilerinden Kara Bulgar Han'ı Aydar (ö. 855) ve oğlu Abdullah Cılkı/Şılkı/Şülkî (ö. 882) İslâm'ı ilk kabul edenler olmuşlardır. Aydar Han'ın İslâm'ına ticaret için gittiği Horasan'da İslâm'ı kabul eden "Sinc" isimli bir tüccarın torunu Şems vesile olmuştur. Şems'in telkiniyle Müslüman olan Aydar'ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Abdullah, Tuymaz isimli bir tüccardan edindiği bilgiler neticesinde oğlu Almuş komutasında bir ordu göndererek Bulgar şehrini almış ve 865 yılında İdil Bulgar Devletini kurmuştur. Bu tarihlerde Bulgar şehrinde Müslüman Türklerin varlığı önemli bir ayrıntıdır. Zira Bulgarlar resmen Müslüman olmadan evvel Bulgar şehrinde camiler inşa edilmiştir. Abdullah Cılkı, kendisini şehre sokmayan halkı, merkezi Bulgar şehri olan bir İslâm devleti kurmak vaadiyle ikna etmiştir. Abdullah vefat ettikten sonra oğlu Yıltavar/İlteber Almış/Almuş, 885 yılında devletin başına geçmiş ve 903 yılında Abbâsîlere bir heyet göndererek Müslüman devlet olarak tanınmak istemiştir.³⁶⁵ Birkaç girişimden sonra 922 yılında devletler arasında irtibat kurulabilmiş ve Abbâsîler, Bulgar Devletini tanımıştır. İlteber Almış Han, ismini Emir Cafer b. Abdullah olarak değiştirmiştir ve İslâm'ı devletin resmî dini olarak belirlemiştir.³⁶⁶ Böylece Bulgar toprakları İslâm yurdu hâline gelmiştir. Buralarda İslâm'ın kök salmasında yine tüccarların etkin olduğu görülmektedir.

Bulgarlar, Hârizm ve Sâ mânîlerle karadan ve nehir üzerinden kesintisiz bir şekilde ticaret yapıp dinî eğitimlerini Hârizmlilerden almışlardır.³⁶⁷ İtil-Volga ticaretini ellerinde bulunduran Hanefî Hârizm tüccarları, Bulgar topraklarına giderken ticaret metayıyla birlikte din ve mezheplerini götürmüşlerdir.³⁶⁸ Ayrıca Müslüman Hazar tüccarları da buralarda mescit ve mektep açarak imam ve müezzin

³⁶⁵ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 42; Züfar Z. Miftakov, "İdil Havzasındaki İlk İslâm Devleti", *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 741-750; Şimşirgil, *Türklerin İslâmiyet'i Kabulü I*, s. 152; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 262.

³⁶⁶ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, ss. 78-80; Osman Çetin, *Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Düşünce Kitabevi Yay, İstanbul 2012, s. 8; Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, ss. 115-116; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 73.

³⁶⁷ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 154-183; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 77; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 28, 365; Caner Sağır, *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnâmesi ile Mervezi'nin Taba-i Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 73.

³⁶⁸ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötügen Yayınları, İstanbul 2014, s. 266; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 200, 207; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, s. 143, 164; Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, ss. 113-116.

tayin etmişlerdir.³⁶⁹ Buna göre Volga Bulgarları, İslâm'ı daha ziyade doğudan gelen Müslüman Türk tüccarlardan öğrenmişlerdir. Hârizm gibi onların da amelde Hanefî, itikatta ise Mâturîdî olmaları bunun en büyük delilidir. Nitekim İbnü'l-Esîr, Bulgarlar ve dinleri hakkında şu bilgileri vermektedir: “Bulgar kavmi, Türkler ve Saklebler arasında doğan bir kavimdir. Onların şehirleri Türklerin en uzak şehridir. Onlar önceleri kâfirdiler. Daha sonra İslâm dinini kabul ettiler. Onlar Ebû Hanîfe (ö. 150/767) mezhebindedirler.”³⁷⁰

Mercânî (ö. 1889) de Bulgar topraklarına giden Müslümanların dinlerini tebliğ ettiklerine şu ifadeleriyle dikkat çekmiştir: “Bulgar ülkeleri diğer ülkelere nispetle Araplarla ticaret yapmaları, Arapların İslâm dinine davet etmek için çok büyük bir gayret sarf etmelerinden dolayı Türk taifesinden ilk önce onlar Müslüman olmuşlardır.”³⁷¹ Görüldüğü üzere Mercânî, Bulgarların İslâmlaşmasında asıl aktör olarak tüccarları göstermiştir. Ancak biz, Araplar kadar Türk tüccarların da bu konuda büyük etkisi olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Müslüman Türklerin devreye girmesiyle, Bulgarlar bizzat soydaşlarının dinine davet edilmişler ve bu geçiş sürecini kolaylaştırmıştır.

Bulgarların karakterlerinin ve dine bakışlarının da İslâmlaşma üzerinde etkisi olmuştur. Çünkü İslâm öncesinden itibaren Arap ülkeleriyle ticaret yapan Bulgarlar, Şamanist oldukları dönemde bile karşılaştıkları Müslümanlara iyi davranmışlardır.³⁷² Bu, onların İslâm medeniyetinin ve ürünlerinin üstünlüğünden etkilenmeleriyle yakından alakalıdır. Ayrıca onların İslâm'a girişi konusunda daha farklı görüşler de mevcuttur. Bulgar tarihçisi ve Bulgar şehrinde kadılık görevinde bulunan Yakub b. Numan el-Bulgarî'nin belirttiğine göre, hükümdar ve karısının Müslüman olmasına, onları tedavi eden Bûlâr/Bilar (bilge adam) isimli bir Müslüman tüccar vesile olmuştur.³⁷³ Endülüslü coğrafyacı ve seyyah Gırnâtî (ö. 565/1169) de Bulgarların Müslüman oluşunu el-Kâzî'l-Bulgarî (Bulgar Tarihi)'ye dayandırarak anlatır. Buna

³⁶⁹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 160; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 37; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 158; Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 115.

³⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, C. VIII, s. 30.

³⁷¹ Şehâbeddin Mercânî, *Müstefâdü'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, çev. Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2008, s. 60; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında Ticaret*, s. 157.

³⁷² Gerdîzi, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 274; Ali F. Eker, İbn Rüste “*Alâkîn-Nefîse*” Adlı Eseri, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2010, s. 141.

³⁷³ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 145; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 118.

göre şehrin hükümdarı ve karısı, hayattan ümitlerini kesmiş bir hâlde yatarlarken Bûlâr isimli, fikhî ve tıbbî bilgiye sahip bir Müslüman tüccarın İslâm'a girme karşılığında kendilerini tedavi etme teklifini kabul etmişlerdir. İyileştikten sonra Müslüman olmuşlar ve halkları da onları takip ederek İslâm'ı seçmiştir.³⁷⁴ Bu bilgiler, Bulgarların İslâm'ı seçmesinde dinî ve tabîî ilimlerle mücehhez bir Müslüman tüccarın etkin rol oynadığını göstermektedir.

Gırnatî'nin de bahsettiği Bulgar Hakanı, Aydar b. Taki Han'dır ve o, yukarda da belirtildiği gibi İslâm'ı ilk benimseyen devlet adamıdır. Abdullah b. Baştû el-Hazarî³⁷⁵ isimli bir Hazar Türkü, Taki Han Müslüman olduktan sonra onunla ilgilenip dinî danışmanlık yapmıştır. Tüccar bir ailede yetişen Abdullah, Hazarlardan birçok Türk'ün Müslüman olmasına vesile olmuş sonra Bulgar hakanının yanına giderek orada da İslâm'ın yayılmasına hizmet etmiştir. Daha sonra da Halife Muktedir'e (ö. 320/932) gönderilen heyette yer almıştır.³⁷⁶

Ticaret vesilesiyle Müslüman olan Bulgarların Araplarla yaptıkları ticaretin boyutunu görmek için alışverişi yapılan malların çeşitlerine ve miktarına bakmak gerekmektedir. İslâm coğrafyacıları bunları tafsilatlı bir şekilde açıklamışlardır. Buna göre Müslümanlarla Bulgarlar arasında samur ve sincap derileri, kakım, çeşitli kürkler, kehribar taşı, yöreye has işlenmiş sahtiyan deriler, bal, zırh, av köpeği, çiriş, balık dişleri, kunduz göbeği, fındık, zırh, üstün kaliteli kılıçlar, kesici ve delici aletler, kayın ağacı ve mamulleri, kasaplık hayvanlar ve o bölgeye mahsus siyah tilki derileri gibi çeşitli ürünlerle köle ve cariye ticareti yapılmıştır. İslâm ülkelerinde özellikle Bulgar çizimleri çok tercih edilmiştir.³⁷⁷ İbn Fadlân, Bulgarların ticarî hayatını şu sözlerle açıklar: "Bu Bulgarların arasında pek çok tüccar vardı. Bu tüccarlar, Türk ülkelerine gidip koyun; Vîsû³⁷⁸ ülkesine gidip samur, kürk, kunduz ve

³⁷⁴ Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnâmesi*, s. 51-52, 190; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler*, s. 183; Zekerîya Kitapçı, *Oğuz Han İlk Türk Hükümdarlar ve Hakanları Nasıl Müslüman Oldu*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2015, ss. 312-315.

³⁷⁵ Abdullah b. Baştû el-Hazarî'nin babası 850'li yıllarda ticaret için gittiği Hindistan'dan dönerken Horasan'da karşılaştığı Müslümanların etkisiyle İslâm'a girmiş Semender'li bir Hazar Türkü'dür. Kollektif, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, C. V, Siyer Yayınları, İstanbul 2019, s. 258.

³⁷⁶ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, ss. 2-3; Bulgarların İslâmlaşmasına dair rivayetlerin farklı vecihleri için bkz. Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, s. 151; Miftakov, "İdil Havzasındaki İlk İslâm Devleti", s. 409.

³⁷⁷ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 38; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 8, 274; Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnâmesi*, s. 238; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 77; Kitapçı, *Kuzey Türk Ülkeleri Arasında İslâmiyet*, ss. 158-160; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 68; Bekir Biçer, *Türklerin İslâmlaşma Süreci*, Akçağ Basım Yayım, Ankara 2013, s. 120.

³⁷⁸ Vîsû ülkesi Bulgarlardan daha kuzeyde bir topluluktur. İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 93

siyah tilki satın alıyorlardı.”³⁷⁹ Bu tür ürünler çoğu zaman Bulgar tüccarlar tarafından Türkistan’a ve İslâm şehirlerine getirilerek Müslümanlara satılmıştır.³⁸⁰ Diğer bir ifadeyle onlar, İpek Yolu ve Kürk Yolu üzerinden Müslüman topraklarına gidip alışveriş yaparak³⁸¹ Müslümanlarla tanışma fırsatı bulmuşlardır.

Mes’ûdî, Bulgar kervanlarının diğer Türk boylarının koruması altında Hârizm ve Horasan topraklarına gittiğini belirtir. Bu tüccarların hilafet merkezini ve diğer İslâm şehirlerini de sıklıkla ziyaret ettikleri kanaatindeyiz. Müslüman Bulgarların Halife Muktedir zamanında Bağdat’a geldiğine dair rivayetler³⁸² bulunması, karşılıklı ticarete işaret etmektedir. Taraflar arasında alışverişe konu olan ürün yelpazesinin genişliği, yoğun ticareti gösterir. Bulgar ürünlerinin Müslüman müşteriler tarafından çok rağbet görmesi, onların erken tarihlerden itibaren İslâm devletleriyle irtibat kurmalarını sağlamış ve Müslüman tüccarların Bulgar topraklarına giderek doğrudan alışveriş yapmalarına neden olmuştur.³⁸³ Bu ticarî ilişkiler sonucunda Bulgarların Müslümanlardan etkilendikleri de İbn Fadlân’ın “yanlarında bulunan bir Müslüman veya Hârizmli biri ölürse Müslümanların ölümlerini yıkadıkları gibi onu yıkarlar...” ifadesinden anlaşılmaktadır. Hâlbuki onların inancına göre ölümler, oturur vaziyette defnedilmektedir.³⁸⁴ Buna göre Bulgarlar, ticarî ortakları olan Müslümanları ve inançlarını yakından tanımışlar ve gerektiğinde onların adetlerini uygulamışlardır.

İbn Rüste (ö. 300/913) de Bulgarların Müslüman Orta Asya ile olan sıkı ticarî ve kültürel bağlarıyla İslâm’ın Bulgarlar arasında oldukça yayılmış olduğuna dikkat çekerek, halkın giyim kuşamı ve mezarlarının Müslümanlara benzer hâle geldiğini bildirmiştir. Müellifin yaşadığı dönemler göze alındığında, İbn Fadlân ve heyeti gitmeden önce Bulgarların İslâmlaşmaya başladıkları anlaşılır. Çünkü o, bu dönemlerde Bulgarların, camii ve medreselerinin yanı sıra müezzin ve imamlarının

³⁷⁹ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 92, 99; İbnü’l-Fakîh, *el-Buldân*, s. 36; Gıratî, *Gıratî Seyahatnâmesi*, s. 116; Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Buldân*, C. I, s. 88; Kitapçı, *Kuzey Türk Ülkeleri Arasında İslâmiyet*, s. 160.

³⁸⁰ İbn Rüste, *el-A’lâku’n-Neffse*, s. 44; Gıratî, *Gıratî Seyahatnâmesi*, s. 238;

³⁸¹ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, ss. 68-69.

³⁸² Mes’ûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, C. II s. 16; Metin Karaörs, “Eski Türklerde ve Kırım’da Semboller”, *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 283.

³⁸³ İbn Rüste, *el-A’lâku’n-Neffse*, s. 38; Gıratî, *Gıratî Seyahatnâmesi*, s. 238; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 77; Kitapçı, *Kuzey Türk Ülkeleri Arasında İslâmiyet*, ss. 158-160.

³⁸⁴ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 98.

bulunduğunu ifade etmektedir.³⁸⁵ Aynı şekilde İbn Fadlân da Bulgarların Müslüman olduğunu fakat İslâm hakkında fazla bilgilerinin olmadığını haber vermektedir.³⁸⁶ Bulgar Hanı'nın din öğretimi için hoca ve fakih istemesi de bu durumun bir sonucudur. Onların İslâm hakkında yeterince malumat sahibi olmayışları, dini âlimlerden ziyade tüccarlardan öğrenmiş olmaları ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Çünkü onlar dini, ilmî birikimi yüksek bir gruptan öğrenmiş olsalardı halifeden hoca istemek zorunda kalmazlardı. Buradan tüccarların yeterince dinî bilgiye sahip olmama ihtimalleri de gündeme gelmektedir. Öyle bile olsa bu, Müslüman tüccarların yeterlilikleri ölçüsünde tebliğ yaptıklarını ve dini öğrettiklerini gösterir. Bu veriler, Bulgarların Müslümanlara ve dinlerine saygı duyduklarını, İslâm hakkında malumatlar edindiklerini ve onlarla birlikte seyahat ettiklerine işaret etmektedir. Taraflar arasında gerçekleşen yakın temas sayesinde İslâm'ın tanıtımı için gerekli ortam hazırlanmış ve geriye Türklerin dinî tercihte bulunmaları kalmıştır.

Bulgarların Müslümanlardan etkilendiklerini gösteren bir emare de onların, kendilerine ait bir para birimleri olmadığı için Müslüman parasını taklit edip kullanmalarıdır.³⁸⁷ Sâ mânî paralarının ve bunlardan taklit edilen sikkelerin Bulgar topraklarında bulunması,³⁸⁸ İslâm'ın Türk topraklarına ticaret vasıtasıyla girdiğini gösteren delillerdendir. Çünkü Türkistan ve diğer İslâm devletlerinden gelen tüccarlar, IX. asrın sonlarına doğru ticarî önemi son derece artan Bulgar şehirlerine gitmişlerdir. Onlar sayesinde İslâm kültürü yayıldığı gibi 900'lü yıllarda Müslümanların sayısı artmaya başlamıştır.³⁸⁹ Bu dönemlerde kuzey (Rus) bölgeleri ile ticaret de yoğunluk ve işlerlik kazanmış, Bulgar şehri Doğu Avrupa ile Asya ticaretinde edindiği güçlü rol ile bilinen en büyük ve en eski panayır hâline gelmiştir. Daha sonra bu panayırlar kuzeye kaysa da Bulgar şehri önemini korumuştur. Rus topraklarından hareket eden tüccarlar (Slav, Bulgar) Hazar ülkesinde olduğu gibi

³⁸⁵ Eker, İbn Rüste “*Alâkîn-Nefise*” *Adlı Eseri*, s. 180; Murat Ağarı, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kûbî ve İstahrî”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, Erzurum 2007, s. 170.

³⁸⁶ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 123.

³⁸⁷ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 38; Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnâmesi*, s. 238; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 77; Kitapçı, *Kuzey Türk Ülkeleri Arasında İslâmiyet*, ss. 158-160.

³⁸⁸ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 85.

³⁸⁹ İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, C. II, s. 832; Yakût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, C. I, s. 342; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Abdülmünim el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'tar fî-Haberi'l-İktâr*, thk. İhsan Abbâs, Müessesetü Nâsır li's-Sekâfe, Beyrût 1980, s. 11.

Cürcân'dan da develerle Bağdat'a gelip ticaret yapmışlardır.³⁹⁰ Onlar, geçtikleri topraklarda ve Bağdat'ta İslâm'ı ve kültürünü tanımışlardır. Bu esnada İslâm'a bakış açıları da gelişip zenginleşen medeniyetle birlikte olumlu anlamda değişmiş olmalıdır. Çünkü İran bölgesindeki İslâm medeniyeti, ilim, edebiyat ve sanatta zirveye çıkarak diğer toplumları etkisi altına almıştır. Buna göre Bulgarların İslâmlaşması, esasen gelişmiş İslâm medeniyetine muttali olup onun hâkimiyetine teslim olmalarıyla da izah edilebilir.³⁹¹ Dolayısıyla onların bu üstün medeniyetle yüzleşmelerini sağlayan etkenlerden birinin ticaret olduğu söylenebilir.

Bulgarların Müslümanlarla siyasî ve askerî bir teması olmamasına rağmen İslâm'ı benimsemiş olmaları uzaktaki kavimlerin Müslümanlara komşu olanlardan daha önce İslâm etkisine girebildiklerini göstermektedir. Buna göre İslâm'ın yayılışını sırf askerî faaliyetlerle izah etmek yetersiz kalmaktadır. Üstelik Rusların da aktif bir şekilde ticarete yer almasına³⁹² rağmen İslâm'ı tercih etmemeleri dikkate değer bir ayrıntıdır. Ancak belirtilmelidir ki onların tercihleri İslâmî yaşam tarzının ilgi ve ihtiyaçlarını karşılamamasıyla ilgili olmalıdır.³⁹³ Bu durum, İslâmlaşmanın gerçekleşebilmesi için milletlerin dinden haberdar olmasıyla birlikte din değiştirme konusunda asıl karar verenin dinle muhatap olan toplumlar olduğunu gösterir.

Bulgarların İslâm'ı seçmesi Hazarların onlara savaş açmasına sebep olmuş, fakat Bulgarların galip gelmesiyle taraflar arasında Hazar hanının Müslüman olmasını şart koşan bir anlaşma imzalanmıştır.³⁹⁴ Onların Müslüman olması diğer Türk boylarını da etkilemiş ve ticaretin İslâmlaşma üzerindeki etkisi genişlemiştir. Diğer bir ifadeyle İslâm'ı benimseyen birçok millet, siyasî şartların desteği ve savaş dışı yöntemlerle yeni kavimlerin İslâm'a girmesine vesile olmuştur. Örneğin Sâmanîler, mücahitleri destekledikleri gibi tebliğcilere de yardım ederek³⁹⁵ Türklerin İslâm'a girmesi için gayret göstermişlerdir. Benzer şekilde Bulgar tüccarları da ticarî

³⁹⁰ İbn Fadlân, *Seyahatnâme*, s. 35; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, C. II s. 15; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 428; Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 117.

³⁹¹ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 82.

³⁹² İbn Fadlân, *Seyahatnâme*, s. 70; Ebû Reyhan el-Birûnî, *el-Âsârü'l-Bakiye/Maziden Kalanlar*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 85; V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi-Dersleri-*, haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s. 81.

³⁹³ Ruslar, kendilerine yapılan davet üzerine İslâm'ı, Yahudiliği ve Hristiyanlığı araştırmışlardır. Her üç dinin yaşandığı yerlere temsilciler göndermişler ve nihayetinde içki serbestliği, kilise düzeni ve sünnet gibi gerekçelerle Hristiyanlığın kendileri için daha uygun bir din olduğuna karar vermişlerdir. Yücel, *Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 11.

³⁹⁴ Gıratî, *Gıratî Seyahatnâmesi*, s. 190.

³⁹⁵ İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 245.

ilişkiye girdikleri göçebe Oğuz ve Kıpçak kabilelerini İslâm'la tanıştırmışlardır.³⁹⁶ Bulgar hanı İlteber Almış İslâm'ı yaymak için çaba sarf ederek komşu toplumlara İslâm'a davet mektupları göndermiştir.³⁹⁷ Dolayısıyla onlar, İslâm'ı benimsedikleri gibi siyasî ve ticarî ilişki kurdukları ve Müslümanlarla doğrudan irtibat kuramayan diğer Türk kavimleriyle İslâm arasında aracılık yapmışlardır. Bu sayede onlara komşu olan diğer kavimler de İslâm'ın tesiri altına girerek bir kısmı Müslüman olmuş bir kısmı da sosyal hayatlarında Müslümanlardan etkilenmekle birlikte dinleri üzere kalmaya devam etmiştir.³⁹⁸ Buna göre Bulgarlarla birlikte bölgedeki diğer Türk kavimleri dolaylı yoldan İslâm kültürüyle etkileşime girmişlerdir.

Hazarlarla Bulgarlar arasında ticaret yolları üzerinde yaşayan Burtâsların Müslüman olması, daha kuzeyde bulunan Bulgarlar, Peçenekler ve Başgırtlardan bulunduğu coğrafyada İslâm'ın yayılması için yeni bir atılım olmuştur. Burada barınma ve dinlenme imkânına kavuşan Müslüman tüccarlar ve onlarla beraber hareket eden mürşitler çok daha dinç bir şekilde kuzeye hareket etmişlerdir.³⁹⁹ Daha ileri giderek Doğu Avrupa'daki Macarlarla dahi ticaret yapmışlardır. Bunun sonucunda Macarların giyim tarzları Müslümanlara benzemiştir.⁴⁰⁰ Çünkü Bulgarlar, ticaret yollarının kavşağında olmaları sayesinde doğu, güney ve kuzey toplumları arasında ticarî ve kültürel bağ kurmuşlardır. Müslüman olduktan sonra güneydeki Müslümanlarla siyasî ve ticarî bağlantıları çok daha aktif hâle gelmiştir. Hâkim oldukları topraklarda Suvar (Çuvaş),⁴⁰¹ Esegel ve daha başka Türk kabileleri de yaşamış ve bunlar,⁴⁰² Bulgarlarla benzer süreçler yaşayarak ticarî ilişkiler sayesinde

³⁹⁶ H. Ali Dakuklu, "Volga Havzası'nda Müslüman Bulgar Devleti", *Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler-II*, çev. Abdulhalık Bakır, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2008, ss. 444-445.

³⁹⁷ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 97; Osman Çetin, *Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Düşünce Kitabevi Yay, İstanbul 2012, s. 8; Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, ss. 115-116; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 73.

³⁹⁸ İbn Fadlân, *Seyahatnâme*, s. 60; Durmuş Arık, *Hristiyanlaştırılan Türkler*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2005, ss. 185-188.

³⁹⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 63; Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dâru Sâdır, Beyrût ty., s. 580; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, ss. 136-138.

⁴⁰⁰ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 85.

⁴⁰¹ Bulgarlar, Hazarlara vergi vermek zorunda kalmışlar ve Suvarlar da Bulgarlara yakın oldukları için Hazarlardan ve Bulgarlardan etkilenmişlerdir. İbn Fadlân, Bulgar kralının Suvarları İslâm'a davet ettiğini, aksi takdirde onlara karşı savaşağını belirten bir mektup gönderdiğini ancak onların bu teklife olumsuz yanıt verdiklerini belirtir. İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 97-99. Davet ve baskı neticesinde Müslüman olmaya yanaşmayan Suvarların daha sonra ticaretin etkisiyle İslâm'a girmesi, Türklerin cebren din değiştirmeye yanaşmadıklarını gösterir.

⁴⁰² İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 126; Arık, *Hristiyanlaştırılan Türkler*, s. 182.

İslâm dairesine katılmışlardır. Benzer şekilde Tuna ve Don nehirleri arasında hüküm süren ve kuzey-güney ticaret yolları üzerinde yaşayan Peçenekler de hayvancılıkta ileri oldukları için güney ülkelerine at, sığır ve deri satmışlardır. Peçenekler ve Başgırtlardan topraklarına giren yabancıları öldürmeleri sebebiyle onlar üzerinde tüccarların etkisi sınırlı kalmıştır.⁴⁰³ Bu nedenle İslâm, mezkûr kavimler arasında çok fazla yayılma imkânı bulamamıştır. Ancak kaynaklarda, Müslüman tüccarların bütün zorluklara rağmen Peçenek topraklarına gitmeye devam ettikleri ve her iki kavim arasında tüccarlar vasıtasıyla Müslüman olanlara rastlandığı belirtilmektedir. Nitekim Peçeneklerin Sargış ve Hılıg şehirlerinde mescit, imam ve medreselerin varlığı,⁴⁰⁴ İslâm'ın oralarda kısmen de olsa yayıldığına bir kanıttır.

Topraklarına yakın olmaları nedeniyle Bulgarların siyasî ve ekonomik tahakkümüne giren boylardan biri de Başgırtlardır. Bulgarlarla Peçenekler arasında ve Oğuzlarla komşu olarak yaşayan Başgırtlardan şehri Vâşcird, büyük bir ticaret merkezidir. Ülkelerinin yakınındaki Erhîfâ dağındaki bakır madeninden çıkarılan cevherler, Hazar ve Oğuz ülkelerine götürülerek satılmıştır.⁴⁰⁵ Ayrıca Başgırtlardan bol miktarda safran üretilip uzak ülkelere ihraç etmişlerdir. Bu ticaret sayesinde gittikçe zenginleşen halk, çeşitli sanat dallarına ilgi duymuş ve müreffeh bir şekilde yaşamıştır.⁴⁰⁶ Yine ticaret sayesinde topraklarına yabancı kabul etmeyen Başgırtlardan, tüccarlara kapıyı açmışlar ve bu yumuşak tebliğ gücü sayesinde Müslüman olmaya başlamışlardır. İbn Fadlân, Başgırtlardan geçerken onlardan bir Müslümanın kendilerine hizmet ettiğini belirtmiştir.⁴⁰⁷ Bu, İslâm'ın orada yayıldığını gösterir. Başgırtlardan İslâm'ı tercihlerine dair bir bilgi de Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229) tarafından aktarılmıştır. O, Halep'te karşılaştığı bir grup Başgırtlardan memleketleri hakkında bilgi almış ve İslâm'la tanışmalarını şöyle özetlemiştir:⁴⁰⁸

Bizden önceki kişilerden bazı kimselerden işittiğime göre eski zamanlarda bizim diyarımıza Bulgar ülkesinden yedi Müslüman gelmiş; aramıza yerleşmişler. Sapıklıkta olduğumuzu tatlı bir dille anlatmışlar. Bize İslâmiyet'in doğru yolunu göstermişler. Elhamdülillah, Allah bize hidayet verip kalbimizi iman nuruna açmış ve topumuz Müslüman olmuşuz. Biz şimdi buralara gelip

⁴⁰³ İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, C. II, s. 960.

⁴⁰⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 101; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, s. 98; Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 131; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 355.

⁴⁰⁵ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 123.

⁴⁰⁶ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 96.

⁴⁰⁷ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 73.

⁴⁰⁸ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. I, s. 54; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 133-134; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 79.

fıkıh öğreniyoruz. Ülkemize dönünce halk bize itibar gösterip dinî işleriyle görevlendiriyor.

Bu ifadeler, Müslümanların Türkler arasına yerleşip onlarla sosyal ve iktisadî ilişkilere girerek İslâm'ı Türkler arasında yaydıklarını göstermektedir. Araplar gibi Bulgarların da ticaret ve diğer ilişkilerle Başgırtlarla iletişime geçerek onları İslâm'a davet ettikleri kanaatindeyiz. Çünkü bu şahıslar, İslâm'a girmelerinde Bulgar ülkesinden gelerek tebliğ yapan yedi Müslümandan bahsetmektedirler. Bir başka rivayete göre de Başgırtlara, kendilerine İslâm kaidelerini öğreten bir fakih vasıtasıyla Müslüman olmuşlardır.⁴⁰⁹ Kaynaklarda Başgırtlara'ın İslâm'la tanışmasına vesile olan Müslümanların tebliğ ya da ticaret maksadıyla gittikleri konusunda net bir bilgi yer almamaktadır. Ancak Bulgarların İslâm'a girişinde ticaretin aktif rolü ve yolculukların kervanlar aracılığıyla yapıldığı göz önüne alındığında, onların İslâm'a girişinde dolaylı da olsa ticaretin katkısından söz edilebilir.

Bulgar topraklarına yakın bir bölgede İslâm'la tanışan diğer bir kavim de Visu halkıdır. Bulgar tüccarlar, ülkelerinden yürüyerek yaklaşık üç ayda ulaşılabilen Visu memleketinde yaşayan bir Türk grubuna giderek oradan koyun, samur ve tilki derisi getirmişlerdir. İbn Fadlân, bu ülkede Brençar diye bilinen ve Müslüman olmuş elli bin kişilik bir grup gördüğünü ve Bulgarların onlar için cami yaptırdığını belirtmektedir. O, Kur'an okumayı bilmeyen bu topluma namaz kılmaya yetecek kadar Kur'an öğrettiğini ve Tâlut isminde biriyle ailesinin İslâm'a girmesine vesile olduğunu, onların Fatiha ve İhlas surelerini öğrendiklerinde âdeta Bulgar kralı olmuş gibi büyük bir sevinç duyduklarını belirtmektedir.⁴¹⁰ Daha önce Müslümanların belki varlığını hiç duymadıkları bu Türk grubu da büyük ihtimalle Bulgar tüccarlar aracılığıyla Müslüman olmuşlardır.

Bulgar toplumunun İslâm'ı tercih etmesinde Müslüman Türk tüccarların etkili olması gibi Brençar Türklerinin İslâmlaşmasında da soydaş etkisi olmuştur. Ayrıca Hârizm ve Bulgar toprakları arasında kervanların geçtiği yollar, diğer Türk kavimlerinin topraklarından geçmiş ve kervanlar, Türklerden muhafızlık hizmeti almışlardır.⁴¹¹ Böylece yol üzerindeki bütün gruplar ticarete katılıp getirisinden

⁴⁰⁹ Ebû'l-Hasan Ali b. Musa b. Said el-Mağribî, *Kitâbü'l-Coğrafya*, nşr. İsmail el-Arabî, Beyrût 1970, s. 123; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 197.

⁴¹⁰ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 89, 93.

⁴¹¹ Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, s. 73; Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnâmesi*, s. 193; Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 114.

istifade etmiş ve Müslümanlarla irtibata geçmiştir. Mâverâünnehir bölgesinden Bulgar istikametine giden kervanların büyük gruplar olması, kafilenin hareket kabiliyetini sınırlandırdığı gibi ihtiyaçlarının giderilmesi için konaklama yerlerinde sosyal ilişkiyi kuvvetlendirerek kültürlerin tanışmasını sağlamıştır. Bu esnada baskın kültürün İslâm olması ve Müslüman devletinin her bakımdan güçlü olması Müslümanlar lehine bir etkileşim gerçekleşmesini sağlamıştır.

2.4.2. Hazarlar

Hazarlar, VI. asrın sonlarına doğru Kafkasya’da devlet kurup Volga Nehri’nin Hazar Denizi’ne döküldüğü yerde Etil şehrini kurarak burayı başkent yapmışlardır. Volga havzasına ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Devlet kurduklarında Oğuzlara komşu olmuşlardır.⁴¹² Bu bölgeye yapılan göçler neticesinde Peçenek, Bulgar, Suvâr, Serir (Avar), el-Lân (Alan), Kıpçak, Macar ve Oğuz Türkleriyle karışık bir şekilde yaşayıp⁴¹³ Don, Volga, Yayık ve Kuban gibi nehirlerin havzasını idarelerine almışlardır. İlk dönemlerde Terek çevresinde yerleşmişlerken daha sonra Aşağı Volga boylarında görülmüşlerdir. Doğu ve Kuzey Avrupa, Irak, İran, Orta Asya ve Çin, güzergâhında çalışan işlek ticaret yollarının kavşağında kurulmuş olan Hazarların ekonomisi, ticaret ve hayvancılığa dayanmıştır. Ulaşım ve ticarete kullanılan Volga Nehri, İslâm dünyası, Çin ve İskandinavya arasında bağlantı kurulmasını sağlamış ve havzasında yer alan Hazar Hakanlığı, en canlı ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Hazarlar ülkelerinden geçen gemilerle kervanlardan vergi almıştır.⁴¹⁴

Devletin ekonomik açıdan zengin ve cazip bir yerde olması burayı Müslümanların hedefi hâline getirmiş ancak uzun yıllar devam eden askerî mücadelelerde kesin bir hâkimiyet kurulamamıştır. Emevîlerden sonra Abbâsîler idareyi ele aldıklarında, çatışma ortamı bir müddet daha devam etse de siyasî ve askerî karışıklıklar nedeniyle zayıflayan ticaret yeniden canlanmış⁴¹⁵ ve Müslüman

⁴¹² İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 117; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 389; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 27, 353, 355; Oğuzların yaşadığı bölgeler için bkz. Şekil 1. 4.

⁴¹³ Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, C. I, s. 136; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 68; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 359.

⁴¹⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 226; A. Zajaczkowski, *Hazar Kültürü ve Varisleri*, çev. Çağatay Bedii, *Belleten*, 28/107, Ankara 1963, ss. 477-483; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 326; Chaudhuri, “Müslüman Toplulukların Ekonomisi”, s. 182; D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 164.

⁴¹⁵ İbn Rüste, *A'lâku'n-Nefîse*, s. 158; Bekin, *İpek Yolu*, s. 69.

tüccarlar, buralarda büyük bir ticarî saha bulmuşlardır. Devletler arasında devam eden askerî mücadeleler 799 yılında yapılan bir savaşla son bulmuştur. Hazarlar bu savaştan sonra bir müddet Ermeniyye bölgesinde kalarak geri dönmüşler⁴¹⁶ ve başka bir savaş yapılmamıştır. Bundan sonra kültürel ve ticarî ilişkiler ön plana çıkmaya başlamış ve tesis edilen barış dönemiyle birlikte Hazar toprakları, Müslüman tüccarların ticarî faaliyetlerinin en yoğun olduğu bölge hâline gelmiştir. Müslüman ilim adamları, bu ortamdan istifade ederek Hazar Türkleri arasında faaliyet göstermeye başlamışlardır.⁴¹⁷ Bu sayede onlar, İslâm'ı kendi memleketlerinde ve çok daha yakından tanıma imkânı bulmuşlardır.

Hârizm tüccarları, hemen her şehre dağılarak kalabalık bir nüfus potansiyeline sahip olmuşlardır. Zira Hârizm'in İslâm hâkimiyetine girmesinden sonra savaş ve veba salgını gibi nedenlerle çok sayıda sanatkâr Müslüman, Etil'e göç ederek halkın çoğunluğunu teşkil etmişler ve Hazar ordusunda temel unsur hâline gelerek Erîsiyye/Arsîler⁴¹⁸ diye tanınmışlardır. İstahrî ve Mes'ûdî, Erîsiyye olarak bilinen Müslümanlar hakkında şu bilgileri verir:⁴¹⁹

Arsîler'in kendi Müslüman kadıları vardır. Hazar başkentinde geçerli âdete göre yedi kadı bulunmak zorundadır. İki Müslümanlar, ikisi Hazarlar içindir. Hazarların davalarına bakanlar Tevrat'a göre hüküm verirler. İki Hristiyanlar içindir ve onlar da İncil'e göre hüküm verirler. Bir tanesi ise Sakleb, Rus ve diğer putperest halklar içindir. Putperest geleneklerine yani aklî hükümlere göre karar verirler. Putperestler, daha önce karşılaşmadıkları mühim meselelerle karşı karşıya kalınca, Müslüman kadılara başvururlar. Davalarını da Müslüman kadılara getirirler ve İslâm hukukuna göre verilen hükümlere uyarlar. Bu civarda Hazar Melikinden başka hiçbir hükümdarın paralı ordusu yoktur. Bu yöredeki tüm Müslümanlar, sözünü ettiğimiz Arsî'lerden sayılırlar. Melikin ülkesinde Arsîler'in dışında Müslüman tacir ve zanaatkârlar da vardır. Bunlar, melikin adaleti sağlaması ve güvenlik sebebiyle buraya gelmişlerdir. Büyük bir camileri (Cuma mescidi) vardır. Minaresinin boyu melikin sarayının boyundan yüksektir. Başka mescitleri de vardır ve buralarda çocuklar için Kur'an Kursları bulunur. Eğer Müslümanlar ve ülkedeki Hristiyanlar aralarında söz birliği etmiş olsalar, melikin onlara karşı çıkacak gücü olmazdı.

⁴¹⁶ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 281; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. V, s. 331; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 328.

⁴¹⁷ Esin, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, ss. 145-155.

⁴¹⁸ İbn Fadlân, *Seyahatnâme*, ss. 126-127; Hakkı Dursun Yıldız, "Türklerin Müslüman Olmaları", *"Doğustan Günümüze Büyük İslâm Tarihi"*, C. VI, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, ss. 29-31; Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, s. 183; Arsîler'in Hârizm'den göç eden Türkler oldukları tahmin edilmektedir. Şemseddin Dimaşkî, Kıpçaklar arasında el-Ars diye bilinen bir boy bulunduğunu bildirmektedir. Muhtemelen Türkmenistan'da meskün olan bu kabilenin bir kısmı, fetihlerden ve İslâm'ın yayılmasından sonra herhangi bir sebeple Hazar ülkesine göç etmiş ve onların hizmetine girmiştir. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, s. 70; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 472, 474, 484, 558.

⁴¹⁹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 221; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, s. 71.

Hazar ülkesine Arsîlerle birlikte Müslüman tüccarların da yerleşmiş olması,⁴²⁰ bu topraklarda İslâm'ın yayılmasında ticaretin etkisine işaret eder. Çünkü taraflar arasında uzun zaman süren kanlı mücadeleler esnasında ticaretin devam ettiği bilinmektedir. Zaten barış ortamının sağlanmasıyla birlikte Hazar-Arap çekişmesi yerini dostluğa bırakmış ve İslâm, düşmanca münasebetlerin devam ettiği dönemlere nazaran çok daha rahat yayılmıştır. Dolayısıyla Hazar memleketindeki Müslüman varlığı⁴²¹ onların, ticaretin serbestliğinden istifadeyle buraya yerleşerek dinlerini tebliğ ve temsil etmeleriyle izah edilebilir. Diğer toplumların kendi hukuklarıyla çözümedikleri sorunlarda Müslüman kadınlara müracaat etmeleri, onların elde ettikleri itibarı göstermektedir. Hazar idarecileri Yahudi tüccarların tesiriyle Musevi olmuşken halkın çoğunun İslâm'ı benimsemesi,⁴²² Müslümanların halk üzerindeki etkisine işaret etmektedir. İbn Fadlân ve coğrafya müellifleri oradaki Müslümanlar hakkında şu ifadeleri kullanmaktadırlar:⁴²³

Hazarlar İtil şehrini başkent yaptıkları sırada şehir, nehrin iki tarafında oturmak üzere iskân edilmişti. Nehrin bir tarafında Hakan ve ailesi, diğer tarafında Müslümanlar oturuyordu. Müslümanların ve buraya gelen Müslüman tüccarların hukukî davalarına “hız” denilen Müslüman görevli atanmıştı. Hız’dan başkası Müslümanlar arasındaki hukukî davalara bakamazdı.⁴²⁴ Etil şehrinde 10 binden fazla Müslüman yaşar. Bu Müslümanların 30 kadar camileri vardır. Hazarlar, Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler ve putperestler olmak üzere çeşitli dinlere mensupturlar. Bunlar arasından en azını Yahudiler, en çoğunu Müslümanlar ve Hristiyanlar teşkil eder. Yalnız hükümdar ve yakınları Yahudidirler. Âdetleri daha çok putperest âdetlerine benzer. Hürmet etmek için birbirlerine secde ederler. İslâmiyete Yahudiliğe ve Hristiyanlığa aykırı olarak eski âdetlere de sahiptirler. Tüccarların, Müslümanların ve ticarethanelerin büyük çoğunluğu Etil’in doğu kısmında bulunur.

İbn Fadlân, ülkeyi ziyaret ettiği sırada Etil şehrinde bir adet mescit olduğundan bahsetmektedir. Şehri ondan sonra ziyaret eden İstahrî ve İbn Havkal gibi müellifler ise cami sayısının otuza yükseldiğini ve Müslümanların ilmî ve ticarî hayatta etkili olduklarını bildirmektedirler. Müslüman davalarına bakan hâkimlerin (Hız/Hazz)

⁴²⁰ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 360-361; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 9.

⁴²¹ İbn Havkal, *Sûratül'l-Arz*, C. II, s. 390; Çapar, “Ticaret, İslâmiyet ve Türkler”, s. 215.

⁴²² İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 220; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. II, s. 368; Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'tar*, s. 11; Kazi T. Laypanov ve İsmail M. Miziyevev, *Türk Halklarının Kökeni*, çev. Hatice Bağcı, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 126; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 127, 148; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, s. 161.

⁴²³ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 220; İbn Havkal, *Sûratül'l-Arz*, C. II, s. 390, 394; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr* s. 45; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. II, s. 368; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 83.

⁴²⁴ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, ss. 117-118; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 25.

istihdam edilmiş olması o dönemde Müslümanların Hazar diyarında ulaştığı konumu ve toplam nüfus içindeki ağırlıklarını göstermektedir.

Kaynaklarda Hazarlarla Müslümanlar arasındaki ilişkinin boyutunu gösteren başka bilgiler de mevcuttur. Örneğin Hazarların, Oğuz göçlerine karşı Hârizm'den yardım talepleri, Müslüman olmaları kaydıyla kabul görmüştür. Bunun üzerine Hazar hakanı İslâm'ı kabul etmiş ve Hârizmliler de onlara yardım etmişlerdir. Aralarında din adamlarının halka İslâm'ı tebliğ etmesini de öngören anlaşmalar yapılmıştır. Bu anlaşmalardan sonra, Hazar topraklarında cereyan eden canlı ticaretten istifade etmek isteyen Müslüman Arap ve Hârizmli Türk tüccarlar Etil'e yerleşerek yeni ticaret kolonileri kurmuşlar ve şehrin burjuvası hâline gelmişlerdir.⁴²⁵ Elde ettikleri ticarî imtiyazla bir taraftan servetlerini artırırlarken diğer taraftan da dinlerini yayma çabası içinde olmuşlardır. Taraflar arasındaki ilişkilere Hazar tüccarları da iştirak etmişlerdir. Çünkü yolların kesişim noktasındaki Hazarlar, yabancı tüccarları ağırladıkları gibi kendileri de etrafa kervan sevk etmişlerdir. Bu nedenle askerlik yapacak nüfus azalmış ve güvenliği sağlayabilmek için Hârizm'den gelen Müslümanlar, ücretli asker olarak görevlendirilmiştir. Ancak bu, Hazar Devletinin merkezî idaresini zayıflatarak Müslümanların daha rahat hareket etmelerini ve itibar kazanmalarını sağlamıştır.⁴²⁶

Müslüman tüccarlar, şehirdeki güçlü konumları sayesinde birçok yerde olduğu gibi Hazar hakanı ile yakın ilişki kurmuşlar ve onun desteğiyle İtil, Semender, Belencer gibi şehirlerde kendilerine özel idareleri olan koloniler kurarak ticaretin baş aktörü olmuşlardır. Zaten coğrafya yazarları, Etil'de Müslümanlarla diğer milletlerin ticarî kolonilerinin bulunduğunu ve bunların en büyüğünün Müslümanlara ait olduğunu belirtmektedirler. Müslüman tüccarlar, imam ve müezzinlerin görevli olduğu cami, Kur'an Kursu ve medrese yaptırıp Etil'i kısa zamanda bir İslâm şehri hâline getirmişlerdir. Bu durum sadece Etil'e has değildir. Taberistan, Cürcân, Gilan ve Errân gibi Müslüman şehirlerinden gelen Arap ve Türk tüccarlar, Semender, Bâbü'l-Ebvâb, Belencer, Sarıışın, Saksın gibi diğer Hazar şehirlerine de yayılarak

⁴²⁵ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 117; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. II, s. 369; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, s. 77; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s. 27; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 181; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 558.

⁴²⁶ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, ss. 177-178.

oralarda da Kur'an Kursu, cami ve mescit inşa etmişler,⁴²⁷ dinlerini anlatmışlar ve açıktan yaşamışlardır. Buralar, İslâm'a girdikten sonra Türk yurdunun en büyük şehirleri olarak ilim ve kültür hayatları son derece gelişmiştir. Nitekim Saksın'ı ziyaret eden Gırnâtî (ö. 565/1169), buranın her şeyiyle bir Müslüman şehri olduğunu nakletmiştir.⁴²⁸

Hazar şehirlerinin İslâm kimliği kazanmasında asıl etkenlerden biri de göç eden Müslüman tüccarların gittikleri yerlere gelenek ve göreneklerini taşımalarıdır. Zira münferit taşınmalarda kişiler gittikleri yerlerde çoğunlukla asimile olurlarken kalabalık göç eden gruplar ise yeni yerleşim birimlerini kendilerine göre şekillendirmişlerdir. Hazar topraklarına Müslüman tüccar yerleştirerek İslâm'ı egemen kılmaya bir Abbâsî devlet projesidir. Halife Mu'tasım (ö. 227/842) ve Türk komutan Boğa el-Kebîr, Şemkur şehrini bakıma alarak buraya Hazar halkından Müslüman olmak isteyen bir grup ile Berze'a tüccarlarını yerleştirmişlerdir.⁴²⁹ Böylece Şemkur, tüccarlar vasıtasıyla İslâm'a giren Hazarlar sayesinde bir Müslüman-Türk şehri görünümüne bürünmüştür.

Hazar şehirlerinde sayısı artan Müslümanlar, ülke savunması konusunda Hazarlarla ittifak yapmışlardır. Nitekim Slavlar, 270/873, 297/910 ve 300/913 yıllarında Hazar topraklarına girerek her yeri yağmalamışlar⁴³⁰ ancak kesin başarıya ulaşamamışlardır. 913'te meydana gelen Rus saldırısında Müslümanlar, Türkler ve Hristiyanlar birlikte hareket ederek Rus askerlerinin tamamını imha etmişlerdir.⁴³¹ Uzun süre devam eden savaşlar nedeniyle Hazar ticareti sekteye uğramış fakat İran topraklarından yola çıkan Müslüman tüccarlar yine de eskiden olduğu gibi kuzey ülkeleri ile ticarî aracılıklarını devam ettirmişlerdir.⁴³²

Hazarlar da Bulgarlar gibi yakın coğrafyada yaşayan bazı Türk boylarının İslâm'la tanışmalarına vesile olmuşlardır. Bunlardan biri Hazar Devleti içinde en

⁴²⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 19; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 200-222; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 158; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 272; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, s. 253, C. I, s. 342, C. II, s. 368; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 355, 361; Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s. 11; İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, C. II, s. 832; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, s. 66, 68, 71; Bekin, *İpek Yolu*, s. 69; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 157-159; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 535; Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 116.

⁴²⁸ Gırnâtî, *Tuhfetü'l-Elbâb*, s. 116; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, s. 72.

⁴²⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 234; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 333.

⁴³⁰ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 281, 393.

⁴³¹ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 82.

⁴³² İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 281, Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 535.

temel ve dinamik unsurlardan olan ve kendi isimlerini taşıyan küçük bir ülkeye sahip olup Etil vadisine dağılmış olan Burtâslardır.⁴³³ İslâm topraklarından gemilerle yola çıkan tüccarlar Hazarlara, Cürcân'a ve Taberistan'a uğrayıp İtil, Cürcân ve diğer sahil şehirlerinde alışveriş yapmışlardır. Geri döndüklerinde de Bulgarlar ve Burtâslar üzerine ticarî sefer düzenlemişlerdir.⁴³⁴ Bu seferler neticesinde İtil Nehri boyunca kuzey ülkelere doğru yayılan İslâm, Burtâslar'ı da etkisine almış ve onlar, fazla mukavemet göstermeden Müslüman olmuşlardır. İşlek bir ticarî kavşak olan Burtâs yurdunun İslâm'a girmesiyle birlikte ticarî güvenlik de sağlanmıştır. Deri imalinde çok gelişmiş olmalarının da etkisiyle Burtâs şehri, tüccarların akın ettiği bir merkez olmuştur. Çünkü Araplarla Acemler, Burtâsiye adı verilen deri elbiseleri giymek için âdeta yarışmışlardır.⁴³⁵ Birçok hükümdar, onların ürünlerini kullanmayı övünç sebebi saymıştır. Yine onlar, Hârizm'in büyük ticaret gemilerinin güney ülkelerine taşıdığı sincap derisi, kayın ağacı, deve ve büyükbaş hayvan mamulleri üretip İslâm ülkeleriyle daima ilişki içinde olmuşlardır. Burtâs şehriyle birlikte hemen yakınında yer alan Suvar şehri de Hârizmli tüccarların gayretleriyle Müslüman olmuştur. Çünkü onlar, her iki şehirde de diğer Hazar şehirlerinde olduğu gibi mescitler ve Cuma Camisi inşa ettirmiştir.⁴³⁶

Savaşların sona ermesiyle birlikte Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında tarafsız bir siyaset izlemiş olan Hazarlar, oluşturdukları barış iklimi sayesinde İslâm'ın yayılması için uygun bir ortam hazırlamışlardır. Bu sayede ticaret gelişmiş, refah seviyesi yükselmiş ve Başkent İtil'de hakanlığa bağlı yirmi beş halkın (Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve paganlar) temsilcisi ve yabancı tüccarlar birlikte yaşamışlardır.⁴³⁷ Tüccarlar da davranışlarıyla ve bizzat tebliğde bulunarak bu sürece doğrudan ve dolaylı olarak hizmet etmişlerdir.

⁴³³ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 134-136; Burtâslar, Karadeniz'in kuzeyinde İdil Bulgarlar'ına giden yol üzerinde ve Volga havzasında yaşayan bir topluluktur. Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 116.

⁴³⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 222-223; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 396, 521; İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, C. II, s. 832.

⁴³⁵ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, C. I, s. 77.

⁴³⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 225; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II s. 396; Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 579; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. I, s. 384.

⁴³⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. II, s. 368.

2.4.3. Karluklar

Karluklar, Fergana'dan doğuya doğru yürüme otuz günde seyahat edilebilen geniş bir bölgede yaşamışlardır. Önceleri Tokuz-Oğuzlara bağlı iken sonra isyan ederek Türkistan'ın bir kısmını ele geçirmişler ve bazıları İslâm diyarına gelerek Müslümanlara karışmışlardır.⁴³⁸ Zaten Mâverâünnehir'in fethiyle birlikte Türklerin büyük çoğunluğu, Müslüman tüccarların iş yaptığı kesimler arasında dâhil olarak İslâm'ı tanımaya başlamışlardır. Çünkü uzak doğu ile ticaret yapan Müslümanlar, üç Türk boyunun (Oğuzlar, Karluklar ve Dokuz Oğuzlar) hâkim oldukları alanlardan geçmişlerdir. Coğrafya eserlerine bakıldığında Talas ve Yenikend'den İrtiş Nehri civarındaki Türklere giden muntazam ticaret yolları olduğu görülür. Bu yollar üzerinde başta Taraz ve Sabrân⁴³⁹ gibi bazı yerleşim birimleri, Türklerin ve Müslümanların alışveriş yaptıkları pazar şehirleri oluşmuş ve taraflar arasında ticarî ortaklıklar kurulmuştur.

Yol boyu alış-verişlerle devam eden seyahatler bazen Çin'e kadar ilerlemiş bazen de Türk yurdunda nihayete ermiş ve mallarını satan tüccarlar yeni ürünler alıp geri dönmüşlerdir.⁴⁴⁰ Müslüman tüccarlar bu esnada Karluk Türklerinin yaşadığı Bistan, Haym ve Bâriğ gibi köyleri çok sık ziyaret etmişlerdir. Ayrıca Karluk ve Çiğil sınırlarında İslâm dünyasına yakın coğrafyalarda kurulmuş olan Sîkûl kasabası gibi bazı sakin ve zengin yerleşim birimlerine yerleşmişlerdir.⁴⁴¹ Yine Karluk Türklerine açılan bir kapı mahiyetindeki Şılcı, Taraz, Tekâbkas, Farûnkath, Mirki, Navikat gibi kasaba ve şehirlerde de Türklerle karışık hâlde yaşamışlardır.⁴⁴²

Karlukların İslâm'la tanışmalarının yolunu açan etkenlerden biri de göçebe yaşam tarzıdır. Zira onlar batıdaki İslâm şehirlerine gelip yağmalama yaparak İslâm dini ve kültürüyle tanışmışlardır. Bu esnada fizikî olarak yaklaştıkları Müslümanlarla ticaret yapıp İslâm hakkında malumatlar edinmişler ve Türkler arasında İslâm'dan en fazla etkilenen kavim olmuşlardır. Ya'kûbî'ye (ö. 292/905) göre Karlukların İslâm'a

⁴³⁸ İbn Fadlân, *Seyahatnâme*, s. 93; Karlukların yaşadıkları yerler için bkz. Şekil 1.5.

⁴³⁹ Sabrân, Fârab yakınlarında bir şehirdir. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 103.

⁴⁴⁰ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 101.

⁴⁴¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 48, 274-275, 360; Kurulay, *Hudûdu'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, ss. 78-79.

⁴⁴² *Hudûdu'l-Âlem*, ss. 100-101; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 65-66; Kurulay, *Hudûdu'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, s. 106.

giriş süreçleri Halife Mehdî (169-185/775-785) zamanında⁴⁴³ başlamış, ticaret vasıtasıyla İslâm'ı yakından tanımışlar ve sonra da halifenin davetiyle Karluk Yabgusu, halkı ve onlarla birlikte yaşayan Oğuzlar İslâm'ı benimsemişlerdir.⁴⁴⁴ Buna göre halifenin daveti, tüccarların hazırlamış olduğu altyapının üzerine gerçekleşmiş ve Yabgu'nun İslâm'ı tercih etmesiyle de Karluk Türklerinin İslâmlaşma süreci hız kazanmıştır. IX. asrın ortalarına doğru Sütkend çevresinde yaşayan on bin civarında Oğuz ve Karluk Türkünün Müslüman olmasında⁴⁴⁵ tüccarların etkili oldukları söylenebilir.

Tüccarların Karluk yurduna yerleşip halkla ekonomik ve sosyal ilişkiye girmeleri, kültürel tanışma ve kaynaşmaya ortam hazırlamıştır. Onların bu sayede Müslüman olmaya başlamaları ve Yağmalarla Uygurların yurtlarına gelen Müslüman tüccarlar ile daha önce İslâm'ı tanımış olan Karluklardan İslâm hakkında bilgi almış olmaları yüksek bir ihtimaldir. Bu nedenle Müslümanlar ve gayrimüslimlerin karışık hâlde yaşadıkları şehirlerin çarşı ve pazarlarında alışveriş vesilesiyle meydana gelen iletişim ve etkileşim diğer bölgelerde olduğu gibi burada da göz ardı edilmemelidir. Ayrıca bu bölgede yaşayan Çiğiller ve Tusîler de Karlukların bir alt boyudur ve Yağma bölgesindeki bazı şehirlerde Karluk, Yağma ve Uygurlar karışık halde yaşamışlardır.⁴⁴⁶ Dolayısıyla Karlukların İslâmlaşma süreci, aynı zamanda bu boyların İslâm'la tanışma evresidir. Çünkü aynı istikamette ve aynı ticaret yolları üzerinde kurulmuş olması nedeniyle, onların şehir ve kasabalarında da bariz bir şekilde İslâm etkisi görülmüştür. Örneğin İpek Yolu üzerinde kurulmuş şehirlerden biri olan Taraz'dan biraz daha ileride küçük bir kasaba olan Çiğil'de çarşıların içinde camiler inşa edilmiştir. Yine bu istikametteki Barshân, Behlû, Tekâbkas gibi Türk şehirlerinde de çarşılara cami yapılmış ve buralarda Karluk şehirlerindeki gibi Müslümanlar ve Türkler karışık hâlde yaşamışlardır.⁴⁴⁷ Pazarların içine camiler inşa edilmesi, buralarda yaşayan Türklerin İslâm'ı tüccarlardan öğrendikleri ve şehir yapılarını da onların öngördüğü tarzda şekillendirdikleri anlamına gelir. Yine

⁴⁴³ Ya'kûbî, *Târîh*, C. I, ss. 397-398; *Süryani Patrik Mihail Vekainamesi*, çev. Hrant D. Andreasyan, yy., Ankara 1944, s. 13; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 97.

⁴⁴⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, C. II, s. 165; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 211; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları-Destanları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1972, s. 23.

⁴⁴⁵ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 511-514; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, ss. 133-162.

⁴⁴⁶ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, ss. 211-213.

⁴⁴⁷ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 275-276; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 257.

camiler, tüccarların dinlerini yaşamaya öncelik verdiklerini ve buraları yolculuklarında bir sığınak gibi telakki ettiklerini gösterir.

Bununla birlikte Karluklar, yol üzerinde konumlanmış olmalarının da etkisiyle topraklarından geçen Müslüman tüccarlara lojistik destek vermişlerdir. Ayrıca Karluklar, barınma ve yol ihtiyaçları gibi eksiklerini giderdikleri Müslüman tüccarlara, Kırgız yolculuğunda Uygur saldırılarına karşı muhafızlık hizmeti de vermişlerdir.⁴⁴⁸ Bu yakın münasebetler neticesinde taraflar birbirlerini yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Tanışıklık din değişiminde ilk adım olarak değerlendirilebilirse de tek başına yeterli bir etken değildir. Muhatap kitlenin yeni durumu dine karşı tutumu ve değişiklik arzusu da önemlidir. Bu meyanda Karlukların Müslüman olmasında halkın mizacının İslâm ile uyuşmasını, kolaylaştırıcı bir etken olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü onlar da birçok Türk boyu gibi değişik dinlerin muhatabı olmuşlar fakat karakterleriyle uyuşmayan bu dinlere çok rağbet göstermemişlerdir. Örneğin Budizm, Karluk idarecileri arasında yayılmış fakat mizaçlarına uygun düşmediği için halk arasında pek revaç bulmamıştır.⁴⁴⁹ Netice olarak denilebilir ki birçok Türk boyunun İslâm'la tanışmasında olduğu gibi Karlukların İslâmlaşmasında da temel aktörlerden biri Müslüman tüccarlar olmuşlardır.

2.4.4. Karahanlılar

Orta Asya'da İslâm'la ilk tanışan Türk boylarının kurduğu Karahanlılar Devleti, Altay Dağları'nın güneyinde Kâşgar ve Balasagun çevresinde göçebe hayatı sürerlerken daha sonra buraların hâkimiyetini ele geçirmişlerdir. Doğuda Uygurlarla, Isık Gölü'nün batısında Çiğillerle, Balkaş Gölü'nün doğusunda Karluklarla ve diğer yönlerde de bazı göçebe Türk boylarıyla komşu olarak yaşamışlardır.⁴⁵⁰

Karahanlıların İslâm'ı kabul etmesi Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın ihtidasıyla yakından ilgilidir. Kaynaklar, Karahanlıların ve diğer Türk kabilelerinin İslâm'a girişinde bir dönüm noktası olan Buğra Han'ın İslâm'a girişinden bahseden ve onun Müslüman oluşunda ticarî faaliyetlerin etkili olduğunu gösteren efsanelerle karışık rivayetler aktarmaktadır. Buna göre Karahanlı hakanı Oğulcak Kadir Han,

⁴⁴⁸ Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 54.

⁴⁴⁹ Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 39.

⁴⁵⁰ Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl*, s. 193; Bkz. Şekil 1. 2.

kardeşleriyle yaptığı taht mücadelesinde başarısız olarak kendisine sığınan Sâ mânî emiri Nasr b. Ahmed'i himayesine almış ve ona çeşitli ikramlarda bulunarak Semerkant ve Buhara'dan kabilelerin gelerek yiyecek ve çeşitli mallar sattığı Artuc (Artuk) çevresinin idaresini vermiştir. Nasr, Kadir Han'dan müsaade alarak buraya bir cami yapmıştır. Müslüman ticaret kervanlarını görmek için Artuc'a gelen Satuk Buğra Han, Nasr ile tanışmış ve onun vesilesiyle İslâm'a karşı sevgi ve muhabbet duymaya başlamıştır. Yine bir defasında Artuc'a kabileleri görmeye geldiğinde kabiledeki Müslüman tüccarları namaz kılariken görüp İslâm'ı merak etmiştir. Nasr b. Ahmed ona iman, İslâm, Hz. Peygamber, ashap ve Müslümanlardan bahsetmiştir. Buğra Han, anlatılanlardan etkilenerek⁴⁵¹ İslâm'a meyletmiş sonra da Nîşâburlu Ebû'l-Hasan Muhammed b. Süleyman el-Kelemâtî (ö. h. 350'den önce) gibi âlim ve sûfilerin de etkisiyle iman ederek Müslüman olmuştur.⁴⁵² Müslüman ticaret kervanlarına olan ilgisi sayesinde İslâm'la tanışan Satuk Buğra Han, 25'li yaşlara ulaştığında Müslüman olduğunu açıkça ilan etmiştir. Amcası Oğulcak Kadir Han ile yaptığı mücadelelerden galip çıkarak Karahanlı tahtına çıkmış ve Kâşgar halkının Müslüman olmasına vesile olmuştur. Sonra da Bormekik'i fethederek devlet idaresini ele geçirmiş ve vefat edinceye kadar İslâm'ı yaymak için çabalamıştır.⁴⁵³

Diğer bir rivayete göre de Sâ mânî hanedanından Ebû Nasr es-Sâ mânî, yaşadığı hayattan tatmin olmadığı için Türkler arasında İslâm'ı yaymaya niyetlenmiştir. Bunun için de ticaret yaparak iletişime geçtiği kimselere dinini anlatmaya karar vermiştir.⁴⁵⁴ Gördüğü bir rüya üzerine 300 kişilik bir kervanla Türkistan'a hareket etmiştir. Gördüğü rüyada İslâm'a girip kurtulması tavsiye edilen Buğra Han ile karşılaşp onun İslâm'a girmesine vesile olmuştur.⁴⁵⁵ Abdülkerim Satuk Buğra Han, Müslüman olunca yakınlarına da İslâm'ı tebliğ etmiş ve onlar da 920-921 veya 944-945 yıllarında Müslüman olmuşlardır.⁴⁵⁶

⁴⁵¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, C. II, s. 181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IX, s. 520; Cemâl-i Karşî, *Mulhakât es-Surâh*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1985, s. 209-210.

⁴⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IX, s. 116; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 210; Lıgeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 129.

⁴⁵³ Karşî, *Mülhakâtü's-Surâh*, s. 130-135; Mehmed Âtuf, *Kâşgar Târihi*, haz. İsmail Aka vd, Eysi Kitap, İstanbul 1998, s. 52; Fernand Grenard, "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih", Osman Turan (çev.), *Selçuklular ve İslâmiyet*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, ss. 246-247; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 174; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 208-211.

⁴⁵⁴ Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, s. 218.

⁴⁵⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. II, s. 486; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IX, s. 116; Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 116.

⁴⁵⁶ Lıgeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 129.

İslâm'ın Orta Asya'ya yerleşmesinde bir dönüm noktası sayılabilecek olan Buğra Han'ın İslâm'ı tüccarlardan görerek Müslüman olmaya karar vermesi konumuz açısından önemlidir. Bu konuda dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de onun Müslümanların mal, servet ve dinine dair algısıdır. Çünkü Müslüman tüccarların sahip oldukları mal ve ticaret eşyaları, özellikle dokumalar ve tatlılar çok hoşuna gitmiş⁴⁵⁷ sonra da beğendiği bu ürünlerin sahiplerinin din ve ibadetlerine ilgi duymaya başlamıştır. Dolayısıyla o, önce İslâm medeniyetinin ve ürünlerinin etkisine kapılmış sonra da dine merak salarak Müslüman olmuştur. Devlet içinde yüksek bir mertebeye sahip olup isteklerini rahatlıkla karşılama imkânına rağmen onun Müslüman ürünlerinde ilgi duyması, bu ürünlerin sıradan halk üzerinde bırakacağı etkiyle mukayese dahi edilmemelidir. Zira bu, İslâm medeniyetinin Türklere tesiriyle ilgili bir durumdur. Ticaretin İslâm'ın yayılmasına etkisiyle alakalı bu rivayetler Karahanlıların İslâm'a girişlerinin ticaretle doğrudan ilgili olduğunu gösterir.

Satuk Buğra Han'ın İslâm'ı seçmesinin önemi Türk devlet geleneğinde güçlü bir konuma sahip olan han yahut başbuğün, toplum üzerindeki otoritesiyle yakından ilgilidir. Çünkü onların din değiştirmeleri halk üzerinde büyük bir etki meydana getirmiş ve maiyetlerindeki boy mensupları da çoğunlukla onları takip etmişlerdir. Zira kut anlayışı sebebiyle yönetimde dinin büyük etkisi olmuştur. İdarecilerin bir dini tercih etmeleri ve o dinin emirlerini uygulama konusunda hassas davranmaları, halkın da o dinden etkilenmesini sağlamıştır. Esasında bu durum çoğu milletler için geçerli bir durumdur ve toplumun önde gelenlerinin dinî ve kültürel tercihleri, halk tarafından takip edilme eğiliminde olmuştur. Ayrıca liderler, iktidarlarının devamını sağlamak için halklarının değerleriyle bütünleşik olmayı tercih etmişler ve onları da kendi dinî tercihlerini kabule teşvik etmişlerdir. Asker kesim ise emre itaat odaklı ve kendi iradesinden ziyade komutanın talimatıyla hareket eden mekanik bir hayat tarzına sahip olduğu için,⁴⁵⁸ onun dinini tercih etmek durumunda kalmıştır.

İbn Haldûn da “Halk, hükümdarların dini üzeredir” diyerek liderlerin din tercihlerinin tebaa açısından önemine dikkat çekmiştir. Ona göre sultan, maiyetindeki halk üzerinde otorite ve etkiye sahiptir. Halk da çocukların babalarını örnek almaları

⁴⁵⁷ Karşî, *Mulhakâtü's-Surâh*, s. 210; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 140.

⁴⁵⁸ Şehriyâr, *Acâibü'l-Hind*, s. 60; Thomas W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, çev. Hasan Gündüzler, Akçağ Yayıncılık, Ankara 1982, s. 217; İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 229; Arnold J. Toynbee, *Tarih Bilinci*, çev. J. Kaplan, Bateş Yayınları, İstanbul 1978, s. 159; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, C. II, ss. 591-592; Kaçaranoğlu, *Çin ve Doğu Türkistan'da İslâm'ın Yayılışı* s. 100.

gibi hükümdarın üstün vasıflara sahip olduğuna inanır ve onun inanç ve davranışlarını taklit etmeye meyillidir.⁴⁵⁹ Yapıları itibarıyla asker millet olarak tanımlanan Türklerin liderlerinden etkilenmeleri de diğerlerine nazaran çok daha etkili ve kalıcı sonuçlar doğurmuştur. Nitekim Satuk Buğra Han'ın Müslüman olmasıyla halkının da hızlı bir şekilde İslâm'a girmesi buna bir örnektir.⁴⁶⁰ Ayrıca hakanların toplum üzerindeki otoritesi, Türkler arasına giden tebliğcilerin de işini kolaylaştırmıştır. Çünkü sûfler, İslâm'ı seçen idarecilerin desteğiyle Türkler arasında rahatlıkla gezme, vaaz etme ve tebliğ imkânı bulmuşlardır.⁴⁶¹ Olaylara kronolojik olarak bakıldığında, 960 yılında 200 bin çadırlık Türk grubunun (Yağma, Karluk, Çiğil, Tusî) İslâm'ı kabul etmesi⁴⁶² de muhtemelen Satuk Buğra Han'ın Müslümanlığıyla başlayıp domino etkisi yapan İslâmlaşma akımının bir sonucudur. Buna göre, Türklerin İslâm'ı benimsemesi konusunda en çok bilinen hadiselerden biri olan bu büyük grubun Müslüman olmasının altında yatan saiklerden biri ticarettir. Rakam abartılı da olsa bu malumat, Doğu Türkistan'daki Türk boylarının kitleler halinde İslâm'a girdiğini⁴⁶³ gösterir. Kanaatimize göre bu topluluklar Mâverâünnehir ile yaptıkları ticaret sayesinde zaten İslâm'ı yakından tanımışlar ve Müslüman olmaları için bir kıvılcım gerekmiştir ki bu da Satuk Buğra Han'ın kabilesini İslâm'a davet etmesi olmuştur. Böylece İslâm'ın yayılmasının önündeki psikolojik engel de yıkılmıştır.

Doğu Türkistan topraklarında İslâm'ın cebren yayılmış olma ihtimaline dair verilebilecek tek örnek, Budizm'e mensup olan Hoten şehrinin Karahanlı Hükümdarı Kadirhan Yusuf (ö. 1032) tarafından fethedilmesi ve akabinde şehrin Müslüman olmasıdır.⁴⁶⁴ Ancak her ne kadar Müslüman hâkimiyetine girmiş olsa da şehrin silah zoruyla Müslüman olduğuna dair kesin bir bilgi yoktur. Nitekim İslâm ordularının genel karakteri dikkate alındığında bu ihtimal zayıflamaktadır. Çünkü Müslümanlar fethettikleri yerlerle genellikle cizye anlaşması yapmışlar ve halkı din tercihinde

⁴⁵⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, C. I, s. 200.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, s. 396; Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, s. 284; Lıgeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 128; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, ss. 157-159; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 75; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 30; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 89.

⁴⁶¹ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 146.

⁴⁶² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, C. II, s. 181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VII, s. 230; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 174.

⁴⁶³ Selahattin Döğüş, "Avrasya Steplerinde İlk Gaziler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, Konya 2008, s. 331; Kaçaranoğlu, *Çin ve Doğu Türkistan'da İslâm'ın Yayılışı*, s. 84.

⁴⁶⁴ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* s. 72.

serbest bırakmışlardır. Ayrıca Doğu Türkistan'da İslâm'ın çoğunlukla tüccarlar ve Hallâc-ı Mansûr gibi sûfîler vasıtasıyla yayıldığı bilinmektedir. Nitekim Hoten şehri İslâm'la mutasavvıf el-Kelâmâtî aracılığıyla tanışmıştır.⁴⁶⁵

Karahanlılar devrinde Buhara ve Semerkant, müderris, vaiz ve hatipleriyle medreselerin başlıca merkezi hâline gelmiş, her taraftan öğrenciler bu şehirlere akın etmiş ve mezunlar Orta Asya'ya dağılarak kimi eğitim-öğretim faaliyetlerine katılmış kimi de ticarete atılmıştır. Bu sayede Mâverâünnehir'deki Müslümanların mensup olduğu mezhepler de göçebe Türkler arasında yavaş yavaş yayılmıştır.⁴⁶⁶ Netice itibarıyla denilebilir ki Karahanlıların ve onlara bağlı beyliklerin kurulduğu toprakların İslâm'la tanışmasında devletin coğrafi konumunun ve kervanların buralara akın etmesinin büyük etkisi olmuştur.

2.4.5. Oğuzlar

İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde Çin sınırlarında yaşayan Oğuzların büyük bir kısmı, IX. asırdan itibaren batıya göç ederek Aral Gölü ve Hazar denizi civarına yerleşmiştir.⁴⁶⁷ Yurtları doğudan Oğuz Çölü ve Mâverâünnehir, güneyden yine Oğuz Çölü ve Hazar Denizi, batı ve kuzeyden ise İtil Nehri tarafından kuşatılmıştır. Balkaş gölüne dökülen Ak İrtiş Irmağı havzasında da Oğuzlarla Kimeklerin yayla ve kışlakları yer almıştır.⁴⁶⁸

Oğuz kabileleri, karakter itibarıyla kendilerini beğenen, kibirli ve tartışmacı bir yapıda olup hayvancılık nedeniyle sulak, çayır ve yeşil topraklarda⁴⁶⁹ göçebe olarak yaşamışlardır. Savaş konusunda maharetli, gözü pek, yiğit ve kalabalık bir nüfusa sahip olan Oğuzlar, Müslüman komşuları üzerine kısa süre içinde gerçekleştirdikleri akınlarla önlerine gelen her yeri talan edip karşılarında çıkanların malına el koymuşlardır.⁴⁷⁰ Oğuzlar, yağmacılığı bir gelir kaynağı olarak görmekle birlikte

⁴⁶⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-u Bağdat*, C. VIII, thk. Beşşâr Avvâd Mâruf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût 2002, s. 113, 688; Zehebî, *Siyer*, C. XI, s. 195, XIV, s. 315; Süleyman Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 377; Louis Massignon, "Hâllac", *İslâm Ansiklopedisi*, C. V/I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, ss. 167-168; Ahmet Taşağıl "Hoten", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 251.

⁴⁶⁶ Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, s. 207; Sümer, *Oğuzlar*, ss. 50-51.

⁴⁶⁷ İbn Fadlân, *Seyahatnâme*, s. 135; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 9; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. I, ss. 14-15.

⁴⁶⁸ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 9; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 62; Bkz. Şekil 1. 4.

⁴⁶⁹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 291; *Hudûdü'l-Âlem*, ss. 118-119; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 511-512; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. III, s. 44.

⁴⁷⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, ss. 100-101; Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre X. Asırda Türk Boyları*, ss. 81-82.

ticareti de göz ardı etmemişler ve topraklarında imal edilen silahları, İslâm dünyasında son derece meşhur olan keçeyi ve diğer hayvansal ürünleri Müslüman şehirlerinde satıp karşılığında da tekstil malzemeleri ve diğer ihtiyaçlarını satın almışlardır.⁴⁷¹ Ayrıca yer altı madenlerinden de istifade ederek Ğarbiyân'dan çıkarılan gümüşü dışarıdan gelen tüccarlara satmışlardır.⁴⁷² Bu verilerden anlaşıldığına göre Müslüman tüccarlar, Oğuz topraklarına giderek Cend, Huvâre⁴⁷³ ve başkent Karyetü'l-Hadîse (Yenikent) gibi şehirlere yerleşmişlerdir. Hatta bu şehirleri Müslüman tüccarların imar ettikleri rivayet edilmektedir. Oğuzların, Müslümanların kurduğu bir şehri başkent kabul etmeleri aralarındaki yakın alakayı gösterir. Ticaretle gelişen ilişkiler, İslâm'ın diğer şehirlerde yayılmasını sağlamıştır. Örneğin Saksın şehrindeki kırk civarında Oğuz kabilesi, aralarındaki Türk, Arap ve Farslı Müslüman tüccarların etkisiyle İslâm'a girip çoğunlukla Hanefîliği benimsemişlerdir. Bununla birlikte az da olsa Şafiî mezhebine intisap edenler olmuştur. Müslümanlar, diğer şehirlerde olduğu gibi burada da camiler inşa edip bayramlarda şehir dışında bir yerde namaz kılarak⁴⁷⁴ dinlerini alenen yaşamışlardır. Bu esnada Türkler Müslüman ibadetlerini yakından görme imkânı bulmuşlardır.

Müslüman Araplar, Türklerin arasına yerleştikleri gibi bazen de İslâm'ı kabul etmiş olan Türkler, gayrimüslim soydaşları arasına giderek yerleşmişlerdir. Örneğin Sütkent'te Oğuz ve Karluk boylarına mensup Müslüman Türkler ve Fârâb ile Şâş arasındaki münbit otlaklarda 1000 çadırlık Müslüman Türk topluluğu yaşamıştır.⁴⁷⁵ Zikredilen Müslüman nüfusun ya Özkend, İstiyakend ve Salaş gibi sınır şehirleriyle yapılan ticaretin etkisiyle Müslüman oldukları ya da yine ticaret için oralara gelip yerleşen Müslüman tüccarlar oldukları kanaatindeyiz. Zira göçebe Oğuzlar Müslüman Türklerin yaşadığı Cürcâniye, Barategin/Karatigin ve Sabrân'a giderek ticaret yapmışlardır.⁴⁷⁶ Müslümanlar ve Türkler, Özkend'de birlikte ticaret yapıp⁴⁷⁷

⁴⁷¹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 60, 295; Türkler keçe üretiminde çok mahirdirler ve İbn Fadlân, Hârizm'de soğuk günlerde bir evin içinde kurulmuş olan Türk keçesinden bir çadırdaki oturmıştır. Bkz. İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, ss. 48-49; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 85.

⁴⁷² İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, s. 277; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 115.

⁴⁷³ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 512; Bu iki şehir Aral gölü civarında ve Oğuzların kışlağı Karyetü'l-Hadîsenin yakınlarındadır. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 104.

⁴⁷⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 222; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, s. 253; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 152; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, s. 72.

⁴⁷⁵ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 511-514; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, ss. 133-162.

⁴⁷⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 303; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 131, 134; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 511; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 103, 224; Sümer, *Oğuzlar*, ss. 42-46.

Fergana ve Üsrûşene'den Hocend'e hububat getirmişlerdir. Seyhun (Şâş) nehri üzerinden gemiler buraya gelerek ticarete katkı sunmuş ve Müslümanlar barış zamanı bu yol üzerinden Karyetü'l-Hadîse'ye zahire/gıda maddesi götürmüşlerdir.⁴⁷⁸

Oğuzlar birçok şehirde Müslümanlarla iç içe yaşadıkları gibi komşu şehirlerle ticarî bağlantıları da daima canlı kalmıştır. Öyle ki Hârizm ve Oğuzlar arasındaki ilişkiler Müslümanlar ve Hazarlarla yapılan uzun mücadeleler esnasında dahi devam etmiştir.⁴⁷⁹ Yoğun ticarî ve sosyal münasebetler sayesinde Selçuklular ve diğer Oğuz boyları İslâm'dan haberdar olup yeni dini tanıyarak yavaş yavaş benimsemiştir. Ayrıca 960 yılında Müslüman olduğu belirtilen büyük Türk⁴⁸⁰ grubunun arasında Oğuzların da bulunması muhtemeldir. Oğuzlar, Müslümanlarla ilk tanıştıklarında Şamanist olmakla birlikte İslâm'ın ulûhiyet anlayışına yakın bir inanca sahiptiler. İlahlarının kâdir-i mutlak olduğuna, cennete (uçmak), cehenneme (tamu) ve ahirette ceza ile mükâfata inanmışlardır. İslâm'a girişlerini kolaylaştıran bu benzerliklerin etkisiyle İslâm'dan sonra defîn gibi bazı âdetlerini devam ettirmişlerdir.⁴⁸¹ Dinî göreneklerinden tamamen uzaklaşmak zorunda kalmamaları İslâm'a geçişte kolaylaştırıcı bir unsur olarak değerlendirilebilir. Ayrıca onlar, dindar bir yapıya sahip oldukları için kamlara (tıp ve din adamlarına) büyük hürmet göstermişlerdir.⁴⁸² Bu nedenle kamlar, Oğuzların dinî hayatlarını ve maddî varlıklarını yöneten temel figür konumuna gelmişlerdir. Bununla birlikte onların din tercihlerinde farklılıklar da olagelmıştır. Zira Oğuzlar İslâm öncesinde özellikle Hârizm'le çok sıkı ilişki kurmuşlar ve bu sayede aralarında önce Hristiyanlık sonra da İslâm yayılmıştır.⁴⁸³ Hatta bu dönemde Oğuzların küçük Yınâl'ı Müslüman olmuş fakat eski din ve kültür hala çok baskın olduğu için "Müslüman olursan bize reislik edemezsin"⁴⁸⁴ şeklinde bir muhalefete maruz kalıp yeniden Şamanizme dönmek zorunda kalmıştır.

Oğuzların münferiden İslâm'a girişleri Müslüman tüccarların çabalarının bir sonucudur. Bunu İbn Fadlân'ın Oğuzlarla ilgili verdiği bilgilerden anlamak

⁴⁷⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 139; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 175; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 29.

⁴⁷⁸ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 512-513; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 244.

⁴⁷⁹ M. Altay Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.5.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VII, s. 230; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 14; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s. 67.

⁴⁸¹ Sümer, *Oğuzlar*, ss. 44-47.

⁴⁸² *Hudûdü'l-Âlem*, s. 101; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 102; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 68.

⁴⁸³ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 85.

⁴⁸⁴ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 65.

mümkündür. Zira o, “ben tekbir getirince onlar da getirirdi”⁴⁸⁵ şeklindeki sözleriyle Türklerin İslâmî terim ve tabirlere aşinalık kazandıklarını ve Müslümanlar tekbir, tesbih ve tehlil getirdiklerinde bunları tekrarlamak gibi bir âdetlerinin bulunduğunu belirtmiştir. Yine o, Oğuzların Kuran’dan etkilenir hâle geldiklerini bir şahısla aralarında geçen konuşmayla izah etmiştir: “İçlerinden biri bana Kur’an oku dedi. Okuyunca hoşuna gitti, tercümana dönerek ‘ona susmamasını söyle’ dedi.” Bu şahıs, sadece Kur’an’ın tınısının etkisinde kalmakla yetinmeyip İslâm’a merak salmış ve başka bir gün yine tercüman vasıtasıyla İbn Fadlân’a “Rabbimizin karısı var mı?” diye sormuştur. O, bu suali büyük bir günah olarak telakki edip tövbe etmiş, bunun üzerine o şahıs da “estağfirullâh”⁴⁸⁶ diyerek nedamet göstermiştir. Türkün “rabbimiz” ifadesini kullanması İslâm’ı kabul etme aşamasında olduğunu göstermekle birlikte sorduğu diğer sorular henüz yeterince bilgi sahibi olmadığını gösterir. Onu bu aşamaya getiren etkenin ticaret olduğu kanaatindeyiz. Zira İbn Fadlân ticarî güzergâhtan geçmiş ve karşılaştığı kimseler de bir şekilde ticarete dâhil olan kesimdir.

Müslüman teknik ve kültürünün bozkır Türklerine göre ileri seviyede olduğu da hesaba katılırsa bu etkilenme normal bir durum olarak görülebilir. Ayrıca Oğuzların kendilerinde ve topraklarına gelen yabancı tüccarlarda var olan güzel eşyalara değer vermek ve bunu secde ederek göstermek⁴⁸⁷ gibi bir adetlerinin bulunması onların Müslüman tüccarlardan diğer boylara göre daha çok etkilenmelerini sağlamıştır. Nitekim Oğuz hakanlarının ordugâhlarının yer aldığı Siriderya boylarında Müslüman ticaret teşkilatları kurulunca İslâm kültür ve medeniyeti, birçok yerde olduğu gibi Orta Asya’da da diğer medeniyetlere galip gelmiştir.⁴⁸⁸ Çünkü en parlak dönemlerini yaşayan ve verimli Mâverâünnehir topraklarına yerleşen Müslümanlar, bölgenin ticarî yollar üzerinde olması ve Sâmanî idaresinde yakaladıkları siyasî istikrar sayesinde ticaret ve üretimde gelişmişlerdir. Hârizm ve Mâverâünnehir’de imal edilen ürünler için de en büyük pazar, Çin sınırına kadar olan Türk ülkeleri olmuştur.

⁴⁸⁵ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 63.

⁴⁸⁶ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 63.

⁴⁸⁷ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 102; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 68.

⁴⁸⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 584.

Mâverâünnehir ve Hârizm'den yola çıkarak Türk yurtlarında koloniler kuran Müslüman tüccarlar, gittikleri yerlerde Türk Kağanlarına da hizmet etmişlerdir. Onlara şehir kurma ve diğer medenî faaliyetlerinde destek olarak memleketlerini kalkındırmalarına yardım etmişlerdir. Böylece taraflar arasındaki yoğun ticaret, uzun yıllar devam etmiş ve ürün çeşitliliği de sürekli artmıştır. Bîrûnî (ö. 453/1061), bu durumu Sütkend'den gelen bir şahsın bitkisel terkipler yaparak her sene Hârizmşâh'a getirdiğini⁴⁸⁹ ve diğer hediyelerle birlikte bu ilaçları da takdim ettiğini belirterek dile getirmiştir. Bu şahıs ya tüccar ya da ürettiği ilaçları pazarlamaya çalışan bir eczacı olmalıdır. Bu gibi vesilelerle İslâm, özellikle şehirli Oğuzlara ve Karluklara nüfuz etmeye devam etmiştir. Nitekim X. asrın ortalarına doğru Talas, Sayram, Çimkent (İsfıcap), Farab, Suğnak, Salçı, Karnak, Sütkend, Sabrân (Savran) Cumeşlâgu, Atlıh gibi şehirler büyük oranda Müslüman olmuştur.⁴⁹⁰

Oğuzlar, Müslümanlarla ticaret haricinde de irtibat kurmuşlardır. Nitekim liderlerinden Etrek, İbn Fadlân ve heyetini misafir etmiş, elçilik vazifesini üstlenen Nezâr el-Huremî'nin getirdiği İslâm'a davet mektubunu görüşmek üzere Yabgu ve Yınalları (Oğuz büyüklerini) toplayıp durumu bir hafta boyunca istişare etmiş ve kararını sultana mektupla bildireceğini belirtmiştir.⁴⁹¹ Mektubu hemen reddetmeyip değerlendirmeye almaları, İslâm'dan haberdar olduklarına ve muhtemelen daha önce de benzer tekliflerle karşılaştıklarına hamledilebilir. Ayrıca kendilerini İslâm devletinin siyasî ve iktisadî durumuna göre konumlandırma isteği de göz ardı edilmemesi gereken bir ayrıntıdır. Şayet bu ihtimaller söz konusu değilse de en azından İslâm'a karşı önyargılı olmadıkları açıktır. Buna göre Oğuzların İslâm'a ilgisi, muhataba saygıdan öte bir arayış içinde olmanın ya da kendilerine teklif edilen dinlere inanma konusunda istekli olmalarının bir sonucu olsa gerektir.

Oğuzları Müslüman olmaya sevk eden amillerden biri de Gazneli Mahmûd'un yönlendirmesiyle batıya göç edip Müslümanlarla siyasî ve ticarî ilişki kurmalarıdır.⁴⁹² Bu sayede Oğuzlar X. yüzyıl sonlarına doğru Müslüman olmaya başlamış, Selçuk (ö. 397/1007) ve diğer beyler de Cend şehrine gelerek İslâm'ı

⁴⁸⁹ Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir ve'l-Kitâbü'l-Mu'anven bi'd-Destûr*, çev. E. Sonnur Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 90; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 202; Sümer, *Oğuzlar*, s. 55.

⁴⁹⁰ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 511-514; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, ss. 133-162.

⁴⁹¹ İbn Fadlân, *Rihlet İbn Fadlân*, ss. 68-69.

⁴⁹² Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, s. 20.

benimsemişlerdir. Ancak İbnü'l-Adim (ö. 660/1262) İslâm'ı ilk kabul eden Selçuklu liderinin Dukak (ö. IX. yy sonları) olduğu kanaatindedir.⁴⁹³ İlk Müslüman lider konusunda ihtilaf olsa da göçlerle İslâm topraklarına yaklaşımları ve ticaret sayesinde İslâm'a aşinalık kazanmış olmaları yadsınamaz bir hakikattir. Zira bu şekilde Müslüman olan Oğuzlara “Türkmen” denilmiş ve onlar, Büyük Selçuklu Devleti'ni (1040-1308) kurup Türklerle Müslümanlar arasında tercümanlık yapmışlardır. Selçuklu hâkimiyetini kabul etmeyen Türkler ise vergi ödeyip tarafsızlıklarını temin ederek devletin batı uçlarına yerleştirilmişlerdir.⁴⁹⁴ Böylece Türkler, batıya doğru göç edip Anadolu sınırlarına yerleşerek iyiden iyiye İslâm'ın kapsama alanına girmişlerdir.

Netice olarak denilebilir ki Oğuzlarla gerçekleştirilen ticarî ve medenî ilişkiler, onlara İslâm medeniyetinin üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Müslüman tüccarlar da ahlâk ve dürüstlükleriyle, onların İslâm'a ilgi duymalarını sağlamışlardır. Buhara, Semerkant ve Fergana'daki medreselerde yetişen öğrencilerle din adamı, şeyh ve sûfîler ticarete atılarak ya da kervanlara katılıp, güler yüz, tatlı dil ve yumuşak bir üslupla tebliğ yapmışlar ve karşılaştıkları Türklere İslâm esaslarını öğretmişlerdir.⁴⁹⁵ Buna göre Göçebe Türkler arasına ticarete giden Müslüman tüccarlar, alışveriş esnasında onları dinî ve kültürel açıdan etkileyerek İslâmiyeti kabul etmeleri için bir ön hazırlık yapmışlardır. Oğuz Türklerinin münferiden Müslüman olmaya başlaması, aralarında İslâmî tabirlerin yaygınlaşması ve nihayetinde İslâm'ı benimsemeye giden sürecin açılması, ticarî münasebetlerin bir neticesi gibi görünmektedir. Zira iletişim imkânlarının sınırlı olduğu bir dönemde ticaret göz ardı edilerek dinî ve kültürel etkileşimden bahsetmek oldukça zordur.

⁴⁹³ Ebü'l-Kâsım Kemâluddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî, *Buğyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*, C. I, Darü'l-Fikr, Beyrût, ty, s. 185; Ebu'l-Gâzi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 46.

⁴⁹⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 442; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 274; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 202; Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, s. 163; Sağır, *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnâmesi ile Mervezi'nin Taba-i Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, s. 48.

⁴⁹⁵ İbni Fadlân, *Seyahatnâme*, ss. 10-11; Şimşirgil, *Türklerin İslâmiyeti Kabulü I*, s. 107; Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, ss. 69-70; Özaydın, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, s. 436.

2.4.6. Kıpçaklar

Oğuzların kuzeyinde, Ötüken civarında yaşayan ve kalabalık nüfuslarıyla büyük bir toplum olan ve göç hareketlerinin muharriki⁴⁹⁶ olarak değerlendirilen Kıpçaklar, Göktürklerin yıkılmasından sonra birçok bozkır halkı gibi batıya hareket ederek İslâm memleketlerine komşu olmuşlardır. Bu sayede aynı zamanda Batı ve Orta Asya'nın Türkleşmesi de tamamlanmıştır.⁴⁹⁷ Esasen Kıpçakların İslâmlaşma sürecini Kimeklerle⁴⁹⁸ birlikte değerlendirmek gerekir. Çünkü onlar, Kimeklerin bir koludurlar⁴⁹⁹ ve Müslüman ticaret kervanlarının güzergâhındaki Kimek topraklarının hâkimiyetini ele geçirip yurt edinmişlerdir.⁵⁰⁰ İhtiyaçlarının çoğunu da onlardan temin etmişlerdir. Hazar denizinin kuzeyinde ve doğusunda hâkimiyet kurmuş olan Kimek şehirlerinden Bencâr'da avlanan hayvanlar ve bunlardan üretilen kürkler, Gâğân'da üretilen ve ipek elbise imalatında kullanılan tıraz (atlas) ve dokunan kaliteli yünlü elbiseler, İslâm dünyasının temel ihtiyaçları arasında yer almıştır. Müslüman tüccarlar bunları ve Kimek sahillerinden üretilen altınlarını satın almak için yoğun bir şekilde Kuzey Asya'ya gitmişlerdir.⁵⁰¹ Bu sayede Kimek ülkesini iyice tanımışlardır. Daha sonra Kıpçaklar, onların topraklarını ele geçirince önceden Kimeklerle alışveriş yapan Müslüman tüccarlar, artık Kıpçaklarla muhatap olmuşlardır. Bu şekilde medenî dünyaya yaklaşan Kıpçaklar, kıta ekonomisine üretici, tüketici ve nakliyecisi sıfatıyla katkı sunmuşlardır. Ayrıca ülkelerinden geçen Müslüman tüccarlara yük hayvanı kiralayarak onlara lojistik destek vermişlerdir.⁵⁰² Bu vesileyle yakından tanışma fırsatı bulan iki taraf arasında karşılıklı işleyen bir ticarî hareketlilik durumu söz konusu olmuş ve onlar da ticaretin meydana getirdiği dinî ve kültürel etkileşimden nasiplerini almışlardır.

Kıpçakların İslâmlaşması, Bulgarların Müslüman olmasıyla birlikte de değerlendirilmelidir. Çünkü İtil Bulgar Devleti, IX. ve X. asırlarda Müslüman Orta

⁴⁹⁶ Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 26.

⁴⁹⁷ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 293.

⁴⁹⁸ Kimekler, Orta Çağ'da İrtiş boylarında yaşamış ve Oğuz, Karluk, Tokuz Guz-Uygurlar, Kırgızlarla birlikte beş önemli Türk boyundan biridir. Faruk Sümer, "Kimek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 25-26.

⁴⁹⁹ Muallâ Uydu Yücel, "Kıpçaklar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 420.

⁵⁰⁰ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 303; Bkz. Şekil 1.5.

⁵⁰¹ İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, s. 713; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 105-106; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 216.

⁵⁰² İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, C. I, s. 463.

Asya ile sağlam bir ticarî bağlantı kurmuş ve gittikçe genişleyen bu ağ, Kıpçakları da içine almıştır.⁵⁰³ Dolayısıyla Deşti Kıpçak'ta İslâm, Bulgar şehirleri, Hârizm, Cürcân ve Buhara arasında işleyen ticaret yollarını takip etmiştir. Zira Kıpçakların baş şehri ve bir ticaret merkezi olan Sıgnak/Suğdak, kültürel olarak tamamen Hârizm'in tesiriyle İslâm'a girerek dinî bir merkez olmuştur.⁵⁰⁴ Bu etkileşim oldukça eski dönemlerde başlamış ve Sibiryâ istikametindeki bozkırlarda yaşayan Kanglı ve Kıpçak Türklerine mensup kabileler, VIII. asırdan itibaren Hârizm ve Bulgarlarla ticaret yaparak İslâm'la tanışmışlar ve XII. asrın ortalarında da Müslüman olmaya başlamışlardır.⁵⁰⁵ Ayrıca batıya yapılan göçler esnasında Kumanların bir kısmı Macaristan'a giderken büyük bir grup da Bulgarlar arasında kalıp Müslüman halk ile karışarak İslâm'ı benimsemiştir. Onların ve diğer Türk kavimlerinin Bulgarlarla kaynaşmasıyla birlikte bugünkü Rusya sınırları içerisinde yer alan Kazan Türkleri ortaya çıkmıştır. Oluşan kaynaşmada Kıpçak unsuru belirgin bir şekilde göze çarpar ve bu, dillerinden görülebilir. Diğer bir ifadeyle söylemek gerekirse ticaret, Kıpçakların İslâmlaşmasında hem doğrudan hem de dolaylı olarak etkili olmuştur.⁵⁰⁶

Sibiryâ'da bulunan ve üzerinde Arapça olarak "sene hazretin mekkedin medinege bargalı altı yüz on yeti" yazan altın kepçe ve üzerinde Arapça kelime-i tevhid yazan para, Müslüman tüccarların çalışma ve etki alanlarının kapsamını gösterir. Dolayısıyla İslâmiyet'ten uzun zamandır haberdar olan Şamanist Kanglı ve Kıpçak kabileleri, Muhammed (1097-1165) ve Hârizmşah Tekiş (1172-1200) döneminde gruplar halinde güneye gelerek Müslüman olmuştur. Bunların bir kısmı geri yurtlarına dönmüş bir kısmı da Hârizm civarına yerleşmiştir. Böylece İslâm etkisi, kuzeye doğru yayılmaya devam etmiştir. Moğol hâkimiyetinden sonra devlet düzeninin kurulması ve güvenliğin tesis edilmesiyle birlikte oluşan ortamda Hârizm tüccarları kuzey ticaretine ve Türkleri İslâm'a davet etmeye devam etmişlerdir. Kervanlara katılan ve Türklerin 'abız' diye isimlendirdiği hafız mürşit ve sûfiler yoğun bir şekilde tebliğ faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Kültürel olarak tamamen Hârizm etkisi altına giren İrtiş havzasında meskûn olan Türk boyları, Altınordu Devleti (1241-1502) zamanında özellikle de Berke Han (1256-1266)'ı takiben

⁵⁰³ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 92; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 403.

⁵⁰⁴ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 273.

⁵⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IX, s. 355; Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddin İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fî-Ahbâri'l-Beşer*, nşr. R. Adler, C. III, Beyrût, 1978, s. 120.

⁵⁰⁶ Kurat, IV-XVIII. *Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, ss. 117-118.

Müslüman olmuştur. Daha sonra İslâm, Özbek Han'ın bu toprakları ele geçirmesiyle beraber daha rahat yayılma imkânı bulmuştur. Ayrıca Hârizmşahlar Kıpçaklardan çok sayıda esir alıp eğiterek askere almışlar⁵⁰⁷ ve ülkelerinin refahını devam ettirmişlerdir. Bu da onların İslâm'a girişlerini etkilemiştir.

Müslüman olan beylerin ve hükümdarların teşviki de bozkırdaki Kıpçaklar arasında İslâm'ın yayılmasına katkı sağlamıştır. Böylece ticarî ilişkilerle temeli atılan İslâm din ve kültürü, devlet desteği de alarak yayılmasını devam ettirmiştir. Buhara ve Hârizm'den kalkan büyük Müslüman ticaret kervanları, Kıpçak topraklarını aşarak Batı Sibirya'daki Tobol ve İrtiş ırmakları boyunda yaşayan göçebe Türklere ve onların kurduğu panayırlara⁵⁰⁸ katılmışlardır. Kıpçaklar bu süreçte birçok kabileye bölünerek bazıları Müslüman olmuş bazıları ise pagan olarak kalmışlardır.⁵⁰⁹ Fakat şunu da belirtmek gerekir ki bazı gruplar istisna edilirse Kıpçakların toplu bir şekilde Müslüman olduklarına dair kesin bir veri yoktur. Bununla birlikte yukardaki bilgiler, onların bir kısmının ticaretin etkisiyle yavaş yavaş İslâm'a girip zamanla bir Müslüman topluluk hâline geldiklerini gösterir. Daha yakın coğrafyaya bakıldığında Anadolu'nun İslâm hâkimiyetine girmesinden sonra da kuzey-güney ticareti devam ettiği ve Sivas'ta Kıpçak tüccarlarına rastlandığı görülür. Zira onlar, Karadeniz üzerinden Sivas ve Yabanlu pazarına gelmişler⁵¹⁰ ve buralarda da İslâm'la tanışma imkânı bulmuşlardır.⁵¹¹ Sonuç olarak Kıpçakların İslâm'a giriş süreçleri ticaretle bağlantılı bir şekilde gelişmiş ve uzun zaman almıştır.

2.4.7. Uygurlar

Doğu Asya'da yaşamış ve Müslüman olmuş bir Türk toplumu da Uygurlar'dır. Onlar, kuzeyde Kırgız sınırında yer almakla birlikte⁵¹² Soğdlular gibi İpek Yolu tüccarıdır. Stratejik konumları sayesinde doğu-batı ticaretinde rol oynayarak farklı milletlerle iletişim kurup zengin bir ticarî kültür geliştirmişlerdir. 840'tan sonra Soğdluların yerini alarak bozkır kabilelerine din ve kültür taşıma görevini

⁵⁰⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. IV, s. 314; İnan, *Makaleler ve İncelemeler II*, ss. 273-276; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 65.

⁵⁰⁸ İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, s. 275.

⁵⁰⁹ Şihâbüddin Ahmed b. Yayya b. Fazlillah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr/Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 127.

⁵¹⁰ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 168; Umut Güner, *Tarihte Fütüvvet ve Ahilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 102.

⁵¹¹ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 293.

⁵¹² İdrisî, *Nüzhâtü'l-Müşâtâk*, C. I, s. 513; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 99; bkz. Şekil 1.3.

üstelenmişler ve bu esnada kendileri de çevre kültürlerden etkilenmişlerdir. Mal ve fikir mübadelesini kolaylaştıran geniş bir ticaret ağı kurmuşlar ve yerleşik hayata geçerek tarım ve ticaret toplumu hâline gelmişlerdir.⁵¹³

Uygurların ticarete etkili olmalarında siyasî konjonktürün de rolü vardır. Konfüçyüs öğretisinin tüccarları toplumların asalağı olarak görmesi Çinlileri ticareten uzaklaştırmış ve Çin ticareti Uygurlarla Arapların eline geçmiştir.⁵¹⁴ Ticarete aktif katılım da beraberinde dışa açık bir karakter oluşumunu getirmiştir. Çünkü yabancı milletlerle tanışmak, kültürel ve teknik alanlarda gelişimi sağladığı gibi kendi öz kültüründen uzaklaşma ihtimalini de beraberinde getirir. Türk toplumları arasında bu durumdan en çok etkilenenlerden biri, tarih boyunca değişik dinlerin tesirine giren ve yerleşik hayata geçerek yaşam tarzlarıyla düşünce yapılarında radikal değişimlere uğrayan Uygurlardır.

Ülkelerinin yol üzerinde yer alması ve ticaretten uzak durmamaları, onları batı menşeli dinlerin etkisine açık hâle getirmiştir. Zira topraklarında ticaretle birlikte misyonerlik faaliyetleri de yürütülmüş ve onlar ne zaman Çin'e gitseler yanlarında muhakkak Soğd tüccarları bulunmuştur. Din taşıyıcısı olarak bilinen Soğdlularla birlikte iş yapmaları ve din konusunda müsamahakâr davranmaları,⁵¹⁵ Doğu Türkistan'da önce Hristiyanlık, Manihaizm ve Budizm'in sonra da İslâm'ın yayılmasını sağlamıştır.⁵¹⁶ Ayrıca onlar, intisap ettikleri dinleri yaymak için de çaba sarf etmişler⁵¹⁷ ve bu dinlerin müntesiplerini koruyup kollamayı ihmal etmemişlerdir. Böğü Kağan (ö. 779), Soğdlular arasında yaygın olan Manihaizm'i devletin resmî dini yapmıştır. O, Maniheistlere baskı yapan Semerkant valisine bir mektup yazarak: "Benim ülkemdeki Müslümanlar senin ülkedeki dindaşlarımdan şüphesiz birkaç misli fazladır, onlardan tek birisi öldürüldüğü takdirde yemin olsun ki ülkemdeki Müslüman toplumunu kılıçtan geçiririm, mescitlerini yıktırırım ve diğer ülkelerdeki

⁵¹³ Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, ss. 83-85; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, ss. 295-304; Lee, *İslâm ve Türk kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s. 140.

⁵¹⁴ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 78; McNeill, *Dünya Tarihi*, s. 354.

⁵¹⁵ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987, s. 17; Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 37.

⁵¹⁶ Câhız, *Türklerin Faziletleri*, s. 34; Gıyaseddin Hândmîr, *Habibü's-Siyer fî-Ahbârî Efrâdi'l-Beşer*, thk. Ebû Ya'kûb Sekkâkî, Kitabhane-i Hayyam, Tahran 1333, s. 55; Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnâmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, ss. 19-20; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 142; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, ss. 184-188; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 101, 115.

⁵¹⁷ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnâmesi*, ss. 18-19.

Müslümanları korumayı da bırakır hatta onları öldürtürüm.”⁵¹⁸ şeklinde tehditkâr bir üslup kullanmıştır. Mektuptaki ifadeler, Uygur topraklarında ve çevre beldelerde Müslüman nüfus oluştuğunu ve bunların dinlerini rahat bir şekilde yaşayarak teşkilatlandıklarını hatta Maniheizt olmasına rağmen Kağan’ın himayesinde olduklarını gösterir. Dolayısıyla buradan Uygur topraklarındaki insanların nasıl Müslüman oldukları sorusu gündeme gelmektedir.

Doğu Türkistan’da sayıları artan Müslüman nüfusu ticaretin etkisinden bağımsız düşünmek imkânsızdır. Zira Müslüman tüccarlar, Karahanlılarla Uygurlar arasında süregelen savaşımlara rağmen ticaretin dokunulmazlığından istifade ederek aralıksız bir şekilde İslâm’ı yaymaya devam etmişlerdir.⁵¹⁹ Uygur-Müslüman ticareti, toplumda kullanılan ürünlerden de görülmektedir. Seyyahlar onlardan bahsederken; “Toquz-Guz Hâkânı duvarları alçak bir köşkte oturur. Bu köşk keçe ile döşenmiştir. Keçenin üzerine Müslümanların mefruşatından, onun da üzerine Çin dibasından örtüler sererler.”⁵²⁰ ifadesini kullanarak onların hem Müslümanlarla hem de Çinlilerle ticaret yaptıklarını belirtmişlerdir.

Müslüman tüccarların Çin’e yerleşerek şehir dahi kurmuş olmaları⁵²¹ dikkate alındığında Türklerin Müslümanlarla İpek Yolu’nda olduğu gibi Çin’de de karşılaşmış olmaları ihtimali gündeme gelir.⁵²² Çünkü onlar, uzun süre İpek Yolu üzerinde batılı tüccarlar ve Çinliler arasında aracılık etmişler ve Çin’de ticarî zekâları ile tanınmışlardır. XII. asırdaki Sung elçisi Hung Hao “Batı barbarları ile Çinliler arasında ticaretle uğraşan tüccarlar, Uygurlar aracı olmadıkça iyi bir fiyatta ticaret anlaşması yapamazlar”⁵²³ diyerek ticaretin insanlar arası iletişimdeki rolünü ve Uygurların bağlantı kurmadaki maharetlerini ortaya koymuştur. Her iki tarafın diline de hâkim olmaları ve Soğdlularla yaptıkları ticaret, Müslüman tüccarlarla tanışıp uzlaşısı konusunda onlara destek vermeleri sonucunu doğurmuştur. Uygurlar, bu

⁵¹⁸ Mes’ûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, s. 155; Ebu’l-Ferec Muhammed b. Ebi Ya’kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, Tahran 1971, s. 401, 803; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I*, s. 68; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 55; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 13.

⁵¹⁹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 187; Kaçaranoğlu, *Çin ve Doğu Türkistan’da İslâm’ın Yayılışı*, s. 76.

⁵²⁰ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 89; Gerdizî, *Zeynü’l-Ahbâr*, s. 267; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 80.

⁵²¹ Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Buldân*, ss. 144-145; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 144.

⁵²² Dale, “Avrupa’nın Genişlemesi Döneminde İslâm Dünyası”, s. 134.

⁵²³ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 180.

sayede Çin'deki ve İpek Yolu'ndan gelen Müslüman tüccarlardan İslâm hakkında malumat edinip İslâm'a girmeye başlamışlardır. Nitekim 1221-1224 yıllarında Orta Asya'ya seyahat etmiş olan Taoist Rahip Ch'ang Ch'un-kui, Hsi-yu-chi adlı Seyahatnâmesinde Uygurların batıya yönelerek ibadet ettiğini yazmıştır.⁵²⁴ Mekke'nin Uygurlara göre batıda kalması, onların İslâm'ı seçerek namaz kılmış olmaları ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Uygurların İslâm'ı seçmelerini birkaç nedenle sınırlandırmak doğru bir yaklaşım değildir. Zira sosyal olayların birden fazla nedeni olduğu gibi milletlerin din değiştirmesi gibi kompleks olguların da farklı sebepleri vardır. Bunlardan biri de Uygurların yerleşik hayata geçmeleridir. Çünkü onların Tanglardan yağmalayarak elde ettikleri servetle imar ettikleri şehirler, tüccar ve zanaatçı nüfusu celp etmiştir. Yerli nüfusunun dışarıdan gelenlerle kurdukları ilişkiler de beraberinde bilgi, görgü ve kültürel alışverişi getirmiştir. Bu da İslâm'ın yayılması için uygun bir ortam hazırlamıştır. Örneğin Tibet sınırları içinde kalan Tafgaç (Tabgaç)'a Türk sanatkarlar ve etraftaki şehirlerle alışveriş yapan tüccarlar yerleşmişlerdir. Batıdaki Kâbul, Vahân, Huttal gibi yabancı tüccarların geldiği şehirler, demir ve misk ihraç etmiştir. Bu şehirlere yerleşen Türk tüccarlar, batı şehirlerindeki Müslüman soydaşlarıyla sıkı ticarî ilişkiler geliştirmişlerdir. Uygurlar Neşrân şehrindeki bir nehirden lacivert taşı çıkararak Türk tüccarlar vasıtasıyla Horasan, Irak ve Şam şehirlerine götürüp satmışlardır.⁵²⁵ Uygur şehirlerine yerleşen tüccarlar arasında İslâm'ı öğretebilecek Müslümanların da olması yüksek bir ihtimaldir. Zira Beşbalık şehrine Herat'tan pamuk eğirme ve kumaş üretme konusunda uzmanlaşmış 1000 aileden müteşekkil bir Türk grubu gönderilmiştir.⁵²⁶ Bu insanlar elbette ki beraberlerinde din, adet ve üretim tekniklerini de götürmüşlerdir.

Buna göre Uygur Türklerinin İslâmlaşması, Moğol istilasının hemen öncesine kadar büyük oranda tüccarlar eliyle olmuş⁵²⁷ ve onların İslâm'a girmesi, kalabalık bir Türk grubunun Müslüman olmasıyla neticelenmiştir. Bu bilgiler ışığında Uygurların İslâm'ı ticarî ve kültürel etkilerle benimsedikleri ve maddî-manevî kültürlerini de uzun zaman boyunca Soğdlularla Batı Asya'dan gelen diğer tüccarlar

⁵²⁴ Lee, *İslâm ve Türk kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s. 138.

⁵²⁵ İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, ss. 513-514; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 209; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler*, s. 101; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, ss. 183-188.

⁵²⁶ Zeki V. Togan, "Herat", *İslâm Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, s. 432.

⁵²⁷ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 145.

şekillendirmiştir denilebilir. Zira yoğun doğu-batı ticareti sonucunda 400/1010 yılı civarında Hindistan bölgesinde, özellikle ticaret yolu üzerinde yer alan büyük ve ticarî bakımdan önemli şehirler İslâm'a girmiştir. Doğu Türkistan'da Uygurların hâkim olduğu bölgelerdeki Türk kavimleri de İslâm'ı ilk olarak tüccarlar vasıtasıyla tanımışlardır.⁵²⁸ Uygurların tamamının İslâmlaşması, her ne kadar ilk dönemlerden itibaren temasa geçtikleri tüccarlardan İslâm'ı öğrenmiş ve münferiden Müslüman olmuşlar da uzun zaman almıştır. Öyle ki bu süreç XV. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.⁵²⁹ Uluslararası iletişimin çoğunlukla ticaret aracılığıyla gerçekleşiyor olması Uygurlar arasında İslâm'ın yayılmasında Müslüman tüccarların rolünü ortaya koyar ki onlar Karahanlı akınlarından önce bölgeye giderek İslâm'ın ilk tanıtımını yapmışlardır. Sonrasında gelişen siyasî ve ticarî ilişkilerle bölgeyi hedef alan mutasavvıflar, tüccarların attığı temel üzerine İslâm'ın Doğu Türkistan'da egemenlik kurmasını sağlamışlardır.

2.4.8. Kırgızlar

Erken dönemlerden itibaren tüccarlar vasıtasıyla İslâm'la tanışan Türk boylarından biri de kuzeyinde Kimeklerin, batısında Yağmalarla Karlukların yaşadığı kalabalık Kırgız toplumdur.⁵³⁰ Kırgızların Müslüman olmalarında birtakım sosyal, kültürel ve ekonomik faktörler etkili olmuştur. Çünkü onlar, doğu-batı ve kuzey-güney ticaret yolları üzerinde yaşamışlar ve Müslümanlarla iktisadî ilişkiler kurmuşlardır.⁵³¹ Târîh-i Reşîdî'ye göre Kırgızların önde gelenleri, özellikle şehirli tüccarlarla sıkı temasları sayesinde İslâm'ı benimsemişlerdir.⁵³² Zira daha önce de belirtildiği gibi ulaşım imkânlarının kısıtlılığı nedeniyle günlerce süren seyahatler, kervanların yol üzerindeki halktan destek almasını zorunlu kılmıştır. Bir taraftan ihtiyaçlar giderilirken diğer taraftan da İslâm tanıtılmıştır.

⁵²⁸ Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 97; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 535; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 428.

⁵²⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 486; Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, s. 165.

⁵³⁰ Nûrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ el-Avfi el-Hanefî, *Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât*, Çaphâne-i Danişgâh, Tahran h. 1335, s. 48; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 92.

⁵³¹ Mayramgül Dıykanbayeva, *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültünün Yaşayan Kültüre Etkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 145; Bkz. Şekil 1.5.

⁵³² Mirza Haydar Duğlat, *Târîh-i Reşîdî*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, ss. 349-351.

Esasen onların İslâmlaşma sürecinde deniz ticareti yapan tüccarların rolü daha baskındır. Müslümanların dünya ticaretine tamamen egemen olmasıyla birlikte son derece cesur, hırslı ve enerjik Müslüman tüccarlar, çok erken devirlerden itibaren güney sahillerinin İslâm'a girişine rol oynamışlardır. Kanton ve Sumatra gibi şehirlere ticaret kolonileri kurmuşlar ve oralardan Asya içlerine yönelerek Kırgızlara ulaşım alışveriş yapmışlardır.⁵³³ Bu tüccarlardan bir kısmı Mâverâünnehir ve Horasan'dan yola çıkıp Müslüman Arap gemileriyle Çin'e giden Türklerdir. Soy birliğinin sağladığı avantajlar Müslüman Türk tüccarların Kırgızlar üzerindeki tesirini artırmıştır. Ayrıca Müslüman Arap ve Karluk tüccarları, dönemin ihracat ürünlerinden miski alabilmek için VII. ve VIII. asırlardan itibaren Yenisey Irmağı başlarına ve Kırgız topraklarına kadar gidip gelmişlerdir.⁵³⁴ Aynı şekilde tüccarlar Kırgız topraklarından doğup batıya yönelerek Bulgar, Burtâs ve Hazar topraklarından geçen İtil Nehri ve Hazar Denizi üzerinden de ticaret yapmışlardır.⁵³⁵ Nehrin Kırgız topraklarından doğması, bu seyahate onların da katılmış olmaları ihtimalini gündeme getirmektedir. Öyle değilse bile Müslüman tüccarların bu nehir üzerinden Kırgız topraklarında görünmelerine vesile olmuştur. Böylece deniz yolları gibi nehirler de Kırgızları ticarî sistemlere dâhil eden vesilelerden olmuştur.

Buna ek olarak ipek yüklü Müslüman kervanları, her üç yılda bir Kırgızlar arasında gitmiş ve onlar, bu sayede Müslümanlar ve Karluklarla yakın temas kurup Uygurlara karşı ittifak yapmışlardır.⁵³⁶ Tang yıllıklarına göre Uygurlar, bir savaşta onları büyük bir bozguna uğratarak elli bin Kırgız'ı katledip Çin ticaretini ve Kırgızların diğer Türk boylarıyla yaptığı yoğun demir ticaretini ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Kırgızlar batıya yönelip Karluklar ve Araplarla ticarî ilişkiler kurarak⁵³⁷ İslâm dünyası ile yakınlaşmışlardır. Zorunlu olarak yön değiştiren Kırgız ticareti, onların din tercihlerinde etkili olmuştur. Buna göre Kırgızların İslâm'a giriş sürecini Müslümanlarla yakın temasları nedeniyle diğer Türklerin İslâmlaşması⁵³⁸ ve

⁵³³ Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, s. 87; Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 39; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 207.

⁵³⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 218; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 76; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 205; Biçer, *Türklerin İslâmlaşma Süreci*, s. 119.

⁵³⁵ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 393; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. I, s. 88.

⁵³⁶ Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 54, 98; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 191.

⁵³⁷ Colin Mackerras, *The Uigur Empire According to the T'ang Dynastic Histories*, Australian National University Press, Canberra 1972, ss. 66-67; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 193; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 82.

⁵³⁸ Ali Jusubaliyev, *Kırgızların İslâmiyet'i Kabulü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 42.

Türk toplumları arasındaki siyasî mücadelelerle birlikte değerlendirmek gerekir. Çünkü ticarî ilişkiler, Türklerin yaşadığı bütün toprakları etkisi altına almış ve aralarındaki askerî hadiseler de Müslümanların etkinliğini artırmıştır.

Kırgız dinî hayatında kervanların din taşıması kadar yerleşim birimlerinin rolleri de önemlidir. Çünkü onların İslâmlaşmasında gittikçe gelişen Müslüman ilim, kültür ve ticaret merkezlerinin büyük etkisi olmuştur. Tanrı Dağları ve çevresinde yaşayan Kırgızlar, VIII ve IX. asırlardan itibaren doğu şehirlerini ve ticareti ele geçiren Müslümanlarla iç içe yaşamaya başlamışlardır. Kervanlarla göçebe Kırgızlar arasına giren Müslümanlar, onların kültürünü etkileyerek âdet ve dinî terimlerinde bazı değişmelerin meydana gelmesine sebep olmuşlardır. Bu sayede Kırgız gelenek ve örfü İslâmîleşmiş, çocuklara Müslüman isimleri verilmiş, halk Müslüman kıyafetleri giymeye başlamış ve Kırgız dinî literatürüne Tengri/tanrı sözüne ilaveten Kудay (Farsça Huda sözünün Kırgızca telaffuzu) gibi İslâm itikadına ait kavramlar sirayet etmiştir.⁵³⁹ Zaten dinî inanç ve felsefî akımlar, düşünce yapılarını ve buna bağlı olarak da giyim-kuşamı derinden etkilemiştir. Dolayısıyla bu benzerlik, onların İslâm tesirine girdiklerini gösterir. Ayrıca bu etkileşim sadece dış görünüşle sınırlı kalmamış ve inanç boyutu olan gelenekler de İslâmî usullere benzemeye başlamıştır. Örneğin evvelden ölülerini yakan Kırgızlar, Müslümanlarla komşuluk ilişkisine girdikten sonra cenazelerini defnetmeye başlamışlardır.⁵⁴⁰ Asırlarca devam eden dinî geleneklerin değişmeye başlaması ve bunun herhangi bir zor kullanma olmaksızın gerçekleşmesi İslâm'ın yayılmasının önündeki engellerin kalktığına emaresidir.

Kırgızlar gibi Kâşgar ve Balkaş arasında hüküm süren Türk boylarının İslâm'ı benimsemesi de ticaret ve şehirleşmenin son derece geliştiği Karahanlılar dönemine denk gelir. Bu dönem aynı zamanda Çine giderek ticaretle birlikte dinlerini ve üstün İslâm kültürünü temsil eden Müslüman tüccarların, Orta Asya ticaretini tamamen ele geçirdiği zamanlardır.⁵⁴¹ Yol boyunca kurulan ticarete paralel olarak Batı Asya şehirlerinde ortaya çıkarak doğuya yayılan ribât, tekke ve zaviyeler Moğol ve Karahıtay saldırıları esnasında Kırgızlar için güvenli bir sığınak olmuş ve buralarda

⁵³⁹ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 47; Turan, *Türk Kültür Tarihi*, s. 232; Jusubaliyev, *Kırgızların İslâmiyet'i Kabulü*, ss. 216-217; Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksikaları*, C. II, s. 25; Dıykanbayeva, *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültürünün Yaşayan Kültüre Etkileri*, s. 144.

⁵⁴⁰ Sağır, *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnâmesi ile Mervezî'nin Tabâ-i Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, s. 36.

⁵⁴¹ Halil İnalcık, "İslâm in the Ottoman Empire", *Cultura Turcica*, V-VII, 1968-1970, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1968, ss. 19-20; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 191.

konaklamak durumunda kalanlar, mutasavvıfların etkisine kapılarak İslâm'a girmeye başlamışlardır. İrşat faaliyeti yürüten derviş ve şeyhlerin eski Türk inanç geleneğinin önemli figürleri şaman/kamlarla olan benzerlikleri İslâmlaşmayı kolaylaştırmıştır. Bölge insanı kamların yerine ikame ettikleri⁵⁴² Hallâc-ı Mansûr ve dönemin diğer sûfîlerinin izlerinden giderek kurumsallaşan Yesevîlik, Kadirîlik, Nakşibendîlik gibi tarikatların derinden etkilemesiyle İslâm'a yönelmişlerdir. Bu sayede tüccar ve mutasavvıf etkisiyle Müslümanlara benzemeye başlayan Kırgızların İslâmlaşma süreci, 16-17. asırlar ve sonrasında da gelişimine devam etmiştir.⁵⁴³ İslâm'ın, şehir hayatını teşvik eden bir din olmasının bir tezahürü olarak şehirleşme oranı arttıkça İslâmlaşma ve dinin öğrenilme kalitesi yükselmiştir. Kırgızların İslâm'a girişleri de şehirleşmeye paralel olarak artmış⁵⁴⁴ ve bilgi seviyeleri de gittikçe yükselmiştir. Katı fıkıh kurallarının aksine sûfizmin sahip olduğu esneklik, Kırgızların din anlayışına da yansımıştır. Bu nedenle önceleri oldukça yüzeysel bir İslâm anlayışına sahip olmuşlardır. Göçebe yaşam nedeniyle eğitimden uzak kalmaları, ekonomilerinin hayvancılığa dayalı olması ve kabilecilik anlayışının hâkim olması gibi etkenlerin onların bilgili ve donanımlı⁵⁴⁵ Müslüman olma süreçlerini yavaşlattığı söylenebilir. Ayrıca bu esnada bazı Kırgız manaplarının (soylularının) merkezi idareye ideolojik ve dinî bakımlardan yabancı kalmamak ve dışlanmamak gibi siyasî maksatlarla İslâm'ı kabul ettikleri de iddia edilmiştir.⁵⁴⁶ Bu durum, İslâm medeniyetinin gelişmişliğinin ve devlet otoritesinin kuvvetliliğinin bir sonucudur.

Netice itibarıyla Müslüman tüccarların birer iş adamı olmanın yanında İslâmiyet'in yayılması ideali taşımaları ve ticarete din kardeşliğinin işlerini kolaylaştırdığını düşünmeleri, Kırgızlara ipek ve başka mallarla birlikte İslâm inanç ve kültürünü taşıma ve tanıtmaları sonucunu doğurmuştur. Böylece erken dönemlerde başlayan Kırgızların İslâm'ı kabulü, hükümdarların da Müslüman

⁵⁴² M. Fuad Köprülü, "Türk-Moğol Şamanizminin Tasavvufi İslâm Tarikatları Üzerindeki Etkisi", çev. Ferhat Tamir, *Bilig*, 1, Ankara 1996, s. 2; Jusubaliyev, *Kırgızların İslâmiyet'i Kabulü*, s. 218.

⁵⁴³ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 354.

⁵⁴⁴ Seyfettin Erşahin, "Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar", <http://dergiler.ankara.edu.tr>, (10.07.2018), s. 433.

⁵⁴⁵ İnalçık, "İslâm in the Ottoman Empire", 19; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 191.

⁵⁴⁶ Manap, Kırgız toplumunda asilzâde olarak itibar görüp yakın zamanlara kadar idarecilik yapan bir zümredir. Tamara Ölçekçi, "Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Roller", *Bilig*, 67, Ankara 2013, ss. 111-115; Enver Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksikaları*, Uçkun Basması, Bîşkek, 1992, C. II, s. 25; Erşahin, "Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar", ss. 434-435.

olmasıyla birlikte uzun yıllar devam edegelen ticarî ve kültürel etkileşimin bir sonucudur.

2.4.9. Kazaklar

Müstakil bir topluluk olan Kazakların teşekkül ediş süreçleri tartışılan konulardan biri olmakla birlikte, XI. yüzyılda ismi ortadan kalkarak değişik boylara ayrılan ve bir kısmı Harizm civarına gelip oradaki Türklerle karışan Kimeklerin torunları⁵⁴⁷ oldukları bilinmektedir. Kazaklar arasında İslâm'ın yayılma süreci Emevîler döneminde İsficâb gibi Orta Asya şehirlerinin fethiyle başlayıp Müslümanların Kazak topraklarına yaklaşımlarıyla ivme kazanmıştır. Ancak İslâm, bu topraklara ordular eliyle değil, Seyhun nehri civarında ticarî koloniler edinen ve Yenikent gibi şehirler kuran Müslüman tüccarlar tarafından götürülmüştür. Öyle ki X. asırda Kazak topraklarının güneyinde tüccarlar tarafından Kuyruk-Tobe Camii inşa edilmiştir.⁵⁴⁸ İrtiş Nehri civarında kurulmuş olan Dîh-i Çöb isimli köye her yaz gelen tüccarlar nüfusun artmasına sebep olmuşlardır. Bu köye Mâverâünnehir bölgesinden gelen Müslüman tüccarların da yerleşmiş olmaları Kazakları İslâm Dünyası ile yapılan ticarete dâhil etmiştir. Diğer birçok Türk boyu gibi hayvancılıkla iştigal eden Kimekler/Kazaklar, yurtlarına gelen Müslüman tüccarlara koyun, sincap, samur, kakum ve kunduz derileri ile köle ve cariye satmışlar, buna mukabil dokuma ürünleri, kılıç ve hançer gibi silâhlarla kuru üzüm ve ceviz gibi gıda ihtiyaçlarını almışlardır.⁵⁴⁹

İsficâb ve Balasagun gibi şehir merkezlerinin İslâm'a girişleri erken dönemlerde başlasa da göçebeler arasında İslâm'ın tam anlamıyla yerleşmesi tüccar, sûfî ve vaizler eliyle olmuş ve asırlarca devam etmiştir. Öyle ki XV ve XVI. yüzyıla kadar bu şekilde gerçekleşen İslâmlaşma faaliyetleri XVIII. yüzyıldan itibaren Tatar tüccar, vaiz ve öğretmenlerle devam etmiştir. XIX. asırdan sonra da Özbek tüccarları bozkırlarda tebliğ faaliyetlerine katılmışlardır. Kazakların uzun süre devam eden Müslüman olma süreçleri ancak Rusların Kazak bozkırlarına hâkim olmasından

⁵⁴⁷ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 20; Faruk Sümer, "Kimek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 25; Bkz. Şekil 1.5.

⁵⁴⁸ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 244; Şamşat Adilbayeva, "Kazak Kültüründe İslâm" *Bilgi*, 21, Ankara 2002, s. 46, <http://bilgi.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3389-published.pdf/>, (29.04.2020).

⁵⁴⁹ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 35; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, ss. 62-63; Sümer, "Kimek", ss. 25-26.

sonra tamamlanabilmiştir.⁵⁵⁰ Bu, esasen Rus devlet politikasının da bir eseridir. Çünkü onlar, toprak sisteminde değişikliğe gidip bütün araziye devlet mülkiyetine geçirmişlerdir. Toprakları diledikleri gibi kullanmak ve halk üzerinde tam otorite kurmak isteyen devlet yönetimi, göçebe Kazak toplumunu yerleşik hayata ve ziraata zorlamıştır. Bunun için de İslâm'ın şehir hayatını teşvik etmesinden⁵⁵¹ faydalanarak siyasî emellerine ulaşmaya gayret etmişlerdir.⁵⁵² Zira göçebe toplumlardaki özgür ruh, baskı altında kalan toplumların istilacı devletlerin hâkimiyet kurmasına engel teşkil edebilmiştir. Aksine şehir hayatı ise insanı birçok yönden kuşatıp hareket alanını sınırlandırarak devletlerin otorite kurmasını kolaylaştırmıştır. Bunun için Ruslar, Kazak bozkırında hâkimiyetlerini sağlama almak için çok eski yöntemleri denemişler ve Kazan Türklerinden Müslüman din adamlarıyla tebliğcileri tüccar kisvesiyle Kazaklar arasına göndermişlerdir. Böylece onların İslâm'a girip yerleşik hayata adapte olarak Rus hâkimiyetini kabullenmelerini temin etmeye çalışmışlardır. Bu planlı girişimler neticesinde Kazakların önemli bir kısmı XIX. asrın ikinci yarısından sonra İslâm etrafında kenetlenerek sosyal ve hukukî düzenlemelerini İslâmî prensiplere uyarlamışlar ve okullar açarak İslâmî eğitimi vermişlerdir. Fakat İslâm'a daha önce ılımlı davranan Sovyet Rusya, organize olmaya başlayan Müslüman Kazak toplumunu hâkimiyetleri için tehlike görerek İslâm'ı yasaklama yoluna gitmiştir.⁵⁵³

Diğer Türk gruplarında olduğu gibi Kazakları İslâm'a götüren süreçte görev alan aktörlerden biri tüccarlardır. İlk dönemlerle arasına uzun asırlar girse de tebliğ yapmak isteyenlerin göçebeler arasına sızmak için ticaretin masumiyetinden istifade etmiş olmaları dikkate değer bir ayrıntıdır. Buna göre ticaret, yüzyıllarca insanlar arasında din ve kültür taşımaya devam etmiştir.

⁵⁵⁰ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 353.

⁵⁵¹ Keith Hitchins, "Kazaklar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 131; İslâm'ın şehirleşmeyi teşvik etmesinin fethedilen yerlere tam hâkimiyet kurabilmek, askerî ikmal bölgeleri tesis edebilmek, vergi ve ganimetleri toplayabilmek, dinî rahat bir şekilde yaşayabilmek gibi dinî, siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel sebepleri vardır. Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin H. I-III. (M. VII-X) Yüzyılda Fiziki Yapısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1991, s. 12.

⁵⁵² Çariçe II. Katerina (1762- 1796) göçebe Kazakları yerleşik hayata geçirmek ve doğu illerini yatıştırmak için onlar arasına tüccarlarla birlikte gönderdiği Tatar mollalar vasıtasıyla İslâm tebliği yaptırmıştır. A. Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1966, ss. 97-98; S. A. Zenkovsky, *Pan-Türkizm and Islam in Russia*, Cambridge, 1960, s. 50; Erşahin, "Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar", s. 433; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 570.

⁵⁵³ Hitchins, "Kazaklar", s. 131; Adilbayeva, "Kazak Kültüründe İslâm", s. 47.

3. İKİNCİ BÖLÜM

İslâm'ın Türkler Arasında Yayılması ve Ticaret

3.1. Kültürel Etkileşim

Toplumlar, tarih boyunca birbirleriyle askerî, siyasî, ekonomik ve kültürel etkileşime girerek birbirlerinin bilgi birikimi ve tecrübelerinden istifade etmek için çaba sarf etmişlerdir. Bunun için de belirli vasıtalarla ihtiyaç duymuşlardır. İşte İslâm'ın ortaya çıktığı dönemlerde savaşlar, yağma hareketleri, esir değişimi ve ticarî ilişkiler, medeniyetlerin birbirleriyle temas kurmasına vesile olan etkenlerdendir.⁵⁵⁴ Birey ve toplumlar arasında meydana gelen savaş, ticaret gibi her türlü karşılaşma, beraberinde zorunlu bir şekilde benzeşimi getirmiştir. Çünkü bu, kültürel ve iktisadî alanlarda değişikliğe sebebiyet veren bir sosyal gerçekliktir.⁵⁵⁵ Sanayi devriminden önceki süreçte ekonomilerin çoğunlukla ziraat ve hayvancılık gibi uğraşlara dayanması, toplumları aynı zamanda ticarete yöneltmiş ve kervanlarla birbirinden haberdar olan milletler, belirli mekânlarda sürekli kurulan pazar ve fuarlarla geniş çaplı iktisadî ve kültürel ilişkiye girmişlerdir. Buralarda bir de cami, kilise ve tapınak gibi dinî mekânların bulunması da ziyaretçi sayısının, sosyalleşmenin ve dolayısıyla dinlerin yayılma oranının artmasını sağlamıştır.

Toplumlar arasındaki bu faaliyetler hemen her yerde birbirine paralellik arz etmiştir. Söz gelimi İslâm devletlerinin nihaî sınırlarına ulaşp fetihlerin sona ermesiyle yerli halk ve Arapların bir potada eritilmelerinin medenî gelişime katkısı büyük olmuş ve her iki kesim el birliğiyle üretim, ticaret ve kültürel aktivitelere yönelerek zenginlik ve refahın kapısını aralamıştır.⁵⁵⁶ Özellikle Orta Asya pazarları Türk, Arap, Farslı, Çinli ve Hintli tüccarların bir araya gelmeleri nedeniyle kültür alışverişi için önem kazanmıştır. İktisadi alanlarda genişleyen İslâm, kısa sürede kitlesel bir dine evrilmiş, evrenselleşmeyle birlikte kültürel gelişmeleri ve keşfedilen yenilikleri de kapsama alanına taşımıştır. Böylece Nil deltasından Orta Asya içlerine kadar ticaret yolları üzerinde yoğun bir kalkınma ve şehirleşme meydana gelmiştir. Ortaya çıkan sosyal hareketliliğe ilaveten devletin güvenliği sağlaması ve ticareti

⁵⁵⁴ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler*, s. 25; hidayet kavramı ve din değiştirme konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Hidayet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 473-477.

⁵⁵⁵ Ramazan Yazıcı, *Millî Din Arayışı ve Türk Müslümanlığı*, Ekin Yayınevi, İstanbul 2007, s. 50.

⁵⁵⁶ Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 63, 128-129.

teşvik etmesi, şehirleri canlandırdığı gibi Müslüman tüccarların çok daha uzak ve tenha yerlere gitmelerine imkân vermiştir.⁵⁵⁷ Bu durum sonucunda IX. asırdan itibaren İslâm'ı ve kültürünü yayma işi büyük oranda tüccar, elçi, seyyah ve tebliğciler eliyle gerçekleşmiştir. Tüccarların bir kısmı ekonomik kazanç peşinde koşan sıradan vatandaşlar olduğu gibi bir kısmı da ticareti vesile kılarak insanlara ulaşmaya ve dini yaymaya çalışan idealist kimselerdir. Aralarında dinî bilgi sahibi kimselerin bulunması da durumu izah etmesi açısından önem taşımaktadır. İbn Hurdâzbih, Huttalân'da sosyal yaşama dair haberler naklederken bilgi kaynağı olarak aynı zamanda bir muhaddis olan Abdullah Şahşî isimli bir tüccarı gösterir.⁵⁵⁸ Onun gibi belirli bir hedef için çalışan kimselerin yollarda boy göstermeleri, Orta ve Güneydoğu Asya ile Afrika'da dinlerin ticaret yollarını takip etmesini sağlamıştır. Çünkü tüccarlar, bazen doğrudan bazen de hâl ve tavırlarıyla gayri ihtiyari bir şekilde dinlerin yayılmasını sağlamışlardır. Muhatapların ilgisini çeken şeyler, taklit edilmeye müsait olduğu için kültür nakli her zaman özel gayret gerektirmemiş ve insanların hoşuna giden teklifler uygun bir tarzda sunulduğunda genellikle kabul görmüştür.

Bahse konu hususlar, Müslüman tüccarların dinlerini anlatmak için çoğunlukla özel çaba göstermek zorunda kalmadıklarını ve doğal ticarî aktivitelerin kültürel aktarımla sonuçlanabildiğini göstermektedir. Dolayısıyla tüccarların bir dinî kimlikle seyahat etmeleri aynı zamanda dinlerini tanıtmaları anlamına gelmiştir. Buna göre onların dinlerini düşmancıl olmayan bir surette, yaşayarak ve ahlâklarıyla temsil etmeleri, insanları etkileyen zımnî bir tebliğ olarak değerlendirilmelidir. İslâm'ın, X. asırda Seyhun, Isık Göl ve Talas istikametindeki kervan yollarını takip ederek Oğuzlar ve Karluklar arasında yayılması ve Müslümanların Şamanistlerle iç içe yaşamaları,⁵⁵⁹ olumlu etkiler bırakmış olmalarının neticesidir. Böyle bir sonucun hâsıl olabilmesi için insanlara uzun zaman boyunca güven telkin edilmesi gerekir. İşte onların muhatapları üzerinde bıraktıkları olumlu izlenimi gösteren bir örnek Moğol Hanı Ögeday (ö. 639/1241) zamanında yaşanmıştır. Ögeday Han, huzurunda bir oyun ile Müslümanları küçük düşürmeye çalışan Hıtaylı tiyatrocuları, Müslüman ve Hıtayların ürünleri ile yaşam tarzlarını mukayese ederek azarlayıp ülkesinden

⁵⁵⁷ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, C. I, ss. 255-256.

⁵⁵⁸ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 180-181; Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, s. 180.

⁵⁵⁹ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, ss. 236-237; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 96.

kovmuştur.⁵⁶⁰ Bu durum Müslümanların özenilecek bir yaşam tarzına ve kaliteli ürünlere sahip bir zümre olduklarını gösterir. Bahsedilen rivayete göre Müslüman tüccarlar bunu başarmışlardır. Zira kaliteli ürünleri kimseyi aldatmadan pazarlama çabaları insanları etkilemiştir. Tesis edilen güven sayesinde asırlar boyunca ve geniş bir coğrafyada gidip gelme imkânı bulmuşlardır. Dolayısıyla eşya ve ürünlerin mübadelesi, beraberinde kültürel aktarımı getirmiştir.

Tüccarlar, çoğunlukla yüz yüze yapılan alışveriş esnasında bir misyoner gibi hareket ederek temasa geçtikleri toplumları ve dinlerini tanıyıp onlara kendi inanç sistemlerini tanıtmışlardır. Hedef kitleyi etkilerken onların kültürel zenginliklerinden istifade etmekten de geri durmamışlardır. Zira tüccarların yol üzerinde karşılaştıkları ya da gittikleri merkezlerde alışveriş yaptıkları insanlardan elde ettikleri en önemli kazanım, farklı düşünce ve davranışlarla beraber dinî, iktisadî ve ictimai hayata ilgili tecrübe ve bilgi birikimi olmuştur. Bununla medeniyetlerini geliştirip zenginliklerini katlamışlardır.

Esasen henüz pazar yerlerine ulaşmadan yol arkadaşları arasında da birtakım etkileşimler gerçekleşmiştir. Orta Asya alışveriş sahalarına bakıldığında İslâm, Yahudilik, Hristiyanlık, Zerdüştlük, Budizm ve Manihaizm gibi çeşitli dinlere mensup tüccarların homojen bir şekilde ticaret yaptıkları görülür. Bu gruplar birlikte yolculuk ettikleri gibi arkadaşlarını koruyup kollama konusunda din ayrımı gözetmemişlerdir. Bir defasında Müslüman tüccarlar, Yahudi arkadaşlarının malına haksız yere el konulması üzerine Müslüman idarecilere karşı onun yardımına koşmuşlardır.⁵⁶¹ Bu bağlamda tüccarların, farklı din ve toplumlara mensup meslektaşlarıyla tanışarak inanç ve kültür taşıyıcılığı yaptıkları, hatta şahsi dostluk ve ortaklıklar kurarak ilişkilerini daha ileri seviyeye taşıdıkları söylenebilir.

Türklerin yaşadıkları ortam, Müslümanlarla etkileşimin yolunu açmıştır. Nitekim gerçekleşen siyasî olaylar Doğu Türkistan'daki Türkleri İslâm'ın kapsam alanına doğru itmiştir. Müslümanların Arabistan sınırlarından çıkıp doğuya yöneldiği yıllarda Çin ile ticaret yapan göçebe Türkler, Tang hanedanınca iş yapmaktan

⁵⁶⁰ Alâeddin Atâ Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 2013, s. 198.

⁵⁶¹ Şehriyâr, *Acâibü'l-Hind*, s. 124; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 275; Mehmet Erkal, "Asr-ı Saadet'te Vergi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan Yayınları, İstanbul 1995, C. III s. 191; Ünal Kılıç, "Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram Hums" *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8/1, Sivas 2004, s. 80.

alıkonulmuştur. Bu nedenle Hârizm ve Mâverâünnehir istikametine büyük bir göç dalgası meydana gelmiştir. Batıya yaklaşan Türkler, doğrudan ya da dolaylı olarak Orta Doğuyu etkisi altına almış olan İran kültürü ve başta İslâm olmak üzere diğer din, kültür ve medeniyetlerle (Hint medeniyeti, Musevilik, Hristiyanlık, Yunan felsefî akımları) karşılaşmak durumunda kalmışlardır. Yerleşik Müslüman şehirleri de hemen kıyılarına gelen ve yoğun bir ticarî ilişkiye girdikleri bu göçebe Türklerle ticaret için bozkırlarda ticarî merkezler kurma ihtiyacı hissetmiştir. Ortaya çıkan yeni durum, göçebe Türkleri Volga, Mâverâünnehir ve Çin arasındaki ticarete katılmaya teşvik etmiş ve bu esnada Müslüman tüccar, âlim ve mutasavvıflarla ilişki kurmuşlardır.⁵⁶² Ticaretin kültür elçiliği vazifesi görmesinin nedenlerinden biri de böylece kendini göstermiştir. Çünkü Müslüman kervanlarına köle, muhafız ve zanaatkârlar da katılarak geçtikleri beldelede, oturdukları hanlarda, mallarını sattıkları pazarlarda ve yol üstündeki hemen her yerde izlerini bırakmışlardır.⁵⁶³

İklim şartları, mesafenin uzaklığı ve teknik imkânsızlıklar nedeniyle yola aynı eleman ve binitlerle devam edemeyen tüccarlar, ihtiyaç duydukları işçi ve hayvanları yol üzerindeki halklardan temin etmişlerdir.⁵⁶⁴ Muhafızların çoğunlukla kervanların geçtikleri yerin halkından olması, yolcuların yerlilerle irtibatını ve iletişimi kuvvetlendirmiş, seyahatlerin kalabalık gruplar halinde yapılması etkileşimi artırmıştır. Çünkü manevra kabiliyeti sınırlı olan büyük kabileler, ihtiyaçlarını giderebilmek için konaklama yerlerinde uzun zaman geçirmişlerdir. Bu esnada yeni alışverişler de yaparak yerli halkla doğrudan ve çok daha geniş ölçekte temas sağlamışlardır.

Büyük ticaret kervanlarından en fazla istifade eden gruplar bozkır halkları olmuştur. Göçebe hayat, toplumları hayvancılık gibi belirli mekânlara bağımlı kılmayan iş kollarına yönlendirerek ziraat ve zanaat gibi toplumsal hareketliliği kısıtlayan meslekleri ikinci plana atmaya sevk etmiştir. Bu da onların özellikle giyim ve tekstil ihtiyaçlarını giderebilmek ve ürettikleri hayvansal gıdaları satmak için topraklarından geçen kabilelerle ve yerleşik toplumlarla alışveriş yapmalarını zorunlu

⁵⁶² Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 212, 559; Ayhan Pala, “Yesevilikten Bektaşiliğe Türk Müslümanlığı”, *Erdem AKM Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 7/21, Ankara 1995, s. 855.

⁵⁶³ Richard Nelson Frye, *Orta Çağ Başarısı Buhâra*, çev. Hasan Kurt, Bilgi Yayınları, Ankara 2000, s. 101; Şimşirgil, *Türklerin İslâmiyet’i Kabulü I*, s. 153.

⁵⁶⁴ Lıgeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 53; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, ss. 48-51.

kılmıştır.⁵⁶⁵ Bu nedenle çoğu zaman tüccarların gelmesini beklemeyip sürülerini şehirlerin sınırlarına yaklaştırarak İslâm kültürünün etkisine girmişlerdir.

Ticaretin kültürel etkileşime imkân sağlama nedenlerinden bir diğeri de tüccarların gittikleri yerlerde işleri bitse de uzun süre konaklamış olmalarıdır. Mesela kendisini tanıyanların “gördüğüm en hayırlı insan” diye tavsif ettikleri Zeyd b. Mübârek es-San’ânî, San’â’ya giderek gümüş satın almış ve orada kırk üç gün konaklamıştır.⁵⁶⁶ Tüccarların gittikleri yerde uzun süre kalmaları, zaten sosyal bir karaktere sahip olmaları halkla irtibatlarını kuvvetlendiren bir durumdur. Ayrıca tüccarların evlenerek sadece ticaret değil sıhriyet bağı da kurdukları⁵⁶⁷ dikkate alındığında etkileşimin boyutunu kestirmek zor olmayacaktır. Zaten yerli halk da yurtlarına gelen tüccarlarla tanışma konusunda oldukça istekli davranmışlardır. Nitekim özellikle denizden yapılan Çin ticaretinde, Serendib Adaları’nda ve diğer sahillerde yaşayan halk, gelen tüccarlarla sohbet ederek birlikte zaman geçirmiştir.⁵⁶⁸

Benzer birlikteliklerin Orta Asya’da da yaşandığı kanaatindeyiz. Çünkü kaynaklarda köy ve kasabalara gelen tüccarların meslektaşları tarafından ziyaret edildiklerine dair bilgiler yer almaktadır. Üstelik İslâm şehirlerine gelen yabancı tüccarlar da Müslümanlar tarafından misafir edilmiştir. Aden’de cömertliğiyle bilinen Nâsiruddîn Fârî gibi bazı tüccarlar hemen her akşam evlerinde 20 civarında tüccar ağırlayıp onlara ziyafet vermişlerdir. Yabancılarla birlikte farklı çevrelerden misafirlerin de hazır bulunduğu bu ziyafetler, hizmetçi ve kölelerle birlikte büyük bir kalabalığın toplandığı ortamlar olmuştur. Bu sayede meşhur olan kimi tüccarların karakteri ve cömertliği şiirlere konu olmuştur.⁵⁶⁹

Ticaretin din ve kültür aktarımındaki etkinliği, farklı fikir ve düşünce akımları tarafından kullanılmıştır. Örneğin, bir un tüccarı olan Karmatî liderlerinden Ebû Saîd Hasen el-Cennabî (ö. 301/913-14), Bahreyn’e gittiğinde ticaret vesilesiyle Araplarla bağlantı kurarak inancını yaymaya çalışmış ve topladığı taraftarlarıyla Bahreyn’i ele

⁵⁶⁵ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 83; Lee, *İslâm ve Türk kültürünün Uzak Doğu’ya Yayılması*, s. 106.

⁵⁶⁶ Ya’kûb b. Süfyân b. Cevvan el-Fârisî el-Fesevî, *el-Ma’rifetü ve’t-Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Amerî, C. III, Müssetü’r-Risâle, Beyrût 1981, s. 16.

⁵⁶⁷ Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnâmesi*, s. 275; İbn Battûta, *Tuhfetü’n-Nuzzâr*, C. II, s. 234.

⁵⁶⁸ İdrisî, *Nüzhetü’l-Müşâtâk*, C. I, ss. 77-83.

⁵⁶⁹ Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Buldân*, C. III, s. 401; İbn Battûta, *Tuhfetü’n-Nuzzâr*, C. II, s. 113.

geçirmiştir.⁵⁷⁰ Onun bu başarısı ticaretin din ve inançların yayılmasındaki rolünü göstermektedir. Çünkü o, Bahreyn’de ticaret sayesinde tutunarak insanlarla iletişime geçmiş ve fikirlerini yayma imkânı bulmuştur.

Ticaret vesilesiyle milletlerin etkileşimine yol açan unsurlardan biri de alışverişte İslâmî usullerin baskın hâle gelmesidir. Çünkü şartlar, diğer dinlere mensup tüccarları kendi usullerini terk ederek Müslümanları taklit etmeye zorlamıştır. Yahudilikte süftece ile ticaret haram kabul edilmiş fakat Müslümanların bu yöntemi kullanmaları nedeniyle sıkıntı yaşayan Yahudi tüccarlar, hahamları zorlayarak bu konuya cevaz vermek zorunda bırakmışlardır.⁵⁷¹ Görüldüğü üzere ticarî alanlardaki Müslüman egemenliği, diğer dinlere mensup tüccarları da benzer yöntemler kullanmaya sevk etmiştir. Böylece muhataplar kendi istekleriyle Müslüman yöntemlerini tercih etmişlerdir. Esasen bu durum, ticaretle gerçekleşen etkileşimin diğer dinlerin hükümlerinde esneklik sağlamayı gerektirecek bir boyuta ulaştığını göstermesi bakımından dikkate değer bir gelişmedir. Çünkü İslâm’ın bu denli büyük bir tesire sahip olması sosyal yaşam üzerinde çok daha belirgin etkiler bırakabileceğini gösterir.

Dönemin ticarî ortamına bakıldığında üretimde ve pazarlamada müşterilerin taleplerinin dikkate alındığı görülür ki bu, kültürel etkileşime kapı aralayan bir durumdur. Çünkü böylece alıcı, satıcı ve aracı/tüccarlar birbirlerinin ilgi ve zevklerini tanır hâle gelmişlerdir. Malların elde kalmamasının müşteri ihtiyacıyla doğrudan ilgili olması, üreticilerin karşı tarafın düşünce yapısına aşinalık kazanmasını sağlamıştır. Bu durum, beraberinde maddî ve manevî anlamda üstün taraf lehine benzerlik getirmiştir. Çinliler, mallarını satabilmek için tüccarların taleplerini dikkate alarak Müslümanların zevkine uygun mal imal etmişlerdir.⁵⁷² Üretim yapan bütün toplumlarda benzer bir hassasiyet bulunduğu kanaatindeyiz.

Ticaret vesilesiyle iletişim hâlinde olan çevreler birbirlerinden ve geçim kaynaklarından daima haberdar olmuşlardır. Örneğin Sicistan’ın Zühhâc şehrinde halkın tamamı yün ticaretiyle uğraşmış, katırlarıyla çevreye dağılarak ticaret

⁵⁷⁰ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 149; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 295; Taberî, *Târîh*, C. X, s. 148; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VI, s. 506; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, C. V, s. 9, 13.

⁵⁷¹ Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 289; Özdal, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı*, ss. 331-472; Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 219.

⁵⁷² Cemil Lee, “Çin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 324-326.

yapmışlardır. Dışarıdan gelen tüccarlar da Sicistan'da fazla eşyalarını yerli halka emanet edip yollarına devam etmişlerdir. İnsanlar arasında karşılıklı güvene dayalı bu tür ilişkilerin yaşanması, taraflar aralarında ciddi bir tanışıklık olmasını gerektirir ki bu karşılıklı etkileşim ihtimalini kuvvetlendirir. Başta Halaçlar olmak üzere değişik Türk boylarının yaşadığı bu bölgede halkın bir kısmı Müslüman olmuş⁵⁷³ bir kısmı da ya gelenekleri üzere yaşamaya devam etmiş ya da diğer dinlere mensup tüccarların tesiriyle başka dinlere meyletmıştır. Çünkü tüccarlar, gittikleri yerlere memleketlerine has maddî (alfabe, toprak ürünleri, teknik ürünler) ve manevî (dinler, felsefî akımlar, gelenekler) mirası da yedeklerinde götürmüşlerdir.⁵⁷⁴ Bunun sonucu olarak gelişen benzeşimi şehir yapılarında ve binaların malzeme seçimlerinde görmek mümkündür.

Orta Asya şehirlerindeki inşaat teknikleri ve kullanılan malzemelerin türlerine bakıldığında, hemen her yerde benzer araç-gereçlerle inşa edilmiş binalar görülür.⁵⁷⁵ Dolayısıyla karşılıklı ticaret sayesinde din tercihleri, siyasî ve idarî yapılar, eğitim ve bilgi düzeyi ile teknik aletlerin kullanımı gibi birçok alanda⁵⁷⁶ kültürel değişim söz konusu olmuştur. Ticaret merkezlerinde konaklayan tüccarların beraberlerinde yazıyı getirmeleriyle Orhun yazıtları gibi kalıcı eserler verilebilmiş ve dinî metinler okunup yazılmıştır.⁵⁷⁷ Ayrıca bu aktarım dinlerle sınırlı kalmayıp diğer kültürel öğeleri de kapsamıştır. Kültür nakli konusunda etkili aktörlerden olan Soğd tüccarları, dinlerle birlikte Orta Asya'nın resim ve müzik gibi unsurlarını da götürmüşlerdir. Bu, öylesine güçlü bir etkiye sahip olmuştur ki Çinliler, belirli dönemlerde kendi müziklerini bırakıp Türkistan müziğini benimsemişlerdir.⁵⁷⁸ Görüldüğü üzere din ve ticaret genellikle birbirini teşvik ederek çoğu zaman ortak hareket etmiştir. Örneğin Budizm'in yayılmasıyla birlikte Budist törenlerinde kullanılan ipek kıyafetlere olan talep artmıştır.⁵⁷⁹ Böylece dinler ticareti geliştirip şekillendirmiştir. Benzer

⁵⁷³ İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, C. I, s. 455.

⁵⁷⁴ Taberî, *Târîh*, C. IX, ss. 262-263; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 189; Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, s. 116; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, ss. 203-204; Charles Keith Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999, s. 475, 498; Xinru Liu, *Ancient India And Ancient China Trade and Religious*, Oxford Universty Press, Bombay 1988 s. 28; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, ss. 40-41.

⁵⁷⁵ Liu, *Ancient India and Ancient China Trade and Religious Exchanges*, s. 36.

⁵⁷⁶ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2010, s. 48.

⁵⁷⁷ Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, ss. 427-428.

⁵⁷⁸ Eberhard, *Çin Tarihi*, ss. 222-223.

⁵⁷⁹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 65; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 28; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 22; Liu, *Ancient India and Ancient China Trade and Religious Exchanges*, s. 22.

tepkimler Müslümanlarda da gerçekleşmiştir. İstahrî'ye göre Fars diyarında başta tüccarlar, beyler ve hükümdarlar olmak üzere insanların giyim tarzları Irak halkına benzemiştir.⁵⁸⁰ Bütün bu gelişmeler ticaretin ürün ve emtia taşımakla birlikte aynı zamanda bir kültür aktarıcısı olmasıyla izah edilebilir.

Bununla birlikte İslâm'ın fiilen ve devlet eliyle ulaşamadığı yerlerde Türklerin münferiden İslâm'ı seçmeleri de dinlerin yayılmasında ticaretin etkisini gösterir. Çünkü buralara gidip gelenler çoğunlukla tüccarlardır ve ticaretle birlikte İslâm, çok geniş bir coğrafyada tanınır hâle gelmiştir. Ayrıca insanların hazır bulunuşluk düzeyleri, İslâm'ı benimsemelerini ya da reddetmelerini etkilemiştir. Dolayısıyla Türklerin mevcut dinî durumlarının incelenmesi de tercihlerini etkileyen unsurları ortaya koyması açısından değerlidir. Bu nedenle İslâm'ın ortaya çıktığı dönemlerdeki Türk din ve gelenekleri ele alınacaktır.

3.2. Türklerin İslâmlaşmasına Zemin Hazırlayan Etkenler

Din değiştirme, birçok etkenin bir arada bulunması ile mümkün olabilen zorlu bir süreçtir. Dolayısıyla bunun gerçekleşebilmesi için, kişi veya toplumun içinde bulunduğu şartlar, zamanlama, takdim edilen yeni dinin sunulma şekli ve mahiyeti gibi etkenlerin her birinin sırasıyla ve uygun tarzda gerçekleşmesi gerekir. Yeni dinin içeriğinin, din değiştiren toplumun kültür ve yaşayışına uygun olması ve bazı ortak noktaların bulunması da geçiş sürecinin keyfiyeti bakımından önemlidir. Bu uyum her ne kadar doğrudan din değiştirme sebebi olmasa da yeni dine geçişi kolaylaştırıcı etkiye sahiptir. Aynı şekilde dinler ve kültürler arasındaki uyumsuzluk da geçiş sürecinin zorlaşmasına neden olabildiği gibi bazen yeni dinin tamamen reddedilmesiyle de sonuçlanabilir. Bu bağlamda Türklerin İslâm'ı kabul ettiği dönemde fetihlerin durduğu, siyasî ve askerî baskının kalktığı, din değiştirmek için gerekli şartlar ve ortamın hazır hâle geldiği ve Türklerin geleneksel hayat tarzı ile dinî inançlarının İslâmiyet'le benzerlikler taşımasının⁵⁸¹ din değiştirmede kolaylaştırıcı bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.

Kültürel uyumla birlikte İslâm'ın evrensel bir özelliğe sahip olması, o günün şartlarında diğer din ve medeniyetlerden üstün konumu, İslâm esaslarının herkesin rahatlıkla kavrayabileceği bir nitelikte olması, Türklerin eski dinî anlayış ve

⁵⁸⁰ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 138.

⁵⁸¹ *Süryani Patrik Mihail Vekainamesi*, ss. 11-12.

gelenekleriyle benzer özelliklerinin bulunması gibi etkenler, Türklerin İslâm'ın etkisine kapılmasını kolaylaştırmıştır. Böylece İslâm, Türkler arasında rahat bir şekilde yayılmış ve onlara maddî-manevî birçok avantaj sağlamıştır.⁵⁸² Bu bilgiler ışığında, Türklerin İslâm'ı benimsemesinin altyapısını teşkil eden etkenleri birkaç başlık halinde ele almak mümkündür.

3.2.1. Dinî ve Kültürel Benzerlikler

Türkler gerek Emevîler dönemindeki yoğun mücadeleler esnasında gerekse Abbâsî iktidarıyla birlikte ortaya çıkan sulh ve huzur ortamında İslâm'ı yakından tanıyarak bu dinin geleneksel Türk inanç sistemiyle benzer özelliklere sahip olduğunun farkına varmışlardır. Türklerin genel dinî tavırlarına bakıldığında zaman zaman komşularının dinlerini benimseyerek o dinlerin koruyuculuğunu yaptıkları görülmektedir.⁵⁸³ İslâm öncesinde dinleri kabul noktasında genellikle yönetici tabaka daha aktif olmuştur. Fakat Türklerin karakter, gelenek ve yaşam tarzlarına pek uymayan dinler tabanda kabul görmemiştir. Hatta bu tür dinlerden bazılarının devleti çöküşe götürdüğü dahi dile getirilmiştir.⁵⁸⁴ Söz konusu İslâm olduğunda ise durum değişmiş; Türkler, tevhit doktrini ve Allah inancının Gök Tanrı inancıyla benzerlik göstermesi⁵⁸⁵ gibi saiklerle bu dine karşı ılımlı bir yaklaşım sergilemişlerdir.

Türklerin eski dinî ve sosyal hayatlarına bakıldığında İslâm'a ve diğer semavî dinlere benzer bazı inanç ve adetlere sahip oldukları görülür. Allah'ın sıfatları, adalet, ahiret inancı, ruhun ebediliği, cennet, cehennem, kurban, sevap-günah, şehitlik ve gazilik, aile hayatı, hürriyet ve vatan sevgisi gibi kavramlara Gök Tanrı inancından dolayı aşına olan Türklerin⁵⁸⁶ destanlarının ana teması konumundaki cihan hâkimiyeti ülküsünün de İslâm'ın cihat anlayışıyla benzerliği söz konusudur. Bunlara ek olarak İslâm ahlâk sisteminin Türk alplık anlayışıyla örtüşen yönlerinin bulunması⁵⁸⁷ da diğer bir müşterek nokta olarak İslâm'ın benimsenmesinde avantaj sağlamıştır. İnanç sistemlerinde birtakım benzerlikler bulunduğu gibi her iki dine de

⁵⁸² M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980, s. 149; Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, s. 211; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 58.

⁵⁸³ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, ss. 232-236; Rsybek Alimov, "II. Karabalgasun Yazıtı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, Ankara 2015, s. 4.

⁵⁸⁴ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, ss. 97-105.

⁵⁸⁵ Kültigin Anıtı II, www.angelfire.com/tn3/tahir/trk91va.html, (14.05.2017).

⁵⁸⁶ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994, ss. 93-95; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, ss. 296-297; Günay Tümer ve A. Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1988, s. 60; Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 73.

⁵⁸⁷ *Süryani Patrik Mihail Vekainamesi*, s. 12.

kendilerine önem atfedilen kişilerin ortak yönlerinin bulunması, bu dinleri anlama ve yorumlama konusunda benzerliklere neden olmuştur. Şaman inancı sayesinde din adamlarının rüya tabir etme, şifa dağıtma gibi güçleri olduğuna inanan bozkır Türkleri,⁵⁸⁸ sûfîlerin de benzer yetenekler sergilemesinden etkilenmişlerdir. Onların sade, anlaşılır ve akla uygun bir özelliğe sahip olan İslâm akaidini kendilerine has ve yumuşak bir üslupla aktarmaları, tebliğin başarısını olumlu yönde etkilemiştir. Allah'ın varlığı ve birliği esasına dayanan İslâm itikat sistemi, ölümden korkmayan bir cemaat ortaya çıkarmıştır. Bu da zaten gözü pek bir toplum olan Türklerin uyum sürecini kolaylaştırmıştır. İki inanç sistemi arasındaki benzerliklere dikkat çeken Süryanî Mihail (ö. 1199): “Türkler, görünen gökü ilah telakki ediyorlardı. Daima tek bir Allah tanımışlardır. Bugün de onlardan herhangi bir cahil adama sual edildiği vakit “Gök Tangri” diye cevap vermektedirler. Türkler, Arapların Allah'ın bir olduğunu ilan ettiklerini anlayınca onların dinini kabul ettiler.”⁵⁸⁹ diyerek inanç yönünden benzerliğin Türklerin İslâmlaşmasındaki müspet etkisine işaret etmiştir.

Taraflar arasında itikâdî benzerlikler dışında amelî konularda ve sosyal hayatta da bazı ortak noktalar söz konusu olmuştur. İbn Fadlân'ın verdiği bilgiler, Türk hukuk sisteminin İslâm diniyle kültürel yakınlığını göstermektedir. Nitekim O; “Bir adam diğerini kasten öldürürse, suçuna karşılık kısas olarak onu da öldürürler.”⁵⁹⁰ demektedir. Yine adam öldürmekle ilgili olarak: “Eğer bir adam bir adamı öldürürse, onu ezecek derecede büyük fidye ödetirler. Onu 1 ay da zindana atarlar ve ona 300 sopa vururlar. Sonra, serbest bırakırlar. Eğer adam fakirse sopa ile yetinip serbest bırakırlar.”⁵⁹¹ diyerek, haksız yere adam öldürmenin İslâm'da olduğu gibi Türklerde de büyük bir suç olarak kabul edildiğini ve bu hatayı işleyenlerin cezasının da Kur'an'daki gibi kısas ve fidye olduğu belirtmektedir.

Eski Türk inancıyla İslâm arasındaki bir diğer benzerlik de Türklerin, İslâm aile hukukunda olduğu gibi öz anneleri, kızları, kız kardeşleri ve babalarının kızlarıyla evlenmeyi yasaklamalarıdır.⁵⁹² Ayrıca Oğuzlar, Bulgarlar ve Uygurların örtünmeye dikkat etmemelerine rağmen, zina konusunda hassas davranarak bu

⁵⁸⁸ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 212.

⁵⁸⁹ Süryani Patrik Mihail Vekainamesi, 11; Özaydın, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, s. 458; Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 73.

⁵⁹⁰ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 88; ilgili ayetler için bkz. Bakara, 2/178, İsra, 17/33.

⁵⁹¹ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 63, 89; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 267; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 80; benzerlik bulunan ayetler için bkz. Nisâ, 4/92-93.

⁵⁹² Nisâ, 4/22-23.

cürmü işleyenleri öldürmeleri⁵⁹³ de İslâm ceza hukukunu anımsatan bir diğer uygulamadır. Burada dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de suç olarak kabul edilen fiillerin benzer olması gibi bunlara takdir edilen cezaî müeyyidelerin de İslâm ile paralellik arz etmesidir ki bu durum kaynaklara şu şekilde yansımıştır:⁵⁹⁴

Bir kişi bâkire ile zina yaparsa ona 300 sopa vururlar. Ondan bir kısarak, gümüş bir kadeh, 50 deve ceza alırlar. Bir kimse evli bir kadınla zina yaparsa her ikisini hükümdarın kapısına getirirler. Hükümdarın emri üzerine, her ikisine 300'er sopa vururlar. Adama yeni keçeden döşeli bir hânkâh yaptırıp kadının kocasına verirler. Sonra, zina yapan kadını zina yapan adama verirler. Eğer zina eden adamın imkânı varsa, zina yaptığı kadının kocasına bir kadın bulup mihrini de vermesini şart koşarlar. Zina yapan adam fakirse 300 sopa attıktan sonra onu serbest bırakırlar.

Burada tıpkı Nur Sûresi 3. ayette olduğu gibi zina eden erkek ve kadınların birbirlerine yaraşır görünmesi, Kur'an hükümleriyle Türk törelerinin uygunluğundan başka bir şey değildir. Türk din ve kültürü ile İslâm ahlâkı ve ceza hukuku arasındaki benzerlikler bunlarla sınırlı da değildir. Uygurlar, Oğuzlar ve Bulgarların hırsızlık yapanları cezalandırmaları⁵⁹⁵ da bir diğer ortak uygulamadır. Gerdizî Uygurlarda hırsıza yapılan muameleyi şu şekilde anlatır:⁵⁹⁶

Toquz-Guz Hakanı'nın dokuz veziri vardır. Bunlar bir kişiyi hırsızlık töhmetiyle yakalarlarsa ayaklarını bağlarlar, kollarını da boynuna bağlarlar. Her uyluğuna 200 adet sopa vururlar. 100 sopa da sırtına vururlar. Onu pazar yerinde dolaştırırlar. Sonra, her iki elini ve kulaklarını keserler, gözlerini çıkarırlar. Dellal "Herkes buna baksın, bunun yaptığını yapmasın." diye bağırır.

Burada da hırsızın elinin kesilmesini emreden Maide suresi 38.⁵⁹⁷ ayeti anımsatan bir tecziye söz konusudur. Ayrıca Uygurların içki içmeyi yasakladığı⁵⁹⁸ da aktarılmıştır. İki grubun inançları arasında birtakım benzerliklerin bulunması din değiştirme için doğrudan bir gerekçe olmasa da geçiş sürecini kolaylaştırdığı açıktır. Zira Câhız ve Süryânî Mihail de bu duruma işaret etmektedir.⁵⁹⁹ Bununla birlikte Türklerin büyük kısmında aldatma, ikiyüzlülük, hilekârlık gibi İslâm'da yerilen huylarının pek bulunmaması göz ardı edilmemesi gereken bir hususlardır. Kültürel benzerliğin din değişimine etkisi konusunda üzerinde durulması gereken hususlardan

⁵⁹³ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, ss. 88-89; *Karabalsagun Yazıtı*, sosyalbilgiler.gen.tr, (06.04.2017).

⁵⁹⁴ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 89; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 267; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 80; Zinayı yasaklayan ayetler için bkz. Nur, 24/2-3.

⁵⁹⁵ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 89.

⁵⁹⁶ Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 267; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 80.

⁵⁹⁷ "Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah'tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir." Maide 5/38.

⁵⁹⁸ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 89; *Karabalsagun Yazıtı*, (06.04.2017).

⁵⁹⁹ Câhız, *Fezâilü'l-Etrâk*, s. 77; Süryani Patrik Mihail Vekainamesi, s. 11.

biri de Sâsânî halkının İslâm'a girmesidir. Çünkü onlar da Türklerin İslâmlaşması konusunda etkin olmuşlardır. Nitekim İstahrî, gördüğü hemen her şehirde Farslı Müslüman tüccarlara rastladığını, onların iffet ve istikamet sahibi, hadis ehli insanlar olarak, yaşadıkları şehrin en gözde şahsiyetleri olduklarını belirtmiştir.⁶⁰⁰ Dolayısıyla Türklerin İslâm'a girişleri Fars topraklarında gelişen İslâm medeniyetiyle yakından ilişkilidir. Ayrıca Türkler, Batıya yaptıkları göçlerle daha İslâm gelmeden önce, Fars halkıyla karışık yaşamaları ya da onlara komşu olmaları nedeniyle birbirlerinin dillerini anlayabilmişlerdir. İran bölgesinde yaşayan inanç ve kültürlere aşina olmuşlar, hatta kısmen de olsa Zerdüştlüğe inanmışlardır.⁶⁰¹ Bu bağlamda Mecusilik ve İslâm arasında da esas itibarıyla birçok benzerlik kurulabilmiştir.⁶⁰² Örneğin Ahuramazda ve Ahriman ile Allah ve İblis yani iyilik ve kötülüğün temsili, dünyanın 6 aşamada yaratılışı, melek ve şeytan inancı, yeniden dirilme, cennet ve cehennem gibi ortak esaslar,⁶⁰³ Mecusilikten İslâm'a ve Kur'an'a geçişi kolaylaştıran etkenler olmuştur. Hatta günlük ibadetlerde dahi birtakım benzerlikler bulmak mümkün olmuş ve İslâm'ı benimseyenler daha önce kendilerine Avesta'da emredildiği⁶⁰⁴ gibi beş vakit namazla mükellef tutulmuşlardır. Bu benzerliklerin etkisiyle Fars toplumunu Müslüman olmaya götüren etkenler aynı zamanda bu topraklarda birlikte yaşadıkları Türklerin de İslâmlaşmasına olumlu etki etmiştir.

3.2.2. Diplomatik Etkenler

Türklerin Müslüman olmasıyla sonuçlanan sürece bakıldığında iktisadî ve kültürel etkenlerle birlikte yaşanan siyasî gelişmelerin de rol oynadığı görülür. Bunun örneklerini ilk dönemlerden itibaren görmek mümkündür. Emevîler her ne kadar Arap olmayan Müslümanlara ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapmış olsalar da hâkimiyetlerini pekiştirebilmek için yerel idarecileri kendi saflarına çekerek fethettikleri şehirlere idareci yapmaktan geri durmamışlardır. Belh, Huttal, Fergana ve Türgiş gibi bölgelerde bunun örneklerini sergilemişlerdir. Onlar, Türk liderlerin

⁶⁰⁰ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 139.

⁶⁰¹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 137; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 354, 373; Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2014, s. 62.

⁶⁰² Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 559; Zerdüşlük, tapılacak varlık olarak kabul edilen Ahura Mazda'nın kâinatı yaratması, sonsuz kudret sahibi ve kusursuz olması gibi özellikleriyle, İslâm'daki Allah inancına yakın bir özellik taşımaktadır. Avesta, "Tanrılar ve Kutsal Varlıklar"; bkz, Marietta Stepaniants, "Zerdüştlüğün İslâm'la Karşılaşması", çev. Cahid Kara, *İslâmî Araştırmalar*, 23/2, İstanbul 2012, s. 91.

⁶⁰³ Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, s. 211.

⁶⁰⁴ İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 297.

İslâm'a girmesiyle siyaseten güçlenerek Asya topraklarında hâkimiyetlerini pekiştirmişlerdir. Hanların Emevî egemenliğine boyun eğmesi de halkın Müslüman olmasının önündeki siyasî engelleri kaldırmıştır. İdarecilerin Müslümanlardan yana tavır koyması halkın devlete olan bağlarını tahkim etmiştir.⁶⁰⁵

Türklerin İslâmlaşması konusunda diplomatik ilişkilerin de büyük rolü olmuştur. Nitekim Kuteybe b. Müslim'in girişimleriyle Buhara Meliki Tuğşad Müslüman olmuş ve onu takiben aristokrat kesim İslâm'a girmiştir. Brockelman onun Müslüman olmasının önemini, "Bu genç Türk'ün ihtidasıyla birlikte İslâmiyet, Buhara'da kuvvetli bir şekilde yerleşmiştir"⁶⁰⁶ şeklindeki sözleriyle özetlemiştir. Benzer şekilde Nizek Tarhan'ın⁶⁰⁷ Emevî komutanı Mervan ile yaptığı savaşlardan sonra onun telkiniyle Hazar Hakan'ı Hanuka Müslüman olmuş, onları takiben başta hakan aileleri olmak üzere Hazar hanedanlığının aristokrat kesiminden ve halktan İslâm'a girenler olmuştur.⁶⁰⁸

Halkın yöneticileri takip ederek din değiştirmesi İslâm'ın yayılması konusunda siyasî yönelimleri önemli hale getirmektedir. Nitekim Cürcân ve Dihistan hükümdarı Sul Tekin, dinî arayışları sonucu Süleyman b. Abdülmelik döneminde Medîne'ye giderek Hz. Peygamber'in kabri başında Müslüman olmuş ve ülkesine geri döndüğünde ailesi ve yakınlarıyla birlikte Cürcân Türklerinin büyük bir kısmı da İslâm'ı benimsemiştir.⁶⁰⁹ Türklerin liderlerini takip etme eğiliminde olduklarını fark eden Emevîler, İslâm'ı yaymak için Türk idarecilerini İslâm'a kazandırmaya çalışmışlardır. Bunun için de Hz. Peygamber'in İslâm'a tebliğ mektuplarında olduğu gibi onlar da Türk hakanlarına İslâm'a davet için elçiler göndermişlerdir. Bu şekilde Ömer b. Abdülaziz'in mektubuyla Soğd hakanı Akşit Oğuz Bek (Ğuzek)⁶¹⁰

⁶⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, s. 396; Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, s. 284; Lıgeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 128; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi I*, ss. 157-159; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 75; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 30; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 89.

⁶⁰⁶ Narşahî, *Tarihi Buhâra*, s. 24; Kitapçı, *Oğuz Han İlk Türk Hükümdarlar ve Hakanları Nasıl Müslüman Oldu*, s. 116; Brockelman, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 75.

⁶⁰⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, C. I, s. 286; Kitapçı, *Oğuz Han İlk Türk Hükümdarlar ve Hakanları Nasıl Müslüman Oldu*, s. 33; Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, s. 203.

⁶⁰⁸ Ebû Muhammed Ahmed İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, thk. Süheyl Zekkâr, C. III, Beyrût 1992, s. 254; Kitapçı, *Oğuz Han İlk Türk Hükümdar ve Hakanları Nasıl Müslüman Oldu*, s. 303.

⁶⁰⁹ Ebu'l-Kasım Hamza b. Yusuf b. İbrahim el-Cürcanî es-Sehmî, *Târîhu Cürcân*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 2012, s. 9, 194; Kitapçı, *Oğuz Han İlk Türk Hükümdarlar ve Hakanları Nasıl Müslüman Oldu*, s. 134; Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, s. 198; Çapar, "Ticaret, İslâmiyet ve Türkler", s. 215.

⁶¹⁰ Taberî, *Târîh*, C. VII, s. 64; Esin, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, s. 146. Kitapçı, *Oğuz Han İlk Türk Hükümdarlar ve Hakanlar Nasıl Müslüman Oldu*, s. 160

Müslüman olmuştur. Hişam b. Abdülmelik'in gönderdiği elçi ile Dokuz Oğuz hükümdarı arasında geçen şu diyalog davet mektuplarının içeriği hakkında malumat vermektedir.⁶¹¹

... Hükümdarın yanına girdim. Bir eğer imal ediyordu. Beni görünce, tercümana “bu kim” dedi. O da “Arap hükümdarının elçisi” dedi. Hükümdar, “şu benim hizmetkârım olan ha” dedi. Tercüman “evet” dedi. Hükümdar beni eti bol, ekmeği az bir evde misafir etti. Sonra yanına çağırdı. Bana, “maksadın ne” diye sordu. Ona nazik davranıp, “Efendim sana nasihat etmek istiyor. Seni sapık buluyor. İslâm dinine girmeni arzu ediyor” dedim. “İslâm nedir” dedi. Ona İslâm'ın şartlarını, haramlarını, mubahlarını, farzlarını ve ibadet şekillerini anlattım...

Elçiler vasıtasıyla İslâm'a davet edilen Türklerden ve tebaalarından hatırı sayılır sayıda insan İslâm'a girmiştir. Arap-Türk ilişkileri Talas Savaşı'yla birlikte anlaşma ve dostluk evresine dönüşmüştür. Böylece İslâm'ı barış ortamında tanıma fırsatı bulan Türkler, siyaseten Müslümanlarla yakınlaşmışlardır. Çinlilerin, Batı Türkistan ve Mâverâünnehir'i terk etmesiyle burada Türk-İslâm medeniyetinin ilk nüveleri filizlenmiş⁶¹² ve bu savaşla elde edilen topraklar, Müslümanlar için doğal sınır olmuştur. Çinlilerin Türkistan emellerinden vazgeçmek zorunda kalmalarıyla doğan boşluğu önce Soğd tüccarlarını içlerine alan sonra da onların yerine geçip ticareti ele geçirerek Müslümanlara komşu olan Uygurlar doldurmuştur. Böylece gelişen siyasî ilişkiler, İslâmlaşmanın önündeki engelleri kaldıran bir rol oynamıştır.

Örneklerde görüldüğü gibi siyasî gerekçeler, kısmen de olsa dinlerin yayılmasına etki eden unsurlar arasında yer almıştır. Öte yandan toplumların hayatına doğrudan etki eden ekonomik durumlar da din tercihinde daima etkili bir faktör olmuştur. Bu nedenle ekonomik etkenlere değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Zira ticaret ekonomiyile alakalı bir iş kolu olduğu için konumuz açısından da ayrıca ehemmiyet arz etmektedir.

3.2.3. Ekonomik Etkenler

Ekonomi, dinlerin yayılmasına etki eden unsurlardan biri olmuştur. Hatta iktisadî kaygıların birey ve toplum hayatını derinden etkilemesi nedeniyle dinlerin ortaya çıkıp yayılışı, ekonomik aktivitelerin yedeğinde hareket eden olgular şeklinde de değerlendirilebilir. Dolayısıyla ticaret ve diğer iktisadî faaliyetler, milletlerin din

⁶¹¹ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, ss. 634-635; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, s. 136; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 135.

⁶¹² Hakkı Dursun Yıldız, *Makaleler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2007, ss. 109-124.

tercihlerinde önemli olmuştur. Bu bağlamda Müslümanların Orta Asya ticaretini ele geçirmeleri, mal kazanma hırsından çok daha fazla anlam ifade etmiştir. Gelişmelere bakıldığında yoğun fetih hareketleri sonucu Orta Asya’da oluşan ortak pazarın Müslümanlarla diğer kesimler arasında, savaşların dahi engelleyemediği güçlü ve daimî ilişkiler kurulmasını sağladığı görülür. Malî kaygıların önemini fark eden Müslümanlar, ele geçirdikleri ülkelerin ekonomisine zarar vermedikleri gibi bölgenin kalkınmasına da katkı sağlamışlardır.

İslâmiyetin getirdiği nizam ve yeni ekonomik gelişmeler, bağlı milletlerin iktisadî durumlarının iyileşmesine vesile olmuş ve buna paralel olarak yeni İslâmlaşmalar gerçekleşmiştir. Çünkü İslâm’la birlikte çarşı-pazara ve imalat sektörüne gelen yeni düzen, idarî ve siyasî yetkinin el değiştirmesi ve kurulan ekonomik yapı, bu yapıyı getiren din ilerlerken rakiplerinin de gerilemesine yol açmıştır. Eşitlik yanlısı uygulamalarla İslâm kardeşliğinin ekonomik kazanca ve kârın paylaşılmasına vesile olması insanların İslâm’a ilgi duymasına neden olmuştur.⁶¹³ Öyle ki göçebe Türkler, güçlü Müslüman devletlerin İpek Yolu’nda denetimi ele geçirmesi, oluşan siyasî istikrar ve Türk ordularının muhafazası altında işleyen ticaretin⁶¹⁴ getirdiği zenginlik ve refahtan pay almak için yol üstündeki köy ve şehirlere yerleşmişlerdir.

Ticarî istek göstererek şehirlere yaklaşan grupların dinlerden etkilenme oranı da yükselmiştir. Çünkü maddî kazanç elde etme isteği, katı dinî tutumlardan tavizlere sebebiyet vermiştir. Bunun açık bir örneğini Kuteybe b. Müslim’in Buhara’da Cuma namazına gelenlere para dağıtmasına halkın gösterdiği ilgide görmek mümkündür. Fakir halk, verilen iki dirhemi almak için camiye giderek⁶¹⁵ Müslüman ibadetlerini fiilen tecrübe etmiştir. Bu şekilde İslâm’ı seçenlerin olması, Müslümanlara da fikir vermiş ve zor kullanarak istediği başarıyı elde edemeyen Kuteybe b. Müslim, baskı ve şiddet yerine iktisadî ve kültürel aktivitelere ağırlık vermiştir.

Ekonomik gerekçelerin dinin yayılması konusundaki etkisi İslâm’a davet mektupları gönderen Emevî halifelerinin aldığı yanıtlara yansımıştır. Göçebe hayat süren Dokuz Oğuz hükümdarının Hişâm b. Abdülmelik’in gönderdiği elçiye verdiği

⁶¹³ Hamilton Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and The West*, Oxford Universty Press, London 1960, ss. 211-212; İzzetî, *İslam’ın Yayılış Tarihine Giriş*, ss. 285-287, ss. 289-291.

⁶¹⁴ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 374.

⁶¹⁵ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 76; Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 63; Kitapçı, *Orta Asya’da İslâmiyet’in Yayılışı*, ss. 109-110, 126.

cevap, Türklerin İslâm hakkındaki kanaatlerinde ekonomik kaygıların yerini göstermektedir. Davet mektubu ulaştığında Türk hükümdar, elçiyi götürdüğü bir tepenin etrafına yüz bin kişilik ordusunu toplamış ve tercümana: "...Bu elçiye söyle! Efendisine, Bunların arasında hacamatçı (tabip), ayakkabıcı, terzi bulunmadığını söylesin. Bunlar Müslüman olup Müslümanlığın şartlarını yerine getirirlerse nereden yiyip içecekler?"⁶¹⁶ diyerek ekonomik kaygısını ortaya koymuştur.

Geçimlerini çoğunlukla yağmacılıkla temin eden göçebe Türkler, İslâm hakkında yeterince bilgi sahibi olamadıklarından ya da yanlış bilgilendirildiklerinden olsa gerek önce İslâm'a karşı mukavemet göstermişler sonraki süreçte savaşların bitip İslâm medeniyetinin zenginlik ve ihtişamını gördüklerinde ise ön yargıları kırılmış ve İslâm'a girmeye başlamışlardır. Hişâm b. Abdülmelik'in İslâm'a davet ettiği Su-lu Kağan'ın (ö. 738), mevalî politikasının etkisinde kalarak Müslüman olması durumunda halkının iktisadî sıkıntıya girebileceği düşüncesiyle halifenin teklifine olumsuz yanıt vermesi⁶¹⁷ buna örnek gösterilebilir.

Diplomatik ilişkilerde görülen bu kaygının benzeri Müslüman egemenliği altında yaşayan halk üzerinde de görülmüştür. İslâm'ı seçenlerden cizyenin kaldırılması İslâm'a olan ilgiyi artırmış ve Müslüman halk, şehirlerinde İslâm'a girenlere her türlü ikramda bulunarak gösterişli ihtida törenleri yapmıştır. Türklerden sırf cizyeden muaf olmak için bizzat valilere müracaat ederek İslâm'ı seçenler olmuştur.⁶¹⁸ Bu durum aynı zamanda eşit haklara sahip olma ve daha fazla ekonomik rahatlık elde etme isteğinin bir sonucudur.

Emevîler döneminde başlayan ekonomiyi kullanarak İslâm'ı yayma çalışmaları uzun zaman devam etmiştir. Örneğin Abbâsî halifesi Me'mûn (ö. 218/833), elçileri aracılığıyla Türk kabilelerinin önde gelenlerine İslâm'a tebliğ mektupları göndermiş, onları hilafet merkezine davet edip gösterişli hediyeler ve çeşitli mükâfatlar dağıtarak İslâm'a girmelerini sağlamaya çalışmıştır. Yine Fergana halkından arzu edenleri divana kaydettirip maaş bağlayarak Müslümanlığı kabul etmelerine katkıda bulunmuştur. Aynı yöntem, Mu'tasım zamanında da titizlikle devam ettirilmiş,

⁶¹⁶ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, ss. 634-635; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, s. 136; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 135.

⁶¹⁷ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, s. 161; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 7; Usta, "Türklerin İslamlaşması Üzerine Bir Tetkik", s. 19.

⁶¹⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 489; Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, s. 228; İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 289, 305, 307.

Türklere barış ve hediyeler vaat edilerek⁶¹⁹ Müslüman olmaları için ikna edilmeye gayret edilmiştir. Benzer şekilde İslâm'ı yaymak için büyük bir çaba sarf eden Sâ mânîler cihatla dini yaymaya çalıştıkları gibi her biri ilim merkezi olan Mâverâünnehir şehirlerinde medreseler açmışlar, hadis eğitimini teşvik ettikleri gibi camiye gelenlere de bol bol para vererek⁶²⁰ dini yaymaya çalışmışlardır. Görüldüğü gibi Müslümanlar, Türklerin fakir ve eğitimden uzak kalmalarından istifade ederek onların bu zafiyetini etkili bir şekilde kullanmışlardır. Gittikleri yerlerde azınlık konumunda olsalar da ticaret sayesinde yerli halktan daha müreffeh ve zengin bir yaşam sürerek⁶²¹ Türklere İslâm'ın madden ve manen cazip bir yaşam takdim ettiği izlenimini bırakmışlardır.

Türklerin Müslüman olmasında kıta ekonomisine yön veren İpek Yolu'nun Türk topraklarından geçmesinin büyük etkisi vardır. Çünkü Müslüman tüccarların çok sık kullandığı bu yolun egemeni olan Türklerin İslâmiyet'e kısa zamanda uyum sağlamaları, taraflar arasında gerçekleşen yoğun ticarî ilişkilerin bir sonucudur. Türklerin İslâm dünyası ve Çin arasındaki ticaret kervanlarının refakatçisi ve muhafızı rolünü üstlenmeleri sayesinde göçebe ve yerleşik Türk toplumlarıyla iletişim kurulmuş ve İpek Yolu etrafında olduğu gibi Çin'in Kuzey bölgelerinde de Müslüman topluluklar teşekkül etmiştir.⁶²² Kıta genelinde ekonomik şartlar nedeniyle ticaret yolları üzerinde bir nüfus yoğunluğu oluşmuştur. Bu sayede yol üzerinde büyük şehirler kurulmuştur. Birbirleriyle sürekli iletişim ve etkileşim halinde olan şehirler, Orta Asya ticaret yollarında farklı kültürlerin karşılaşmasını sağlamış ve Orta Çağ'da tarihte ilk defa ortak bir dünya kültür ve medeniyeti teşekkül etmiştir. Ticaret ve seyahat nedeniyle şehirlere uğrayan yolcular, maddî ve manevî ihtiyaçlarını giderebilmek için konakladıkları bu şehirlerde kültürel etkileşimin baş aktörü olmuşlardır. Bu nedenle Mısır ve Orta Asya arasında inşa edilen kültür, ticaretin bir ürünü olarak da değerlendirilebilir.⁶²³ Çünkü ticaret, farklı birikimleri taşımış ve yeni sentezlerin ortaya çıkmasına aracılık etmiştir.

⁶¹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, ss. 604-606; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 14; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 125.

⁶²⁰ Frankopan, *İpek Yolu*, s. 118.

⁶²¹ İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 294.

⁶²² Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, s. 51.

⁶²³ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, C. II, s. 84, ss. 90-91; Uhlig, *İpek Yolu*, s. 370.

Gelişen bu kültürün temel saiki İslâm olmuş ve ekonomik terakki ile dinin yayılması paralellik arz etmiştir. Ayrıca tüccar sûfiler de muhtaçlara maddî yardımda bulunarak onların İslâm'a yönelmelerini sağlamışlardır. Örneğin tüccarlar üzerinde büyük ağırlığı olan sûfilerden Ebû İshâk Kâzerûnî'nin (ö. 426/1035) müritlerinden olup ticaretle meşgul olan Şeyh Ahmed İbn Alî, Şehrûz İbn Hurbâm isimli bir gayrimüslimin idareye olan yüz dinarlık borcunu ödemiştir. Bu hadiseden etkilenen İbn Hurbâm şeyhin huzuruna gelerek Müslüman olmuştur.⁶²⁴ Bu, İslâm'ın yayılmasında takip edilen yöntemlerden biri olan maddî unsurların kullanımını gösteren misallerden biridir. Cömertlikleriyle maruf Kâzerûnî müritlerinin ticaretle içli dışlı oldukları bilinen bir husustur. Onların ticaret yaparken ulaştıkları kesimlere dinlerini tanıtmada ekonominin cazibesinden istifade etmiş olmaları tahmin edilebilir bir durumdur. Netice olarak denilebilir ki birçok toplum gibi Türklerin dinî tercihleri ekonomik ilişkilerden bağımsız değildir.

3.2.4. Müslüman Tüccarların Mülk Edinmeleri

Müslüman tüccarlarla yerel halk arasındaki münasebetler konusunda unutulmaması gereken konulardan biri de Müslümanların gittikleri yerlerde mülk edinmek suretiyle oraya iyice yerleşerek işveren konumuna yükselmeleridir. Çalıştırmak durumunda kaldıkları işçiler üzerinde tahakküm kurma imkânı sağlayan bu husus, Müslümanların etkinliğini artırmıştır. Aynı zamanda bostan ve çiftlikler satın alarak toprak sahibi de olmuşlardır. Örneğin Yezîd b. Mühelleb, evinin yanında bir bostan edinmiştir. Daha sonra Kuteybe b. Müslim orayı develere tahsis etmiştir.⁶²⁵ Müslümanların edindiği mülklerin değeri oldukça yüksektir. Abbâsî valilerinin Orta Asya'daki yoğun kazançtan aldıkları pay neticesinde biriktirdiği servet, durum tespiti yapma konusunda ışık tutmaktadır. Buna göre hukuksuz uygulamaları nedeniyle halkın isyan etmesine sebebiyet veren ve Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809) tarafından görevden azledilen vali Ali b. İsbâ b. Mâhan'ın (ö. 195/811), 80 milyon dirhem parası ve 150 bin deveden mürekkep serveti müsadere edilmiştir.⁶²⁶ İdarecilerin bu denli zenginleştiği bir ortamda tüccarlar da onlardan geri kalmamıştır.

⁶²⁴ Şevkî Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, haz. Fatih Bayram, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2016, s. 124.

⁶²⁵ Ebû Muhammed b. Abdullah b. Müslim b. Kuteybe el-Dineverî, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, el-Hey'etü'l-Mısıriyye el-Ümmetü li'l-Kütüb, Kâhire 1992, s. 576; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 172; Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, s. 354.

⁶²⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, C. III, ss. 5-6.

Sefernâme’de Müslümanların Türk topraklarında mülk edinmeleri hâdisesi şöyle anlatılır: “Araplarla Horasan ve Mâverâünnehir arasında yoğun ticarî seferler yapıyordu. Abbâsî halifeleri Horasan, Mâverâünnehir ve Irak’ta mülkiyeti Mekke’ye ait olan, bir kısmı harap olmuş bir kısmı da ahali tarafından satın alınarak özel mülk hâline getirilmiş evler ve su kuyuları yaptırmışlardır.”⁶²⁷ Bahse konu mülkler gibi altyapı tedbirleri kara ve deniz ticaretini geliştirdiği gibi aynı zamanda Müslümanların da buralarda kalıcı bir egemenlik kurarak Türklere yakınlaşmalarını sağlamıştır.

Ticarette elde ettikleri büyük servetin bir kısmıyla toprak satın alan Müslüman tüccarlar, yeni toprak sahipleri olarak bir çeşit feodal sistem tesis etmişlerdir.⁶²⁸ Böylece birer toprak ve köy ağası hâline gelerek etki alanlarını genişletmişlerdir. Ordu mensuplarının da toprak devşirmesiyle birlikte zor durumda kalan köylüler ticarete ve büyük şehirlere daha bağımlı hâle gelmişlerdir. Ya köylerini terk etmişler ya da borçlarını ödeyebilmek için kendi topraklarında ücret karşılığı çalışmaya mecbur kalarak Müslüman tahakkümü altına girmek durumunda kalmışlardır.⁶²⁹ Dolayısıyla Müslüman tüccar ve toprak sahiplerinin yanında çalışan yerli halk, çoğu zaman içinde bulundukları zorlu şartlar nedeniyle gönüllü olarak İslâm’ı tercih etmişlerdir.⁶³⁰

Taraflar arasındaki ilişkiyi diğer bir ifadeyle belirtmek gerekirse Müslüman tüccarların satın aldıkları toprağın işlenmesinde çalışacak işçi bulma sorunu, onları ziraat tecrübesi olan yerli halkla ortak iş yapmaya sevk etmiştir. Böylece bir yandan halkın kültürünü şekillendirirken diğer yandan da ziraatta söz sahibi olarak ekonomideki etkinliklerini artırmışlardır. Merkezinde tüccarların yer aldığı bu sistem, emek-sermaye işbirliğinin işleyişi hakkında bilgi vermektedir.

3.3. Ticarî İlişkiler Esnasında Vuku Bulan Tasavvufî Etkileşim

Türklerin İslâm’a giriş sürecinde aktif olan Müslüman tüccarların beslendiği temel kaynaklardan biri İslâm tasavvufudur. Onların bir kısmı bağımsız bir şekilde

⁶²⁷ Ebû Muînüddin Nâsır Hüsrev el-Hakîm el-Kabâdiyânî el-Mervezî, *Sefernâme*, thk. Yahyâ el-Huşâb, Dâru’l-Kitâbi’l-Cedîd, Beyrût 1983, s. 123.

⁶²⁸ Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 56, 87.

⁶²⁹ Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, ss. 131-132.

⁶³⁰ A. Fuat Arsan, *18. Yüzyıl Sonu 19. Yüzyıl Çin’de Genel Durum ve Yünnan Müslüman Ayaklanmaları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990, s. 85; Kaçaranoğlu, *Çin ve Doğu Türkistan’da İslâm’ın Yayılışı* s. 42.

ticaret yaparken bir kısmı da dinî/tasavvufî gruplarla dayanışma içerisinde olmuşlardır. Gönül bağı kurdukları gruplar onları keyfi uygulamalardan sakındırması ve ticaretten döndüklerinde tarikat şeyhine giderek alışveriş esnasında yaptıkları kusurlu hareketleri nedeniyle hissettikleri nedameti arz etmişlerdir.⁶³¹ Böylece iç dünyalarında bir otokontrol sistemi geliştirip hesap verme duygusuyla davranarak yanlışla düşmekten olabildiğince kaçınmışlardır. Yine bağlı bulundukları şeyhlerin tavsiyesiyle inançlarını başkalarıyla paylaşmak için alışveriş yaptıkları insanları İslâm'a davet etmişlerdir. Bu sayede ticaret, sadece bir mal ve bedel takası olmaktan çıkıp manevî-beşerî duyguların tatmin edildiği bir ameliye hâline gelmiştir. Bunun için tüccar ve sûfiler, gittikleri yerlerde cami ve hankâhlar açarak ya da doğrudan halkın arasına karışarak dinlerini coşkuyla yaşamaya çalışmışlar ve İslâm'ı tıpkı Afrika, Güneydoğu Asya ve Hint alt kıtası gibi Orta Asya topraklarına da götürmüşlerdir.⁶³² İslâm'ın yayılması konusunda tüccarların ortağı olarak kabul edilebilecek olan sûfiler,⁶³³ orduları takiben fethedilen yerlere giderek ya da uluslararası ticaret yolları boyunca İslâm'ı yaymaya çalışmışlardır.

Üzerinde durulması gereken hususlardan biri de sûfilerin tüccarları derinden etkilemiş olmaları ve onların sıkıntı anında şeyhlerin himmetinden istifade etme çabalarıdır. Özellikle deniz ticareti yapanlar, denizlerin pîri olarak nam salan Ebû İshak Kâzerûnî'ye ve onun manevî desteğine büyük bağlılık hissetmişlerdir. Denizde bir fırtına ya da başka bir sıkıntıyla yüz yüze geldiklerinde onun dergâhına adaklar adanmışlar ve salimen karaya ulaştıklarında adaklarını yerine getirmişlerdir.⁶³⁴ Tüccarların tarikat mensubu olmanın manevî desteği ve özgüveni ile seyahat ederken herhangi bir yanlışla düşmeleri durumunda gruptan dışlanma ya da ceza görme gibi endişeler taşımaları, onları tarikat önderinin talepleri doğrultusunda hareket etmeye sevk etmiştir. Böylece alışveriş sahalarında çok sayıda tarikat ehli tüccar, dine hizmet faaliyeti yürütmüştür. Alışveriş alanlarında örgü işiyle geçinen ve ticarete katılan Bişr el-Hâfî (ö. 227/841) gibi önde gelen sûfilerin yaşamlarından ve gösterdikleri kerametlerden etkilenecek tevbe edip tasavvufa yönelen tüccarlar da olmuştur.⁶³⁵ Bu

⁶³¹ İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, C. I, s. 355.

⁶³² Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 223.

⁶³³ Robinson, "Bilgi, Bilgi İletimi ve Müslüman Toplulukların Oluşumu", *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*, ed. Francis Robinson, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 308.

⁶³⁴ İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, C. IV, s. 135.

⁶³⁵ İbn Kudâme, *Kitâbü't-Tevvâbîn*, s. 215; Mustafa Kara, *Dervişin Hayatı Sûfinin Kelamı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 396.

durum mutasavvıfların tüccarlar üzerinde büyük tesirleri bulunduğunu gösterir. Ayrıca Türklerin İslâm'a girişinde Mâverâünnehir'de gelişen ilmî faaliyetlerin de etkisi olmuştur. Çünkü medreselerden mezun olduktan sonra kervanlara katılarak ticaret yapan mutasavvıflar,⁶³⁶ İslâm'ı hoş bir eda ile anlatmışlardır.

3.4. Türklerin İslâmlaşmasında Rol Oynayan Önemli Ticarî Merkezler

İşlek ticaret yolları üzerinde yer alan İslâm şehirleri, dinî, siyasî, askerî, sosyal ve kültürel ilişkilerle farklı toplumların karşılaşmasına tanıklık eden gösterişli mekânlar hâline gelip İslâmlaşmanın yakından tecrübe edildiği yerler olarak dikkat çekmiştir. Bina edilen cami, tekke, han, ribât, kervansaray gibi güzellik ve zarafetiyle gösterişli mimari eserler,⁶³⁷ devletin ve medeniyetin gücünün simgesi olmuştur. Bu şehirlerin etrafında konuşlanan göçebe toplumlar, merkezlere yaptıkları yağma akınları esnasında şehirlerin maddî kazançlarını ele geçirdikleri gibi kültür ve geleneklerini de benimsemek durumunda kalmışlar sonra da bu kültürün koruyucusu ve dağıtıcısı olmuşlardır. Ayrıca şehirlerde ekonomi fetihlerle birlikte tüccarların hâkimiyetine girmiştir.⁶³⁸ İslâm toplumlarında kent yaşamı esas alınsa da göçebe kültürün birikimleri yok sayılmayıp kentlerin zenginliğine katılmıştır.

Kırsalda yaşayan göçebelerin şehir ekonomisine katkıları hayati öneme sahip olmuştur. Gıda maddeleri, üretimde kullanılan hammaddeler ve yakıt, uzaklardan getirilmekle birlikte üretim ve dağıtımın şehirlerde yapılmış olması, kent pazarlarını dışarıdan gelen tüccarlar, çevre köy ve kasabalardan gelen çiftçiler ve diğer insanlar için bir tanışma mekânı hâline getirmiştir.⁶³⁹ Üstelik Orta Asya fetih girişimlerinin başlamasından itibaren geçen yaklaşık elli yıllık süre içinde yeni şehirlerin kurulmasıyla iktisadî ve siyasî güç, yeni halklara ve yeni topraklara doğru genişlemiş böylece Araplarla diğer toplumların etkileşimi hızlanmıştır. Mevâlî, yeni mühtediler olarak askerî kadrolarda istihdam edilirken Arap unsur da çoğunlukla arazi sahibi, ilmiye sınıfı, tüccar ve yerleşik halk olarak toplumda kendine yer edinmiştir. Böylece eskiden beri süregelen Arap kabile yapılanması zayıflamış, Araplarla mevâlînin kaynaşmasından türeyen yeni bir halk ortaya çıkmış, gruplar arasında etkileşim artmış ve iş bölümü kuvvetlenmiştir.

⁶³⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. IV, s. 314; *Bilge Kağan Yazıtı*, Doğu, ss. 2-12.

⁶³⁷ Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 441, 486.

⁶³⁸ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 570; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 170.

⁶³⁹ Chaudhuri, "Müslüman Toplamların Ekonomisi", s. 202.

Oluşan düzende toplum yapılanmaları Hz. Peygamber'in soyundan gelenlerle karizmatik vaiz, sûfî, âlim ve hafızlar etrafında şekillenmiş⁶⁴⁰ ve dinî yapılanmalar etkinliklerini artırarak toplumu İslâm kültürüyle yoğurmuştur. Dışarıdan gelenler de her şeyiyle İslâm'ı yansıtan özgün şehirlerle yüz yüze gelmişlerdir. Hatta birer ilim ve kültür merkezi hâline gelen şehirlerde ticaret için gelip İslâm kültürünü teneffüs ederek kendilerini ilme adayan ve önemli mertebelere ulaşan Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-İsfahânî/İbn Mencûye (ö. 428/1036) gibi tüccarlar bulunmuştur. Bunun gibi çok sayıda tüccar Müslüman şehirlerine gelerek İslâm'ın etkisine kapılmıştır. Fethedilen ve yeni kurulan şehirlerde yaşayan ve önceki hayatlarındaki toplumsal sınıflardan muzdarip olan bazı Asya halkları eşitlikçi ve özgürlükçü bir yaşam sunan İslâm'ı çekici bulmuşlardır.⁶⁴¹ Ticaret vesilesiyle İslâm'ı seçen bu tüccarlar Orta Asya'da birçok şehri ziyaret etmişler ve gittikleri yerlerde de tebliğ yapmışlardır.

Şehirlerin hızla İslâm'a girmesi, özellikle ekonomik açıdan buralarla bağlantısı bulunan bozkır halkları arasında İslâm'ın yayılmasını sağlamıştır. Ayrıca bozkırın zor şartlarında yaşayan göçebeler, ister istemez ekonomik açıdan birer refah merkezi hâline gelen şehirlere akın etmişler⁶⁴² ve İslâm'ın kapsama alanına yaklaşmışlardır. Böylece ticarî şehirler, kalabalık nüfusun etkisiyle tüketimin de yoğunlaştığı yerlere dönüşmüştür. Çeşitli esnaf ve sanatkârın ürettiği mamuller, buralarda tüketildiği gibi artan üretim nedeniyle ihraç edilmiş; uluslararası ticaret gelişmiş ve şehirler, büyük tüccarların ticaret ve bankacılık işlemlerini yürüttükleri iş merkezlerine dönüşerek⁶⁴³ çevrelerini iktisadî ve kültürel anlamda etki altına almıştır. Ya'kûbî'nin Bağdat hakkında verdiği bilgiler, bu durumu ifade etmektedir:⁶⁴⁴

Yakın ve uzak, çeşitli beldelerden insanlar Bağdat'a göçtüler. Uzak bölgelerin insanları da kendi memleketlerinde ondan etkilendiler. Etkilenen sadece şehirdeki halk değildi; arazileri, ticarethaneleri ve iş yerleri de bundan etkilendi. Dünyanın herhangi bir şehrinde bulunmayan unsurlar Bağdat'ta bir araya geldi. Kara ve nehir yoluyla gıda maddeleri buraya getirilmekte, alışveriş kolaylaşmakta ve her türlü ticaret gerçekleşmektedir. Zira İslâm dünyasının doğusu ve batısı ile İslâm dünyasının dışından Hind, Sind, Çin, Tibet, Deylem, Hazar ve Habeş'in malları buraya gelmektedir. Çoğunluğu bu ülkelerden olmak üzere bütün ülkelerle ticaret yapılmaktadır. Bu ülkelerin tacirleri yanlarındaki

⁶⁴⁰ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 94.

⁶⁴¹ Zehebî, *Siyer*, C. XVII, ss. 438-440; Dale, "Avrupa'nın Genişlemesi Döneminde İslâm Dünyası", s. 33; Müjdat Uluçam, "İbn Mencûye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, ss. 176-177.

⁶⁴² Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, 167; Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 130.

⁶⁴³ Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 215.

⁶⁴⁴ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 17; Aydın Çelik ve Taner Yıldırım, "Abbâsîler Dönemi Bağdat Çarşıları" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23/1, Elazığ 2013, s. 248.

dünya zenginlikleri ile beraber Bağdat'a gelir ve dolayısıyla dünyanın bütün zenginlikleri burada toplanarak Bağdat'ı bir bereket dünyası hâline getirirdi. Bağdat'ta her ülke tacirinin kendilerine has mıntıkları bulunmaktaydı. Dünyanın başka bir şehrinde böyle bir şeyle karşılaşmak neredeyse imkânsızdı.

Bu bilgilerden ekonomik açıdan son derece canlı ve gelişmiş bir şehir olan Bağdat'ın ticarî ilişkiye girdiği hemen her yerin iktisadî yapısını ve halkın sosyal yaşamını şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Benzer bir durum Orta Asya'nın gelişmiş ticarî ve kültürel merkezleri için de söz konusu olmuş, büyük şehirler sosyal hayatın merkezinde yer alarak etraflarındaki halkların da kendilerine benzer bir sosyal yapıya evrilmelerini sağlamıştır. Bu şehirler, toplumların etkileşimi için uygun ortamlar hâline geldikleri gibi fizikî yapıları itibarıyla da dinin tanıtımına imkân vermişlerdir. Çünkü kısa süre önce farklı inanç ve kültürün etkisinde şekillenmiş olan bu şehirler, fetihlerle birlikte yeni ve İslâmî bir form kazanmıştır. Geçiş sürecinin kısa sürede ve hızla tamamlanması, aynı jenerasyona ait nesillerin gerçekleşen değişim ve dönüşümü bizzat tecrübe etmelerini sağlamıştır.

İnsanlar, eskiden gördükleri şehir yapılarının değiştiğini, hayatın merkezinde yer alan çarşılarda mescitlerle İslâm kültürüne ait unsurların ortaya çıktığını ve toplumun değer yargılarının da bu yeni yapılanmayla birlikte değiştiğine şahitlik etmişlerdir. Böylece insanlar, doğrudan tebliğ edilmeseler de yeni bir din ve kültüre ait hükmün cârî olmaya başladığını fark etmişlerdir. Dolayısıyla dinin şiarı olan yapılar,⁶⁴⁵ bizzat varlıklarıyla ticaret yollarından gelip geçenlerle pazarlara uğrayan halka ve tüccarlara İslâm kültürüyle tanışma imkânı vermiştir. Bu nedenle belli başlı ticarî merkezleri ve buraların ticaret ve İslâmlaşma konusunda taşıdıkları önemi incelemek konunun izahı için önem taşımaktadır.

3.4.1. Mezopotamya Bölgesi

Bu bölgenin tüccarları coğrafî koşulların uygunluğu ve dönemin en parlak medeniyetinin merkezinde olmanın avantajıyla Orta Asya, Uzak Doğu, Anadolu, Afrika ve Endülüs'le bol miktarda alışveriş yapmışlar ve ithal ettikleri malların ihtiyaç fazlasını ihraç etmişlerdir. Özellikle Mâverâünnehir ve Irak bölgesi tüccarları, kurdukları ortak şirketler vasıtasıyla dünya ticaretinden yüksek pay elde etmişlerdir. Aynı zamanda toplumlar arasındaki sosyo-kültürel bağlar da kuvvetlenmiştir.⁶⁴⁶

⁶⁴⁵ Nîsâbûrî, *Telhîsu Târîh-i Nîsâbûr*, ss. 142-143.

⁶⁴⁶ Mustafa Hizmetli, "X. Yüzyılda Mâverâünnehir ile Irak arasında Ticari Münasebetler", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1, Çorum 2016, s. 187.

Çünkü farklı yörelere ait ürün ve mamullerin değişimiyle birlikte yeme-içme adetleri ile giyim kuşam ve kullanılan alet-edevat benzer hâle gelmiştir. Böylece uzak memleketlerdeki insanların yaşam tarzı ve düşüncelerinde ortak özellikler söz konusu olmuştur. Bölgenin en büyük şehirlerinden biri Orta Asya fetihlerinde garnizon olarak kullanılan ve Türk tüccarların sık sık ziyaret ettiği Basra'dır.

3.4.1.1. Basra

Basra körfezi,⁶⁴⁷ IX. asırda İslâm'ın yayılmasında en etkili merkezlerden biri olarak öne çıkmıştır. Şehrin tarihine bakıldığı zaman hemen yakınında yer alan ve Übülle'nin Basra'dan daha eski bir ticaret merkezi olduğu görülür. Hicaz tüccarları, İslâm öncesinden beri burayla birlikte kuzey ve kuzeydoğudaki diğer şehirlere giderek alışveriş yapmışlardır.⁶⁴⁸ Örneğin Hz. Ebû Bekir, İslâm öncesinde ticaret için defalarca Übülle'ye gitmiştir. Hatta Hz. Peygamber'in de bu bölgeye gidip Türklerle konuştuğuna dair birtakım rivayetler söz konusudur.⁶⁴⁹ Burası, stratejik konumuyla ticaret merkezi konumuna geldiği gibi Orta Asya yolu üzerinde yeni şehir için en uygun mekân olarak belirlenmiştir. Nitekim Hz. Ömer döneminde doğu seferlerine ve gelişen ticarete üs olması için hemen yakınına Basra şehri kurulmuştur.⁶⁵⁰

Ortaya çıkışı askerî maksatlı olsa da sonraki dönemde İslâm devletlerinin dışa açılan kapısı hâline gelen Basra,⁶⁵¹ Bağdat ile birlikte doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde bir kültürel aktarım mekânı olmuştur. Zira Basra, uluslararası bir ticaret merkezi hâline gelmiş⁶⁵² ve çarşısı Mirbed gelişerek İslâm öncesindeki Ukâz panayırının fonksiyonunu üstlenmiştir.⁶⁵³ Şehrin ticaret ve İslâm'ın yayılmasında önem kazanmasının sebeplerinden biri de ticaretle iştigal eden sahâbîlerdir. Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah gibi bazı sahabîler, Basra'ya yerleşerek ticaret yapmış ve şehre gelen tüccarlar, özellikle Zübeyr b. Avvâm'ı ziyaret etmişlerdir.⁶⁵⁴ Onu görmeye gelerek İslâm'ı seçenlerin arasında Türklerin de olduğu kanaatindeyiz.

⁶⁴⁷ Basra şehrinin haritadaki konumu için bkz. Şekil 1.1.

⁶⁴⁸ Ali, *el-Mufasssal*, C. VII, s. 292; Yüksel, *İslâm'ın ilk Döneminde Ticari Hayat*, s. 71, 119.

⁶⁴⁹ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 110.

⁶⁵⁰ Said b. Ahmed b. Muhammed Efgânî, *Evsâku'l-Arap fi'l-Cahiliye ve'l-İslâm*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1960, s. 395.

⁶⁵¹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 99; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, s. 122; Clot, *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, s. 218; Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 128.

⁶⁵² Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. II, s. 379; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 42; Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, ss. 139-144.

⁶⁵³ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 79-82; Efgânî, *Evsâku'l-Arap*, s. 407.

⁶⁵⁴ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, C. I, s. 305.

Çünkü özellikle Beykentli tüccarlar Basra'ya gelerek ticaret yapmışlardır. Zaten Basra, bulunduğu elverişli coğrafi konum nedeniyle dünyanın en büyük ve en gelişmiş şehirlerinden biri olarak dört bir yandan tüccarların akın ettiği bir yer olmuş, Basra körfezi de ipekten mücevhere, kınadan gül suyuna, aranan her şeyin bulunabildiği bir pazar olarak şöhret kazanmıştır.⁶⁵⁵

İlmî ve ticarî yoğunluk sebebiyle Belh gibi 'Kubbetü'l-İslâm'⁶⁵⁶ olarak anılan şehrin öne çıkıp revaç görmesinde siyasî nedenler de etkili olmuştur. Çünkü Horasan bölgesinin buradan idare edilmesinin de etkisiyle Orta Asya tüccarları Basra'ya gelip yerleşmişler ve Çin ticaretinde Basra limanını kullanmışlardır. Dolayısıyla Basra, yabancı tüccarları celp ederek İslâm'ın yayılmasına hizmet etmiştir. Çünkü burası sadece bir ticaret merkezi olarak kalmayıp dinî ilimlerde Basra Ekolü'nün geliştiği mekân olarak kültürel anlamda da öne çıkmıştır.

Şehrin bu kimliği kazanmasını sağlayan ilim adamları, dışarıdan gelenlere dini tebliğ etmekten geri durmamışlardır. Zira Kur'an'a hareke sistemini getiren nahiv âlimi ve şair Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) zamanında, Horasan yakınlarındaki Zendeân/Zendecân şehrinden gelen bir grup, sahabeden Kudâme b. Maz'un'un (ö. 36/656) davetiyle İslâm'a girmişlerdir. Onları gören Ebü'l-Esved; "Bu insanlar mevâlîdendirler, İslâm'a rağbet edip girdiler ve bizim kardeşlerimiz oldular"⁶⁵⁷ diyerek hadiseden duyduğu memnuniyeti belirtmiştir. Sonraki dönemlerde Fas ve Güney Arabistan tüccarları Basra'ya yerleşmiş ve 900'lü yıllarda Fas'tan Fergana'ya kadar en ücra yerlerde bile ticarî koloniler kurmuşlardır. Bu sayede devlet vergi elde ettiği gibi önceki dönemlerde kurulmuş ticarî yapılar İslâm hâkimiyetine girmiştir.⁶⁵⁸ Basra üzerinden işleyen ticarete iştirak eden tüccar grupları da böylece İslâm dairesine girmişlerdir.

3.4.1.2. Bağdat

Bağdat, kuruluşundan kısa bir süre sonra elverişli iklim ve yaşam koşulları, imar faaliyetleri, gelişmişliği ve büyüklüğü sayesinde gerek batıda gerekse doğuda

⁶⁵⁵ Frankopan, *İpek Yolu*, ss. 106-107.

⁶⁵⁶ Abdülazîz ed-Dürî, *Târîhu'l-İrâki'l-İktisâdî fî Karnî'r-Râbü'l-Hicrî*, Matbaatü'l-Maârif, Bağdat 1948, s. 129.

⁶⁵⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 38.

⁶⁵⁸ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 539; Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 219.

benzeri olmayan güzel bir medeniyet merkezi⁶⁵⁹ hâline gelen bir şehirdir. Ticaret yollarının kesişim noktasında yer almıştır. Bu yollar özetle şöyledir: Hulvan üzerinden İran ve Orta Asya'ya uzanan doğu yolu, Musul ve Cezîre istikametine giden kuzey yolu, Vâsıt ve Basra tarafına giden güney yolu, Kûfe üzerinden Yemen'e giden güney batı yolu ve Rakka merkezli Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika yolu. Bunlar arasında Horasan kapısından başlayarak doğuya açılan Büyük Horasan Yolu, en çok bilinen ve kullanılan yol olmuştur.⁶⁶⁰

Şehri kuran Ebû Câfer el-Mansûr, burayı rastgele değil, birtakım araştırma ve incelemeler neticesinde gelişime en uygun yer olduğu için seçmiştir. O, bu esnada birçok etkenle birlikte iktisadî kaygıları da dikkate almıştır. Önceden panayırların organize edildiği bir köy olan Bağdat, başkent olduktan sonra Kerh çarşısının da etkisiyle kısa zamanda Arap, Türk, Fars, Yahudi ve Hristiyan gibi farklı etnik ve dinî grupların yaşadığı uluslararası bir şehir hüviyetine bürünmüştür.⁶⁶¹ Şehrin gelişmesi ve büyümesi içinde canlılığı artırdığı gibi çevre beldelerin dikkatini de çekmiştir.

Coğrafi konumu itibarıyla ulaşımın kolaylığı ve yüksek pazar potansiyeliyle birlikte başkent olması şehre ayrı bir önem katmıştır. Nitekim Çin, Hint, Sind, Tibet, Türk, Deylem, Hazar ve Habeş gibi İslâm dünyasının doğusu ve batısından ülkelerin ürünleri Bağdat'a akmıştır. Bu dönemde yolcu ve yük taşımacılığında kullanılan üç bin civarında tekne bulunması, şehirdeki ticarî canlılığın boyutunu göstermektedir. Çevre beldelerden gelen tüccarların, ülkelerinin zenginliklerini Bağdat'a nakletmeleriyle birlikte burası bir bereket dünyası hâline gelmiş; iktisadî ve kültürel gelişmeyle birlikte tüccarların en gözde iş ve yaşam merkezi olma özelliğini kazanmıştır. Buna ek olarak tekstil, deri, kâğıt ve diğer malların üretimiyle aynı zamanda bir sanayi şehri olan Bağdat, ürün çeşitliliği ve aralarında Türklerin de bulunduğu tüccar sayısının çokluğuyla ekonomik açıdan bir fırsat merkezidir.⁶⁶² Bu

⁶⁵⁹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 11, 22-26; İbnü'l-Fakîh, *el-Buldân*, s. 280; Nikita Elisseef "Fiziki Plan", *İslâm Şehri*, ed. R. B. Serjeant, çev. Elif Topçugil, İz Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 133; Bağdat şehrinin konumu ve planı için bkz. Şekil 2.1 ve 2.2.

⁶⁶⁰ Bu yolun ayrıntılı tarifi için bkz. İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 18, 23, 93; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, ss. 165-169; Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, ss. 101-103.

⁶⁶¹ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 243, 357, 411, 422; Taberî, *Târîh*, C. IX, s. 207; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. V, s. 452; Çelik ve Yıldırım, "Abbâsiler Dönemi Bağdat Çarşıları", s. 242; Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, ss. 82-84, 93.

⁶⁶² Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 12, 44, 47-49, 63-64; Elisseef "Fiziki Plan", s. 133; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 118; Henri Pirenne, *Orta Çağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 11.

özellikleriyle büyük bir panayır görünümüne sahip olan şehirde⁶⁶³ üretilen macun, pamuklu eşya, ipek tekstil, makine ile kristal ve sırlı seramik gibi çeşitli ürünler, dünyanın her tarafına ihraç edilmiştir.⁶⁶⁴ Bu ürünlerle birlikte şehrin etkisi uzak memleketleri de kapsamına almış ve birçok yerin arazi işleme usulleri, ticareti ve yaşam tarzı Bağdat'a benzemiştir.⁶⁶⁵ Bu tesirin oluşmasında Bağdat'ın dönemin en üstün medeniyet merkezi olmasının katkı sağladığı kanaatindeyiz. Çünkü üreticiler ürünlerine kendi karakteristik özelliklerini yansıtırlar ve alıcılar edilgen bir şekilde satıcının zihin dünyasına adapte olurlar.

Şehrin iklimi, ekonomik durumu ve hayat şartlarının elverişliliği, insanların karakterlerine de yansımıştır. Bağdat halkı bu sayede edep, anlayış, görgü, ticaret ve üretim gibi hususlarda diğer toplumlardan üstün hâle gelmiş ve şehir, âlim, fakih, muhaddis, tabip, kurra, sanatkâr, edip, sûfî, şair, zahit, hatip ve filozofların akın ettiği bir yer olmuştur.⁶⁶⁶ Ayrıca Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) ve Ebû Hanîfe gibi ticaretle iştigal eden bazı âlimler de dışarıdan gelenler için emanet mal saklama⁶⁶⁷ gibi vesilelerle temas kurup dürüst ticaret yaparak örneklik teşkil etmişler ve bir anlamda dinin tanıtımını yapmışlardır. Nitekim Ebû Hanîfe'nin sahabeden öğrenip uyguladığı dürüstlüğü ve ticaret ahlâkı darbimesel hâline gelmiş⁶⁶⁸ ve İslâm hakkında olumlu kanaat edinen çok sayıda insan bu vesileyle Müslüman olmuştur.

Şehrin ticarî ve kültürel değeri gibi kuruluşu da tanıtımda önemlidir. Çünkü Bağdat'ın İslâm şehirlerinin prototipi⁶⁶⁹ özelliğinde oluşu, yabancı tüccarlara İslâm şehrini görme fırsatı vermiştir. Fizikî yapısına bakıldığında cami merkezli sosyal yaşam belirgin bir şekilde göze çarpar. Şehirden geçen yolların bu özelliği görecektir şekilde planlanması da sürece katkı veren bir durumdur. Ayrıca şehrin büyüklüğü birden fazla çarşının kurulmasına yol açmıştır. Örneğin büyük caddelerden Bâbu'l-Muhavvel'de tüccarların barındığı devasa bir çarşı yer almıştır. Farşlıların yerleştiği

⁶⁶³ Çelik ve Yıldırım, “Abbâsiler Dönemi Bağdat Çarşıları”, s. 243.

⁶⁶⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 96.

⁶⁶⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 58.

⁶⁶⁶ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, ss. 30-37.

⁶⁶⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 81; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 237; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, s. 325; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. II, s. 609; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, C. I, s. 205; M. Muhammed Şerif, *İslâm Düşünce Tarihi*, haz. Mustafa Armağan, C. II, İnsan Yayınları, İstanbul 1990, s. 303; Mustafa Öztoprak, *Ebû Hanîfe*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 17; Ahmet Yücel, “İbn Sîrîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, ss. 358-359.

⁶⁶⁸ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, C. VII, Dâru'l-Fikr, Beyrût ty., s. 361; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XV, ss. 446-447.

⁶⁶⁹ İslâm şehir planı için Bkz. Şekil 2.2.

bu çarşının hemen yakınında hayvan tüccarlarının yerleşerek ticaret yaptıkları Kunâse diye bilinen bir vardır.⁶⁷⁰ Yine buranın yakınında yeni köprüye (Kantaratü'l-Cedîd) bitişik bir şekilde farklı meslek kollarına ait ticaret erbabının bulunduğu büyük bir çarşı kurulmuş, biraz ileride Kasr-ı Vaddâh mahallesinde de kâğıt tüccarları için yüzden fazla dükkân açılmıştır. Hemen yanına da Cuma mescidinin yer aldığı şarkiyye (şehrin doğru kısmı/Dicle'nin doğusu) inşa edilmiştir. Buranın devamında her iki tarafında dükkânların sıralandığı Bâbü'l-Kerh Caddesi bir ticaret merkezi olmuştur. Cadde üzerinde ilerleyince, Kerh kapısından sağ tarafta Horasanlı tüccarlarla Horasan'dan kumaş getiren diğer esnafın bulunduğu ve sadece kumaş ticareti yapılan merkez yer almıştır. Deccâc Nehri'nin kenarında tüccarların evleri yer almış ve burada değişik ülkelerden gelen yabancılar, yerli halkla (Araplar, ordu mensupları, toprak sahipleri ve tüccarlar) karışık hâlde yaşamışlardır. Kasr-ı Vaddâh'tan salı pazarına ve Dicle nehrine uzanan diğer büyük çarşıda her bir ticaret kolu organize bir şekilde yerleştirilmiştir. Şam kapısı tarafında büyük tüccarların karşılıklı yerleştiği Şam Kapısı Çarşısı açılmıştır. Bu çarşıya, her biri oraya yerleşen şahısların ismiyle anılan sokaklar açılmıştır. Örneğin Merv, Huttel, Buhara, İştahanc, Kabul Şah ve Hârizm gibi Türk illerinden gelenlerin yerleştiği Harb b. Abdullah el-Belhî'nin mahallesi bunların en büyüğüdür.

Şam kapısından Dicle tarafına uzanan yolda da dükkânlarla dolu bir çarşı ve devamında yabancı kölelerin toplandığı Dâru'r-Rakîk Mahallesi vardır. Horasan kapısı tarafında Horasan, Semerkant, Merv, Belh, Buhara, Hârizm gibi beldelerden gelerek yerleşen tüccarlar için birer mahalle oluşturulmuştur. Bağdat'ın doğusunda da tüccarların yoğun olarak yerleştiği ve her birinin kenarında bir çarşı olan mahalleler vardı. Camilerin de ihmal edilmediği bu çarşılarda farklı iş kollarına mensup tüccar ve zanaatkarların dükkân ve atölyeleri kurulmuştur. Bağdat'ın gelişmişliği nedeniyle değişik ülkelerden işçi ve mesleklerinde usta olan birçok insan burayı mesken edinmiştir. Bu sayede şehrin nüfusunu İranlı, Iraklı, Suriyeli ve Türklerden müteşekkil Müslüman, Yahudi ve Hristiyanlar teşkil etmiştir. Basra üzerinden deniz yoluyla işleyen Orta Asya, Hindistan ve Çin ticaretine katılan çok sayıda Horasanlı Türk burada ticaret yapmıştır.⁶⁷¹ Öte yandan Bağdat'a yerleşen

⁶⁷⁰ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, ss. 28-32; Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 526.

⁶⁷¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 335; Taberî, *Târîh*, C. IX, s. 207; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 25, 28-32, 40; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. II, s. 470; Lapidus, *İslam Toplamları*

Türkler, memleketleriyle bağlantılarını devam ettirmişler ve şehre gelen soydaşlarına her anlamda rehberlik etmişlerdir. Şehrin ticaret yolları üzerinde konumlanması, transit seyahat eden yolcuların da uğrak yeri olmasını sağlamıştır. Kentin iç bölümü ve kenar mahallelerindeki çarşı ve kervansaraylar, Horasan ve Hicaz arasında gelip giden kervanların ihtiyaçlarını karşıladıkları ve tanıştıkları mekânlar olagelmıştır. Ticaretle elde edilen zenginlik ve refah sayesinde burada birçok medrese, han ve benzeri yapılar inşa edildiği gibi sanayi üretimi de artmıştır. Öyle ki Abbâsî yönetimini ayakta tutan unsurlardan biri, Bağdat'ın kültürel ve ekonomik gücüyle şöhret kazanması olmuştur.⁶⁷²

Şehir tasvirinde görüldüğü üzere irili ufaklı çok sayıda çarşı kurulmuş ve bu çarşılarda dini temsil eden mescitler de önemli bir unsur olarak yerini almıştır. Türkler hem yerleşerek hem de Horasan civarından gelip ticaret yaptıkları bu çarşılar sayesinde, İslâm'ı yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Şehrin gelişmişliği de yabancılara karşı İslâm toplumunun vitrini olmuştur.

3.4.1.2. Sâmerâ

Sâmerâ, Türk nüfusun siyaset, ekonomi ve sanat gibi alanlarda kalıcı izler bıraktığı bir şehirdir.⁶⁷³ Abbâsîlerin başkentliğini de yapan şehir, Türkler açısından daha ziyade askerlerin ikameti nedeniyle önem taşımaktadır. Abbâsîler tarafından Bağdat'a getirilerek orduda istihdam edilen Türklerin varlığı, halkı rahatsız edecek seviyeye ulaşınca⁶⁷⁴ Halife Mu'tasım yeni bir şehir inşa ederek onları buraya nakletmiştir. Sâmerâ'nın kurulumunda da diğerleri gibi İslâm şehir planı tatbik uygulanmıştır. Merkeze yapılan mescidü'l-câmi'/ulu cami ile çevresinde küçük mescitler, Türk mahalleleri ve her bir meslek grubu için de çarşılar ihdas edilmiştir. Hilafet merkezi olmasının etkisiyle ekonomisi gelişen Sâmerâ'nın nüfusu arttığı gibi kurulan zengin kütüphaneleri ve yetişen âlimleriyle bir ilim merkezi olmuştur.⁶⁷⁵

Tarihi, C. I, s. 118; Çelik ve Yıldırım, "Abbâsîler Dönemi Bağdat Çarşıları", ss. 242-244; Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, ss. 86-87.

⁶⁷² Chaudhuri, "Müslüman Toplamların Ekonomisi", s. 206.

⁶⁷³ Oktay Aslanapa, "Sâmerâ", *İslâm Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Basımevi, X, İstanbul ty, s. 147; Bkz. Şekil 2.1.

⁶⁷⁴ Abbâsî idaresinde Bağdata getirilen Türklerin sayısı ve bunların sosyal statüsü için bkz. Mehmet Nadir Özdemir, *Abbasilerin İlk döneminde Kölelik (h.132-m.749/h.232-m.847)*, Selçuk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2004, ss. 72-80.

⁶⁷⁵ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, C. IV, ss. 57-59; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, ss. 27-29; Mustafa Demirci, "Sâmerâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 70.

Buradaki ilmî atmosferden en çok istifade eden grup da şehrin temel unsuru olan Türklerdir. Kâğıt, cam, porselen, kilim gibi sanayi kollarının geliştiği şehirde birçok yerde olduğu gibi tüccarlarla diğer meslek kolları için çarşı ve işyerleri düzenlenerek branşlara göre organize bir şekilde buralara yerleştirilmiştir. Ayrıca Sâmerîâ'da Türk komutanlara verilen iktalara şehir merkezinde olduğu gibi mescit ve dükkânlar inşa edilmiştir.⁶⁷⁶ Hatta Sâmerîâ'da inşa edilen Cuma Camii Halife Mütevekkil zamanına kadar insanların toplandığı merkez olmuş, fakat nüfusun artmasıyla yetersiz kalınca yıkılarak yerine daha büyük bir cami yapılmıştır. Burası tıpkı Bağdat gibi siyasî merkez olduktan sonra kara ve deniz ticaretiyle gelişerek büyümüştür. Batı İslâm memleketlerinden çok sayıda ticaret erbabı gelip buraya yerleşerek doğu ülkeleriyle ticarî ilişkiye girmişlerdir. Halife Mu'tasım, Kufe, Basra ve Mısır başta olmak üzere hemen her şehirden ustaları ve farklı meslek sahiplerini aileleriyle birlikte Sâmerîâ'ya getirtmiştir. Büyük çarşıların teşekkül etmesiyle birlikte Bağdat, Basra, Musul ve Vâsıt'tan gemiler gelerek şehirlerarası ticareti ve dolayısıyla da Sâmerîâ'yı geliştirmişlerdir. Şehrin gelişmişliği fizikî görünümüne de yansımıştır. Zira ana caddelerde ve Cuma mescidine ulaşan yollarda geniş ve müreffeh ticarethaneler yapılmıştır. Sâmerîâ büyüdükçe Mütevekkil'in yaptırdığı Caferiyye gibi yeni yerler iskâna açılmış, her birine çarşı ve Cuma mescitleri inşa edilmiştir.⁶⁷⁷

Türklerin yaşadığı bir merkez olarak Orta Asya ile tesis edilen kuvvetli irtibat sayesinde Türk tüccarların akrabalarını görmek ve ticaret maksadıyla geldikleri Sâmerîâ, çarşı içindeki camiler vasıtasıyla Türkleri İslâm'la tanıştırmıştır. Kölelikle ilgili bölümde de görüleceği gibi orduda istihdam edilen Türk askerler, burada sıkı bir din ve ahlâk eğitimine tabi tutularak Müslüman olmuşlardır. Ayrıca bunların memleketleriyle bağlantıları kopmamış⁶⁷⁸ ve Orta Asya'dan gelen Türk tüccarlarla daima iletişim halinde kalmışlardır. Şehre gelen Türkler de kendi ırklarından ve belki de akrabaları olan Müslüman askerlerle muhatap olmuşlardır. Böylece Sâmerîâ'da yerleşerek Abbâsî devletinde siyasî ve askerî anlamda etkin bir konuma gelen Türkler hem kendileri Müslüman olarak hem de ülkelerinden gelen tüccarların İslâm'ı tanımasını sağlayarak dinin yayılmasına hizmet etmişlerdir.

⁶⁷⁶ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 59.

⁶⁷⁷ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 61.

⁶⁷⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 114; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, s. 231.

3.4.2. Fars Bölgesi

Müslümanların Orta Asya yolunda karşılarına ilk Fars şehirleri çıkmıştır. Buraya geldiklerinde farklı din ve milletten insanlarla muhatap olmuşlar, yapılan savaşlar neticesinde Sâsânîleri yıkarak bölgeyi ele geçirmişlerdir. Karşılaştıkları halklardan Zerdüştlere kendi hallerine bırakırken ehli kitapla, Hudeybiye Musalahası benzeri bir anlaşma imzalamışlardır. Batılı yazarların “Ömer Paktı” dediği bu anlaşmaya göre camilerde haç sembolü yer almayacak, gayrimüslim çocuklara Kur’an öğretilmeyecek, Müslüman olmak isteyenlere engel olunmayacak, Müslümanlardan yardım isteyenlere destek verilecek ve daima hoşgörülü olunacaktır.⁶⁷⁹ Bu durum kısmî iç barış sağlamış ve İslâm daha rahat yayılma imkânı bulmuştur. Ayrıca Fars toprakları eskiden beri İpek Yolu sayesinde ticarî hareketliliğe sahne olmuştur. Bu özellik fetihten sonra da devam etmiş ve gelen yolcular İslâm’la birlikte gerçekleşen değişikliklere yakinen şahit olmuşlardır. Türklerin İslâm’la ilk temaslarına da aracılık eden bu şehirlerden belli başlılarını ele almak istiyoruz.

3.4.2.1. İsfahan

Irak ve Horasan civarındaki şehirler arasındaki ticaret merkezlerinden biri İsfahan’dır. Doğu-batı arasında transit geçiş güzergâhında yer alması nedeniyle yoğun bir şekilde ticarete sahne olduğu gibi üretim merkezi olarak da ekonomiye katkı sağlamıştır.⁶⁸⁰ Yapılan hacimli ticaret sayesinde zengin tüccarların yaşadığı ve maharetli zanaatkârlarıyla dünyanın dört bir yanına kumaş ihracatı yapılan büyük bir şehirdir. Yine burası dükkânları, hanları ve çarşılarıyla bölgesindeki en büyük, en kalabalık, en zengin, toprağı en verimli, sebze-meyvesi bol⁶⁸¹ nezh bir yer olarak bilinmiştir. Şehir, üretim konusunda oldukça iyi bir görünüm sergilemiş ve çeşit çeşit ipek elbiselerle⁶⁸² buraya bağlı Ruveydeşt’te sanatı, güzelliğı ve değeriyle meşhur halılar üretilmiştir. Pazarların en nadide eserlerinden olan bu halılar, zenginler ve eşraf tarafından satın alınarak kullanılmıştır. Ayrıca İsfahan zaferanı pazarların en çok tercih edilen ürünlerinden olmuştur.⁶⁸³ Şehrin gelişip ürünlerin pazarlanmasında

⁶⁷⁹ Frankopan, *İpek Yolu*, s. 98.

⁶⁸⁰ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İ. Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1971, C. IV, s. 269.

⁶⁸¹ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 337; Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 37; Bkz. Şekil 2.2.

⁶⁸² *Hudûdü'l-Âlem*, s. 151.

⁶⁸³ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, ss. 173-183.

Müslüman tüccarların belirli dönemlerde panayır kurmalarının katkısı yadsınamaz. Zira şehrin sosyal hayatına ve yaşanan gelişmelere bakıldığında, tüccarların aktif rol oynadıkları⁶⁸⁴ ve dışarıdan gelenlere dinin tanıtımını yaptıkları görülür.

İsfahan'ı dinî tanıtım konusunda önemli kılan husus sadece ticarî hareketliliği değil aynı zamanda İslâm'la birlikte değişen fizikî yapısı ve halkın karakteridir. Basra ve Horasan istikametinden gelen kervanların karşılaşma yeri olan İsfahan'da halk, ehlişünnet itikadı üzere yaşamış, cömert, hayırsever, onurlu, güzel ahlâklı ve camileri sürekli doldurup iyilikte yarışan⁶⁸⁵ bir toplum olarak şöhret bulmuştur. Halkın bu vasıfları, dışarıdan gelen tüccarlara İslâm ahlâkını göstermeleri bakımından dikkate değerdir. Şehrin fizikî gösterişi gelenlerin İslâm medeniyetine hayranlık duymasına sebebiyet verdiği gibi halkın ahlakî durumu da görenlerin Müslümanlara özenmesinde rol üstlenmiştir. Zira fetihle birlikte camiler inşa edilmiş ve şehre İslâmî karakter hâkim olmuştur. Ayrıca Cuma mescidinin pazar içine inşa edilmesi, ekonomi ile dinin yani dünya ile ahiretin birlikte yürütüldüğünü göstermektedir. Bu anlamda İsfahan, Türklerle Müslümanların karşılaştıkları ve alışveriş yaptıkları bir tampon bölge olarak da değerlendirilebilir.

İsfahan'ın güney batısında konumlanan Huzistân'ın ticaret merkezi Şaş da üretilen tekstil ürünleri ve ipekler nedeniyle sık sık tüccarlar tarafından ziyaret edilmiştir.⁶⁸⁶ Buraya uğrayan yabancı tüccarların belki de en çok muhatap olduğu kesimlerden biri, dinlerini her ortamda yaşamaya çalışan hamallardır. İbn Havkal, Huzistân ahalisi hakkında bilgiler verirken hamallar hakkında; “Bu bölgenin hamalları bile ilim ve cedel sahibidir. Sırtlarında ya da başlarında taşıdıkları ağır yüklere rağmen, bu esnada arkadaşlarıyla çeşitli konularda ilmî tartışmalar yapabilmektedirler”⁶⁸⁷ diyerek onların entelektüel durumlarını ortaya koymuştur. Buna göre dışarıdan gelip de hamallık hizmeti alan tüccarlar ister istemez İslâm hakkında bilgiler edinmişlerdir. Yabancı tüccarlar, çalıştırmak durumunda kaldıkları kimselerin davranış ve fikirlerine müdahale edememişlerdir. Çünkü İslâm devletleri tebaadan herkes gibi onların da hakkını gözetmiştir. Dolayısıyla ticaret vesilesiyle İslâm normal bir seyirle tüccarlar arasında yayılmıştır. Bu insanların memleketlerine din değiştirerek gitmeleri, ticaretin İslâm'ın yayılmasındaki etkisini genişletmiştir.

⁶⁸⁴ Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, s. 114; Bkz. Şekil, 2.2.

⁶⁸⁵ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefîse*, ss. 173-175; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 388.

⁶⁸⁶ *Hudûdu'l-Âlem*, ss. 88-89.

⁶⁸⁷ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 255; Altınay, *İslâm Toplumunda Çalışma Hayatı*, s. 82.

3.4.2.2. Kirman

Kirman, ticaretle iştigal ederek batı ve güney istikametine ilerleyen Türklerin en fazla uğradığı ve izler bıraktığı yerlerden biridir. Türk tüccarların yoğun bir şekilde ziyaret ettiği Nermâsîr'de tüccarların ihtiyaç duyduğu her şey (binit/deve, yiyecek vs.) bol miktarda bulunmuştur. Burası Kirman sınırlarında yer alan ve Horasan ile Umman arasında bir kavşak⁶⁸⁸ olarak dinî etkileşime katkı veren bir yerdir. Kirman bölgesinin diğer şehirleri Cîruft, Menûkan, Hürmüz, Sircân ve Bemm de kuzey-güney ticaretinde aracı rolü üstlenmekle birlikte buralarda imal edilen ürünlerle yetiştirilen sebze ve meyveler, başta Horasan olmak üzere uzak-yakın birçok yere ihraç edilmiştir. Hatta Menûkan'dan Horasan'a devasa kafilelerle hurma götürülmüştür. Öyle ki bu kervanlardaki develerin sayısı yüz bini bulmuş ve bazen de bir şehre aynı zamanda birden fazla kervan uğramıştır.⁶⁸⁹ Rakam biraz abartılı gibi görünmekle birlikte böyle kalabalık bir kafilenin bir yerden başka bir yere gelip gitmesi sıradan bir hadise olmayıp bir şehri kaldırıp başka bir yere nakletmek gibi bir tesir bırakmıştır. İşte bu kervanlar, yol boyunca toplumlarla etkileşim kurmuşlar ve şehirlere girişte panayır havası estirip dikkatleri üzerine çekerek toplumların yaklaşmasına vesile olmuşlardır.

Kirman toprakları konum itibarıyla Arap Yarımadası ile Horasan ve çevresine entegre bir ticarî yapı görünümündedir. Hürmüz tüccarları Kirman bölgesinde toplanmış ve buranın mamullerini uzak diyarlara satmışlardır. Ayrıca bu bölgede tüccarların halk ile ilişkisi, diğer bölgelerden daha farklı olmuştur. Hürmüz'de Müslüman tüccarlar, şehir merkezinde değil, köylerde dağınık bir şekilde ve halkla iç içe yaşayarak onlarla akrabalık ve komşuluk ilişkileri geliştirmişlerdir. Dışarıdan gelenlerin yerli tüccarlarla görüşebilmek için köylere kadar gitmiş olmaları da etkileşimin en ücra noktalara kadar genişlediğini gösterir. Hürmüz'ün, büyük bir Cuma Camiini barındıran geniş ölçekli bir liman ve pazar yeri olması da İslâm medeniyetini temsil noktasında önemlidir. Bölgedeki bir diğer önemli şehir de Selmân-ı Fârisî ile Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656) gibi sahâbilerin yerleşerek İslâm'ı anlattıkları Medâin'dir.⁶⁹⁰ Aynı şekilde Cîruft da Horasan ve Sicistan'ın ticaret merkezi olarak Türklerin ve onlarla alışveriş yapan Müslümanların uğrak yeri

⁶⁸⁸ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 463.

⁶⁸⁹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 469.

⁶⁹⁰ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 166; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 311.

olmuştur.⁶⁹¹ Bölgenin ticarî merkezleri bunlarla sınırlı değildir. Daha birçok yer ticaret sayesinde gelişip zenginleşerek gösterişli İslâm medeniyetini temsil etmiştir. Bunlardan biri de bahçe ve hurmalıklarla dolu zengin ve güzel şehirlerden Tüster'dir.

Tüster, ipek ve pamuk dokumacılığında ustalaşanların merkezi olmuş, doğudan ve Batı'dan çok sayıda yolcu buraya uğramıştır. Şehir merkezinde birbirine bitişik hâlde çeşitli meslek gruplarına ait yabancıların kaybolabileceği kadar büyük bir çarşı yer almıştır. Temiz hanlara sahip şehirde manifaturacılar çarşısının ortasına cami yapılmış ve Ahvaz'a gelen ipek tüccarları burada toplanmıştır. Fizikî yapısıyla İslâm şehri hüviyetine sahip Tüster'de halk da davranışlarıyla İslâm ahlâkından örnekler sergilemişlerdir. Örneğin garibanlara yardım konusunda son derece müşfik ve cömert davranmışlardır.⁶⁹² Yolcular, tüccarlar, yoksullar ve zor durumda kalanlar onların bu davranışına şahit olmuşlardır.

Diğer bir önemli merkez de önemli ilim adamları yetiştiren Ramehürmüz'dür. Burada inşa edilmiş çok estetik bir cami ile hemen arkasında Büveyhî hükümdarı Adudüddavle'nin (ö. 372/983) yaptırdığı gösterişli pazar ve büyük kütüphane ile mu'tezile mezhebi üzerine eğitim veren vakıflar⁶⁹³ İslâm kültürünün gelişimine katkı sunmuştur. Bölgenin güneyinde tüccarların en çok uğradığı yerlerden biri de Sîraf'tır. Bir liman kenti olan Sîraf, lüks ve refahın arttığı muhteşem binalarla dolu, zarif camileri ve gösterişli pazarlarıyla İslâm'ın huzur ve zenginliklerinin teşhir edildiği bir yer hâline gelmiştir. Deniz ürünleri, değerli madenler, baharatlar, şifalı bitkiler, fildişi ve benzeri ürünler buradan ihraç edilmiştir.⁶⁹⁴ Ayrıca Fars ve Horasan bölgelerinin erzak ihtiyacının temin edildiği Sîraf'tan Çin'le de ticaret yapılmıştır.⁶⁹⁵ Dolayısıyla Çin'e giden Müslümanlarla Türklerin burada tanışıp birbirlerinden kültürel/dinî alanlarda etkilenmiş olmaları kuvvetli bir ihtimaldir. Bu limana gelen Türkler, Müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgelere de yaklaşmışlardır.

Sîraflı tüccarların dinin temsili noktasında belirleyici oldukları kanaatindeyiz. Çünkü onlar, Basra'da yoğun bir şekilde ticaret yapmışlar ve İran ticaretine hükmetmişlerdir. Yolculuğa çok alışkın olan ve gittikleri her yerde büyük servet edinen bir halk olan Sîraflılar, dürüstlükleriyle ün yapmışlar ve imzaladıkları ticarî

⁶⁹¹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 166; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 311.

⁶⁹² Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 409.

⁶⁹³ Ebû Dülef, *İran Seyahatnâmesi*, s. 121; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 413.

⁶⁹⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 153-154.

⁶⁹⁵ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 426.

senetler en uzak kentlerde bile kabul görmüştür. Yine onlar, kâtipleri ve diğer çalışanları ile şirketleşmeye gitmişlerdir. Örneğin İbn Havkal, kendisine getirdiği bir mektup vesilesiyle tanıştığı ve bu esnada devasa servetine şahit olduğu Ebû Bekir Ahmed b. Ömer es-Sirâfi isimli bir tüccardan bahseder.⁶⁹⁶ Sîraf'a gelen Türk tüccarlar, birlikte uzun seyahatlere katıldıkları ahlaklı Müslüman tüccarlardan İslâm'ı tanıyarak memleketlerine dönmüşlerdir.

3.4.2.3. Rey

Horasan, Taberistan, Cürcân ve Irak'ın tam ortasında ve ticaret yollarının kesişme noktasında kurulan Rey, diğer bazı şehirler gibi konumu ve ticarî önemi nedeniyle dünyanın merkezi olarak kabul edilmiştir.⁶⁹⁷ Verimli toprakları, güzel doğası, temiz havası, hoş binaları, gelişmiş ekonomik durumu, çarşıları, hanları, hamamları, gösterişli konakları ve canlı ticaretiyle bir cazibe merkezi olan Rey,⁶⁹⁸ Horasan yolu üzerinde gelişmiş, müreffeh, çok sayıda zengin ve tüccara ev sahipliği yapan, büyük ve kalabalık bir şehirdir. Doğu-batı, kuzey-güney ticaretine katılan ve Çin'e giden tüccarlar yol üstündeki diğer şehirler gibi buraya da uğramışlardır. Zira Rey; "ticaretin kapısı, dünyanın süslü gelini ve yaratılmış yerler içinde en güzeli" gibi nitelemelerle büyük itibar görmüştür. Şehrin büyüklüğü ve yoğun ticaretin etkisiyle, ziraat ve sanayi ürünleri gibi Taberistan, Deylem ve Cibâl bölgesi köleleri getirilerek burada satılmışlardır.⁶⁹⁹ Her türlü ticaretin yapılması şehre ayrı bir canlılık kazandırmıştır. Bunu çok sayıda çarşı kurulmasından da anlamak mümkündür. Bunların en şöhretlisi olan Rûde'de ticarethaneler yoğunlaşmış ve buradan hazır elbise, dokumalarla iç çamaşırı gibi tekstil ürünleri ihraç edilmiştir.⁷⁰⁰ Türklerin İslâmlaşması konusunda şehri önemli kılan hususlardan biri de buradaki ticarete bozkır kabilelerinin de yoğun bir şekilde iştirak etmesidir. Çünkü doğu-batı ve bozkır ile yerleşik şehirler arasında ticareti yapılan mallar, Rey'de elden geçirilmiştir.⁷⁰¹

Göçebe Türk tüccarlar Rey şehrinin ticarî aktivitesinden azami derecede yararlanmışlardır. Bu süreçte onlar için önemli olan husus herhangi bir savaş

⁶⁹⁶ İbn Havkal, *Suratü'l-Arz*, C. II, ss. 290-291; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 351; Bkz. Şekil 2.3.

⁶⁹⁷ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 385, 390.

⁶⁹⁸ Ebû Dülef, *İran Seyahatnâmesi*, s. 64; İbn Havkal, *Suratü'l-Arz*, C. II, s. 337.

⁶⁹⁹ Ebû Dülef, *İran Seyahatnâmesi*, s. 100; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, ss. 540-541; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 121; Kurulay, *Hudûdu'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, s. 126.

⁷⁰⁰ İbn Havkal, *Suratü'l-Arz*, C. II, s. 378; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 396.

⁷⁰¹ Frankopan, *İpek Yolu*, s. 127.

olmaksızın İslâm'ı kendi ortamında yaşanır hâlde görmek ve bu dinin önceki yaşamları bilinen şehir halkı üzerinde nasıl tesirler bıraktığını temaşa etmektir. İşte burada şehrin yapısı önem kazanır ki Rey'e bakıldığında bu özellik hayli dikkat çekicidir. Nitekim pazar, dükkân ve temiz hamamlarla birlikte canlı medreseler önemli bir yapı olarak dikkat çekmiştir. Halkın kültür seviyesi buralarda aldığı eğitimle yükselmiş ve şehir önemli şeyhleri, şöhretli muhtesipleri, belagat sahibi hatipleri, kurraları, imamları, zahitleri ve meşhur giysileri ile İslâm medeniyetinin parlak bir temsilcisi hâline gelmiştir. Halk, fıkıh bilgisine sahip, zeki, mağrur ve nazik bireyler olarak iktisadî ve sosyal hayata katılmıştır.⁷⁰² Halkın fıkıhla içli dışlı olması ve şehrin canlı bir ticarî merkezde konumlanmış olması, dışarıdan gelenlere dinin temsili konusunda oldukça başarılı bir örnek olmuştur.

3.4.3. Horasan Bölgesi

Doğuya açılan Müslümanların hedeflerindeki önemli istikametlerden biri de görkemli şehirleri barındıran ve Türklerin İslâm'la yoğun bir şekilde yüzleştikleri bir coğrafya olarak öne çıkan Horasan olmuştur. Bu bölgede meskûn olan Türkler, İran ve Çin gibi iki zengin memleket arasında irtibat kurulmasına aracılık etmişler, Çin'den gelen ipek yüklü kervanların muhafızlığını yaparak bunları İran ve Rusya hudutlarına, İran kervanlarını da Çin'e ulaştırmışlardır.⁷⁰³ Müslümanlar nezdinde burayı önemli kılan etken İslâm'ı yayma hedefiyle birlikte bölgenin dünya ticaretinin merkezinde, tabii zenginlikleri bol, altın ve gümüş başta olmak üzere yeraltı madenleri zengin, tekstil üretimiyle ekonomisi gelişmiş ve iklimi yaşama elverişli⁷⁰⁴ bir coğrafya olmasıdır. Dolayısıyla Horasan, Müslümanların dinî olduğu kadar iktisadî anlamda dikkatlerini çekmiştir.

Orta Asya'nın fethiyle ticaret daha ilerlemiş, çok sayıda yeni şehir kurularak buralara kervansaray ve ribâtlar inşa edilmiş ve bölge, İslâm uygarlığının katkısıyla büyük bir cazibe merkezi hâline gelmiştir. Horasan şehirlerinde gelişen ilmî ve ticarî faaliyetlerle İslâm'ın Asya bozkırlarında yayılması arasında bir ilişki söz konusu olmuştur. Çünkü Horasan'da harmanlanan İslâm, tüccarlar vasıtasıyla bozkırın en ücra köşelerine taşınmış ve göçebeler, Müslümanlarla yaptıkları ticaret sayesinde

⁷⁰² Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 287, 391-401; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 161.

⁷⁰³ Şehberderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi 2 Türkler ve İslâm (Selçuklular Haçlı Seferleri Moğollar ve Sonrası)*, der. Z. Nur Aksun, Ötüken Neşriyat, İstanbul ty, s. 10; Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 218.

⁷⁰⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 114.

İslâm medeniyetine ilgi duymuşlardır. Tüccarların yaydığı nispeten yüzeysel İslâm anlayışı, insanların din algısını olumlu manada değiştirmiş sonra da İslâm, tüccarlara katılan karizmatik din adamları tarafından derunî bir şekilde işlenerek iyice yerleşmiştir.⁷⁰⁵ Bu sayede Horasan ve Mâverâünnehir’de Türk-İslâm medeniyetinin temelleri atılmış ve bu medeniyetin asıl oluşumu yine Türkistan bölgesinde tamamlanmıştır.⁷⁰⁶ Böylece toplum, kültürel açıdan yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Nitekim coğrafya eseri müellifi İbnü’l-Fakîh (ö. III-IV/IX-X. yy.), Horasan’daki kültürel durumu şu sözlerle anlatmaktadır:⁷⁰⁷

... Ahalisi işlerini sağlam yapar. Vücutları tam, boyları uzun ve yüzleri güzeldir... Bunlar ticaret erbâbı olduğu kadar hikmet, ilim ve fıkha ehildirler. Komşuları, düşmanların en kahramanı, din itibarıyla en kaba, müşkillere karşı en dayanıklı, ekmek ve nimete en ziyâde saygılı olan Türklerdir. Horasan ahalisi Türklerin berisinde Müslümanların siperidir.

Bu ifadeler, Horasan bölgesinin çevre köy ve beldeler için cazip bir yer olduğunu göstermekle birlikte bölgenin refah seviyesinin halkın yaşamına olumlu yansıdığını ortaya koymaktadır. Ayrıca halkın ticaret ehli olması ve çevreyle daima iletişim hâlinde kalması kültür ve medeniyet seviyesini de yükseltmiştir. Buna örnek olarak Horasandan gelen bir şahsın halifenin sorusu üzerine bölge halkını tanıttığı şu cümleler gösterilebilir. O, Horasan’da en doğru insanların Buhara’da, en cömertlerin Cüzcan’da, en misafirperverlerin Semerkant’ta, en dikkatli Merv’de, yaratılış olarak en güzellerin Merve’r-Rûz’da, akli en sahih olanların Tus’ta, en cedelcilerin Serahs’ta, en tedbirsiz ve dikkatsizlerin Nîşâbur’da, en tembellerin Herat’ta, yaratıcı hakkında bilgisi en az olanların Bûşenc ve Bâdeğîs’ta, en akıllıların da Hârizm’de yaşadığını belirtmiştir.⁷⁰⁸ Buna göre genelde iyi bir toplum olarak tanınan Horasanlılar, İslâm’a gönülden isteyerek girmiş ve içlerinden birçok âlim, muhaddis, samimi mümin ve devlet adamları çıkarak çevre köy ve şehirlere dağılmışlardır.⁷⁰⁹ Horasan halkı hakkında ekseriyetle olumlu izlenimler taşıyan bu ifadelerle birlikte onlar hakkında farklı kanaatler de söz konusudur. Nitekim Bekrî (ö. 487/1094), Horasan halkının hırslı, cimri ve cesur olduğunu belirtir.⁷¹⁰ Bu tarz ifadelerden

⁷⁰⁵ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 36.

⁷⁰⁶ Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 59-60.

⁷⁰⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Fakîh el-Hemedânî, *Muhtasarı Kitabı'l-Buldân*, çev. Yusuf Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*, İstanbul 2004, s. 266.

⁷⁰⁸ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 282; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 435; İbnü'l-Fakîh, *el-Buldân*, s. 613.

⁷⁰⁹ Bekrî, *el-Mu'cem Mâ-İsta'cem*, C. II, s. 490.

⁷¹⁰ Bekrî, *Mesalik*, C. I, s. 493.

yazarların şahsî tecrübelerini eserlerine yansıttıkları ve bunların nesnellikten uzak olabileceği ihtimalinin göz ardı edilmemesi gerektiği anlaşılmalıdır. Ancak bunlar yine de bölge halkı hakkında fikir vermesi açısından değerlidir.

Bölgenin cazip bir yer olması ve insanların buraya özel ihtimam göstermeleri, ilk dönem kaynaklarına yansıyan bir durumdur. Dolayısıyla buraların kültürel üstünlükleri zamanla kırsal kesimi ve çevre beldeleri de etkisi altına almıştır. Üstelik buradan geçen yollar doğuda Çin ve Hindistan, kuzeyde Baltık bölgesine kadar giderek oldukça geniş bir havzaya hitap etmiştir. İslâm coğrafyacıları da bu yollar üzerindeki şehirleri ve şehirler arasındaki mesafeleri fersah fersah açıklamışlar,⁷¹¹ yol üzerindeki konaklama yerlerini ayrıntılı bir şekilde tasvir ederek buraların siyasî, sosyal ve iktisadî açıdan önem taşıdığını ortaya koymuşlardır. Bölgenin gelişmişliği üreticiler tarafından bir pazar olarak değerlendirilmiş ve çevredeki Türklerin dikkati de buraya yönelmiştir. Nitekim Horasan'a gelen tüccarlardan İslâm'ı tanıyıp da Müslümanlığı tercih eden tüccarlar da olmuştur. Örneğin "Sinc" isimli bir tüccar, ticaret yaparken tanıdığı Müslümanlar vesilesiyle İslâm'ı seçmiş ve buraya yerleşerek tüccar yapılanmalarının başına geçmiştir.⁷¹²

Horasan şehirlerine Bulgarlardan kürk, kılıç, fildişi, kayın ağacı gibi mamuller getirildiği ve burada tabaklanan derilerle birlikte pamuk ve benzeri ürünlerin Türklere ihraç edildiği bilinmektedir.⁷¹³ Esasen taraflar arasındaki bu ilişki, modern dünyada gelişmiş medeniyetlere ham madde satan ve karşılığında işlenmiş ürün tedarik eden ülkelerin durumundan çok farklı değildir. Bahse konu ticaret de daima üreticiler lehine bir kültür ihracını getirmiştir. Üstelik bu şehirler, stratejik konumlarıyla sadece bir geçiş güzergâhı olmakla kalmayıp aynı zamanda çeşitli mamuller üreterek kalabalık bir nüfusu celp etmiş ve gösterişli bir medeniyetin beşiği olarak⁷¹⁴ refah seviyesinin artmasına yardım etmiştir.

Netice itibarıyla belirtmek gerekirse ticaret yollarını takip eden fetihlerden sonra orduları takip eden kervanlar, bölgenin sosyal hayatına daha fazla müdahil olmaya başlamıştır. Merv'e yerleşen Müslümanlar, Buharalı tüccarlarla ve hassaten

⁷¹¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 154-155; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 19; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 27; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, ss. 67-94.

⁷¹² Miftakov, "İdil Havzasındaki İlk İslâm Devleti", ss. 740-743.

⁷¹³ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 269.

⁷¹⁴ Sebahattin Samur, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu", *Bilimnâme IX*, 2005/3, ss. 89-104, <http://isamveri.org/pdfdrg/SAMURS.pdf>, (12.10.2019).

Merv'le sıkı iktisadî bağına sahip olan ve kurdukları kolonilerle kıta ticaretini büyük oranda ellerinde tutan Soğdlularla siyasî, sosyal ve ekonomik ilişkiye girmişlerdir. Bu esnada tüccarlar, devlet eliyle Horasan'da iskân edilip⁷¹⁵ yerli halkla beşerî ve iktisadî münasebetlerde bulunarak etkileşimin aktörleri olmuşlardır. Dolayısıyla Horasan şehirlerinde meydana gelen ilişkileri ve İslâmlaşmaya etkilerini görebilmek için Horasan bölgesindeki bazı önemli şehirleri incelemek yerinde olacaktır.

3.4.3.1. Cürcân

Horasan sınırında kuzey-güney istikametinde çalışan kervanlarla hacıların konakladığı ve ticaret sayesinde zenginleşen Cürcân, Türklerin yerleştiği önemli bir yerleşim birimidir.⁷¹⁶ Ön Asya'daki şehirler arasında en düzenlisi olan Cürcân, Müslümanlarla Türkler arasında gelişmiş bir ticarî merkez olarak Oğuzlar, Hazarlar ve Bulgarlara, coğrafya bakımındansa Horasan, Mâverâünnehir, Çin ve Hindistan ile Orta ve Kuzey Avrupa'ya kadar ilerleyen kervanlara ve ticaret gemilerine hitap eden bir şehirdir. Yine Cürcân, karşılıklı işleyen ticaret sayesinde bölge ülkeleri arasında ürün tebedül merkezi hâline gelmiş,⁷¹⁷ ticarî kavşak olmanın ötesinde sebze-meyve üretimiyle⁷¹⁸ uluslararası ticarete değer katmıştır. Cürcânlılar, çevre toplumların odağında olmakla birlikte kendileri de sahip oldukları Bahâtî cinsi büyük develerden müteşekkil kervanlarıyla⁷¹⁹ uzak mesafeli ticarete katılmışlardır.

Cürcân'da gıda alanında olduğu gibi imalat sektöründe de önemli ilerleme kaydedilmiştir. Ahşap sektörü ve ipek dokumacılığı çok gelişmiş, elbise, ibrişim, dibâc, rengi solmayan ipek eşarp gibi tekstil ürünleri imal edilerek İslâm şehirlerine ihraç edilmiştir. Cürcân üzerinden Yemen'e uzanan güney ticareti,⁷²⁰ Türklerin İslâm topraklarını boydan boya kat etmelerini sağlamıştır. Şehrin uluslararası ticaretteki ağırlığıyla çevre beldeler de bu kazanç ortamına dâhil olarak kalkınmıştır. Örneğin

⁷¹⁵ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 89; Şimşirgil, *Türklerin İslâmiyet'i Kabulü I*, s. 103; Horasân'da Arap iskânı için bkz. Khalil Athamina, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", çev. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, Sakarya 2000, ss. 203-207.

⁷¹⁶ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 153; Ebû Dülef, *İran Seyahatnâmesi*, s. 111; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. I, s. 14, C. II, ss. 428-429; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, s. 270; Bkz. Şekil 2.3.

⁷¹⁷ İbn Fadlân, *Seyahatnâme*, s. 30; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 153; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. I, s. 169; Ebû Dülef, *İran Seyahatnâmesi*, s. 111.

⁷¹⁸ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 354; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 175; Kitapçı, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, s. 270.

⁷¹⁹ Ya'kübî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, 93; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 153; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. I, s. 169.

⁷²⁰ Ya'kübî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, ss. 96-97; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 153; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 282; Ebû Dülef, *İran Seyahatnâmesi*, s. 111.

Cürcân derilerinin ihraç edildiği Elbir, tüccarların konaklama merkezi olmuş⁷²¹ ve burası tıpkı Cürcân gibi gelişmiştir. Çevre beldeler, ticarete iştirak ettikleri gibi taşıdıkları İslâm'a özgü karakterle tüccar ve yolcuları karşılamıştır. Zira Abeskûn, çarşısındaki camisiyle Cürcân'ın yolcuları karşılayan ve İslâm eserlerini sergileyen bir liman şehri⁷²² olarak öne çıkmıştır.

Bu bölgelere yakın topraklarda yaşayan Türk toplumları, yoğun ticarete katılarak ihtiyaçlarını giderirlerken kendilerini İslâm din ve kültürünün etki alanına kaptırmışlardır. Örneğin Oğuzlar, Abeskûn limanı ve Ribât-ı Dihistan bölgesine komşu olmaları sayesinde Cürcân merkezli ticarete iştirak etmişler ve Müslüman tüccarlarla kurdukları temasla birlikte İslâm'dan etkilenmeye başlamışlardır. Oğuzlar gibi Hârizm ve doğudaki diğer Türkler de ticaret maksadıyla Cürcân'a gelmişlerdir. Böylece Cürcân ve çevresinde kurulan pazarlar, Türk toplumlarının dışarı açılan kapıları hâline gelmiştir. Türkistan'da üretilen mamuller buradan pazarlanmış⁷²³ ve Türk tüccarlar bu sayede ticaret sahalarında önemli aktörlerden olmuşlardır.

Cürcân şehrinin fizikî ve ticarî cazibesi yanında İslâmlaşmaya etki eden yönlerinden biri de halkın ahlakî ve kültürel durumudur. Çünkü diğer şehirlerdeki gibi burada da halkın karakteristik özelliği şehre gelen yabancıların İslâm hakkında olumlu izlenim edinmelerini sağlamıştır. Zira toprağı, iklimi ve ürünleriyle görenleri etkileyen Cürcân'da halk kişilik sahibi, efendi, ağırbaşlı, güzel ahlâklı, karakterli, iffetli, savaşçı, zengin, vakur ve misafire karşı cömertliğiyle⁷²⁴ tanınmıştır. Halkın çoğunun bu hasletleri taşıması, onların gittikleri yerlerde İslâm'ı doğru temsil etmelerini sağladığı gibi dışarıdan gelen Türklerin de İslâm'ın olumlu yönleriyle karşılaşmalarını sağlamıştır. Özellikle misafirperverlikleri, şehre gelen Türklere İslâm'ın ve Müslümanların tanıtımı açısından katkı sağlamıştır.

3.4.3.2. Merv

Bölgenin önemli şehirlerinden biri olan Merv, belirli dönemlerde başkentlik yapmasının etkisiyle ticaret ve siyasetin odak noktalarından biri olmuştur. Bozkır sınırında ve Avrasya ticaret yolları üzerindeki Merv, pazarlarının getirisiyle gelişerek

⁷²¹ *Hududu'l-Âlem*, s. 120.

⁷²² Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 271.

⁷²³ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 184, 212-214; İbn Havkal, *Sûratül'l-Arz*, C. II, s. 383.

⁷²⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, ss. 152-153; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 213; Ebû Dülef, *İran Seyahatnâmesi*, ss. 111-112; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 358-359, 365-367.

dünyanın anası olarak isimlendirilmiştir. İpek Yolu'ndan Asya içlerine ve Hindistan'a gitmek isteyen tüccar, seyyah ve yolcuların konakladığı,⁷²⁵ idarî, siyasî, iktisadî ve kültürel alanlarda önemli merkezlerden biri olan Merv, İran ve Hazar Denizi kıyılarını Orta Asya'nın önemli şehirlerine bağlamıştır. Biri Şâş ve Türk ülkelerine, diğeri Belh ve Toharistan'a giden ticaret yolları üzerine kurulmasının verdiği avantajla Abbâsîler ve Selçuklular devrinde en parlak günlerini yaşamıştır.⁷²⁶

Suriye kıyılarından başlayıp Fırat ve Dicle havzasından geçerek Merv'e ulaşan yol da Ceyhun istikametine ilerleyerek Beykent, Buhara, Semerkant, Üsrûşene ve Fergana üzerinden Kâşgar'a, oradan da Çin'e varmıştır.⁷²⁷ Şehrin ticarî öneminin yol üstünde konuşlanmasına ve üretim merkezi olmasına borçlu olduğu da söylenebilir. Merv halkı, Orta Çağ boyunca ipek ve kumaş dokumacılığı, hayvancılık, bakır işçiliği ve ticaretle iştigal etmiştir. Kaynaklar, burada dokunan kumaş ve kaftanların satıldığı canlı bir ticarî hayata sahne olan pazarların⁷²⁸ gece gündüz açık kalıp temiz ve düzenli olmalarından övgüyle söz eder.⁷²⁹ Ayrıca kalitesiyle meşhur pamuklu, ipekli ve yünlü Horasan kumaşlarının Merv'de dokunması, Cürcân ile Taberistan'a ipek kozası götürülmesi ve ham ipek ihracı⁷³⁰ da şehrin önemli gelir kapılarından.

Merv tüccarları ihracat yaptıkları esnada gittikleri şehirlerin kültürlerini de tanıma imkânı bulmuşlardır. Nitekim aktif bir şekilde uluslararası ticaret katılan Mervlilerden Hz. Peygamber döneminde İslâm beldelerine gelerek Müslüman olanlar vardır. Örneğin Mânâhiye isimli bir tüccar, ticaret için gittiği Medîne'de bizzat Hz. Peygamber tarafından İslâm'a davet edilerek Müslüman olmuştur.⁷³¹ Buna göre Orta Asya şehirleriyle Hicaz bölgesi arasında süregelen ticarî ilişkiler Hz. Peygamber

⁷²⁵ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 298; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 91; Bkz Şekil 2.3.

⁷²⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 25; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 50; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. V, ss. 112-116; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, ss. 225-226; A. Yakubovskiy, "Merv" *İslâm Ansiklopedisi*, C. 7; Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1975, ss. 773-777; Osman G. Özgüdenli, "Merv" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 29; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss. 221-223.

⁷²⁷ Togan, *Türk İli Türkistan Tarihi I*, s. 94; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 91; Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 58; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, s. 149.

⁷²⁸ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, ss. 55-56; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 263; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. I, s. 171; Özgüdenli, "Merv", s. 222.

⁷²⁹ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 364; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 100.

⁷³⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 116; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 381-382; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 93; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. III, s. 316; C. V, s. 113; İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, C. I, s. 476; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 239; Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, s. 35.

⁷³¹ İbnü'l-Esr, *Üsdü'l-Gâbe*, C. IV, s. 318; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. VI, s. 32; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 184; Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, s. 332.

devrinde de devam etmiştir. Dolayısıyla Merv ve çevresinde yaşayan Türkler, ilk dönemlerden itibaren İslâm hakkında bilgi sahibidirler. Fetihlerden sonra Hicaz ve Orta Asya arasında ticarî bağlantının kuvvetlendiği ve Mânâhiye gibi çok sayıda insanın Mekke ve Medine'ye gelip İslâm'ı kaynağında öğrendiği kanaatindeyiz.

Şehrin stratejik konumu ve zenginliği Müslümanların dikkatinden kaçmamış ve fetihler, erken dönemden itibaren buraya yoğunlaşmıştır. Hz. Osman devrinde Arap vali ve komutanlar, İpek Yolu ticaretinde söz sahibi olmak için Belh ve Merv'i ele geçirmeye özel ihtimam göstermişlerdir.⁷³² Bunun için fetihlere başlamadan önce zengin Soğd tüccarlarıyla ticarî ilişkiye girerek büyük kazanç elde etmişlerdir. Emevîler döneminde Merv gibi büyük şehirlere yerleşen Müslümanlar, ekonomik cazibesi nedeniyle askerliği bırakarak ticarete yönelmişlerdir.⁷³³ Zira 9 sahâbî ve 25 civarında tâbî⁷³⁴ İpek Yolu'ndaki kârlı ticaretin kalkınma ve refah üzerindeki etkisini görüp halkın bolluk ve bereket içindeki müreffeh hayatlarına şahit olmuş⁷³⁵ ve Merve yerleşerek bu pastadan pay almak istemiştir.

Kuteybe b. Müslim, Buhara'da yaptığı gibi Merv'e de önemli miktarda Arap nüfus yerleştirerek burada Müslüman cemaatler oluşturmuş ve onlar, halkla ticarî ortaklık ve akrabalıklar kurarak İslâmiyet'in yayılmasında öncülük etmişlerdir.⁷³⁶ Çarşıların ticarî ve sınaî mallarla dolup taşıdığı Merv'e yerleşip ticaret erbabı hâline gelen ve sosyal anlamda şehir hayatına müdahil olan Müslümanlar, büyük nüfuz kazanmışlardır.⁷³⁷ Sonraki dönemlerde yine göç ve iskân çalışmaları yapılmış ve bu, İslâm ile Müslüman kültürünün Türkistan'a kalıcı olarak yerleşmesini sağlamıştır. Bu konuda önemli aktörlerden biri de tüccarlar olmuştur. Nitekim Halife Me'mûn'la beraber Merv'e yerleşen Iraklı tüccarlar, kültürlerini de taşımışlar ve onların etkisiyle şehirde Irak gelenekleri hâkim olmuştur.⁷³⁸ Ayrıca iskân çalışmalarında rol alan kesimler arasında önemli âlimlerin isimlerine de rastlanmaktadır. Bunlar arasında

⁷³² *Hudûdü'l-Âlem*, s. 116; Mizzî, *Tezhîbü'l-Kemâl*, C. XX, s. 270; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 241; Shaban, *The Abbâsîd Revulotion*, s. 15; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, s. 153; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 105-106.

⁷³³ Naseem Ahmad Shah, "Early Muslim Settlements in Central Asia: A Study of Intreaction, Assimilation And Co-Existence", *Proceedings of International Conference: Islamic Civilization In Central Asia*, Astana 2007, İrcica, İstanbul 2010, s. 304.

⁷³⁴ Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, ss. 402-410.

⁷³⁵ Taberî, *Târîh*, C. VII, s. 1022; Shaban, *The Abbâsîd Revolution*, ss. 58-59; Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 60; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, ss. 114-115.

⁷³⁶ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 88.

⁷³⁷ Yahya b. Hamza el-Vezne, *Medînetü Merv ve Selâçika hattâ Asri Sencer*, Mektebetü's-Sekâfetü't-Dîniyye, Kâhire 2007, s. 21.

⁷³⁸ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 298-299.

Ebû Hanîfe'nin öğrencileri Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805) ve Ebû Yûsuf (ö. 182/798) dikkat çekmektedirler. Bu ilim adamları Merv'de kadılık görevleri esnasında ders okutarak Hanefîliğin temelini atmışlardır.⁷³⁹

Abâsîler döneminde Merv'e giden diğer âlimler de şehrin kültür merkezi hâline gelmesinde rol oynamışlardır. Bunlardan biri Kur'ân'ın noktalama işini yapan Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) talebesi Müerric es-Sedûsî en-Nahvî'dir (ö. 195/810-11).⁷⁴⁰ Onun gibi dinini yaymayı arzu eden çok sayıda Müslümanın burayı yurt edinmesiyle ilim ve kültür hayatında büyük ilerleme kaydedilmiş; hemen her mahalleye bir âlim yerleşmiş ve bazı mahalleler onların ismiyle anılmıştır.⁷⁴¹ İlim ve kültür hayatı öylesine canlanmış ki sokak, çarşı-pazar, mescit, ev ve dükkânlarla birlikte zindanlar bile hadis tedrisinin yapıldığı mekânlar hâline gelmiştir. Örneğin muhaddis Rebi' b. Enes b. Ziyâd el-Bekrî el-Horasânî (ö. 140/757), Ebû Müslim tarafından hapsedildiğinde Abdullah b. Mübârek giderek ondan hadis öğrenmiştir.⁷⁴² Bu manzara şehre gelenlerin her yerde İslâm ile karşılaştıklarını ve bunun için özel bir çaba sarfetmek zorunda kalmadıklarını gösterir.

Yerleşenlerin kimliğinden de görüldüğü üzere Merv başta olmak üzere Orta Asya illeri, sahabe, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn ve sonraki dönem İslâm âlimleri tarafından dinin doğruya açılmasında aktif bir şekilde kullanılmıştır. Bu şahısların ilmî faaliyetler yanında halk ile sosyal ve ekonomik ilişkiye girmeleri, Türkler arasında İslâm hukuk ve muamelâtının ilk muhataplar tarafından sergilenmesini sağlamıştır. Böylece şehir, dışarıdan gelenler için fiziken ve manen İslâm havasının teneffüs edildiği bir mekâna dönüşmüştür. Bahse konu gelişmelerin aynı zamanda ticaret yollarının kavşağında meydana gelmesi ve tüccarların burayı sıklıkla ziyaret etmesi, İslâm'ın tanınırlığının ve etkisinin geniş bir alana yayılmasını sağlamıştır. Bu durum, şehirlerdeki ticarî yoğunluğun din ve kültürün yayılmasındaki rolünü göstermektedir. Merv'e yerleşen Müslümanlar, Türkistan ticarî hayatıyla bütünleşerek diğer şehirlerin aksine yerli halk ile daha yakın ilişkiler kurmuşlardır. Müslümanlar burada

⁷³⁹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 262; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 561; Zehebî, *Siyer*, C. IX s. 134.

⁷⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XV, s. 346; Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân Mimmâ Sebete bi'n-Nakl evi's-Semâ' ev Esbetehü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbâs C. V, Beyrût 1968-1972, s. 304.

⁷⁴¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. III, s. 61; Mizzî, *Tezhîbü'l-Kemâl*, C. XVII, s. 439; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, ss. 118-120; Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, s. 391.

⁷⁴² Zehebî, *Siyer*, C. VI, s. 170; Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, s. 453.

yoğun bir şekilde ticarete başlamışlar, doğruluk ve dürüstlüğün her konuda olduğu gibi ticaretle de önemli olduğu bilinciyle yerli halkın İslâm'a girmesinde büyük gayret göstermişlerdir.⁷⁴³ Böylece Merv, ticaret ve tüccarların etkisiyle Türklerin İslâmlaşmasına sahne olan önemli yerleşim birimleri arasında yerini almıştır.

3.4.3.3. Belh

Önemli bir cazibe merkezi olan Belh, aynı zamanda stratejik ve dinî bakımdan önemli bir şehirdir. Doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde işleyen ticaret yollarının kavşak noktasında⁷⁴⁴ kurulup gelişmesi sayesinde Türklerin başkenti sayılmıştır. Fetihlerden sonra İslâm topraklarının incisi olarak kabul edilen Belh, iklimi, temiz suları, yaşama uygun kuruluğu, düzenli sokakları ve nakışlı binalarıyla gösterişli, hoş ve zengin bir şehir olarak dikkat çekmiştir. Şehir, çarşılardaki canlı ticaret ve esnaf arasındaki rekabet sonucu meydana gelen ucuzluk sayesinde çok rağbet görmüştür. Alışveriş faaliyetleri, şehrin yakınlarındaki bir dağın yamacında yerleşime uygun bir yerde kurulmuş olan Anbir'de (Anber) yoğunlaşmıştır. Bu nedenle Belh, tüccarların ziyaretle yetinmeyip ikameti etmeyi tercih ettiği cazibeli, mamur ve manzarası güzel bir ticarî merkez olmuştur.⁷⁴⁵ Nitekim Horasan'a taşınan Arapların zenginleri ekseriyetle buraya yerleşmişlerdir. Belh'i onlar için cazip kılan unsurlardan biri, sadece dışarıdan gelen tüccarlarla alışveriş yapılan bir yer olmayıp aynı zamanda ihracat yapılan bir sanayi şehri olarak dünyanın değişik yöreleriyle daima irtibatlı kalmasıdır. Örneğin burada birçok bölgeye ihraç edilen Gûzgan derisi imal edilmiş⁷⁴⁶ ve su değirmenleriyle un üretimi yapılmıştır.⁷⁴⁷ Hatta bir rivayete göre kâğıt, Müslümanlar tarafından ilk burada imal edilmiş ve sonra Bağdat'a taşınmıştır.⁷⁴⁸

Bütün bu gelişmeler sonucu X. yüzyılda Orta Asya'da ulaşım, ticaret, tarım, sanayi ve madencilik gibi iş kollarında yaşanan ekonomik ilerleme ve ulaşılan refah düzeyinin nitelikli insan sayısının artmasına yol açtığı görülür. Böylece medeniyet

⁷⁴³ Taberî, *Tarih*, C. VII, s. 1022; Ögel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültürü Tarihi*, s. 188; Ligeti, *Bilinmeyen iç Asya*, s. 60; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, ss. 114-115.

⁷⁴⁴ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 517; Ya'kûbî, *Kitabü'l-Buldân*, ss. 336-337; Hamilton A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005, s. 23.

⁷⁴⁵ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 447-448; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 121; Bkz. Şekil 2.3.

⁷⁴⁶ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 121; Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, ss. 90-91.

⁷⁴⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 114; Barthold, s.183; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti* s. 498, 527.

⁷⁴⁸ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 88; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. I, s. 479; R. Hartman "Belh", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, ss. 485-487; Tahsin Yazıcı, "Belh" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 416.

seviyesi yükselmiş ve şehrin cazibesi artmıştır. Ayrıca bu dönemlerde Belh yöresinde taşımacılık ve ulaşımda kullanılan iki hörgüçlü develer bozkır iklimine dayanıklılığı nedeniyle çok meşhur olmuştur.⁷⁴⁹ Bu sayede şehrin kültürü gelişen ticaret ağıyla birlikte uzak ve تنها yerlere etki edebilmiştir.

Orta Asya’da Türkler arasında İslâm’ın bayraktarı hâline gelen Belh’in hadis, fıkıh, tefsir, felsefe, tıp ve coğrafya gibi alanlarda yetişen âlimleri, başta Bağdat ve Dımaşk olmak üzere İslâm şehirlerine dağılarak İslâm medeniyetinin gelişmesine katkı sunmuşlardır. Bu nedenle Belh’e “dâru’l-fıkıh” ve “kubbetü’l-İslâm”⁷⁵⁰ gibi unvanlar verilmiştir. İlim tedrisinin yanında her türlü ticaretin yapıldığı büyük bir şehir olan Belh’te kültür seviyesi oldukça yükselmiş, şehrin tam ortasında yer alan ve etrafı pazar yeri olan cami, vakitlerde cemaatle dolup taşmıştır. Halkın ilim, edebiyat ve fıkıh bilgisi olarak iyi durumda olması ve uzak diyarlardan tüccarların akın akın gelmesi,⁷⁵¹ burayı tebliğ için uygun bir ortam hâline getirmiştir. Nitekim İbrahim b. Ethem (ö. 161/778) gibi sûfiler bu ortamdan istifade ederek Budizm’in etkisindeki Türkler arasında tebliğ çalışması yürütmüşlerdir.⁷⁵² Ayrıca Kaşgar taraflarına ticarete gittiği zaman Türklere tebliğ yapan Şakîk-i Belhî’nin (ö. 174/790) kendi şehrinde çok daha yoğun bir şekilde tebliğ çalışması yaptığı kanaatindeyiz. Şehrin bu özellikleri ve tüccarların dini yayma gayretleri nedeniyle buraya gelen yabancılar, sıradan bir kentle değil, İslâm kültürüyle yoğrulmuş bir ilim ve kültür merkeziyle karşılaşmışlardır.

Belh’in önemli bir ticarî ve kültürel merkez olarak parlaması çevredeki Türk boylarının dikkatinden kaçmamış ve Oğuzlar, sürülerini çoğunlukla Belh çevresinde otlatarak buraya komşu olmuşlardır. Özellikle tekstil ihtiyaçlarını giderebilmek için hayvan satın Müslümanlardan alışveriş yapmışlar⁷⁵³ ve şehrin imkânlarından istifade etmişlerdir. Bu cazibe Oğuzlarla birlikte Karlukları da kendine çekmiştir. Nitekim Belh’in biraz ilerisindeki Toharistan bozkırlarında hayvancılık ve ziraatla uğraşan

⁷⁴⁹ Ya’kûbî, *Kitâbü’l-Buldân*, C. I, 93; *Hudûdü’l-Âlem*, s. 153; İbn Havkal, *Sûratü’l-Arz*, C. I, s. 169; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, ss. 509-510.

⁷⁵⁰ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 88; Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Buldân*, C. I, s. 479; Hartman, “Belh”, ss. 485-487; Yazıcı, “Belh” s. 411.

⁷⁵¹ *Hudûdü’l-Âlem*, s. 121; İbn Havkal, *Sûratü’l-Arz*, C. II, s. 452; Hodgson, *İslâm’ın Serüveni*, C. II, s. 313; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 121.

⁷⁵² Özaydın, “Türklerin İslâmiyet’i Kabulü”, s. 436.

⁷⁵³ *Hudûdü’l-Âlem*, s. 125 İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, s. 281; İbn Havkal, *Sûratü’l-Arz*, C. II, s. 452; Şehrin konumu için bkz. Şekil 2.2.

Karluklar, burayla yaptıkları ticaret esnasında İslâm'ı tanımışlardır.⁷⁵⁴ Bu da onların İslâm'ı ilk kabul eden Türk boyu olmalarında son derece etkili olmuştur. Görüldüğü üzere Belh şehri ticarî ağırlığı, ilim ve kültürün çok fazla rağbet görmesi ve pazarların ortasındaki camileriyle tam bir İslâm beldesi olarak⁷⁵⁵ gelen tüccarlara varlığı ve insanıyla İslâm'ın tanıtımına katkı sağlamıştır.

3.4.3.4. Nîşâbur⁷⁵⁶

Orta Çağ'da dünyanın en büyük şehirlerinden biri olarak kabul edilen Nîşâbur, Horasan bölgesinin ticaret, kültür ve medeniyet bakımından en önemli şehri olarak gösterilmiştir.⁷⁵⁷ Hz. Peygamber'in de "şehirlerin en hayırlısı Nîşâbur'dur"⁷⁵⁸ diye burayı methettiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Büyük, zengin, kalabalık ve güzel bir şehir olması nedeniyle tüccarların çok sık ziyaret ettiği Nîşâbur'un ticaret merkezi olan Gurgan'da⁷⁵⁹ Araplarla Acem halkı karışık yaşamışlar ve Araplar bu sayede Farsçayı öğrenmişlerdir.⁷⁶⁰ Böylece iki toplum arasında iletişim kolaylaşmıştır.

Nîşâbur halkı avamından havâsına kadar cömert, basiretli ve manevîyat ehli bir topluluk olarak bilinmiştir. Özellikle ticaretlerinde dürüst, insafli ve merhametli hareket etmişlerdir. Cami çevresinde inşa edilen çarşılarda tüccarların konaklaması için hanlar ve buralarda imal edilen malların korunduğu depolar inşa edilmiştir. Bu hanlardan bazıları, farklı dallarda yapılan ticaret sayesinde çarşılarla rekabet edecek kadar ekonomik hareketliliğe sahne olmuştur. Sanatkârlar kendilerine tahsis edilen dükkânlarda mesleklerini icra etmişler, halk ve yerel tüccarlar da İpek Yolu'nda ticaret yapan büyük tüccarların konakladığı bu hanlara giderek alışveriş yapmışlardır. Ayakkabıcı, urgancı, külahçı, şapkacı ve daha birçok iş koluna özel imalathaneler ve bunların ürünlerinin pazarlandığı çarşılar kurulmuştur. Şehirde öylesine büyük bir

⁷⁵⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 121; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, C. II, s. 313.

⁷⁵⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 121; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 301.

⁷⁵⁶ Şehrin eski adı Nisabur'dur. 1184 yılında Oğuzlar şehri yakıp yıkmışlar ve sonra eski şehrin yakınına yeniden şehir kurulmuş ve buraya Nîşâbur adı verilmiştir. Şehir, evler, saraylar, camiler, hamamlar, çarşılar ve hanlarla eskisinden daha gösterişli ve mamur hale gelmiştir. İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 431-432.

⁷⁵⁷ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 63; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. V, ss. 331-333; Ernst A. J Honingman, "Nîşâpûr", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, ss. 302-305; Bkz. Şekil 2.3.

⁷⁵⁸ Beyhâkî, *Târîhu Beyhâk*, s. 118.

⁷⁵⁹ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 409; Gurgan, Hazar Denizi'nin güney doğusunda bir kasabadır. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 38; Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, ss. 83-84.

⁷⁶⁰ Ya'kûbî, *Kitabü'l-Buldân*, s. 59; İbnü'l-Fakîh, *el-Buldân*, s. 72; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IV, ss. 510-511; İshak b. Hüseyin el-Müneccimî, *Âkâmü'l-Mercân fî Zikri'l-Medâini'l-Meşhûre fî Külli Mekân*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût h. 1408, s. 72.

ticaret hacmi oluşmuştur ki dönemin en büyük ticaret kervanları burada hazırlanıp yola çıkmıştır.⁷⁶¹ Ayrıca kalabalık bir nüfusa sahip olmasıyla burası aynı zamanda diğer memleketlerin ürünlerinin satıldığı bir pazara dönüşmüştür. Zira hemen her taraftan ithalat yapılması, tüccarların Nîşâbur'a rağbet etmesini sağlamış ve bu durum, yolculuk etmek isteyenlerin seyahat imkânlarını kolaylaştırmıştır.⁷⁶² Çünkü neredeyse bütün kervanlar, orduların karar kıldığı ve zengin tüccarların iskelesi mesabesinde bir şehir olan Nîşâbur'a uğramak ihtiyacı hissetmiştir. Burada üretilen çeşitli kumaşlar ve benzeri hiçbir yerde olmayan güzellikte pamuklu, yünlü ve ipek elbiseler, elit kesim tarafından tercih edilmiş İslâm ülkelerine ve diğer devletlere ihraç edilmiştir.⁷⁶³ Bunlar, özellikle Irak ve Mısır ahalisi tarafından satın alınarak gösteriş yapılmıştır.

Nîşâbur, diğer Horasan şehirleri gibi kültür merkezi hâline gelerek İslâm'ın yayılmasında rol oynamıştır. Bu konuda Tâhirîler'in şehri başkent yapması bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Başkent olduktan sonra kâtipler, edipler, âlimler, fakihler ve dünyanın birçok yerinden ilim tahsil etmek isteyenler akın akın buraya gelerek⁷⁶⁴ şehirde kültürel seviyenin yükselmesini sağlamışlardır. Büyük ilmî gelişmelerin yaşandığı şehir, Şafîî ve Hanefîlerin rekabetine sahne olmuştur. Bu rekabet neticesinde Nîşâbur'a Hanefî mezhebinin yerleşmesi tüccarlar, adliye memurları ve ulema aileleri aracılığıyla gerçekleşmiştir. Önemli cami, medrese ve vakıflar Hanefîliğe hizmet ederek bu mezhebin şehirde yer edinmesini sağlamıştır. Fıkıh mezheplerinin İslâm dünyasında yayılması, ulema, sûfî ve medrese öğrencilerinin, kervanlara iştirak ederek gezmeleriyle izah edilebilir. Çünkü şehirde bez ticareti yaptığı için "el-Kerâbisî" diye meşhur olan ve 333/944 yılında Şâş ve Tûs kadılığı görevinde bulunmuş Horasanlı muhaddis Hâkim el-Kebîr (ö. 378/988) gibi önemli ilim adamları⁷⁶⁵ sık sık kervanlara ve alışveriş alanlarına katılmışlardır. Buna göre aralarında ulema sınıfına mensup ve muhtemelen kafilere reisliğini de deruhte eden kimselerin bulunduğu tüccarlar, dinleriyle beraber mezheplerini de taşımışlar ve yerleştikleri şehirler, inanç ve kültürlerinin yuvalandığı merkezler hâline gelmiştir.

⁷⁶¹ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 432; Nîsâbü'rî, *Târîhu Nîsâbü'r*, s. 139; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 313, 323, 326, 391; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, ss. 240-241.

⁷⁶² İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 432; Müneccimî, *Âkâmü'l-Mercân*, s. 72.

⁷⁶³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 114; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 433-435.

⁷⁶⁴ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 434; Nîsâbü'rî, *Târîhu Nîsâbü'r*, s. 141; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 39, 314, 434; Müneccimî, *Âkâmü'l-Mercân*, s. 72.

⁷⁶⁵ Zehebî, *Siyer*, C. XVI, s. 373; Lapidus, *İslam Toplulukları Tarihi*, C. I, s. 244, 258; Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, ss. 63-64.

Buralardan gelip geçen yolcu ve tüccarlar da hem İslâm'la hem de amelî ve itikâdî mezheplerle tanışma imkânı bulmuşlardır.

Şehirde tarikatların aktif bir şekilde faaliyet yürütmesi de zikredilmesi gereken hususlardandır. Çünkü bazı tarikat mensupları, ticaret aracılığıyla fikirlerini yaymaya çalışmışlardır. Bir misal vermek gerekirse Kerrâmîliğin kurucusu Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/869), zahidane bir hayat sürmekle birlikte dükkânında ve insanlar arasında dolaşarak nasihatler vermiştir.⁷⁶⁶ Bu faaliyetler neticesinde İslâm çok sayıda taraftar bulmuştur. Feridüddîn-i Attâr'ın da ıtriyat dükkânına gelen bir dervişten etkilenerik tasavvufa intisap ettiğı rivayet edilmektedir.⁷⁶⁷ Bu hadise Nîşâbur'da dervişlerin ticarethanelere giderek irşat çalışmaları yürüttüklerini göstermektedir.

Şehrin ticaretteki fonksiyonu da mezhep ve tarikatların etkisinin çevre yerleşim birimlerine ulaşmasına zemin hazırlamıştır. Ticaretin ağırlık kazandığı merkez olan İranşehr, son derece gelişmiş, nezih, doğu-batı ticaretinin merkezinde, lojistik özelliğı olan,⁷⁶⁸ pazarları ve camileriyle tipik bir İslâm yurdu özelliğı taşımıştır. Böylece Nîşâbur diğer İslâm şehirleri gibi hem fizikî özellikleri hem de barındırdığı fikir akımlarıyla dinin geniş alanlara ulaşmasına yardım etmiştir. Dolayısıyla Nîşâbur sanayi, ticaret ve ilim merkezi olarak etki alanındaki bölgelerde İslâm'ın yer edinmesinde önemli rol oynamıştır.

Nîşâbur'un İslâm'ın yayılması konusundaki rollerinden biri, burada Sâ mânîler döneminden önce kurulmuş olan dokuma fabrikalarının kapanmış olmasıdır. Çünkü şehirdeki meslek erbabı Horasan'a dağılarık mesleklerini devam ettirmişlerdir.⁷⁶⁹ Böylece meslek sahipleri dağıldıkları memleketlerde insanlarla sosyal etkileşime girmişler ve İslâm, Nîşâbur kültürüyle birlikte bölgenin تنها yerlerine taşınmıştır.

3.4.3.5. Herat

Doğı Asya'ya giden yollar üzerinde yer alan Herat, Buhara ve Semerkant ile rekabet edebilecek kadar gelişmiş önemli bir ilim ve kültür merkezidir. Şehrin

⁷⁶⁶ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, C. II, s. 304; Süheyr Muhammed Muhtar, *et-Tecsim İnde'l-Müslimîn Mezhebü'l-Kerrâmiye*, Şeriketü'l-İskenderiyye, İskenderiye 1971, s. 50; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, ss. 232-233; İsmail Pırlanta, *Orta Çağ'ın İncisi Nîşâbur*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 165.

⁷⁶⁷ Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 814; Devletşâh, *Tezkire-i Devletşâh*, III, s. 242-243.

⁷⁶⁸ Nisâbü'rî, *Târîhu Nîşâbur*, s. 141; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 310, 314; Münecimî, *Âkâmü'l-Mercân*, s. 72.

⁷⁶⁹ Narşahî, *Târîhu Buhâra*, s. 39.

İslâmı tanıma süreci oldukça eski bir tarihe dayanır. Hz. Osman dönemi ordu komutanlarından Ahnef b. Kays (ö. 67/686-87) 652 yılında Horasan'ı fethedince sulh yoluyla Müslüman hâkimiyetine giren Herat, Hz. Ali dönemindeki karışıklıklar nedeniyle isyan etmiş ve 661'de tekrar fethedilmiştir. Burada İslâm'ı gerçek anlamda yerleştirmek isteyen Müslümanlar, diğer şehirlerdeki gibi Herat'ta da iskân politikası uygulayarak şehre Arap nüfus yerleştirmişlerdir. Ticarî avantajları sayesinde cazibesini uzun süre muhafaza eden şehrin meyve üretimine elverişli bereketli toprakları, sonraki yıllarda da çok sayıda Müslümanın yerleşerek yurt edindiği bir kenttir.⁷⁷⁰ Diğer Orta Asya şehirlerinde olduğu gibi Herat'ta da iskân faaliyetlerini sıradan bir olay gibi görünmekten kurtararak İslâm'ın yayılmasında öne çıkaran etken, buraya yerleşen insanların içinde âlim derecesine ulaşmış önemli şahısların⁷⁷¹ da olmasıdır. Bu kimselerin Herat'a taşınmaları, yerli halkla etkileşime geçmesi istenilen kesimin sıradan insanlar değil, belirli kültür seviyesine sahip ve İslâmî idealler taşıyan kimseler olmalarıdır. Bundaki amacın zengin doğu şehirlerinin ekonomik getirisinden istifade etmekle birlikte orada dinin yerleşmesi için sağlam bir kapı aralamak olduğu ve bunun için planlı bir girişim uygulandığı görünmektedir. Çünkü şehirler kılıçla fethedilse de ilmî ve kültürel çalışmalar yapıp da insanların gönüllerine girilmedikçe dinin kalıcı olması mümkün değildir.

Bu plan sayesinde Fars bölgesinden Horasan'a ihraç edilen malların toplandığı merkez olan Herat'ta inşa edilen mescitte âlimler tarafından hadis halkaları kurulmuş ve hedef kitle çarşılarında alışveriş yapan insanlar olmuştur. Böylece Herat çarşıları İslâm'ın yayılması konusunda bölgenin en faal merkezlerinden biri olmuş ve buradaki mescit de Horasan, Mâverâünnehir ve Sicistan'ın en mamur mescidi hâline gelmiştir.⁷⁷² Pazara gelenler sayesinde mescidin kültürel etkisi de geniş bir alana yayılmıştır. Herat ve Türk sınır boylarındaki diğer camiler cemaatle dolup taşıdığı gibi buralarda fakihler ve Kur'an talebeleri eğitim faaliyetleri yürütmüşlerdir.⁷⁷³ Kültürel aktivitelerdeki bu canlılık uzun süre devam etmiş ve gelişen şehrin nüfusu gittikçe artmıştır. Öyle ki şehrin iki milyon civarında kalabalık bir nüfusa sahip olduğu

⁷⁷⁰ *Hududu'l-Âlem*, s. 58; Muhakkdesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 105; Recep Uslu, "Herat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 215; Bkz. Şekil 2.4.

⁷⁷¹ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 438; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 280; Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 303; Togan, "Herat", s. 430.

⁷⁷² İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 265.

⁷⁷³ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 438; Ebû Dülef, *İran Seyahatnâmesi*, s. 117.

tahmin edilmektedir. Ayrıca on iki bin kadar dükkânın çalıştığı şehirde üç yüz elli dokuz medresenin⁷⁷⁴ aktif bir şekilde eğitim-öğretime devam ettiği belirtilmektedir. Böylece diğer Horasan şehirleri gibi kültürel hayatın bütün canlılığıyla devam ettiği Herat da İslâmî bir çehreye bürünerek, ticaret sayesinde İslâm'ın Orta Asya'da yerleşmesine aracılık etmiştir.

3.4.4. Hazar Bölgesi

Hazar Bölgesi, konum itibarıyla doğu-batı ve kuzey-güney eksenli ticaretin tam merkezinde yer alarak kültürel aktarıma sahne olan bölgelerdendir. Buradaki ticarî hareketlilik, ilk zamanlardan itibaren Müslümanların ilgisini çekmiş ve bölgenin fethedilmesi için uzun yıllar süren mücadeleler gerçekleştirilmiştir. Kısmi başarılar elde edilse de tam anlamıyla siyasî hâkimiyetin kurulamadığı bölge, zamanla Müslüman tüccarların din ve kültürlerini nakış nakış işledikleri bir yer olmuştur. Onlar, Hazar bölgesinde genel olarak; Bağdat-Rey-Berze'a-Derbent-İtil Yolu, Cürcân-Hazar Denizi-Don ve Volga nehirleri üzerinden daha kuzeye uzanan ticaret yolu ile Hârizm-Hazar ve Bulgarlar istikametinde ilerleyen alternatifli yollarla ithalat ve ihracat yapmışlardır.⁷⁷⁵ Yine Hârizm'den Volga ve Karadeniz sahillerine ilerleyen büyük kervan yolu Aşağı Volga'dan geçmiştir. Bu yoldan Volga ve Çolma çevresine gelen samur, tilki ve sansar derileri, bal, balmumu, tutkal, Çin ve Türkistan'dan gelen ipek ve kumaşlarla Bizans'ın çeşitli sanat ve süs eşyaları, Hazar bölgesindeki şehirlerde satılmıştır.⁷⁷⁶

Müslüman tüccarlar, gemilerle Hazar topraklarına mal götürüp dönüşte Türk ürünleri almışlar, Cürcân sahillerinde alışveriş yapmışlar, oradan Bulgar ülkelerine ve Karadeniz'e kadar gitmişlerdir. Müslüman tüccarların kuzeye gitmeleri gibi Bulgar ve Rus tüccarları da Hazar toprakları üzerinden İslâm yurtlarına gelerek başka yerde benzeri olmayan işlenmiş deriler satmışlar; geriye dönerken bal ve balmumu gibi ürünler almışlardır. Hazar tüccarları da çoğu zaman onlara katılıp Bağdat'a ve

⁷⁷⁴ Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfi el-Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr. Guy Le Strange, Gibb Memorial Series, London 1915, s. 152.

⁷⁷⁵ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 333; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 158; Ahmet Rıza Bekin, *İpek Yolu*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, S. 308, Ankara 1981, s. 69.

⁷⁷⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 200; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 140; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 252; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 88; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında Ticaret*, s. 83; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 164; M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 510, 532.

diğer İslâm şehirlerine inmişlerdir.⁷⁷⁷ Bu gidiş gelişler sayesinde Hazar denizinin limanı olan Bâbü'l-Ebvâb, kuzeyden başta Hazarlar olmak üzere birçok milletin ve güneyden Cürcân, Taberistan ve Deylem gibi şehirlerden halkın gelerek alışveriş yaptığı⁷⁷⁸ işlek bir ticaret ve din/kültür aktarım merkezi olmuştur. Bölgede ticaret öylesine gelişmiştir ki hemen her yerleşim birimi diğeriyle âdetâ ticarî yarışa girmiştir. Bu nedenle herhangi bir şehri öne çıkarmak oldukça güçtür. Nitekim Deylem bölgesinde tüccarların yerleştiği Pirrim ve bugün Azerbaycan sınırlarında kalan Merağa gibi bazı şehirlerde kurulan panayırılar,⁷⁷⁹ değişik bölgelerden gelen insanların ticaret yaparak tanışıp kaynaştıkları mekânlar olarak önem kazanmıştır. Ayrıca buralar ticarî önemi sebebiyle tüccarların ilgi odağı hâline geldiği gibi İslâm'ı yaymak için kuzeye yönelen mücahitlerin de mesken edindiği yerlerdir.

Hazar topraklarını Müslümanların hedefi hâline getiren nedenlerden biri de bölgenin iklimi ve doğası en hoş yerlerden biri olarak tarif edilmiş olmasıdır.⁷⁸⁰ Ayrıca buraların Müslümanlar için cazip bir yer olmasında fizikî imkânların yanında o günün şartlarında son derece medenî bir toplum olan Hazarların düzenli bir orduyla güvenliği tesis etmeleriyle adil ve hoşgörülü yönetimin sergilemelerinin de payı vardır. Bu sayede Orta Asya, Doğu Avrupa ve Yakın Doğu ülkelerinden getirilen mamuller burada rahatlıkla alınıp satılabilmiş ve bunu fırsat bilen tüccarlar hem bölgenin zenginliklerinde faydalanmışlar hem de oraları yurt edinerek İslâm'ın kökleşmesini sağlamışlardır. Böylece Hazar bölgesi VIII. asırda en gelişmiş yerlerden biri olmuş ve Etil başta olmak üzere birkaç önemli şehir, büyük ticaret merkezleri olduğu gibi semavî dinler için de birer sığınak hâline gelmiştir.⁷⁸¹ Biraz daha kuzeyde Bulgar nüfusu barındıran Bulgar şehri de yirmi bin asker çıkarabilecek kapasiteye sahip tamamen Müslüman bir şehir olarak dikkat çeker.⁷⁸² Burasıyla ilgili bir husus da nehir kıyısındaki çarşıda tıpkı güneydeki İslâm şehirlerindeki gibi cami

⁷⁷⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 226; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 158; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 111; Bekin, *İpek Yolu*, s. 69.

⁷⁷⁸ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 343; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 131.

⁷⁷⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 94; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 351-352; Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, ss. 130-131.

⁷⁸⁰ Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, s. 138.

⁷⁸¹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 220; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 389-390; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 140; Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, ss. 30-32; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 252; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 88; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında Ticaret*, s. 83; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 164; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 510, 532.

⁷⁸² *Hudûdü'l-Âlem*, ss. 163-164; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 225.

inşa edilmiş olmasıdır.⁷⁸³ Bu durum Müslüman tüccarların inançlarıyla birlikte kendi kültürlerine ait şehir düzeni gibi hususları da naklettiklerini gösterir. Diğer bir ifadeyle söylemek gerekirse onlar topyekûn bir kültür transferi gerçekleştirmişler ve gittikleri yerleri kendi ihtiyaçları doğrultusunda dizayn etme imkânı bulmuşlardır.

Dağıstan/Semender bölgesindeki Belencer ve Kuban Nehri'nin Karadeniz'le bulunduğu yerdeki Tmutarakan ve Sarığşın gibi Hazar bölgesi şehirleri de dinlerin kolaylıkla yerleştiği merkezlerdendir. Nitekim Hazarlar ticarete önem verdikleri için İtil'in doğusu ve Volga Nehri kenarında kurdukları Sarığşın'da, yol emniyeti ve asayişini temin edip saldırıları önlemek için bir kale inşa etmişlerdir.⁷⁸⁴ Böylece ulaşım daha güvenli olmuş ve gelişen ticaret şehirleri farklı din ve akımlara karşı açık hale getirmiştir. Buralarda oluşan yeniliklere açık ve hoşgörülü ortamda İslâm da dâhil olmak üzere dinler taraftar bulabilmiştir. Hazarların dinler karşısında demokratik tavrı, şehirlerin fikren gelişip zenginleşmesine vesile olmuştur. Birçok açıdan avantaj olan bu şartlar, Hazarların erken tarihlerde yerleşik hayata geçmelerini ve ticaretten büyük gelir elde etmelerini sağlamıştır. Bu manada en çok öne çıkan şehir de Etil'dir.

Etil, kuzey-güney istikametinde işleyen ticaretin önemli merkezlerinden biri olarak Hazarlarla Bulgarların İslâm'a girişlerine sahne olan şehirdir. Suriye, Irak, İran, Türkistan gibi Müslüman şehirleriyle Çin ve Rusya-İskandinavya arasında kavşak olan şehrin tüccarları kendine çekmesi, yapılan ziraatla ve toplanan mahsullerin gemilerle ihraç edilmesiyle yakından alakalıdır. Zira İslâm'ın yayıldığı dönemlerde bölge ticaretinde nehirler kullanıldığı gibi Hazar Denizi üzerinde de yoğun ticarî hareketlilik gerçekleşmiş⁷⁸⁵ ve böylece Hazar Denizi bir açık deniz, Etil de bir açık liman hâline gelmiştir. Şehir başkent olunca gelişimi hız kazanmış ve buraya değişik coğrafyalardan insanlar gelip yerleşmişlerdir. Bunlar arasında Müslümanların sayısı da azımsanamayacak kadar çoktur.⁷⁸⁶ Gerçekleşen nüfus hareketleri nedeniyle burada Müslüman, Yahudi, Hristiyan ve Şamanistler birlikte yaşamışlar ve 358 yılındaki Rus saldırısından sonra halkın büyük kısmı İslâm'ı seçmiştir. Şehirdeki Müslümanların Ruslara karşı on beş bin asker topladıkları

⁷⁸³ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 361.

⁷⁸⁴ Zajaczkowski, "Hazar Kültürü ve Varisleri", s. 478; Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 116.

⁷⁸⁵ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 332; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. II, s. 368; Ticaret yolları için bkz. Şekil 1.1.

⁷⁸⁶ Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 45; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 360-361.

hesaba katılırsa sayılarının çokluğunu tahmin etmek daha kolay olacaktır. Hatta şehrin hâkim nüfusunu onların oluşturduğu da söylenebilir.

Burada dikkatleri celp eden noktalardan biri de Etil’de yaşayan Müslüman nüfusun içinde çok sayıda tüccar bulunmasıdır. Şehirdeki Müslüman toplum, cami ve medreseleriyle dinlerini aleni bir şekilde yaşayabilmişlerdir.⁷⁸⁷ Etil’de yönetim Yahudi olsa da halkın önemli bir kısmı, özellikle de elit kesimi oluşturan tüccarların Müslüman olması, şehirde İslâm’ın tüccarlar vasıtasıyla yayıldığıının delilidir.⁷⁸⁸ Buraya yerleşen Müslümanlar Etil’deki diğer dinlere mensup Türklerin de İslâm’ı tanımasını sağlamışlardır. Etil’e çevreden Müslümanların gelişi hakkında farklı bilgiler olmakla birlikte bizi asıl ilgilendiren konu, onların buradaki Türklerle ticarî ve sosyal ilişki kurmaları ve idare nezdinde itibar kazanarak şehirdeki temel unsurlarından biri olmalarıdır.

Etil’de sayıları on binlerle ifade edilen Müslüman Türkün tamamının dışarıdan gelmeyip İslâm’ı tercih eden yerli Etil halkı olduğu kanaatindeyiz. Yine belirtmek gerekir ki burada yerli Müslüman nüfusun teşekkül etmesinde Arap ve Hârizmli Müslüman Türk tüccarların ticaret yaparken evlenip Etil’e yerleşmelerinin büyük katkısı olmuştur. Çünkü onlar, Hazar topraklarındaki cazip ticarî imkânlardan istifade edebilmek için akın akın Etil’e yerleşip kurdukları koloniler sayesinde, Hazar hakanları tarafından kabul görerek burjuva hâline gelmişlerdir.⁷⁸⁹ Bu durum, halkın onlara karşı özentî duymasına ve İslâm kültürünün etki alanının genişlemesine neden olmuştur. Burada filizlenen İslâmlaşma akımı, daha kuzeyde kalan Türklere doğru genişlemesine devam etmiştir.

3.4.5. Hârizm Bölgesi

Hârizm toprakları, Orta Çağ ticarî hayatında en aktif bölgelerdendir. Coğrafya itibarıyla kuzey ve batıdan Oğuz topraklarına, güney ve doğudan ise Horasan ve Mâverâünnehir’e komşu olan Hârizm, elverişli yaşam koşulları ve vaat ettiği zenginlikler sayesinde ticaretin ana güzergâhı olmuştur.⁷⁹⁰ İslâm’dan önce de önemli bir ticaret merkezi olan Hârizm, Türkistan ve Hazarlar üzerinden Arabistan’a uzanan

⁷⁸⁷ *Hudûdü’l-Âlem*, s. 162; Mes’ûdî, *Murûcû’z-Zeheb*, C. II, ss. 7-11, 23; İbn A’sem el-Kûfî, *Kitâbü’l-Fütûh*, ss. 295-307; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 7, 56-57, 70.

⁷⁸⁸ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 35, 108-118.

⁷⁸⁹ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, s. 79; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, s. 67.

⁷⁹⁰ *Hudûdü’l-Âlem*, s. 138; İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, s. 255; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 174, 222; Bkz. Şekil 2.3.

kuzey-güney yolu ve doğu-batı arasında işleyen İpek Yolu'nun kesişme noktası⁷⁹¹ olarak tüccarları çekmiştir. Bu tarafa giden Müslüman tüccarlar, Oğuz topraklarının girişinde yer alan başkent Kât'ta konaklamışlar ve biraz daha ilerleyerek bölgedeki diğer canlı ticarî merkezlerden Huşmithan ve Gürgenç'e ulaşmışlardır.⁷⁹² Her ne kadar Müslümanlarla Türkler arasında en yoğun alışveriş Mâverâünnehir'de yapılmışsa da Hârizm, Gürgenç gibi ticarî merkezleri ve girişken tüccarlarıyla bölge ticaretine yön vererek ticarî yoğunluktan pay almıştır. 712 yılında bölgenin fethiyle birlikte Arap ticaret kolonileri kurulmuş⁷⁹³ ve İslâmlaşma hareketleri de başlamıştır. Diğer yörelerde olduğu gibi burada da âlim ve mutasavvıflar kervanlarla birlikte seyahate çıkarak, halk arasında İslâmiyet'i tebliğ etmişlerdir.⁷⁹⁴ Zaten ticaretle meşgul olan Hârizmliler İslâm'a girdikten sonra da faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Horasan'daki hemen her büyük şehirde ticarî koloniler kuran ve kendilerine has adet ve giyim tarzı⁷⁹⁵ olan Hârizm tüccarları, ipek ve yün getirmek için doğudaki Türk topraklarına giderek İpek Yolu ticaretine katılmışlardır.⁷⁹⁶ Dönemin en faal tüccar grubu olarak dikkat çeken Hârizmliler, Horasan ticaretini ele aldıkları gibi Hazarlar ve Bulgarlarla güçlü ticarî bağlantı kurmuşlardır.⁷⁹⁷ Bu sayede ticaretin gerçekleştiği hemen her yerle ilişki kurup şehirlerini geliştirmişlerdir.⁷⁹⁸ En çok onların faydalandığı bölge ticaretinden Türkler ve Müslümanlar da maddî-manevî büyük kazanım elde etmişlerdir.

Hârizm topraklarında gerçekleşen yoğun ticaret, imalat sektörünü de tetikleyerek çeşitli sanayi dallarının gelişmesini sağlamış, üretilen pamuklu-yünlü

⁷⁹¹ Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, ss. 215-216; Kitapçı, *Kuzey Türk Ülkeleri Arasında İslâmiyet*, s. 164.

⁷⁹² Kurulay, *Hududu'l-Âlem'e Göre X. Asırda Türk Boyları*, s. 110; Hârizm toprakları Ceyhun Nehri'nin iki tarafına yayılmıştır. Bölgenin iki merkezinden Kât (Kas) Mâverâünnehir tarafında Gürgenç ise Horasan tarafında yer almıştır. Kât şehri başkent olsa da Gürgenç siyasî ve sosyal açıdan daha ön plana çıkmıştır. Aydın Usta, "Moğol İstilas Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Hârizmşahlar Devleti", *Türkler*, C. 4, Millî Eğitim Basımevi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 1421-1429.

⁷⁹³ Shaban, *The Abbâsid Revolution*, ss. 67-75; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 114.

⁷⁹⁴ Özaydın, "Türklerin İslâmiyet'i Kabulü", s. 436.

⁷⁹⁵ Hârizm tüccarları çoğunlukla Taylesan isimli bir cübbe, kurtak, tunik ve eğri kalensüve giymeleriyle tanınmışlardır. İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 135, 304-305.

⁷⁹⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 258; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 225.

⁷⁹⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 304-305; Barthold, *Asya'nın Keşfi*, ss. 282-283; Artamonov, *Hazar Tarihi*, ss. 554-556.

⁷⁹⁸ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 299-305; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. I, s. 9; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 560; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 28, 275; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 23; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 48.

elbise ve diğer eşyalar yerli tüccarlar tarafından ihraç edilmiştir.⁷⁹⁹ Zira Hârizm tüccarları, uluslararası ticarete yoğun ilgi göstermişler, 750'lilerden itibaren sadece onlarda var olan kağınlarıyla diğer memleketlere giderek alışveriş yapmışlardır.⁸⁰⁰ Sahip oldukları bu avantajla Orta Asya'nın en ücra köşelerinde yaşayan göçebe Türklere kadar ulaşarak onları uluslararası ticarete dâhil etmişlerdir. Hatta çoğu yerde onların alışveriş yaptığı tek tüccar grubu olmuşlardır.⁸⁰¹ Dolayısıyla bozkırda yaşayan birçok Türk topluluğunun dünya ile iletişim kurduğu araçların Hârizm tüccarları olduğu söylenebilir. Buna göre bozkırın İslâm ve medeniyete dair bilgi kaynakları çoğunlukla Hârizm tüccarları olmuştur.

Hârizmliler, Macaristan gibi uzak diyarlara ticaret için giderken yol üstünde karşılaştıkları Türklerin İslâmî tabirlere aşinalık kazanmalarını sağlamışlardır. Onların Karadeniz'in kuzeyinden batıya gittiklerinin delili Rusların, karşılaştıkları tüccarlar için Hârizmce Müslüman anlamına gelen "Busurman" kelimesini kullanmalarındır.⁸⁰² Bu durum, tüccarların Müslüman kimliğiyle hareket ederek İslâm'ı temsil ettiklerini ve gittikleri yerlerde kültürel iz bıraktıklarını gösterir. Hatta bu kalıcı izler sayesinde asırlar sonra bile Rus topraklarında "Busurman" ismi kullanılmaya devam etmiştir. Rusça'da Müslümanları tanıtan ifadelerin varlığı ticaretle birlikte Hârizm dilinin de muhataplarca bilinirlik kazandığını gösterir. Zaten farklı dillerin konuşulabiliyor oluşu dinlerin yayılmasının alt yapının hazır olduğunu gösterir. Onların kültürel izlerini ele geçirilen paralardan sürmek de mümkündür. Birçok yerde bulunan Hârizm paraları, nerelerde ve kimlerle ticaret yaptıklarını dahası, hangi halkları ekonomik ve kültürel tesir altına aldıklarını göstermektedir. Doğuda Kuzey Asya'dan batıda İskandinavlar'a kadar geniş bir alanda rastlanılan Hârizm paraları,⁸⁰³ onların ticaret sahalarına işaret etmektedir. Bu istikamette çalışan tüccarların eserlerinden biri de İslâm'ın Volga havzasındaki Türklere tanıtılmasıdır. Nitekim Bulgarlar, başta Hârizm tüccarları olmak üzere Müslümanlarla yaptıkları ticaret neticesinde İslâm'ı seçmişlerdir.⁸⁰⁴

⁷⁹⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 155; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 103-104.

⁸⁰⁰ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 198.

⁸⁰¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 68; Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnâmesi* s. 199, 208; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 299, 302, 419.

⁸⁰² Frye, *Orta Çağ Başarısı Buhâra*, s. 464; Lıgeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 136.

⁸⁰³ İbn Fadlân, *Seyahatnâme*, s. 28, 33; Frye, *Orta Çağda Buhâra Başarısı*, ss. 438-439.

⁸⁰⁴ Miftakov, "İdil Havzasındaki İlk İslâm Devleti", ss. 742-746; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, s. 157.

Hârizm'in cazibesini artıran unsurlardan biri de yetiştirilen bol miktarda sebze ve meyveyle tüccarlar için büyük bir kazanç vaat eden ziraattır. Oğuzlarla diğer Türk boylarına mensup tüccarlar sık sık Hârizm'e gelerek⁸⁰⁵ köle, kasaplık hayvan ve kürk (samur, tilki, tavşan) gibi mallarını satmışlar⁸⁰⁶ ve karşılığında ihtiyaç duydukları ürünleri almışlardır. Bu sayede Aral Gölü etrafında Oğuzların başkenti Karyetü'l-Hadîse gibi şehirler, ticaretin İslâm'ı taşımasına şahitlik etmiştir. Böylece Türklerin İslâm Dünyasına açılan kapısı olan bu şehirle Kuhand ve Huvâre gibi Oğuz beldelerinde Müslüman nüfus teşekkül etmiştir. Bu durum sadece belirli şehirlerle sınırlı kalmamıştır. Hazar Denizi'nin güneydoğusundaki Abeskûn⁸⁰⁷ gibi ticaretle zenginleşen şehirlerle Taberistan'ın kasabası Âmul'e ve hemen yakındaki bir sahil kasabası Alhum'a sıklıkla uğramışlardır.⁸⁰⁸ Aralarında çeşitli ilimlerde uzmanlaşmış âlimlerin varlığı tebliğe farklı bir boyut kazandırmış ve insanların inanışları bilgi temelli bir çehreye bürünmüştür. Buralara gelen Türk tüccarlar, karşılaştıkları İslâm eserlerini ve alışveriş yaptıkları tüccarlardan İslâm ahlâkını görerek Müslüman olmaya başlamış olmalıdırlar. Hârizm'e gelen Türklerin İslâm'ın etkisine girme nedenlerinden biri, diğer bazı yörelerde olduğu gibi insanların karakteridir. Çünkü son derece kibar ve dostane tavırları olan Hârizm halkı, genel itibarıyla akıllı, bilinçli, kültürlü, fıkıh bilgisine sahip, edip, kabiliyetli ve yabancılarla kolay iletişim kurabilen bir toplum olarak tanınmıştır.⁸⁰⁹ Özellikle Mâverâünnehir ve Türkistan'dan gelen Türklerin gıda ihtiyaçlarını gidermek için uğradıkları Kât şehri, âlimleri, edipleri, makam ve kıraat bakımından Iraklı hafızlardan daha güzel Kur'an okuyan bilgili hafızları, usta inşaatçıları, zenginleri, hayır kuruluşları ve ticarethaneleriyle⁸¹⁰ zengin İslâm kültürüne ev sahipliği yapmıştır. Buna ek olarak Kât'ta pazarın ortasına inşa edilen ve etrafında ticaretin şekillendiği cami, pazara gelen ve henüz İslâm'la tanışma fırsatı bulamamış Türklerin doğrudan İslâm'la karşılaşmasını sağlamıştır.

⁸⁰⁵ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 286; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 263-264.

⁸⁰⁶ *Hudûdü'l-Âlem*, ss. 154-155; Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, C. I, s. 80; Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre X. Asırda Türk Boyları*, ss. 127-128.

⁸⁰⁷ Abeskûn Hazar Denizinin güneyinde bir şehirdir. Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 360; M. Ali Çakmak, "Moğol İstilas ve Hârizmşahlar İmparatorluğunun Yıkılışı", *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1444.

⁸⁰⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 155; Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, C. I, ss. 80-81; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 359.

⁸⁰⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, ss. 67-69; Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnâmesi*, s. 199, 208; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, ss. 298-303, 419.

⁸¹⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 138; Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, s. 453; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 264.

Aynı şekilde bozkır Türklerine yakın bir şehir olan Baratekin de geniş pazarı ve pazardaki camisiyle⁸¹¹ İslâm'ı temsil etmiştir. Bölge insanın taşıdığı bahse konu hasletler, tüccarlığın doğasında var olan sosyallikle birleştiğinde muhatapların etkilene oranını yükselten bir durum olmuştur. Bu verilerden de anlaşıldığı gibi Hârizm ve çevresindeki şehirler, barındırdıkları İslâmî tarz ile insanlara dini tanıtmış ve buralara gelen Türkler, İslâm kültürünün büyüleyici ihtişamıyla temasa geçmişlerdir. Bölgedeki kültür ve medeniyet seviyesi yüksek insanlar da ticaret esnasında dinlerini titizlikle yaşayarak İslâmî yaşama dair örnekler sunmuşlardır.

Ticarete egemen olan Hârizmlilerin Müslüman olmasının İslâm'ın yayılması konusunda tetikleyici bir etki yaptığı söylenebilir. Çünkü onların Müslüman olması değişik bölgelerdeki soydaşlarının İslâm'a karşı önyargılarını kırmıştır. Dolayısıyla onlardan etkilene İslâmlaşan Türk tüccarlar bulunduğu kanaatindeyiz. Ayrıca bu insanlar memleketlerine döndüklerinde onlardan etkilene ya da onların telkiniyle aile fertleri ve yakınlarından İslâm'ı benimseyenlerin olması kuvvetle muhtemeldir. Daha önce ifade edildiği gibi toplumların önde gelenlerinin İslâm'a girmesi, başta aile efradı olmak üzere tebaaların İslâm'a girmelerinin önünü açmıştır. Böyle bir ihtimalin gerçekleşmediğini yani bu tüccarların din değiştirmelerinin tepkiyle karşılandığını varsaysak bile İslâm, her hâlükârda o toplumların gündemine girmiştir. Bu bile başlı başına önemli bir konudur. Çünkü insanlar bu sayede yeni bir dinin zuhur edip yayılmakta olduğunu öğrenmişlerdir. Nitekim bölge genelindeki gelişmelere bakıldığında Sütkend⁸¹² gibi bazı şehirlerde yaşayan barışçıl Türklerin ticarî ilişkiler vasıtasıyla İslâm'a girdikleri görülür.⁸¹³

Benzer bir durum sınırda bir ticaret merkezi olan Sabrân için söz konusudur. Sabrân, Oğuzlarla yapılan ticarete önemli vazife gören küçük ve hoş bir Müslüman kasabası olarak dikkat çekmiştir. Sâmanî sınırında orduların giremediği fakat Müslüman tüccarların rahatlıkla alışveriş yaptıkları⁸¹⁴ Sabrân'da pazarın içine Cuma Camii inşa edilmiş ve Türklerin saldırılarına karşı müstahkem surlar yapılmıştır. Oğuzlar, ticaret yapmak ya da barış anlaşması imzalamak için buraya gelmiş ve bu

⁸¹¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 288.

⁸¹² Sütkend, Hazar Denizi'nin doğusunda Fârâb yakınlarında bir şehir. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 103.

⁸¹³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 134; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 272.

⁸¹⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 119; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 271.

esnada İslâm'ı tanımışlardır.⁸¹⁵ Aynı şekilde İslâm, ticaret sayesinde bölgedeki diğer bir şehir olan Navikat'a⁸¹⁶ gelen Oğuz ve Karluk boyları⁸¹⁷ arasına girmiştir. Görüldüğü gibi ticaretle İslâm'ın yayılması arasında sıkı ilişki bulunmaktadır. Bu dönemde iş yapan tüccarların çalışma tarzlarına dair gelen bilgiler de tüccarların insanları kaynaştırma usulleri hakkında ipucu vermektedir.

İslâm hâkimiyetine girdikten sonra ticaret vesilesiyle dinin yayılmasına katkı veren Hârizm, kuzey-güney ticaretinde mal takasının gerçekleştirildiği ve çevresiyle bağlantılı büyük bir ambar vazifesi görmüştür. Bölgenin bu özelliğinden istifade eden tüccarlar da büyük çaplı ticaret yapmışlardır. Nitekim Yâkut el-Hamevî, Hârizm'de toptancı mağazaları bulunan büyük bir tüccardan bahsetmiştir. O aynı zamanda Volga yakınlarında (Kazan şehri civarında) bir şehirde ve Hindistan'ın Gucerât şehrinde ambarlar açarak baharat ticareti yapmıştır.⁸¹⁸ Bu örnek, tüccarların ne kadar geniş bir alanda ticarî yerleşke sahibi olduklarını göstermektedir. Böyle büyük ölçekli ticarî oluşuma sahip kimseler, diğer şehirlerde ortaklık kurmuşlar veya işçi çalıştırmışlardır. Bu da ikili ilişkileri geliştiren ve birbirleriyle tanışan kişilerin etkileşimini sağlayan bir durumdur. Zaten dinî ve kültürel akımlar benzer vesilelerle önce Hârizm şehirlerine sonra da çevredeki Türklere ulaşmıştır. Dolayısıyla da Hârizm Bölgesindeki kentler ticarî etkinlikleri sayesinde ilk dönemlerden itibaren tanıştıkları İslâm'ın çevre beldelere yayılmasına aracılık etmiştir. Bu anlamda bölgenin en önemli yerleşim birimi Cürcâniye (Ürgenç/Gürgenç)'dir.

Türkler ve Müslümanlar arasında en sıkı ilişkilerin gerçekleştiği, her taraftan tüccarların toplandığı, Türkistan'ın kapısı konumunda olan, özellikle Oğuzların çok sık ticaret yaptığı, Cürcân, Hazar ve Horasan gibi çeşitli şehir ve bölgelere ticaret kafilelerinin gidip geldiği Cürcâniye,⁸¹⁹ kültürel aktarımın gerçekleştiği en önemli yerleşim birimlerinden biridir. Gelişmişlik bakımından Hârizm'in başkenti ve ticaret merkezi Kât'ın önüne geçen şehir, Oğuzlar, Hazarlar, Bulgarlar gibi önemli Türk

⁸¹⁵ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 511; *Hudûdü'l-Âlem*, ss. 118-119; *Mukaddesî, Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 274; Barthold, *İlk Müslüman Türkler* s. 485; Sümer, *Oğuzlar*, s. 38.

⁸¹⁶ Navikat, bu günkü Kırgızistan'ın kuzeyindeki Issık Göl yakınlarında bir şehirdir. Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, s. 204.

⁸¹⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 31; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 119; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 206.

⁸¹⁸ Frye, *Orta Çağ Başarısı Buhâra*, s. 464.

⁸¹⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 138; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 299; *Mukaddesî, Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 287, 292; Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s. 184; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 174, 222; Bkz. Şekil 2.3.

topluluklarının kolayca ulaşabildikleri bir mevkide ve Avrupa ülkeleri, Horasan, Mâverâünnehir, Çin ve Hint ticaretinin tam merkezinde konumlanmıştır. Mevkiinin uygunluğundan dolayı ticaret kervanları ve gemiler buraya gelip gitmiştir. Havanın soğuk olduğu dönemlerde cadde ve sokaklar boşalmış, ticaret de kapalı dükkânlarda ve evlerde yapılmıştır. Hava muhalefeti nedeniyle yola çıkamayan kervanlar, şehirde misafir kalmışlar ve bu sayede yolcularla yerli halk birbirlerini yakından tanımıştır. Bu durum, İbn Fadlân'ın "...oranın halkından tanıdıklarımız ihtiyaç fazlası elbise almamızı tavsiye ettiler"⁸²⁰ şeklindeki notunda yer alan 'tanıdıklarımız' ifadesinden anlaşılmaktadır. Onlar gibi aynı istikamette ticaret yapan kervanların da iklim koşulları nedeniyle sıkıntı yaşadıklarında benzer bir çözüm olarak halka misafir oldukları kanaatindeyiz. Nitekim Cürcâniye'de Müslüman tüccarlar ve Türkler arasında ticaretten öte bir ev sahibi-misafir ilişkisi söz konusu olmuştur. İbn Fadlân Seyahatnâmesinde yer alan ve Müslüman tüccarlarla Oğuz Türkleri arasında gerçekleşen ilişkiler, taraflar arasındaki bağlantıyı göstermesi bakımından önemlidir. Bu durum eserde şu şekilde aktarılmaktadır:⁸²¹

Misafir olan Müslüman, yoluna devam etmek isteyince, hayvanlarından yola tahammül edemeyecekler bulunur veya bir şeye ihtiyacı olursa, yola tahammül edemeyecek hayvanları Türk arkadaşının yanına bırakır, onun develerinden, hayvanlarından ve malından ihtiyacı olanı alıp yoluna devam eder. Gittiği yerden döndüğü zaman ona mallarını develerini ve hayvanlarını iade eder. Aynı şekilde, bir Türk'ün yurdundan tanımadığı bir kimse geçip ona "Ben senin misafirimim, develerinden, hayvanlarından ve parandan şu miktara ihtiyacım var" derse, Türk ona istediklerini verir. Eğer tacir bu yolculuğu esnasında ölür ve kafilâ geri dönerse, Türk, kafilâdekilere "Benim misafirim nerede" diye sorar. "Öldü" derlerse kafilânın yüklerini indirtir, içlerinde en akıllı olarak tanıdığı tacire vararak yüklerini onun gözü önünde çözer. Ölen tacire verdiği miktarın tamamını, bu tacirin paralarından alır. Aynı şekilde, bu tacirin develerinden ve hayvanlarından, verdiği miktarı da alır. Bu tacire, "O senin amcanın oğlu (yakının) onun borcunu senin ödemen en münasibidir" der. Kendisinden emanet alan adam firar ederse de aynı hareketi yapar. Emanetini geri aldığı tacire, "O da senin gibi bir Müslümandı. Sen bu miktarı ondan al" der. Eğer Türk, Müslüman misafirine kervan yolu üzerinde dönerken de rastlayamazsa "O nerede" diye, gittiği yeri sorar. Gittiği yer hakkında bilgi edinirse onu buluncaya, ona verdiklerini ve hediye ettiklerini geri alıncaya kadar onu arar.

Görüldüğü gibi Müslüman tüccarlar, Türklere misafir olup onlardan eksiklerini gidermişler ve aralarında arkadaşlık derecesine varan bir tanışıklık durumu söz konusu olmuştur. Burada Türkler hakkında anlatılan bilgiler, onların sözünde durma, muhtaçlara yardım etme, karz-ı hasen gibi İslâm'da övülen birtakım hususiyetleri

⁸²⁰ İbn Fadlân, *Rihlet İbn Fadlân*, s. 58; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. II, s. 119.

⁸²¹ İbn Fadlân, *Rihlet İbn Fadlân*, s. 65.

taşıdıklarını göstermektedir. Ahlâken İslâm'la benzeşen bu tavırlar, Müslüman tüccarların davranışlarıyla desteklenince onların İslâm'a girişini kolaylaştırmıştır. Müslüman tüccarlar ve Türkler arasında gelişen ilişkilere bir örnek de şudur:⁸²²

Bir Türk, Cürcâniye'ye girince misafir ettiği Müslümanın nerede olduğunu sorar. Onu bulduğunda, geri dönünceye kadar evinde misafir kalır. Bir Türk, Müslüman arkadaşının yanında misafir iken ölür de bu Müslümanın bulunduğu kabile, ölen Türk'ün kabilesinin bulunduğu yerden geçerse, onun kabilesi bu Müslümanı öldürür. Ona, "Sen onu hapsedip öldürdün; hapsetmesen o ölmezdi." derler. Aynı şekilde, bir Müslüman, bir Türk'e nebiz (şarap) içirir ve bunun neticesi Türk, damdan düşerek ölürse, ona nebiz içiren Müslümanı öldürürler. Eğer o Müslüman kabilede bulunmazsa, kabilede bulunan en büyük kimseyi yakalayıp onun yerine öldürürler.

Buna göre Müslümanlar Türk topraklarında Türkler de Müslüman şehirlerinde birbirlerine misafir olmuşlardır. Dolayısıyla da taraflar arasında evlerine girebilecek şekilde yakın bir ülfet kurulmuştur. Zira müellif "Müslüman arkadaşı" ifadesiyle taraflar arasındaki ilişkinin niteliğini ortaya koymuştur. Hatta bu verilerden sadece birebir ilişki içinde olanların değil, kabilelerin de birbirleriyle tanıştıkları ve gerektiğinde iletişim kurdukları anlaşılmaktadır. Bu durum, yoğun ticarî seferler sayesinde Türklerle Müslümanların yakından tanıştıkları anlamına gelir. Ayrıca iletişim kurabilmek için birbirlerinin dilini öğrenmeleri, aralarında satıcı-müşteri ilişkisinden öte bir dostluk ve ortaklık bağı tesis edilmesini sağlamıştır. Karşılıklı misafirlik sayesinde birlikte zaman geçirmelerini de kültürel etkileşimin önünde herhangi bir engel kalmadığı şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Yolcular ve ev sahipleri arasında böyle yakın temasların kurulduğu Cürcâniye halkı, Hârizm Bölgesinin genelinde olduğu gibi dinî konularla yakından ilgili olmuştur. Nitekim Kazvîni (ö. 682/1283), Cürcâniye'nin Mu'tezilî olduğunu ve halkın büyük bir kesiminin kelim ile iştigal ettiğini belirtir. Hatta öyle ki halk, sokak ve caddelerde taassuba düşmeden kelim ilmiyle alakalı sohbetler yapmış ve bağnazlık edenler kınanmıştır.⁸²³ Halkın bilinçli, kültürlü ve nazik bir karaktere sahip olması, cadde ve sokaklarda alenen yapılan İslâmî müzakerelerin, şehre gelen Türklerin dikkatini çektiği ve bu vesileyle İslâmiyet hakkında malûmat edindikleri kanaatindeyiz. Tartışılan konuların doğrudan itikatla alakalı olması Türk tüccarların İslâm inanç sistemini tanımasını kolaylaştırmıştır. Zira Müslüman tüccarların kahir

⁸²² İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, ss. 63-65.

⁸²³ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 364, 379; Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 520; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 54.

ekseriyeti sadece mal alıp-satmakla yetinmeyip dinlerini de titizlikle yaşamışlardır. İşte bu gibi hadiseler neticesinde buraya gelen Türkler, Müslümanları ve ahlâklarını yakından görme fırsatı bulmuşlardır. Böylece özellikle sınır şehirleri kültürel aktarım için önemli birer mekân hâline gelmiştir. Türk tüccarların transit geçiş yaptıkları ve bazen de günlerce konakladıkları yerler de Müslüman toprakları olmuştur.

3.4.6. Mâverâünnehir Bölgesi

Mâverâünnehir, İslâm geleneğinde özel önem atfedilen yörelerdendir. Nitekim bölgenin son derece cazip bir yer oluşu kaynaklara yansımış ve sıhhati tartışılrsa da Hz. Peygamber'in Horasan ile Mâverâünnehir şehirlerinden övgüyle bahsettiğine dair hadisler nakledilmiştir.⁸²⁴ Rivayetlerdeki ifadeler Horasan ve Mâverâünnehir'in o zamanlar halk için ne kadar değer ifade ettiğini gösterir. Bu durumun da etkisiyle Müslümanlar, seferlerinde Mâverâünnehir'i öncelikli hedef olarak belirlemişlerdir. Üstelik burası yeraltı ve yer üstü zenginlikleriyle tüccarların iştahını kabartan münbit bir coğrafyadır. Bölgenin ele geçirilmesi neticesinde karakter olarak değişen insan profili, coğrafya eserlerine güzel ahlâklı, dindar, savaşçı olarak yansımış ve bölgenin adaletle yönetildiği kayda geçirilmiştir.⁸²⁵ Bu topraklar, merkezî konumu sayesinde İslâm'ın yayılması konusunda kritik bir rol üstlenmiştir. Maddî refah düzeyinin yüksekliği ve şehirlerin birbirleriyle sürekli iletişimi nedeniyle ulaşım vasıtalarına önem verilmiş ve çevre beldeler burada gerçekleşen hemen her hadiseden kısa sürede haberdar olmuştur. Bunda ekonomik durumun büyük etkisi vardır. İslâm hâkimiyetinde gittikçe gelişen ve büyüyen şehirlerdeki imalat sektörü ile çeşitli giysi, kumaş, madenî eşya, kâğıt, silah ve altın gibi ürünler, göçebe kavimler tarafından

⁸²⁴ Selmân-ı Fârisî şöyle rivayet etmiştir: “Resul buyurdu ki Cebail, maşrik ülkesi bir ülkedir ki ona Horasan derler. Buradaki üç şehir kıyamet günü yâkut ve mercan ile süslenmiş olarak getirilirler. Onlardan bir nur saçılır. Bu şehirleri çepeçevre saran birçok melek, tesbih, temhid ve tekbir getirirler. Bu şehirleri, bir gelini kocasının evine getirdikleri gibi, ‘izzü nazla arasata getirirler. Bu şehirlerin her birinin yetmiş bin âlemi ve her birinin âleminin altında yetmiş bin şehidi vardır. Her bir şehidin şefaati yetmiş bin Farsça konuşan muvahhidi kurtuluşa erdirir. Bu şehirlerin her bir tarafına sağdan ve soldan, önden ve arkadan on günlük yol vardır ki hepsini şehitler bekler. Kıyamet günü Hz. Resul (sav), ‘Ya Cebail bu şehirlerin adını söyle’ dedi. Cebail; ‘bu şehirlerden birine Arapça Kâsımiyye, Farsça Yeşkerd, ikincisine Arapça Semran/Sumrân, Farsça Semerkant derler. Üçüncüsüne de Arapça Fahire, Farsça Buhâra derler’ dedi. Resul (sav) ‘Ya Cebail niçin fahire derler’ diye sordu. Cebail ‘Buhâra’nın kıyamet günü diğer şehirlerin hepsinden daha çok şehidi olduğu için övüldüğündendir’ dedi. Bunun üzerine Resul (sav), ‘Allah’ım! Fahire’yi/ Buhâra’yı bereketli kıl. Halkının kalplerini takva ile temiz kıl. Amellerini arınmış kıl ve onları ümmetinden şefkatli kıl’ diye dua etti.” Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 36; “Hidayet yıldızlarda da olsa Farşlı (Horasanlı) onu bulur” gibi hadisler için bkz. Kurt, *Orta Asya’nın İslâmlaşma Süreci*, ss. 271-273.

⁸²⁵ *Hudûdü’l-Âlem*, s. 126; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 428.

oldukça rağbet görmüş ve onlar Mâverâünnehirle irtibatlarını canlı tutmuşlardır. Araslarındaki ilişki tek taraflı kalmamış ve Müslüman tüccarlar, bozkırdaki Oğuz ve Karluk boylarına şehir ürünlerini götürerek karşılığında hayvansal ürünler ve uzak doğudan gelen malları almışlardır.⁸²⁶ İstahrî ve İbn Havkal, X. asırda ticaretin etkisiyle gittikçe önem kazanan Mâverâünnehir'i ve bozkırla ilişkisini şu sözlerle anlatmaktadırlar: “Hayvanâta gelince, harp için çok hayvan beslemek zorunda olsalar da kendilerine yetecek kadar hayvan yetişir. Katır, deve, merkep ve koyundan da ihtiyaçlarından fazla miktarda Guzlar ve Hazleçlerden celbederler. Bunlar, çok sayıda koyun ve sürü hayvanı yetiştirirler.”⁸²⁷ Bu ifadeler, şehirlerin Oğuzlarla Halaçlardan hayvan satın almak durumunda kaldıklarını göstermektedir.

Fetihlerden sonra ticaret ve diğer sosyal ilişkilerle bölgeye iyice yerleşen İslâm dini ve medeniyeti, burayı lojistik üs gibi kullanmış ve zenginlikleriyle bozkırdaki Türkleri yavaş yavaş etkisi altına almıştır. Zira Mâverâünnehir, uzun yıllar boyunca refahı, adaletle idare edilmesi, güvenliğin yaygın olması ve halkının cömertliği gibi nedenlerle yeryüzündeki cennet olarak kabul edilmiştir. İbn Fazlullah el-Ömerî (ö.749/1349), Mâverâünnehir halkının ilim ve adalete çok düşkün ve küçük bir kısmı hariç helal lokma yemeyi seven bir karakterde olduklarını belirtir. Bu tecrübesini Mâverâünnehir’de Ali b. Müşrif isimli müellifin Tebrizli bir kervanda yaptığı yolculuk esnasında aktardıklarına borçludur. Müellif yaşadıklarını şöyle anlatır:⁸²⁸

Bir defasında bir ticaret kervanı gelmişti. Tacirlerden biri öldü. Bu adamın çok değerli malları vardı ve vârisi de yoktu. Divan kâtipleri hemen adamın mallarını müsadere ettiler. Sultan bunu duyunca çok öfkeleni ve “Bize ne onun mallarından! O mallar arkadaşlarına yakışır” dedi. Sonra tacirleri çağırdı ve onun mallarını teslim almalarını istedi. Onlar reddettiler ve “Bu adamın aramızda ve memleketimizde bir vârisi yoktur, varsa da biz bilmiyoruz. Bildiğimiz tek şey mallarının devlet hazinesine kalması gerektiğidir. Onun mallarının değeri 800 bin dirhemdi. O aramızdan ayrıldığına göre bu sizin hakkınız” cevabını verdiler. Sultan, tacirlerin bu sözlerine öfkeleni. “Hayır, Allah’a yemin olsun ki bizler, ancak kendi ülkemiz vatandaşlarından varis bırakmadan ölenlerin mallarını alırız. Bu adama gelince onun ülkesinin bir hükümdarı vardır ve onun mirasına bizden daha layıktır. Malları alın ve ona götürün” dedi.

Yağma ve eşkıyalığa alışılmış topraklarda hukuka böylesine riayet edilen bir yaklaşımı gören Türklerin etkilenmiş olması beklendik bir sonuçtur. Böylesine adaletle hükmeden idarecilerin kendileriyle aynı ırka mensup olmaları ve bu davranışları İslâm’la tanıştıktan sonra sergilemeleri dikkate değerdir. İslâm ahlakının

⁸²⁶ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 122; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 245; Bkz. Şekil 2.5.

⁸²⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 281, 288; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 464.

⁸²⁸ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, ss. 94-95.

somut örneklerle yansıtıldığı bölgenin önemli şehirleri Buhara ve Semerkant, İslâm'a girdikten sonra tebliğ için birer üs olmuş ve İslâm'ı yaymak isteyen Müslümanlar, Fergana istikametine doğru dağılarak şehir, kasaba ve köylerde dinlerini yaymışlardır. Bu bölgede yetişen ilim adamları ve mutasavvıflar da kervanların hedefindeki Türklere İslâmî esasları taşımışlar⁸²⁹ ve onlara yeni dini yumuşak bir eda ile öğretmişlerdir. Bölgenin önemine dair bu genel bilgilerden sonra bölgedeki önemli şehirlerden ticarî faaliyetler ve tebliğdeki yerini ele almak faydalı olacaktır.

3.4.6.1. Buhara

Buhara, Merv'den Şâş istikametine giden yol üzerinde geniş bir ovada kurulmuş kalabalık ve canlı bir ticaret merkezidir.⁸³⁰ Başta İskender olmak üzere tarih boyunca bütün ordular, dinler, seyyahlar ve tüccarlar, Asya içlerine yaptıkları seferlerde burada konaklamışlardır.⁸³¹ Müslüman ordularının geldiği zamanlarda burada Farşlılarla birlikte Göktürkler, Çiğil, Kay ve Comuk boyları yaşamışlardır.⁸³² Bu sayede Orta Asya'nın kalbi konumundaki şehirde meydana gelen dinî ve siyasî olaylarla her türlü fikir akımları zamanla çevredeki yerleşim birimlerini etkilemiştir. Dolayısıyla buraya hâkim olanlar aynı zamanda bütün bölgeye hükmetme imkânı bulmuşlardır.⁸³³

Buhara, bulunduğu konum nedeniyle ticarete hâkim olmak isteyen devletlerin hedeflerinden biri olagelmıştır. Yapılan mücadeleler sonucu şehrin ve ticaretin el değiştirmesi nedeniyle değişik zamanlarda farklı din ve kültürlerin etkisi altında kalmıştır. Örneğin İslâm'dan önce Budist misyonerler ve Hint tüccarları aracılığıyla Budizm yayılmış⁸³⁴ sonra (Göktürkler devrinde 552-658) hâkimiyetin Farşlılara geçmesiyle bölgeye yerleşen İranlı tüccarlar sayesinde Mecusilik, en baskın din hâline gelmiştir.⁸³⁵ Yine İslâm'dan önce Hristiyan misyonerleri bazen ellerine bir torba ve bir değnek alarak bazen de tüccar kisvesine bürünerek Buhara ve çevresinde

⁸²⁹ Neseî, *el-Kand*, s. 121; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 36.

⁸³⁰ Yâkûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 339; Bkz. Şekil 2.5.

⁸³¹ Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, s. 202.

⁸³² Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, s. 121.

⁸³³ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 88; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 233.

⁸³⁴ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 55; Ögel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültürü Tarihi*, s. 349; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, s. 219; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 174; Tamer Eren, *Bozkır Kültür Çevresinde Ulaşım ve Haberleşme (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 53.

⁸³⁵ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, ss. 49-54; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 55; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, s. 221.

Hristiyanlığı yaymışlardır.⁸³⁶ Dolayısıyla imkân bulan grupların şehri ele geçirme ya da fikirlerini/dinlerini yayma çalışması tesadüf değildir. Ticarî önemi ve çevre beldeler üzerinde etkili konumu burayı cazip kılmıştır. Bu durum Müslümanların da dikkatini çekmiş ve ele geçirmek için büyük çaba sarf ettikleri bu şehri, Medînetü't-Tüccâr/Şehr-i Bâzârgânân (tüccarlar şehri) diye tesmiye etmişlerdir.⁸³⁷ Fetihler sonucunda İpek Yolunun batı güzergâhındaki Mısır, Suriye ve İran'ın bütün miraslarıyla Müslümanlara geçmesiyle birlikte Orta Asya'nın iktisadî muhatapları Müslümanlar olmuştur.⁸³⁸ Orta Asya'nın fethiyle Buhara, Türklerin İslâm hakkında bilgi edinebilecekleri uygun bir ortam olarak termerküz etmiş ve burada kurulan hâkimiyet diğer bölgelerin İslâmlaşması için önemli bir adım olmuştur.

Buhara gibi İpek Yolu şehirlerinden Irak-Çin ticaretinin devam etmesi, İslâm din ve kültürünün kervanlarla Orta Asya içlerine taşınmasını sağlamış⁸³⁹ fakat ilk dönemde İslâm'a girişler daha çok münferiden gerçekleşmiştir.⁸⁴⁰ Fetihlerin ulaşmadığı yerlerde tebliğ çalışmaları sistematik olamamış ve Türkler, İslâm'ı yavaş yavaş tanımıştır. Dolayısıyla Buhara merkezli İslâmlaşmalar erken devirlerde ve siyasî ilişkilerden bağımsız bir şekilde başlamış, sonra önemli şehirlere Müslüman nüfus yerleştirilerek planlı tebliğ aşamasına geçilmiştir. Kuteybe b. Müslim, Buhara halkının zahiren Müslüman görünüp putperestliğe devam ettiğini fark etmiş ve halkın dinî durumunu gözetim altında tutmak için Türk ailelerin yanına Arap kabilelerinden Müslüman nüfus iskân ettirmiştir.⁸⁴¹ Arap kabilelerinin Türk ve Fars topraklarına yerleşmeleri tamamen devlet eliyle gerçekleşmiş değildir. Hemedân yakınlarını yerleşen İcl kabilesi (Bekir b. Vâil kabilesinin bir kolu) gibi bazı Arap toplulukları kendi inisiyatifleriyle doğu illerine gitmişler⁸⁴² hatta Kum Şehri civarında nüfusun

⁸³⁶ Fuat Bozkurt, *Türklerin Dini*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 75; Fr. Psalty "Türkelide Hristiyanlık", 2. *Türk Tarih Kongresi*, İstanbul 1943, s. 891.

⁸³⁷ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 35.

⁸³⁸ W. Barthold, "Moğol Fütuhâtına Kadar Hristiyanlık", çev. K. Ahmed Cemal, *Türkiyat Mecmuası*, S. I, 1925, ss. 57-62; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/172944/>, (15.10.2019).

⁸³⁹ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 74; Bekin, *İpek Yolu*, s. 66.

⁸⁴⁰ Hasan Kurt, "Mâverâünnehir'e İslâm'ın Girişi", *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 281.

⁸⁴¹ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 75; Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı*, ss. 109-129; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 127; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 158; Arap iskânı için bkz. Athamîna, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", ss. 203-226.

⁸⁴² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, C. II, s. 385; Athamîna, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", s. 207.

çoğunluğunu teşkil etmişlerdir.⁸⁴³ Bunlar yerli halk ile sosyal ve ticarî ilişkiye girerek İslâm'ın yayılmasına büyük katkı sağlamışlardır.

Buhara çevresinin kültürel kaynaşmaya katkısı açısından vurgulanması gereken noktalardan biri de kentin yakınlarında kurulan fuarlardır. Bu fuarlar tarımla pek uğraşmayan halkın geçim kaynaklarından biri olmuştur. Burada Kemicket ve Tavâvis gibi Arap Yarımadası'ndakilere benzer fonksiyona sahip uluslararası panayırlar kurulmuştur. Horasan ve Mâverâünnehir halkının da iştirak ettiği bu panayırlardan başta Irak olmak üzere birçok yere pamuklu giysi ve kumaş ihraç edilmiştir.⁸⁴⁴ Bu fuarlardan her yıl sonbaharda on gün açık kalan ve Horasan civarı ile uzak şehirlerden on binden fazla tüccarın iştirak ettiği Tavâvis panayırı,⁸⁴⁵ doğudan ve batıdan gelen insanların Müslüman ve gayrimüslimlerle tanıştığı⁸⁴⁶ bir kültürel kaynaşma sahası olarak ön plana çıkmıştır. Yine Tavâvis yakınlarında Sîkeckes ve Şarğ gibi farklı kasaba ve köylerde de haftanın belirli günlerinde pazarlar kurularak sürekli işleyen bir alışveriş ortamı tesis edilmiştir.⁸⁴⁷ Benzer şekilde Buhara'da Mâh-ı Rûz çarşısı da panayır görünümünü taşımıştır. Bu panayır ve çarşılar vesilesiyle çevre şehirlerin kültürü ve dolayısıyla da İslâm, erken devirlerden itibaren Buhara'ya ve buraya gelip İslâm'la tanışan Türk tüccarlar aracılığıyla çevre beldelere ulaşmıştır. Panayırlara iştirak eden Müslümanlar ve diğer bölgelerden gelenler günlerce aynı ortamda iç içe kalarak bilgi, görgü ve kültür paylaşımında bulunmuşlardır. Buhara'nın çevre beldelere tesir etmesinde bir neden de burada İslâm'ı bizzat gören sanat erbabı ve işçilerin çalışmak için bölge illerine dağılmaları⁸⁴⁸ ve giderken İslâm kültürünü de götürmeleridir.

Gelişmişliği ve kalabalık nüfusuyla önemli bir pazar olarak çevre belgelerden tüccarları cezbeden Buhara'nın halkı da yabancı memleketlere gitmiştir. Çin tarihinden bahseden eserlere göre Buharalılar, 20'li yaşlardan itibaren, şehirlerinin İpek Yolu üzerinde olmasının avantajıyla büyük kervanlarını çevre illere ve uzak

⁸⁴³ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 274; Athamîna, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", s. 207.

⁸⁴⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 264; İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, C. I, s. 495; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 229, 261; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, s. 178; Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, s. 97.

⁸⁴⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 172; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, ss. 19-20, 28; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 187; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, s. 278.

⁸⁴⁶ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 267; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 229.

⁸⁴⁷ Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. III, s. 106.

⁸⁴⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 114.

beldelere sevk etmişlerdir.⁸⁴⁹ Bu esnada yolu İslâm topraklarına düşenler, İslâm'ı ve Müslümanları tanıma fırsatı elde etmişler ve döndüklerinde yakınlarına İslâm'dan bahsetmişlerdir. Sem'ânî ve İbnü'l-Esîr'in işaret ettiğine göre Buharalı Erzekyân isimli bir tüccar, çevre ülkelere yaptığı seyahatlerden birinde önce Çin'e, oradan deniz yoluyla Basra'ya (ve muhtemelen Kûfe'ye) giderek Hz. Ali aracılığıyla Müslüman olmuş ve Irak'ta birçok âlimden ders almıştır. Erzekyân, geri döndüğünde Buhara'da yakınlarına dinini anlatmıştır.⁸⁵⁰ Buna göre İslâm, ilk dönemlerden itibaren Buhara ve çevresinde ticaret aracılığıyla yayılmaya başlamıştır. Erzekyân'la ilgili bilgiyi tanınmış bir âlim olan torunu Ebû Abdullah Muhammed b. Hasen'den bahseden eserlerden öğrenmiş bulunuyoruz.⁸⁵¹ Kaynaklar çok bahsetmese de Erzekyân gibi İslâm topraklarına giderek Müslüman olan fakat meşhur yakınları bulunmadığı için unutulmuş başka tüccarların da bulunması kuvvetle muhtemeldir.

Buhara, fetihle beraber değişen fiziksel özellikleriyle de misafirlerine yeni sahipleri hakkında bilgi vermiştir. Şehir, pazarları ve ihtişamlı camileriyle⁸⁵² diğer şehirler gibi İslâm kültürünü yansıtan karakteristik bir özellik taşımıştır. Ayrıca merkezde olduğu gibi etraftaki yerleşim birimlerinde de mescitler inşa edilmiştir. Bunlardan bazılarını önceden Mecusi iken İslâm'ı seçerek evini mescide çeviren Mâh⁸⁵³ gibi yerliler inşa etmiştir. Buhara'nın ticarî hayattaki işlevi İslâm'ın daha çok insan tarafından işitilmesini sağlamıştır. Çünkü sosyalleşmenin en yoğun olduğu yerler şehrin pazarlarıdır. Buhara hakkında bilgi veren eserler, buradaki sosyal yaşam, alışveriş yoğunluğu, ticarî yapılanmalar ve çarşı düzeni hakkında şu bilgileri aktarmıştır:⁸⁵⁴

Buhara şehir surlarının dibinde, aralarından manav tezgâhlarının ve fıstık kırıcıların bulunduğu bin dükkân vardı. Bir başka yerde de attarlar bulunmaktaydı ve şehrin kapılarından biri, ismini bunlardan almıştı. Surlar kentin mahallelerini ayırmakta ve muhtelif bölgeleri birbirine bağlayan kapılardan geçilmekteydi. Hükümdarların altında üç sınıf veya zümre vardı: Soylular, tüccarlar ve sıradan halk. Daha önce hâkimiyetini buralara kadar

⁸⁴⁹ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 45.

⁸⁵⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. I, s. 187; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, C. I, s. 47.

⁸⁵¹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. VIII, s. 72; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 62; Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. I, s. 187; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, C. I, ss. 41-47; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, ss. 229-230, 254-255.

⁸⁵² Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 280; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, 58.

⁸⁵³ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 483; Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. XII, s. 11; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 303, 311; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, ss. 172-175; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, ss. 310-345.

⁸⁵⁴ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, ss. 30-31; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 404; Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, s. 92.

yaymış komşu Sâsânîlerin aksine, hisarlarda yaşayan asilzadelerle meskenlerinde yaşayan zengin tüccarlar arasında derin bir uçurum yoktu ve zümrelerin zevkleri birbirine yakındı. Buharalı Keskes (Kerkes) boyu, bu zengin ve güçlü tüccarların tipik bir örneğiydi.

Dükkânların sayısı, şehrin nüfusu ve ticarî canlılığı hakkında fikir vermektedir. Esnaf kesimin bu kadar çok olması şehirdeki nüfus yoğunluğuna hamledilebileceği gibi bu mekânların çevre belde ve kervanlara hitap etmesiyle de alakalıdır. Bu, şehrin dış dünya açık bir toplum olduğunu gösterir. Ayrıca bu ifadelerden tüccarların toplumda soylulardan sonra gelen sınıf olarak son derece itibarlı sahibi olduklarını anlamak mümkündür. Onların halkla iç içe bir yaşamı tercih edip benzer şeylerden hoşlanmaları, halk üzerindeki tesirlerini artırmıştır. Bu bakımdan tüccarların İslâmî tavırlar sergilemeleri, halkın etkilenecek onlara benzeme çabasını beraberinde getirmiştir.

Şehri, İslâm'ın yayılması konusunda önemli kılan nedenlerden biri de medreselerde görev yapan başta muhaddisler olmak üzere âlimlerin Türkler arasında İslâm'ı tebliğ etmeleri ve Müslüman olanların eğitimini üstlenmeleridir.⁸⁵⁵ Ayrıca Türklerin İslâm kültürüne adaptasyonu sürecinde sadece âlimler değil sıradan halk da etkin rol oynamıştır. Şehir profiline bakıldığında zaman halkın kültürel anlamda oldukça elit bir seviyede olduğu söylenebilir ki bu durumu ticarete borçludurlar. Soğdluların İslâm öncesinden beri şehrin en tenha noktalarına kadar ulaşan ticarî ilişkileri, Buhara'da kozmopolit bir toplum oluşturmuştur.⁸⁵⁶ Zaten belli bir birikime sahip bu insanlar, İslâmî eğitimle birlikte özellikle fıkıh alanında bilgisi oldukça yüksek bir topluluk hâline gelmişler, dışarıdan gelenler için müşfik ve cömert davranıp güvenli ve müreffeh bir yaşam sürmüşlerdir.⁸⁵⁷ Uzun zamandır Buhara'ya gelerek alışveriş yapan ve burayı yakından tanıyan göçmen Türklerin, İslâm'la birlikte değişen sosyo-kültürel yaşamı fark etmemeleri pek olası değildir. İslâm adına gerçekleşen değişim, dinin önündeki engellerden birinin kalkması anlamına gelmiştir.

Halkın İslâm'a girmesi konusunda zor kullanılmadığını gösteren hususlardan biri de Buhara'nın İslâm hâkimiyetine girmesine rağmen bir kesimin uzun süre Müslümanlarla birlikte ve kendi dinleri üzere yaşamaya devam etmeleridir. Zira yerel idarî sınıfı temsil edip şehrin büyük bir kısmına hükmeden dihkânlar, eski din

⁸⁵⁵ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 280-282; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, ss. 171-176; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, s. 310-340.

⁸⁵⁶ Richard Nelson Frye, *The Histroy of Ancient Iran*, Münich 1984, ss. 351-352.

⁸⁵⁷ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 490; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 281.

ve geleneklerini terk etme noktasında isteksiz davranmışlardır. Nitekim Mollazâde, Buhara Târîhi isimli eserinde 814 yılında gayrimüslimlerin Müslümanlara saldırıp onları şehit ettiğini bildirir.⁸⁵⁸ Bu olay, nadiren gerçekleşmiş bir hadise gibi görünse de şehirde Müslümanlarla gayrimüslimlerin bir arada yaşadıklarını ve aralarında zaman zaman ihtilafların çıktığını gösterir.

Müslümanların din konusundaki esnek tavırları ve fethedilen şehirlerin halkına karşı dinî müsamahakârlığı sadece buraya has bir durum da değildir. Tıpkı burası gibi Merv’de ve diğer bazı şehirlerde Abbâsîler ve Selçuklular döneminde Mecusi ve Hristiyanlar hür bir şekilde yaşamışlar, dinî ve millî bayramlarını diledikleri gibi kutlamışlardır. Bu konuda herhangi bir engelle karşılaşmadıkları gibi sevinçlerine Müslümanlar da katılmışlardır.⁸⁵⁹ Bahse konu bilgiler, Müslümanların Türkleri İslâm’ı kabule zorlamadığını gösteren delillerdendir.⁸⁶⁰ Zaten onlar, dinlerini daima kendileri seçmişler, bunun için de Budist, Maniheizt ve Müslüman din adamlarını davet edip kendi kamlarıyla tartıştırdıktan sonra bu dinler hakkında karar vererek bir tercihte bulunmuşlardır.⁸⁶¹ Bütün bu bilgiler ışığında denilebilir ki Buhara, ticarî önemi ve kültürel altyapısıyla İslâm’ın yayılmasında etkili olmuştur. Ayrıca bu şehir, İpek Yolu güzergâhında stratejik bir mevkie sahip olmakla birlikte Soğdluların merkezi ve başkenti olarak kabul edilen Semerkant için de ayrı bir önem arz etmiştir.

3.4.6.2. Semerkant

Orta Asya ticaret yolları üzerindeki Semerkant, İpek Yolu, Kürk Yolu, Baharat Yolu ve İran Altın Yolu’nun kavşağında konumlanması nedeniyle bölgenin en gözde merkezi hâline gelmiştir.⁸⁶² Şehirde ekseriyetle Çiğil, Karluk ve Tusîler yaşamış⁸⁶³

⁸⁵⁸ Mu’inü’l-Fukarâ, *Târîh-u Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ*, nşr. A. G. Me’ânî, İntişârât-ı Kitâbhâne-i İbn Sinâ, Tahran 1339, çev. Muhammed b. Tâvîr, Külliyyetü’l-Âdâb ve’l-Ulûmu’l-İnsâniyye bi’r-Rabât, Rabât 1982, s. 152; Frye, *Orta Çağda Buhâra Başarısı*, s. 442.

⁸⁵⁹ Veki’, *Ahbârü’l-Kudât*, C. III, s. 305; Vezne, *Medînetü Merv*, ss. 207-208, 213.

⁸⁶⁰ Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Verimgir b. Ziyar, *Kâbusname*, çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed, haz. Atilla Özkırımlı, Tercüman, İstanbul ty., C. I, ss. 17-18; Kurt, *Orta Asya’nın İslâmlaşma Süreci*, ss. 229-230.

⁸⁶¹ Yusuf Ziya Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri, Şamanizm*, haz. Turhan Yörükân, Yol Yayınları, Ankara 2005 ss. 187-188.

⁸⁶² İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, s. 316; İbnü’l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 275; İbrahim Çeşmeli, “Semerkant Şehri’nin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 2002, s. 60; Aydın, “İslâm Hâkimiyetine (II./VIII. Asır) Kadarki Dönemde Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyo-Kültürel Dinamikleri”, s. 108; Bkz. Şekil 2.5.

⁸⁶³ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 436.

ve bu boylar, Orta Doğu şehirleriyle sıkı ticarî bağlar kurmuşlardır.⁸⁶⁴ İslâm kültür ve medeniyetinin en parlak ürünü olan Semerkant'ın fizikî yapısı oldukça ihtişamlıdır. Şehrin rabazı⁸⁶⁵ görenleri etkileyen, tertipli ve mükemmel bir sanat eseri görünümü taşımıştır. Taşlarla döşeli yollarında servi ağaçlarından yapılmış fil, deve, öküz ve vahşi hayvan figürleri, suyla dolu havuzları, yeşillikleri, saray ve şerefelikleriyle görenleri cezbetmiştir. Çarşı, han ve hamamları da insanlara alışveriş ve konaklama imkânı vermiştir.⁸⁶⁶

Şehrin yol üstünde ve ticaretin merkezinde yer alması ekonomik ve kültürel açıdan gelişmesini sağladığı gibi yakın beldeleri de kalkındırmış ve etraftaki bazı kasabalar alışveriş mekânları olarak anılmıştır. Misal olarak Fergana yolu üzerinde bağ, bahçe, otlak, yeşillik ve mesire alanlarıyla güzel bir yer olan Mersümende'de her ayın başında meşhur bir pazar kurulmuştur. Buraya uzak diyarlardan tüccarlar gelmiş ve Semerkant'ta imal edilen demir aletler, Horasan ve Irak tarafına ihraç edilmiştir.⁸⁶⁷ Şehrin hemen yakınındaki Dezk'te de her sene bir gün açık kalan çarşı kurulmuştur. Burada yüz bin dinarlık alışveriş yapıldığı rivayet edilmektedir.⁸⁶⁸ Yalnızca bir çarşının cirosunun büyüklüğü, Semerkant genelinde gerçekleşen devasa ticaret hacmi için fikir vermektedir. Miktarın büyüklüğü ticarî emtianın çeşitliliğinin de bir göstergesidir.

Ortadoğu'daki bütün önemli şehirlerle iktisadî ilişkileri olan şehirde, kurşun, nişadır, veyzâriyye kumaşı, civa, işlenmiş deri, kâğıt ve kenevir sicimi gibi birçok ticarî mamul üretilip satılmıştır.⁸⁶⁹ Ayrıca Semerkant'ta çok sayıda Slav ve Türk köle devşirilerek İslâmî eğitim verilmiş, her taraftan mal ithal edilmiş ve imal edilen birçok ürün ihraç edilmiştir.⁸⁷⁰ Semerkant, bu ticarî canlılık sayesinde Türkler ve Müslümanların karşılaşma alanlarından biri olmuştur. Çünkü ulaşılan servet ve elde edilen zenginlik, göçebe Türklerin dikkatini çekmiş ve onlar yakın bölgelerde konaklayarak şehre ilgilerini göstermişlerdir. Böylece Semerkant ile ticarî ilişkiye

⁸⁶⁴ Seâlibî, *Yetîmetü't-Dehr*, s. 218; Kitapçı, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, s. 229.

⁸⁶⁵ Eski şehirlerin kenar mahalleleri/varoşlarıdır. Mehmet Özdemir, "Müvelledün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 228-229.

⁸⁶⁶ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 127; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 450-451, 492; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, 8; İbnü'l-Fakîh, *el-Buldân*, s. 277; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 278; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 231-233.

⁸⁶⁷ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 505-506; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 240.

⁸⁶⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 130.

⁸⁶⁹ Seâlibî, *Yetîmetü't-Dehr*, s. 218; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, s. 229.

⁸⁷⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 127; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 278, 286.

girmişler ve zaman zaman da buraya akın düzenlemişlerdir. Onlardan korunmak için de şehrin etrafına sur inşa edilmiştir.⁸⁷¹ Şehrin fethiyle birlikte İslâm'ın yayılması ivme kazanmıştır. Çünkü buranın ticaret yolları üzerinde konumlanması ve medenî gelişimiyle merkezi özellikler taşıması çevresini de etkilemiştir.

Ticarî konum ve gelişmişliğin sosyal açıdan önemi ise insanların düşünme biçimleri üzerindeki tesiridir. Semerkant halkı, şehirlerine gelen tüccarlar sayesinde yeni fikirlere aşinalık kazanmışlardır. Yabancılarla yerlilerin bilgi birikimlerinin sentezlenmesiyle kültürel seviye oldukça yükselmiştir.⁸⁷² Semerkant'ta eskiden beri yeni inanç ve fikirlere açık bir toplum oluşması, ahalinin İslâm'ı daha ılımlı karşılamasını sağlamıştır. Çünkü dışa kapalı toplumlar gelişim ve değişim karşısında çok daha muhafazakâr davranırken, ticaret ve benzeri nedenlerle sosyalleşmeyi başarmış toplumlar ise yeni fikirleri benimseme konusunda genellikle daha ılımlı bir yaklaşım sergilemişlerdir. Din konusundaki esnek tavırları medeniyetlerinin zenginleşmesini sağladığı gibi bölgeye sızmak isteyen dinler için de fırsat olmuştur. Bu bağlamda Semerkant, ticaret yolları üzerinde yer alması ve değişik beldelere tüccar göndermesi sayesinde dışa açık bir görünüm sergilemiştir. Birçok dinin burada taraftar bulamayışı başarması da bu durumu ortaya koymaktadır.

Şehre değişik ırklardan insanların gelerek kozmopolit bir toplum oluşturması da ticaretle gelişen açık toplumun bir neticesidir. Ayrıca fetihten sonra şehre Arap nüfus yerleştirilince Müslümanlar ve gayrimüslimler birlikte yaşayarak⁸⁷³ medeniyetin gelişmesini sağlamışlardır. Şehrin ticarî hayattaki etkinliği, İslâm'ın ilk devirlerden itibaren burada işitilmesini sağlamıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki Selmân-ı Fârisî hadisesinde olduğu gibi dinî arayış içine girerek İslâm'ı öğrenmek için çaba sarf eden Türklerin varlığı söz konusudur. Ticarî ilişkiler neticesinde İslâm'ı tanıyan Türklerden Medine'ye ulaşarak Müslüman olanların varlığına dair birtakım bilgiler söz konusudur. Bunlar, İslâm'ı seçerek soydaşları arasında yaymaya çalışmışlar ve kamların yerini alarak Türkler tarafından “ata, bab/baba” olarak nüfuz kazanmışlardır. En çok bilinenleri de Hz. Peygamber'le görüşerek Müslüman olan Aslan Baba ile Hz. Ebû Bekir vasıtasıyla Müslüman olan Korkut Ata ile Çoban

⁸⁷¹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 65; Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, s. 447.

⁸⁷² Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 124; Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, ss. 19-20.

⁸⁷³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 127, 134, 137; Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, s. 98.

Ata'dır. Türkler arasında birer efsane hâline gelen bu şahısların hatıraları uzun süre canlılığını korumuştur.⁸⁷⁴

Türkler, sırlı hayatları ve etkileyici sözleriyle insanlara tesir eden şahıslara çok değer vermişler ve bu kimseler, toplum üzerinde kurdukları otoriteyle Türklerin duygu dünyalarını biçimlendirmişlerdir. İslâm'ın Orta Asya'da taraftar bulmasında ana aktörlerden olan bu şahısların konu açısından asıl değeri, henüz askerî ve siyasî ilişkilerin başlamadığı yıllarda İslâm'dan nasıl haberdar oldukları ve Arap yarımadasına nasıl geldikleri hususudur. İletişim ve ulaşımın çoğunlukla ticaret aracılığıyla yapılması ve Orta Asya ile Arap Yarımadası arasında ticarî bağlantının dayandığı tarih göz önüne alındığında bu kimselerin İslâm'la tanışmalarında ticaretin başat rol oynadığı kanaati hâsıl olur. O hâlde Semerkant halkının İslâm ile tanışması, pazarlara gelen Müslümanlarla Türklerin yaptıkları ticaret sonucu ve tarafların birlikte diğer memleketlere yaptıkları seyahatlerle olmuştur, denilebilir.

Bilindiği üzere Müslüman tüccarlar, ilk dönemlerden itibaren Hindistan ve Çin istikametine giderek ticaret yapmışlardır. Kanton kentine önemli miktarda Müslüman tüccar yerleşmiş ve bunların bazıları Çin hükümeti nezdinde önemli mevkiiler elde etmişlerdir.⁸⁷⁵ Benzer şekilde Hindistan'ın Kalah şehri de Müslüman tüccarların çok sık ziyaret ettikleri önemli merkezlerdendir. Sîrâf ve Umman'dan gelen tüccarlar, burada Çin'den gelen gemilerle buluştuklarında; Çin'e gitmek isteyen Semerkantlı Türk tüccarlar da Kalah yolunu kullandıklarında karşılaştıkları Müslüman tüccarlarla alışveriş yapmışlardır.⁸⁷⁶ Buna göre Semerkant tüccarlarının yolları Asya'da ticarete sahne olan hemen her yerde Müslümanlarla kesişmiş ve kurulan temaslar sonucu İslâm'ı tanımaya başlamışlardır.

Semerkant ve bağlı beldelerde İslâm'ın ticaret vasıtasıyla yayıldığı kanaatini geliştiren sebeplerden biri de Mâverâünnehir'de en büyük en güçlü ve en kalabalık şehir olan Semerkant halkının cesur ve özgürlüğüne düşkün bir karakter taşımasıdır. Fetihlerden sonra merkezî idarenin zaafa düştüğü anlarda şehir isyan etmiş ve bu nedenle birkaç defa yeniden fethedilmek durumunda kalmıştır.⁸⁷⁷ Bu durum, halkın esareti ve cebren din değiştirmeyi kolay kabullenmediğinin bir göstergesidir. O hâlde

⁸⁷⁴ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 19; Eugene Schuyler, *Türkistan Seyahatnâmesi*, çev. Kolağası Ahmed, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 302.

⁸⁷⁵ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 579; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 300.

⁸⁷⁶ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, C. I, s. 108.

⁸⁷⁷ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 133; Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, ss. 19-21.

Semerkant ahalisinin Müslümanlığı tercihini sadece askerî etkenlerle izah etmek pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü Türklerin karakter itibarıyla dayatmaları kabul etmeyen bir yapıya sahip olmaları, onları din değiştirme gibi önemli bir hususta ikna etme konusunda baskıdan ziyade ikna metodunun daha çok işe yaradığını gösterir. Bu bağlamda insanlara içlerinden biri gibi davranarak ve onların zihin dünyasına hitap ederek dini bazen fiilen bazen de sözle tanıtan tüccarlar, muhataplarını baskı altına almadan ikna etmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla diğer etkenlerle birlikte ticarî faaliyetler Semerkant'ın ve burayla bağlantılı beldelerin İslâmlaşmasında belirleyici bir etki bırakmıştır.

3.4.6.3. Beykent

Kimek topraklarına giden yol üzerinde, gıda sevkiyatının yapıldığı istikamette ve Buhara'dan önce kurulmuş kozmopolit bir yer olan Beykent, ticaret yapan Müslümanlarla Türklerin karşılaştığı önemli merkezlerdendir.⁸⁷⁸ Değişik milletlerden insanların yaşadığı Beykent'te ticarî hayat uzun zaman asıl unsur olan Türklerin hâkimiyetinde kalmıştır. İbn A'sem el-Kûfî (ö. 320/932), şehri tanıtırken: “Beykent, Buhara'nın en yakın şehirlerinden biridir. İslâmî fetihler sırasında orada yaşayanların çoğu Türk, Soğd ve Türkeşlerden oluşmaktaydı.”⁸⁷⁹ diyerek buradaki Türk nüfusa dikkat çekmiştir. Fetih yıllarında bölgedeki en işlek ve en canlı şehirlerden biri olan Beykent'te halkın büyük çoğunluğu ticaretle işgal etmiş ve tüccarların rağbeti nedeniyle burası, “Medînetü't-Tüccâr/tüccar şehri” olarak tanınmıştır.⁸⁸⁰ Yaşanan bazı önemli hâdiseler, şehirdeki tüccar sayısı ve zenginliğin boyutu hakkında fikir vermektedir. Örneğin Kuteybe b. Müslim şehri talan etmiş ve eli silah tutanları katlederek kalanları esir almıştır. Bu esnada Çin'de ve diğer şehirlerde ticaret yapan tüccarlar, geri döndüklerinde yakınlarını Müslümanlardan satın almışlar ve şehri kısa zamanda mamur hâle getirmişlerdir.⁸⁸¹ Yeniden yapılanma süresi tüccarların çokluğu ve birikimlerinin büyüklüğü sayesinde fazla sürmemiş ve hasarlarını tez zamanda onarmayı başaramışlardır.

⁸⁷⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 25; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 34; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 1981, s. 150; Bkz. Şekil 2.5.

⁸⁷⁹ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, C. III, s. 165.

⁸⁸⁰ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 25; Taberî, *Târîh*, C. VI, s. 430; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 31; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 623.

⁸⁸¹ Taberî, *Târîh*, C. V, ss. 219-221; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IV, s. 474.

Beykent'i ticarete önemli kılan ve halkın İslâm'la tanışmasına vesile olan sebeplerden biri de buranın üretim merkezi olmasıdır. Çünkü Beykent'te silah üretimi yapılmış ve bunlar, Türk tüccarlar tarafından Basra körfezine götürülerek, Çin'e ve diğer memleketlere ihraç edilmiştir.⁸⁸² Bu sayede çok sayıda Beykentli tüccar, Basra'ya gelerek İslâm dünyası ile doğrudan iletişime geçmiştir. Onların Basra yolculuğunu önemli kılan sebeplerden biri de Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah gibi önemli sahâbîlerin buraya yerleşerek ticaret yapmalarıdır.⁸⁸³ Türk tüccarlar güneye yaptıkları seyahatlerle, gayelerinden biri tebliğ olan İslâm'ın ilk nesliyle karşılaşma fırsatı elde etmişlerdir. Zaten Beykent, ticarî merkez olması nedeniyle fetihten önce Müslümanların ulaştığı ve münferit İslâmlaşmaların önünün açıldığı bir yerdir.⁸⁸⁴ Türklerin ticaret sayesinde Müslümanlarla iletişim kurmalarının sonucu olan bu durum İslâm'ın yayılmasının ön hazırlığı mesabesindendir.

709 yılı gibi çok erken bir devirde Çin ticaretinin merkezi konumundaki Beykent ve Buhara'nın fethiyle birlikte Orta Asya'da asırlardır devam eden ticaret organizasyonu Müslümanların eline geçmiş⁸⁸⁵ ve İslâm, buralarda yayılmaya başlamıştır. Müslüman tüccarların davranışları da İslâmlaşma konusunda belirleyici olmuştur. Çünkü onlar çalıştırdıkları kişilere iş yaparken besmele çekmek gibi İslâmî usulleri telkin etmişlerdir.⁸⁸⁶ Böylelikle İslâmî yaşam tarzı ticarete çalışan kesim ve yakınları arasında makes bulmuştur. Fetihden sonra kurulan bin civarında ribât ve kervansaray ile Mâverâünnehir'den başka hiçbir yerde benzeri olmayan süslü ve gösterişli Cuma mescidi gibi yapıların etkisiyle İslâm, Beykent çevresinde köklü bir şekilde yer edinmiştir.⁸⁸⁷ Dolayısıyla yetenekli tüccarlarıyla şöhret kazanmış olan Beykent'te İslâmlaşma süreci ticarî faaliyetlerle başlamış ve oradan diğer beldelere yayılmıştır.

⁸⁸² İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, C. IV, s. 161; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 31; Taberî, *Târîh*, C. VI, s. 430; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, s. 194.

⁸⁸³ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, C. I, s. 305.

⁸⁸⁴ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 130.

⁸⁸⁵ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 540; Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, s. 93; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 534; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 113; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 17.

⁸⁸⁶ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1996, C. VIII, s. 193.

⁸⁸⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s.314; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 489-490; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler*, s. 230.

3.4.6.4. Taraz/Talas

İpek Yolu üzerinde önemli ticaret merkezlerinden biri de Türk-İslâm tarihinde dönüm noktalarından olan Talas Savaşı'nın yapıldığı Taraz'dır. Ticaret yolları üzerinde doğal bir pazar konumundaki Talas'ta idareciler, ticaretin gelişmesi için gerekli alt yapı eksikliklerini gidermeye çalışmışlardır. Bunun için han, kervansaray, pazar yeri ve depolama alanlarına yatırım yapmışlardır. Böylece şehrin ticarî konumu güçlenerek ismini dahi teraziden aldığı iddia edilmiştir.⁸⁸⁸

Karluk kapısı diye de bilinen Talas, göçebe Türklerle Orta Asya'da kendine sağlam bir yer edinen İslâm kültür ve medeniyeti arasında bir sınır kenti hüviyetindedir. Batı Türkistan, Semerkant ve Fergana gibi Müslüman tüccarların Orta Asya içlerine ilerlemek için birer merhale kabul ettikleri şehirlerle daima temas halinde kalmıştır. Ayrıca batıdaki Müslüman illerinden gelerek ticaret yapmak isteyen tüccarların yerleşip kalması ve onları görerek İslâm'ı seçenlerle gayrimüslim Türkler, karışık hâlde yaşamışlardır. Şehrin etrafında Karluk ve Halaç boylarının kışlakları yer almış,⁸⁸⁹ karşılıklı gelişen askerî ve ekonomik münasebetler nedeniyle Talas'ta yaşanan dinî ve kültürel gelişmeler bu iki boyun ilgisini çekmiştir. Buraya gelen Müslümanların Talas havalisinde İslâm'ı tanıtmaları çevrede yaşayan Türk gruplarının da yeni din hakkında ön bilgi sahibi olmalarını sağlamıştır.

Talas civarında zaman zaman Müslüman-Türk çatışmaları ve yağma hareketleri yaşandığı gibi özellikle sulh dönemlerinde Müslüman Türkler, henüz İslâm'ı benimsememiş soydaşlarıyla tekstil ürünleri, hayvan ve kürk değişimi gibi iş kollarında ticaret yapmışlardır.⁸⁹⁰ Zaten bölgenin siyasî ve demografik yapısına bakıldığında Müslüman (Sâmânîler) ve gayrimüslim Türklerin komşu oldukları ve Talas'ın 20 km kadar doğusunda onların topraklarının başladığı görülür. Buralarda ilk dönemlerden itibaren Müslüman varlığı, fetih hareketleri ve İslâm'ın yayılışının Türkistan ile Uzak Doğu arasında işleyen büyük ticaret yolunu takip ettiğini gösterir.⁸⁹¹ Bu durum ticaret yolları üzerinden insanlara ulaşmanın bir neticesidir. Zira Talas'ta soluklanan Müslüman tüccarlar, şehri lojistik üs olarak kullanarak

⁸⁸⁸ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 274-275; Starr, *Lost Enlightenment*, s. 44; Tarazın ticarî konumu için bkz. Şekil 2.3.

⁸⁸⁹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 31.

⁸⁹⁰ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 511; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 104, 243; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 30.

⁸⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VII, ss. 175-177; Grenard, "Satuk Buğra Han Menkıbesi", ss. 246-248; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 164; Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 68.

alışveriş yapmışlar ve dinlerini de çok daha dinç bir şekilde Orta Asya'nın uç ve tenha bölgelerine taşımışlardır. Böylelikle Talas, pazarlarıyla İslâmlaşma hareketlerine zemin oluşturduğu gibi tebliğcilerin geçiş güzergâhı olarak dolaylı yoldan da dinin yayılmasına katkı sunmuştur.

3.4.7. Doğu Türkistan Bölgesi

Doğu Türkistan'ın İpek Yolu üzerindeki en son nokta olması ve burada yaşayan Türklerin Müslümanlarla çok fazla askerî ya da siyasî ilişki kurmamaları, İslâm'a girişlerinde başka faktörlerin etkisini gündeme getirir. Bölgenin genel durumuna bakıldığında Fergana'nın Türkistan'ın kapısı mesabesinde ve çok sayıda Türk köle alınan yerlerden biri olduğu görülür. Ekonomik durum bakımından ise hayvancılık ve yeraltı kaynakları dikkat çeker.⁸⁹² Bölgenin geçiş güzergâhında yer alması ve iktisadî cazibesi tüccarların buraya akın etmesini sağlamıştır. Onlar, tebliğ, dinî vazifelerin ifası ve seyahatlerde sığınabilecekleri bir mekân edinmiş olmak için ribât, cami ve mescitler inşa ettirmişlerdir. Böylece İslâm, Orta Asya ve Hindistan içlerine kadar ilerlemiş ve Kuteybe b. Müslim, Fergana bölgesini fethetmeye gittiğinde hazır üsler bulmuştur.⁸⁹³ Henüz fütuhât başlamadan tüccarlar sayesinde İslâm'dan haberdar olan halkın İslâmlaşması daha kolay olmuştur.

Bu bölge, sadece tüccarların gelip geçtiği bir yer olarak kalmamış ve insanlar geçimlerini temin etmek için aktif bir şekilde ticarete katılmıştır. Diğer bir tabirle burası yabancıların sömürdüğü edilgen bir pazar olmayıp uluslararası ekonomik sisteme destek veren aktörler arasında yer almıştır. Diğer bölgeler gibi burası da aynı zamanda bir imalat merkezi olmuş ve Fergana demirlerinin Irak'a ihraç edilmesi gibi üretilen mamuller çeşitli şehirlere satılmıştır.⁸⁹⁴ Yapılan üretim ve ticarete dayalı gelişmelerle bölgede zenginlik artmış ve benzeri pek görülmeyen bir yaşam standardına ulaşılmıştır. Refahın yüksekliği etraftaki güçlü devletlerin iştahını kabartmış ve buralara sahip olmak isteyenler arasında askerî mücadeleler yaşanmıştır. Bu esnada her ne kadar doğu Türk vilayetlerine birtakım askerî harekâtlar düzenlenmişse de bunların İslâmlaşma üzerinde açık bir etkisi yoktur. Çünkü fetihler her zaman İslâmlaşma anlamına gelmemektedir. Bunun en bariz

⁸⁹² *Hudûdu'l-Âlem*, s. 130; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 325; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 426.

⁸⁹³ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 244.

⁸⁹⁴ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 114; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti* s. 498, 527.

göstergesi de isyan eden bazı şehirlerin tekrar fethedilmek⁸⁹⁵ durumunda kalınmış olmasıdır. Yaşanan gelişmeler İslâmlaşmayı izah konusunda ticaret gibi savaş dışı yöntemlerin etkisini ön plana çıkarmaktadır. Bu bağlamda sûfîlerin rolünden de bahsedilebilir. Fakat onların da çoğunlukla kervanlarla yolculuk etmiş olmaları ticaretin önemini bir kat daha artırmaktadır. Bu durum, İslâm'ın yayılmasının ticarî bağlantılarla paralel yürüdüğünü göstermektedir.

3.4.7.1. Kâşgar

Doğu-batı istikametinde ticaret yollarının açılmasıyla birlikte geçiş noktası ve ticarî merkez olarak önem kazanan Kâşgar'da, özellikle V. ve VI. asırlarda işlek bir ticaret ağı kurulmuştur. Böylece Kâşgar, siyasî ve kültürel açıdan önemli bir merkez olarak ortaya çıkmıştır. VIII. ve IX. asırlarda İslâmlaşma süreci başlamış ve İslâm, Orta Çağ'dan itibaren Kâşgar'ın temel taşlarından biri hâline gelmiştir. Şehrin ticarî özelliği XIII. asırdan sonra daha da belirginleşmiş ve bu durum yakın çağlara kadar devam etmiştir. Buna göre Kâşgar'a asırlar boyunca tüccarlar gidip gelmiş⁸⁹⁶ ve Müslümanlarla komşuluk ilişkisine giren Türkler, İslâm kültürünün etkisi altına girmişlerdir.

Kâşgar'da İslâm'ın yayılmasına dair en eski bilgilere göre Türkler, Müslüman kervanların taşıdığı pahalı kumaş ve şeker gibi ürünleri çok beğenmişler ve onlarla yaptıkları ticaret esnasında İslâm diniyle tanışmışlardır.⁸⁹⁷ Bu etkileşimi sadece ürünlerin beğenilmesine hasretmek doğru bir yaklaşım değildir. Esasen ürünlerin beğenilmesi o ürünlerin sahibinin itibar kazanması anlamına gelmiştir ki bugün de durum çok farklı değildir. Beğenilen bir eser meydana getiren ya da ihtiyacı gideren bir icat gerçekleştiren toplumlar, diğerleri tarafından taklit edilmişlerdir.

Ürünleri sayesinde saygı duyulan Müslüman tüccarların birçok şehirde yaptıkları gibi burada da dinlerini yaymak için çaba sarf ettikleri bilinen bir gerçektir. Bu konuda en bariz örneklerden biri, önceleri ticaret yaparken daha sonra tasavvufa yönelen Şakîk-i Belhî'dir. Birçok Müslüman tüccar gibi dürüst, gayretli ve cömert bir tüccar olan Şakîk, ticaret maksadıyla gittiği Kâşgar'da Türkleri İslâm'a davet

⁸⁹⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 124.

⁸⁹⁶ İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, C. I, s. 204; Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler*, s. 43; Konuralp Ercilasun, *Ch'ing Hanedanı Zamanında Kâşgar (19. Yüzyıl Başına Kadar)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s. 38; Bkz. Şekil 2.3.

⁸⁹⁷ Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 276.

etmiş ve Budist bir rahip ile aralarında geçen konuşma nedeniyle tasavvufa yönelmiştir.⁸⁹⁸ Esasında o, asırlarca dünyanın dört bir yanında İslâm'ı yaymak için çaba gösteren fakat eserlerde kendilerine yer bulamayan çok sayıda Müslüman tüccarın bir somut örneğidir. Türkler arasında İslâm'ı tebliğ çalışması yapan tüccarlar hakkında en açık bilgi de onun hakkındadır. Şayet tasavvufa yönelip önemli bir şahıs hâline gelmeseydi muhtemelen o da diğerleri gibi Türklerin İslâm'ı seçmesinde gayret gösteren ismi unutulmuş tüccarlardan biri olarak kalacaktı.

Şakîk'in tasavvufî aydınlanması konusunda geçen hikâye bize, dinî hassasiyete sahip tüccarların ilk devirlerden itibaren alışverişiyle yetinmeyip dinlerini yaymak için ticaret yaptıklarını ve bu maksatla Orta Asya illerini dolaştıklarını gösterir. Müslüman tüccarların tebliğ için Kâşgar gibi yol üstündeki şehirleri tercih etmeleri planlı bir strateji olabileceği gibi doğal bir süreçte gerçekleşen ve bütün Türk coğrafyasını kapsayan ilişkiler bütünü de olabilir. Dolayısıyla Müslüman tüccarların, Kâşgar halkının İslâm'ı tercihindeki asıl faillerden oldukları söylenebilir.

3.4.7.2. İsficâb/Sayram

Karluk ve Çiğil Türklerinin yaşadığı ve İslâm ordularının ulaştığı en son şehir olan⁸⁹⁹ İsficâb, göçebe Türklerle yapılan ticaret sayesinde gelişip zenginleşmiş bir sınır şehridir.⁹⁰⁰ Zira çevre şehirlerde ve bozkırda üretilen her şeyin İsficâb'ta bulunabilmiş olması göçebelerle yapılan ticaretin göstergesidir. Ticarî aktivitelere ek olarak küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ve keçe üretimi gibi ekonomik faaliyetler sayesinde oldukça müreffeh bir yaşam süren İsficâb, dünyanın her tarafından tüccarların alışveriş yaptığı bir ticaret merkezi olmuştur. Bu durum taşraya din ve kültür aktarımında İsficâb'ın önemini artırmıştır. Kültür takasının vasıtası da kıta genelinde olduğu gibi ticarettir. Bunu şehre girenlerin kolaylıkla fark edebileceği şehir yapılanmasından da görmek mümkündür. Zira dinî ve ticarî hayatın bir arada konumlandığı şehirde kervansaray, çarşı ve dört kapılı büyük bir cami yan yana inşa

⁸⁹⁸ Şakîk, Kaşgar'da Türkler arasında ticaretle meşgul olurken tebliğ yapmayı da ihmal etmemiştir. Bir defasında girdiği Budist tapınağında karşılaştığı din adamını puta tapmaktan vaz geçip her şeye gücü yeten Allah'a ibadet etmeye davet etmiştir. Buna karşılık Budist Türk, Şakîk'e; mademki senin rabbinin herşeye gücü yeter, ne diye kalkıp buralarda rızık peşinde koşuyorsun diye cevap verince o da tasavvufa yönelmiştir. Nesefî, *el-Kand*, s. 121; İbn Kudâme, *Kitâbü't-Tevvâbîn*, s. 161; Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, s. 129.

⁸⁹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, ss. 593-594; Taberî, *Târîh*, C. VI, ss. 483-484; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 48.

⁹⁰⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 134; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 273 |Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 205; Bkz. Şekil 2.5.

edilerek⁹⁰¹ kervanlara İslâm tanıtılmıştır. Banliyöleriyle birlikte son derece gelişmiş ve büyük bir yerleşim birimi olan İsficâb, doğuya akın yapan Müslüman gazilerin toplanıp idarede söz hakkı elde ettikleri bir toplanma yeri olmuştur.⁹⁰² Bu bile başlı başına Müslümanların Türklerle kaynaşmaları noktasında önemli bir husustur. Çünkü gayesi İslâm'ı yaymak olan değişik gruplar her yıl buraya gelerek Türklerle yakın temas kurmuştur. Bu durum sosyal ve ekonomik gelişimin de yolunu açmıştır. Yönetim ve halk iş birliğiyle altyapı eksikliğinin giderilmesi, ticarî ilerlemenin planlı bir çalışma ürünü olduğunu göstermektedir.

Şehrin konumunu İslâm'ın yayılmasında değerli kılan nedenlerden biri, Türk topraklarına en yakın yer olarak çok sayıda ribâta ev sahipliği yapmasıdır. Şehirde tüccarların istifade ettiği yüzlerce han, ribât ve kervansaray kurulmuş⁹⁰³ ve hayvanlar için ağıl tahsis edilmiştir. Şehir, bu etkenler sayesinde büyük ticarî imkânlar sunmuş ve pazarlara rağbeti artırmıştır. Çarşılarına gelenler İslâm ahlâkını yansıtan davranışlara şahit olmuşlardır ki bizce asıl önemli nokta burasıdır. İnsanları etkileme ve ikna etme konusunda bir fiilin davranışlara yansımaları çoğu zaman sözlü tebliğden daha etkili olmuştur. Bu meyanda pazarlardan elde edilen aylık yedi bin dirhem civarındaki gelirin bir vakfa bağışlanarak fakirlere ekmek ve gıda maddesi dağıtılmış olması,⁹⁰⁴ daha önce bu tür davranışlara pek şahit olmamış Türklerin ilgisini çekmiştir. Bunların bizzat Türk çarşılarında gerçekleşiyor olması da dikkate değer bir başka konudur. İslâm'ın sosyal sorumluluk olarak kabul edilebilecek bu tür davranışları sadece tüccar kesim tarafından değil, geniş halk kitlelerince görülmüştür. Dolayısıyla biz bu uygulamaların pazara gelen yerli ve yabancı tüccarlarla şehir halkının İslâm'a ısındırılmasında önemli rol oynadığı düşüncesindeyiz.

İsficâb'ın İslâm'ın yayılmasındaki rolü konusunda göz ardı edilmemesi gereken hususlardan biri de köle ticaretidir. Türkler, kendi aralarında yaptıkları askerî mücadelelerde ele geçirdikleri esirleri buradaki köle pazarına getirip

⁹⁰¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 272-273; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 256.

⁹⁰² *Hudûdü'l-Âlem*, s. 134; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 275.

⁹⁰³ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 273; Barthold, *İlk Müslüman Türkler* s. 484; İsmail Yiğit, “Ribât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 77.

⁹⁰⁴ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 273; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 29; Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 21.

satmışlardır.⁹⁰⁵ Onların birbirlerini köle olarak satmaları, orduda istihdam etmek için Türk köle arayan Müslüman devletler için ayrıca önem taşımıştır. Güvenlik ihtiyacını gideren bu alışveriş, esasen Türklerin İslâm'a girmesinde kayda değer adımlardandır. Çünkü bu insanlar evvela dinî eğitime tâbi tutulmuşlardır. Bu bağlamda şehrin Türk boylarına fiziken yakınlığı burayı diğerleri arasında öne çıkarmaktadır.

Ticarette elde edilen avantajlardan biri de dışa açık görünüm arz eden halkın Soğdca'yı konuşabilmesidir.⁹⁰⁶ Bu, onların dışarıdan gelenlerle rahat bir şekilde iletişim kurmalarını sağlamış ve böylece zengin bir kültürel birikime sahip olarak medenîleşmişlerdir. Kaynaklara göre burada uyumlu ve uzlaşmacı karakterde yaklaşık bin çadırılık bir Müslüman Türk topluluğu yaşamıştır.⁹⁰⁷ Bunların diğer Türk boylarının aksine uzlaşmacı karakteriyle öne çıkmaları, İslâm'a girişlerinde savaşın değil, ticaret ve sûfizm gibi unsurların etkili olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu veriler ışığında İsficâb'taki ticarî hareketliğin, Türklerin İslâm'la karşılaştığı mekânlardan biri olduğu söylenebilir. Bahsedilen Türk grubunun Müslüman olması da bu karşılaşmaların sonuçlarından biridir.

3.4.7.3. Bölgedeki Diğer Şehirler

Orta Asya şehirlerine genel olarak bakıldığında birçoğunun ticarî değer taşıdığı görülür. Türklerin Müslümanlarla ticaret yaptığı şehirlerden biri Özkent/Uzkend'dir. Fergana bölgesinde yer alan Özkent,⁹⁰⁸ Türklerle Müslümanların birbirlerine en yakın olduğu yerleşim birimidir. Bu şehirlerden biri de Hindistan sınırlarında bir dağın yamacında kurulan Gazne'dir. Müslümanlarla diğer dinlere mensup halklar arasında yer alan şehir, Müslüman tüccarların konakladığı zengin bir ticaret merkezidir. Birçok yerde olduğu gibi Gazne çevresinde İslâm'ın yayılmasında da şehrin etrafında dönen ticaret etkili olmuş⁹⁰⁹ ve bu vesileyle göçebe Halaç Türkleri, İslâm'a girmişlerdir.⁹¹⁰ Yine bu coğrafyada ticaret vesilesiyle İslâm'la tanışan şehirlerden biri de bugünkü Hindistan sınırları içinde kalan, Haydarabat yakınlarında

⁹⁰⁵ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 305; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 325; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 29.

⁹⁰⁶ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 141.

⁹⁰⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 134; Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, ss. 105-106.

⁹⁰⁸ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 413; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 63-64; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler*, s. 131; Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, s. 458; Osman Aydın, "Özkent Şehri, Türklerin İslâmlaşması ve İslâm Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesinde Rolü", *İstem*, 13/25, Konya 2015, ss. 130-135.

⁹⁰⁹ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 422, 450; Bkz. Şekil 2.3.

⁹¹⁰ Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, s. 95.

Mihran Nehri'nin civarında kurulmuş büyük bir kasaba olan Mansûra'dır. Burası adaya benzeyen, Kureyşli bir idareci tarafından yönetilen ve tüccarların toplandığı büyük, zengin ve mamur bir şehirdir.⁹¹¹ Bir Kureyşlinin Hint coğrafyasına yerleşip idareci olması sıradan bir hadise değildir. O, ticaret vasıtasıyla gidip yerleştiği Mansûra'da tüccarlara gösterilen itibar sayesinde halk arasında temeyyüz etmiştir. Buna göre ticaret, insan nakline aracı olduğu gibi önemli mevkiler de kazandırmıştır.

Coğrafya eserleri ve seyahatnâmelerde, ele aldığımız önemli merkezler dışında Müslüman tüccarların yerleştiği daha birçok şehir ve kasabadan bahsedilmektedir. Onlar, başta Orta Asya olmak üzere dünyanın hemen her bölgesine, özellikle de ticaret yolları üzerindeki şehirleri dağılmışlar, bir yandan işlerini yürütürlerken diğer yandan da günlük ibadetlerine devam etmişlerdir. İslâm ahlâkı ve ticaret kurallarına riayet ederek, bulundukları bölgelerde yaşayanların İslâm'ı tanıyıp benimsemelerinin yolunu açmışlardır.

Fetihlerden sonra gittikçe artan ticaretin zenginleştirdiği Orta Asya şehirleri, ilmî ve kültürel açıdan da gelişip birer huzur ve refah merkezi hâline gelmişlerdir. Bunlardan Buhara, Semerkant, Merv, Rey, Nîşâbur, Beykent gibi şehirler hem fizikî kuruluşlarıyla hem de görsel olarak özellikle göçebe Türklerin İslâm'a girişinde büyük katkı sağlamıştır. Ticaretin yoğun olduğu bu bölgeler aynı zamanda çok sayıda hadis âliminin öğrenci yetiştirdiği yerlerdir. Ayrıca bu âlimlerin şehre gelen yabancı tüccarlarla irtibata geçmiş olmaları da kuvvetle muhtemeldir. Türklerin toplum üzerinde etkisine şahit oldukları âlimler ve onların Türk din adamlarının rolünü üstlendiklerine tanıklık etmeleri de başlı başına bir tebliğ olarak değerlendirilmelidir.

⁹¹¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 476-477; Kurulay, *Hudûdü'l-Âleme'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, s. 111.

4. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Türklerin İslâmlaşmasına Etki Eden Ticarî unsurlar

Müslüman tüccarların ahlâkları, alışveriş esnasındaki davranışları, çalışma tarzları, kullandıkları usuller, şehirlerin yaşadığı dönüşümler ve İslâm medeniyetinin diğerleri karşısındaki konumu gibi etkenler Türklerin İslâm'a girmesini kolaylaştıran bir etkiye sahip olmuştur. Türkler, daha önce gördükleri tüccarlardan farklı olan Müslümanları iş ortamlarında takip etmişlerdir. Buna karşılık Müslümanlar da durumun farkında oldukları için bilinçli hareket ederek İslâm'ın tanıtımını yapmışlardır. Bunun için de çoğu zaman sözlü tebliğe gerek kalmamış ve onları gözlemleyen Türkler peyderpey İslâm'a girmişlerdir. Müslümanların Arabistan sınırları dışına çıktıkları dönemlerde Ön Asya'da hüküm süren din ve idarelerin yozlaşarak muhataplarını tatmin etmekte yetersiz kalması⁹¹² da İslâm'ın yayılmasını kolaylaştırmıştır. Medenî açıdan geri durumda olan Türkler, inanç, fikir ve yaşam kalitesi bakımından gittikçe popüler hâle gelen Müslüman tüccarlara benzemeye başlamışlardır.

Tüccarların din yayma konusundaki etkileri, insanların hayatı anlamlandırma biçimleriyle de yakından ilgilidir. Çünkü antropologlara göre eski toplumlarda ritüellerle dinî ve sosyal fikirler, ekonomik kaygılardan çoğu zaman daha önemli olmuştur. Bunu ilkel toplumların mal alışverişlerinde ve gelişmiş toplumlarda seçkin zümrenin düğün ve cenazelerinde görmek mümkündür.⁹¹³ Bu nedenle Türkler hakkında bilgi verilerek dini tercihlerinde etkili olan unsurlar gösterilecektir.

4.1. Ticaret Merkezli İslâm Şehir Yapılanması

Müslüman şehirleri, şeâîr-i İslâm diye tabir edilen yapılarla bezenerek misafir ettikleri yabancılara şehir sistemleri ve binalarıyla yeni bir kültürün egemenliğini hissettirmiştir. Orta Asya'da sıklıkla kurulup yıkılan devlet ve hanedanlar nedeniyle sınırlar ve yönetimler el değiştirirse de ticarî faaliyetler çoğunlukla bu durumdan etkilenmeden devam etmiş ve şehirlerde İslâm izleri baki kalmıştır. Bu nedenle kültür ve yönetim merkezi olarak zenginliğin kaynağı hâline gelip cazibeleri gittikçe artan Müslüman şehirlerinin kendine özgü yapılarının dinin yayılmasına katkı sağladığı kanaatindeyiz. Bu bağlamda ele geçirilen yerlerdeki ilk değişimlere bakıldığında, fetih alameti olarak en büyük ibadethanenin camiye çevrildiği ya da bir

⁹¹² İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, ss. 108-110.

⁹¹³ Liu, *Ancient India And Ancient China Trade and Religious*, s. 2.

Cuma mescidi inşa edildiği görülür. Böylelikle şehrin eski ve yeni hali arasında herkesin fark edebileceği radikal bir değişiklik meydana gelmiştir. Ayrıca şehir merkezlerine inşa edilen cami ve mescitlerin etrafının ticarethane ve pazarlarla donatılması,⁹¹⁴ buralara uğramak durumunda kalanların yeni dinin unsurlarını görmelerini sağlamıştır. Bu karakteristik temelde inşa edilen kentler Batıda Endülüs'ten doğuda Hindistan ve Çin'e kadar İslâm'ın yayıldığı hemen her yerde diğer medeniyetlere ait şehirlere göre farklı ve özgün bir karakter taşımıştır. İslâmî yapılaşma usulü ve kültürü Müslümanların bulunduğu her yerde kabul görmüştür. Nitekim İbn Battûta, Çin'de gördüğü Müslüman mahallelerinin kuruluş düzenlerinin diğer şehirler gibi olduğunu nakletmiştir.⁹¹⁵ Evler kerpiç gibi daha dayanıksız malzemelerden inşa edilirken cami, saray ve hisar gibi gücü temsil eden yapılarda pişmiş tuğla ve yontulmuş taş kullanılarak kalıcılık sağlanmıştır. Kamu binaları özenle planlanmış, iç kısımlar İslâmî duyarlılıkla oldukça gösterişli bir şekilde süslenmiştir.⁹¹⁶ Cami girişleri ve taç kapılardaki ayet motifleri de İslâm'ın âdeta dışa yansıyan yönü olmuştur.

Geleneksel Orta Asya şehirlerinin fizikî yapıları ekseriyetle kuhendiz (eski kale), rabaz ve şehristan olmak üzere üç kısımdan oluşmuştur.⁹¹⁷ Buna göre Müslümanların Asya'da fethettikleri ve kurdukları kentler Bağdat, Kûfe, Basra ve Fustât gibi mescit etrafında şekillenen yuvarlak şehir planlarıyla büyük benzerlik taşımıştır.⁹¹⁸ Aynı tarz Belh, Tirmiz, Nesef, Saganiyân, Zemahşer, Rûzevend, Taraz, Cikerbend, Amûl⁹¹⁹ ile Fergana bölgesinde Kuba, Rîştân, Merginân, Oş, Şikit, Farab, Vesîc, Balâc, Çiğil/Çikil, Barshan, Bahlû, Binakes, Nasrâbâd, Hayrlâm, Uştîkân⁹²⁰ gibi şehirlerde de görülmüştür. Coğrafya eserlerine göre, ismini zikredemediğimiz daha birçok İslâm şehri aynı düzene sahiptir. Mevzubahis düzenin çarşı yapılanmasında, merkezinde büyük bir cami ve medresenin yer aldığı külliye

⁹¹⁴ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 59.

⁹¹⁵ İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, C. IV, s. 145; Chaudhuri, "Müslüman Toplamların Ekonomisi", s. 207, 224; Çarşı düzeni hakkında bkz. Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, s. 216.

⁹¹⁶ Chaudhuri, "Müslüman Toplamların Ekonomisi", s. 207, 224; Çarşı düzeni hakkında bkz. Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, s. 216.

⁹¹⁷ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 483-484; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 225.

⁹¹⁸ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 245; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 97.

⁹¹⁹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 237; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 274-279, 283, 284, 295, 359; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 221, 256-257, 261, 266.

⁹²⁰ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 262-263; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 272; Bu şehirlerin çarşılarında Türklerle ticareti yapılan mallar için bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 324; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. II, s. 469; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 282.

çevresinde konuşlandırılmış türbe, bedesten, toptancı ve dükkân gibi ekonomik yapılanmalarla hamam, kervansaray, funduk/otel ve han gibi unsurlar, temel karakteristik olarak göze çarpar. Sosyal ve iktisadî hayatın son derece canlı olduğu şehir merkezlerindeki vakıf yapılanmalarıyla giderleri vakıflar tarafından karşılanan cami, medrese, aşevi ve hankâh gibi kamu hizmeti veren kurumlar da kendine özgü İslâm şehirlerinin prototipi niteliğindedir.⁹²¹ Çarşılar, meslek gruplarına göre organize bir şekilde tanzim edilmiştir. Cuma Camiine ek olarak pazar ve sokaklarda yeteri kadar mescit ile yolcu ve tüccarların konaklaması için, alışveriş ihtiyaçlarının da karşılanabildiği altı dükkân, üstü otel tarzı yapılar (hanlar) inşa edilmiştir. Bu düzen, özellikle Semerkant'ta kurulan büyük çarşılarda ve yolcular için inşa edilen yerlerde belirgin bir şekilde göze çarpmıştır. Ayrıca hanlardaki esnaf ve çeşitli dallarda çalışan tüccarlar, şehrin kenar mahallelerine yerleşerek halkın arasına karışmışlar⁹²² ve gelişen ticaretle birlikte burası bölgenin Türk ve İslâm dünyasına açılan bir kapısı mesabesinde olmuştur. Çarşılardaki han ve lokantalar,⁹²³ yabancı tüccarların bütün günlerinin pazarda geçmesini sağlayarak halk ve esnafın birlikte daha fazla zaman geçirmesine olanak tanımıştır.

Şehir yapılanmalarının İslâm'ın benimsenmesi noktasında oynadığı rollerden biri de İslâm mimarisinin gelişiminde Türk birikimlerinin de değerlendirilmesidir. Zira inşa edilen yapılarda yerel mimariden istifade edilerek Türk ve İslâm kültürü birleştirilmiştir.⁹²⁴ Böylece Türkler, kendi kültürlerinden tamamen koparılmadıkları gibi yeni düzende kendilerinden bir şeyler de bulabilmişler ve bu da adaptasyonlarını kolaylaştırmıştır. Yerli kültürlerin özümsemesi neticesinde farklı kültürel formlar kaynaşarak kalıcı eserleriyle zengin Türk-İslâm kültür ve medeniyetini ortaya çıkarmıştır.⁹²⁵ Ayrıca İslâm medeniyeti karşılaştığı kültürlerin sanatkâr ve aydınlarını

⁹²¹ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Müntehab min Mu'cemi Şüyûhi Ebî Sa'd es-Sem'ânî*, nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir, Riyad 1996. s. 703; Schienerl, "Ticaret ve Ticaret Yolları", s. 326; Özdal, *İslam İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)*, s. 246; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 214, 354.

⁹²² İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, CII, ss. 493-494; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 232-233.

⁹²³ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 325; İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Hamkâ ve'l-Muğaffelîn/Ahmak ve Dalgınlar Kitabı*, çev. Enver Gönenç, Şule Yayınları, İstanbul 2006, s. 59; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, ss. 540-541; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 259.

⁹²⁴ İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 190; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 124.

⁹²⁵ İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 182, 184; İsmail Râcî el-Fârûkî, Luis Lamia el-Farukî, *İslâm Kültür Atlası*, çev. M. O. Kibaroglu ve Z. Kibaroglu, İstanbul 1999, s. 89; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 57.

kendine bağlayarak⁹²⁶ sanat ve estetik gibi hususlarda evrensel bir boyut kazanmıştır. Müslümanlar, şehirlerini diğer etnik unsurların birikimiyle tezyin ederek aynı zamanda kendi din ve kültürlerinin reklamını yapmışlardır. Örneğin Beykent'te inşa edilen Ulu Cami, gösterişli mihrabıyla benzersiz bir sanat eseri olarak parlak İslâm medeniyetinin göz alıcı bir unsuru olmuştur.⁹²⁷

Müslüman şehirlerinin İslâm'ın yayılmasına vesile olması ticaretle yakından ilişkilidir. Çünkü buralar, ihtiyaçlarını gidermek için çevrelerinde üretim fazlası veren köy, kasaba ve şehirlerle ticaret yapmak zorunda kalmışlardır. Böylece gelişim gösteren şehirlerde ekonomik refah beraberinde meslek sayısının artmasını ve uzmanlaşmayı getirmiştir. Bu sayede ürün çeşitliliği artmış, üretim fazlalığı oluşmuş ve ihracat zorunlu hâle gelmiştir. Dolayısıyla şehirler, ithalat ve ihracat merkezine dönüşerek çevresindeki beldelerle iktisadî ve kültürel anlamda bütünleşmiştir.⁹²⁸ Bu süreç, özellikle sanayileşme öncesi şehirlerde çok daha belirgin bir şekilde cereyan etmiştir. Gelişen kentler cazibe merkezi olup göç almışlar ve zincirleme bir şekilde terakki hâsıl olmuştur. İktisadî ve kültürel konularda ilerleyen şehir ve medeniyetler, çevrelerini daima etkileri altına almıştır. Bu bakımdan Buhara ve Semerkant gibi eskiden beri dinlerin odak noktası/mücadele sahası olan şehirlerin İslâmlaşması, bağlantılı oldukları bölgelerin de İslâm'a girişine öncülük etmiştir. Zira ticarî hayatın merkezinde olmaları nedeniyle buralarda meydana gelen gelişmeler kısa sürede bütün Asya'da duyulmuştur.⁹²⁹ Bu bakımdan merkezî şehirlerin baskın özellikleri, etrafını kendilerine celp etmiştir.

Sınır boylarında konumlanıp Müslümanlarla iletişim kuran Türkler, şehirlerin zenginliği, düzeni ve kültürel yapıları sayesinde İslâm'ın çekim alanına girmişler ve kendilerini ister istemez bu etkiye kaptırmışlardır. Onlar, çevrelerini tanıyan, algısı açık kimseler olarak İslâm'ı tanımışlardır. Müslümanları ibadet esnasında gören bazı insanlar, camide kılınan namaz ve saf düzeni gibi ritüellerin cazibesiyle Müslüman olmuşlardır. İskenderiyeli bir Yahudi olan ve İslâm'a girdikten sonra adını değiştiren Said b. Hasan, cemaati meleklerin saf saf dizilmesine benzettiğini; vaazda dinlediği Nahl sûresi 90. ayete ve Müslümanların tevazuları ile rükû ve secdelerine hayran

⁹²⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. II, s. 406; Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, C. I, s. 234.

⁹²⁷ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 135.

⁹²⁸ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 122.

⁹²⁹ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, ss. 192-193.

kaldığını belirterek Müslüman olduğunu ifade etmiştir.⁹³⁰ Said b. Hasan gibi ticaret için Müslüman topraklarına gelen ve İslâmî uygulamalara şahit olan birçok kişinin gördüğü manzaradan etkilenerek Müslüman olduğu kanaatindeyiz.

İslâm toplumlarında camilerin inşa edildikleri mekânlar ve onlara yüklenen anlam, buraları tüccarların gündeminde tutmuştur. Camiler, uzun zaman boyunca değişik fonksiyonlar üstlenerek toplumsal kaynaşmaya vesile olmuş, mimari özellikleri ve düzenlenen etkinliklerle gayrimüslimlerin daha önce gördükleri binalardan farklı özellikler taşımıştır.⁹³¹ Buralarda zaman zaman da ticarî anlaşmalar imzalanmıştır.⁹³² Yine Ön Asya’da büyük bir şehir olan Bemm’deki üç mescitten pazarda yer alan ilkinin bir bölümü Hâricîler tarafından beytü’l-mâl olarak değerlendirilmiştir. İkincisini kumaş tüccarları kullanmış diğeri de kale içinde Cuma mescidi⁹³³ olarak sosyal hayatın merkezinde yer almıştır. Bu mescitlerden ikisinin çarşıda yer alması, din-ticaret birlikteliğini göstermesi bakımından önemlidir. İslâmiyet’in Orta Asya’ya ilerlemesiyle birlikte hayat, ticaretin ve sanat ehlinin yer aldığı pazarlara kaymıştır.⁹³⁴ Batı Asya ve Mezopotamya’da kurulan şehirler, çoğunlukla ticaret yollarını takip etmiş⁹³⁵ ve Türkistan’da ziraata elverişli bölgelerle bozkırlara giden yollar üzerinde irili ufaklı pazar şehirleri kurulmuştur. Buralara ulaşımı sağlayan yollar, halkın tamamının kullanabileceği şekilde ve çarşılarla bağlantılı şekilde inşa edilmiştir.⁹³⁶ Gelişen ve zenginleşen şehirler, sanatsal faaliyetlerin sergilenme mekânları hâline gelmiştir. Böylece İslâm şehirleri, kuruluş ve mimari özellikleriyle İslâm kültürünü yansıtmıştır.

Bu şehirler çarşıları, finansman sağlayan kişi ve kurumları, gıda maddeleri, satılık veya kiralık yük hayvanları, yem, ahır ve konaklama mekânlarıyla ticaret ve dinin ortaklığı⁹³⁷ sayesinde ekonomik hayatın merkezi hâline gelmiştir. Örneğin

⁹³⁰ İgnaz Goldziher, “Said b. Hasan d’Alexandrie”, *Revue des Etudes Juives*, V. 30, Paris, 1895, ss. 17-18; Daniel Boušek, “Sa’id ibn Hasan Alexandrie: Židovský Konvertita Islámu a Jeho dUkâzy Muḥammadova Proroctví z Hebrejské Bible”, <https://www.academia.edu/>, (21.05.2019); Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, ss. 415-416.

⁹³¹ İzzetî, *İslâm’ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 155.

⁹³² Chaudhuri, “Müslüman Toplamların Ekonomisi”, s. 224.

⁹³³ İstahrî, *el-Mesâlik ve ’l-Memâlik*, ss. 166-167.

⁹³⁴ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 50.

⁹³⁵ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, s. 125.

⁹³⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim el-Lahmî İbn Râmî, *el-İlan bi Ahkâmi’l-Bünyân*, thk. Ferîd b. Süleymân, Merkezü’n-Neşri’l-Câmiî, Tunus 1999, ss. 192-194; Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, s. 127.

⁹³⁷ Can, *İslâm Şehirlerinin H. I-III. (M. VII-X) Yüzyılda Fizikî Yapısı*, ss. 73-80; Özdağ, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı*, s. 185.

Sâmerrâ inşa edilirken önce Cuma Camii inşa edilmiş ve etrafına dükkânlar yapılmıştır.⁹³⁸ Aynı şekilde civar bölgelerin ürünlerinin aktığı Şîraz da Müslümanlar tarafından kurulmuş⁹³⁹ ve ürünlerin toplanmasıyla tüccarlar için bir çekim merkezi olmuştur. Bu durum aynı zamanda şehre girip çıkanların, Müslüman alışveriş hukukunu ve ahlâkını da görmelerini sağlamıştır. Müslümanlar, hayatlarının her anında olduğu gibi çarşılarda da dünya-ahiret dengesini gözetmeye dikkat ederek alışveriş mekânlarına yaptıkları cami ve mescitlerle şehirlerinde İslâm'ı görünür kılmışlardır. Herhangi bir nedenle İslâm şehirlerini ziyaret eden gayrimüslimler, sıradan bir şehirle değil, İslâm kültürüyle yoğurulmuş medeniyet merkezleriyle karşılaşmışlardır.⁹⁴⁰ Gayrimüslim şehirlerinde bulunan kilise, puthane gibi farklı dinlere ait ibadethanelerin yerini İslâm şehirlerinde camiler almıştır. Bu özellikleriyle de şehirlerin fizikî yapıları İslâm'ı tanıtan bir özellik taşımıştır.

4.1.1. Ticarî Alanlar

İslâm'ın yayılması konusunda rol oynayan ticarî mekânlar fuar alanları, han, ribât, kervansaray ve çarşı gibi farklı mekânlardır. Birbirlerinden farklı olan bu yapılanmalar arasında ilk dönemlerden itibaren var olanlar, genellikle yerleşim birimlerinin dışında bir alanda ve yılın belirli tarihlerinde kurulan fuar/panayır ve pazarlardır. Yerleşik hayatın yaygınlaşmasıyla birlikte bunların işlevselliği geri planda kalarak yerlerine şehir içinde dükkânlarıyla sürekli açık kalan çarşılar ikame edilmiştir.

İslâm'ın ilk dönemlerinde itibaren ticarete kullanılan mekânlardan biri de ribâtlardır. Esasen hudut boylarında askerî maksatla kurulan ribâtlar, sınırların genişlemesiyle birlikte fonksiyonel değişime uğrayarak ticarete ve tasavvufî alanda kullanılmışlardır. Böylece ismen de değişikliğe maruz kalarak han, tekke, hankâh, kervansaray gibi isimlerle anılmışlardır. Yol üzerindeki, kuruluş itibarıyla yolcuların çeşitli ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekilde büyük ve sistemli hâle gelerek kervansaray olarak isimlendirilmiştir. Kervanlar buralarda bir müddet konaklayıp mallarını pazarlamış ve vergilendirilme gibi malî işlemlerini yürütmüşlerdir.⁹⁴¹ Aralarında bir mukayese yapmak gerekirse, kervansaraylar asıl itibarıyla ribâtlara

⁹³⁸ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 59.

⁹³⁹ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 264.

⁹⁴⁰ Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, ss. 458-461.

⁹⁴¹ Şebnem Akalın, "Kervansaray", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 299-302.

dayanmakla birlikte onlara göre daha gelişmiş ve bir şehir hüviyetine bürünmüş yapılanmalardır denilebilir. Ribâtlar ise daha basit ve yerleşim birimi özelliği taşımayan yerlerdir. Hanlar ise kervansaraylara göre nispeten daha küçük fakat içerisinde ticaretle birlikte üretim yapan dükkânları da barındıran mekânlardır.

4.1.1.1. Pazar ve Fuarlar/Panayırlar

Farklı ırk, kültür ve medeniyete mensup olup değişik coğrafya ve devletlerde yaşayan insanlar, tarih boyunca savaş, gıda temini ve ticaret gibi etkenlerle bir araya gelmek durumunda kalmışlardır.⁹⁴² Ulaşım, iletişim ve insanlar arasında irtibat kurmanın meşakkatli olduğu dönemlerde pazar ve panayırlar, insanların tanışıp sosyo-kültürel açıdan kaynaşmasında ve ortak bir kimlik oluşmasında önemli bir yer edinmiştir. Bol miktarda ürün bulunan tezgâh ve mağazalara gelen müşteriler, dışarıdan gelen kervanlar sayesinde yabancı memleketlerde gelişen hadiseler hakkında bilgi edinmişlerdir. Pazarların fikir aktarımı ve iletişimdeki rolünün farkında olan Hz. Peygamber, buraları bir tebliğ mekânı olarak kullanmıştır. Hicretten sonra daha fazla insana ulaşmak ve insanları ekonomik olarak rahatlatmak için pazarların ve panayırların canlılığını artırmak istemiş, bunun için de vergileri kaldırarak ürünlerin fiyatlarını düşürmüştür.⁹⁴³ Böylece cazibesi artan Müslüman pazarlarına daha çok tüccar rağbet etmiştir. Çevre beldelerden gelenler de İslâm'ın hızlı bir şekilde uzak memleketlere ulaşmasını sağlamışlardır.

Ticaret, Hz. Peygamber'den sonra da tebliğ için bir fırsat olarak görülmüştür. Müslümanlar, o hayattayken bile Arabistan ve Irak topraklarında kurulan büyük pazarlara katılarak ticaret yapmışlardır. Örneğin Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in vefatından önce Bedir ashabından iki arkadaşıyla Busrâ'ya⁹⁴⁴ ticarete gitmiştir. Yine o, Süveybit b. Sâbit ile birlikte Basra'da ticaret yapmıştır.⁹⁴⁵ Mekke ve Medine'de dinlerine sahip çıkmak için canlarını ortaya koyan sahâbîlerin, ticaret için gittikleri ortamlarda dinlerini tebliğden uzak kalmaları akla yatkın gelmemektedir. Hz. Ali'nin pazarlarda dolaşıp insanları Allah'tan korkmaya davet ettiği; onlara alışverişte ölçü-

⁹⁴² Elisseef, "Fiziki Plan", s. 124.

⁹⁴³ Ali, *el-Mufasssal*, C. VII. s. 484; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 953; Koehler, *İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizm'in Doğuşu*, s. 68; Aydın, *Hz. Peygamber'in Hayatında Ticaret Tebliğ İlişkisi*, ss. 146-147; Kister, *İlk Dönem İslâm Tarihi Üzerine-Makaleler-*, s. 243.

⁹⁴⁴ İbni Mâce, Edeb, 24; Fesevî, *el-Ma'rîfetü ve't-Târîh*, C. I, s. 365; Filistin topraklarında bir şehir olan Busrâ, İpek Yolu'nun Akdeniz'e ulaştığı yerdir. Ticaret için Busra'ya gelen Orta Asyalı tüccarlar, burada Müslümanlarla karşılaşarak İslâm'ı tanımış olmalıdırlar.

⁹⁴⁵ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, C. I, s. 328.

tartıya dikkat etmelerini ve işlerinde adaletle muamele etmelerini emrettiği⁹⁴⁶ de nakledilmektedir. Onun İslâmî kuralları tavsiye etmesi, pazarlarda İslâm hukukunu hâkim kılma çabasından başka bir şey değildir. Pazarlara Irak/Hîre’li tüccarların yanı sıra değişik ülkelerden tüccarların geldiği⁹⁴⁷ göz önünde bulundurulduğunda onun bu davranışının önemi de ortaya çıkar. Arap coğrafyasında Yemen, Şam, Bahreyn, Umman gibi bölgelerde İslâm öncesinden beri Bizans, Çin, Hindistan, Pakistan ve Orta Asya gibi bölgelerden tüccarların katıldığı uluslararası özellik taşıyan panayırılar kurulduğu bilinmektedir.⁹⁴⁸ Fârs tüccarları, her yıl başta Hicaz olmak üzere Arap yarımadasındaki pazarlara özellikle Ukâz’a katılmışlardır.⁹⁴⁹ Müslümanların da iştirak ettiği bu fuarlar,⁹⁵⁰ İslâm’ın tanıtımı için uygun ortamlar olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca aynı coğrafyada yaşayan Farslılarla birlikte Türklerin de buralara katılma ihtimalleri göz ardı edilmemelidir.

Panayırların belirli periyotlarla ve sürekli düzenlenmesi ticarî canlılık getirdiği gibi kavimlerin mütemadiyen birbirlerinden haberdar olmasını sağlamıştır. Tüccarlar yılın önemli bir kısmında ülkeler arasında dolaşarak ekonomiyle birlikte kültürleri de geliştirmişlerdir. Bu sayede özellikle birbirine yakın yerleşim birimlerinde dil, din ve kültür bakımından ortaklık derecesine ulaşan bir benzerlik ortaya çıkmıştır.⁹⁵¹ Farklı kültürlerden insanların bir yerde toplanıp günlerce aynı yerde kalmaları, ortak gelenekler üretmelerini sağlamıştır. Baskın kültürün İslâm olduğu da göz önünde bulundurulduğunda Müslümanlar lehine bir değişim meydana geldiğini iddia etmek zor olmayacaktır. Onların ahlakî vasıfları ve heybelerinde Kur’an ile Orta Asya pazarlarında tebliğ yapmaları,⁹⁵² ticaretin asıl fonksiyonu yanında dinî tanıtımı açısından rolüne de işaret etmektedir. Bu bağlamda dönemin meşhur panayırlarının

⁹⁴⁶ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşraf*, s. 409.

⁹⁴⁷ İbn Habîb, *Kitâbu’l-Muhabber*, ss. 265-266; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Hasan Merzûkî, *Kitâbu’l-Ezmine ve’l-Emkine II*, Institute For The History of the Arabic, Frankurt 2001, ss. 161-170; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, C. II, s. 952; Lapidus, *İslam Toplumları Tarihi*, C. I, s. 48; Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 38.

⁹⁴⁸ Dîneverî, *el-Ahbârü’t-Tivâl*, s. 116; İbn Habîb, *Kitâbü’l-Muhabber* ss. 263-267; Merzûkî, *el-Ezmine ve’l-Emkine C, II*, s. 153; İrfan Muhammed Hammûr, *Mevâsimü’l-Arab*, Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrût 2006, C. II, s. 1078.

⁹⁴⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, s. 260; İbn Habîb, *Kitâbu’l-Muhabber*, ss. 266-267; Şehriyâr, *Acâibü’l-Hind*, s. 123; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, C. I, s. 314, 354; Aydın, *Hiz. Peygamber’in Hayatında Ticaret Tebliğ İlişkisi*, ss. 153-154; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 173.

⁹⁵⁰ Efgânî, *Esvâku’l-Arab*, s. 132; Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbâsilere Kadar İslâm Tarihi (Dinî, İctimai, İktisadi-Siyasî Açıdan)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 128; Baysa, *Kureyş Kervanları*, s. 98.

⁹⁵¹ Yüksel, *İslâm’ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, ss. 28-29.

⁹⁵² Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, ss. 432-433; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 239.

kuruldukları tarihlere ve katılımcılara bakıldığında ticaretin ve toplumlar arasındaki iletişimin yoğunluğu görülecektir.

Oldukça uzun bir zaman dilimine yayılan fuar tarihleri özetle şöyledir: 1-15 Rebiülevvel Dûmetülcendel, 1-30 Cemâziyelahir Muşakkar, 20-25 Receb Dûhar, Receb'in son günü Deba, 15 Şaban Şıhr, 1-10 Ramazan San'a, 15-20 Ramazan Rabiye (Hadramevt), 15-30 Zilkade Ukâz ve Zülmecâz, 1-8 Zilhicce Netât (Hayber) ve 10-30 Muharrem Hacer (Yemâme). Bunların dışında Busrâ'da, Hindistan'dan ve güney ülkelerden tüccarlarla ve Kureyşlilerin katıldığı bir panayır kurulmuştur.⁹⁵³ Yine Azri'ât/Mecenne de uzun süre açık kalan ve Hicaz'a en yakın⁹⁵⁴ fuar alanıdır. Fuarların aktif katılımcılarından olan Kureyşliler, Dûmetülcendel Panayırına gelen Hicaz ve Yemen tüccarlarına muhafızlık yapmışlardır. İranlı tüccarlar da deniz üzerinden geçerek Muşakkar panayırına katılmışlardır. Receb'in son gününde kurulan Deba panayırına ise Hint ve Çin tüccarları katılmıştır.⁹⁵⁵ Yarımadanın farklı bölgelerinde ve neredeyse yıl boyu süren ticarî hareketlilik, milletler arasında kesintisiz bir şekilde bilgi akışına işaret etmektedir.

Fuarların en önemlilerinden biri Ukâz'dır. Uluslararası mahiyeti olan Ukâz'a, İran ve Bizans dâhil olmak üzere, birçok ülkeden tüccar gelmiştir.⁹⁵⁶ Ayrıca Orta ve Kuzey Arabistanda meskûn olan Kindeliler ve Hîreliler gibi çeşitli Arap kabileleri de Ukâz panayırına kendi üretimlerini ve ticaretini yaptıkları eşyaları getirmişlerdir.⁹⁵⁷ Değişik bölgelerden gelen katılımcılar Ukâz'ı kültürel bir şölen görünümüne kavuşturmuşlardır. Kureyş, Gatafan, Eslem, Ehabîş gibi Arap kabileleri, vergi alınmayan Ukâz panayırında birbirleriyle tanışıp edebiyat meclisleri kurarak şiir yarışmaları düzenlemişlerdir. Bu sayede bazı şairler ve şiirleri uluslararası üne kavuşmuşlardır.⁹⁵⁸ Böylece burası kuzeyden ve güneyden gelen ürünlerle son derece canlı bir alışveriş mekânı hâline gelerek cazibesini artırmıştır. Yemen kralları, önde gelen Araplarla tanışmak istediklerinde, Ukâz'a çeşitli hediyelerle elçi göndererek,

⁹⁵³ Efgânî, *Esvâku1-Arab*, ss. 364-370; Hammûr, *Mevâsimü1-Arab*, C. II, s. 1131; Kister, *İlk Dönem İslâm Tarihi Üzerine-Makaleler-*, s. 60.

⁹⁵⁴ Efgânî, *Esvâku1-Arab*, s. 372; Merzûkî, *el-Ezmine ve1-Emkine*, C. II, s. 157; Günümüzde Azri'ât'ın olduğu yerleşim alanı Der' ismiyle bilinir. Hammûr, *Mevâsimü1-Arab*, C. II, s. 1124.

⁹⁵⁵ İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, ss. 265-266; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, C. II, s. 952.

⁹⁵⁶ Çağatay, *Başlangıçtan Abbâsîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 128; Baysa, *Kureyş Kervanları*, s. 85.

⁹⁵⁷ Efgânî, *Esvâku1-Arab*, s. 378; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 762.

⁹⁵⁸ İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 267; Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Merzukî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, Mektebeti'l-Hilâl, Beyrût 1981, ss. 165-170; Baysa, *Kureyş Kervanları*, s. 81; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, s. 156.

onları ülkelerine davet etmişlerdir.⁹⁵⁹ Bu durum, fuarların tanışıklığa vesile olduğunu gösteren örneklerden biridir.

Alışverişten öte fonksiyona sahip panayırılar sadece Ukâz'dan ibaret değildir. Diğerleri de benzer şekilde tüccarların kaynaşmasına vesile olmuştur. Nitekim Hz. Peygamber'in 10 ve 25 yaşlarında olmak üzere iki defa Busrâ panayırına katıldığı, Hz. Hatice adına gittiği pazarın burası olduğu,⁹⁶⁰ ayrıca Hubâşe, Suhâr ve Debâ panayırına da katıldığı rivayet edilmiştir.⁹⁶¹ Onun rahip Bahira ile karşılaşması ve meydana gelen hadiseler de bahse konu kaynaşmaların delilidir. Her ne kadar bu hadise ile alakalı birtakım tartışmalar söz konusu olsa da konunun bizi ilgilendiren yönü kervanların bilgi nakline aracılık etmesidir. Dolayısıyla uzun zamandır ticaretle haberleşen toplumlar, Mekke'den civar ülkelere giden kabilelerle yalnız ticaret mallarını değil, Mekke'deki hadiselerle ilgili bilgileri ve Hz. Peygamber'in nübüvvet ilan ettiği haberini almışlardır.⁹⁶² Tüccarlar çevre beldelerde meydana gelen hadiselerin haberlerini de Hicaz'a götürmüşlerdir.⁹⁶³ Böylece İslâm, çok daha geniş alanlarda duyulmuştur. Şunu da belirtmek gerekir ki yabancı tüccarlar, ilk dönemlerden itibaren Medine çarşılarına da gelerek alışveriş yapmışlardır.⁹⁶⁴ İslâm'ın Arabistan'da askerî ve siyasî hâkimiyetiyle birlikte ekonominin kalbi olan pazar yerlerinin de (Dûmatü'l-Cendel, Ukâz, Eyle, Ezruh) Müslümanların kontrolüne⁹⁶⁵ geçmesi, yolu buralara düşen İpek Yolu tüccarlarının İslâm'dan haberdar olmalarını sağlamıştır. Üstelik fuarlara katılan tüccarlar, kendi din ve medeniyetlerinin birer temsilcisi olarak edindikleri deneyim, bilgi, teknik ve araç-gereçleri transfer etme imkânı bulmuşlardır. Böylelikle İslâm kültürü, birçok bölgede

⁹⁵⁹ Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, C. II, s. 155.

⁹⁶⁰ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, C. I, s. 156; İbn Hişam, *Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 385; Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, C. I, ss. 278-280; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, C. II, s. 22; Cemâlüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbn Cevzî, *el-Muntazam fî-Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrût 1992, C. II, s. 313; Muhammed Hamidullah, "Hz. Peygamberin İslâm Öncesi Seyahatleri", ss. 330-331, [http://e-dergi.atauni.edu.tr/atauniilah/article/,\(20.10.2018\);](http://e-dergi.atauni.edu.tr/atauniilah/article/,(20.10.2018);) Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 20.

⁹⁶¹ İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 265; Taberî, *Târîh*, C. II, s. 282; Özeydin, "Arap", s. 324; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. I, s. 141, 156.

⁹⁶² İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. XII, ss. 212-213; İbn Asâkîr, *Târîhu Dimaşk*, s. 128; Zekerîya Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler II*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005, s. 75.

⁹⁶³ Mahmood İbrahim, *Mercant Capital and Islam*, University of Texas Press, Austin 1990, s. 54; Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, s. 24.

⁹⁶⁴ Ebu'l-Hasen Nuruddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî es-Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, C. I, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye Beyrût 1971, s. 54.

⁹⁶⁵ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. II, s. 445; Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, Dâru'l-Bâz, Mekke 1986, ss. 32-38-109; Baysa, *Kureyş Kervanları*, s. 206.

olduğu gibi yerel tüccarlar vasıtasıyla Güney Asya sahillerinden iç bölgelere taşınmıştır.⁹⁶⁶ Farklı milletlere mensup insanların bir araya toplanması, toplumlar arasında ortak bir düşünüş ve yaşam tarzı gelişmesine katkı sağlamış⁹⁶⁷ ve ticarî alanlarda evrensel kurallar teşekkül etmiştir.⁹⁶⁸ Fuarlarla gelişen ticarî bütünlük, oluşan kuralların Arap yarımadası da dâhil olmak üzere, ticarî bağlantıya sahip olan yerlerde uygulanmasına zemin hazırlamıştır.

Fuar alanlarının İslâm'ın tanıtılmasındaki fonksiyonlardan biri de önceki dönemlerde panayırarda yaygın olup İslâm ahlâkına uymayan müfâhere (övgü yarışı) âdetinin yasaklanmasıdır.⁹⁶⁹ Ayrıca İslâm'a göre suç sayılan zina, hırsızlık ve katl gibi filleri işleyenlerin cezası, caydırıcılık maksadıyla pazarda uygulanmıştır.⁹⁷⁰ Yasak olan fiilleri işleyenlerin teşhir ve tecziyesinin insanların yoğun olduğu alanlarda yapılması, pazara gelenlerin İslâm ibadet ve ceza sistemine muttali olmalarını sağlamıştır. Ayrıca Buhara ve Beykent gibi şehirlerde pazarlardan Mecusilik ve Budizm gibi eski inançlara ait unsur ve yapıların kaldırılması⁹⁷¹ da dinî propaganda olarak değerlendirilmelidir. Çünkü bu sayede İslâm'la birlikte meydana gelen değişimler fark edilmiştir.

Ortaçağ Arap yarımadasında kurulan panayırların ve buralarda görülen sosyal aktivitelerin benzerleri Orta Asya'da da yapılagelmiştir.⁹⁷² Azerbaycan bölgesinde Erdebîl/Merağa istikametindeki Kursara Sarayı yakınında, her sene Yemen ve Mısır dâhil olmak üzere İslâm dünyasından tüccarların katıldığı panayırlar kurulmuştur.⁹⁷³ Müslümanlar buralarda Türklerle ticaret yapmışlardır. Ayrıca Hazar Denizi'nin güneyinde (Deylem Bölgesi) yer alan Pırrim, askerlerin, Müslüman tüccarların ve zanaatkârların birlikte yaşadığı ve her on beş günde bir pazar kurulan önemli bir şehirdir. Burada genç-yaşlı, tüccar olsun olmasın herkes düzenlenen etkinliklere katılarak hem eğlenmişler hem de alışveriş yapmışlardır. Müslüman tüccarların çok sık uğradığı bu etkinliklerde herkes kendi dinine göre ibadetini yapma serbestliğine

⁹⁶⁶ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 39; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 428.

⁹⁶⁷ Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, s. 28; Yılmaz, *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişiminde Oynadığı Rol*, s. 39.

⁹⁶⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 956; Yüksel, *İslâm'ın ilk Döneminde Ticari Hayat*, s. 27.

⁹⁶⁹ Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, C. II, s. 1012; Baysa, *Kureyş Kervanları*, s. 199.

⁹⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, s. 300, 302, 317, 318, 330; Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, s. 160; Baysa, *Kureyş Kervanları*, ss. 199-200; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, C. II, s. 1012.

⁹⁷¹ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, ss. 107-108; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 208.

⁹⁷² Kurulay, *Hudûdu'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, s. 131.

⁹⁷³ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 351; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, ss. 254-255.

sahip olmuştur.⁹⁷⁴ Benzer şekilde Cürcân'da da her Cuma günü pazar kurulmuş ve burada da Pırrim'deki gibi erkek ve kadınlar tanışarak evlilik kararı almışlardır.⁹⁷⁵ Buhara'da çok eski bir yerleşim yeri olan Verahşa köyünde de her ay on beş gün süren pazarlar kurulmuştur.⁹⁷⁶ Yine bu civardaki Biryem'de de on beş günde bir çarşı kurulmuş ve her taraftan erkek, kadın ve genç kızlar, en güzel kıyafetleriyle süslü bir şekilde buraya gelmişlerdir. Oyun ve eğlenceden sonra erkekler, beğendikleri kızları ailelerinden istemişlerdir.⁹⁷⁷ Katılımcılar arasında yeni arkadaşlıklar kurulması hatta kız-erkek tanışmaları neticesinde evliliklerin gerçekleşmiş olması fuarlardaki yerli-yabancı ilişkisinin boyutunu göstermektedir. Fuarlar bu vesilelerle alışverişten çok daha fazla fonksiyon taşımıştır. Ayrıca pazarların İslâmlaşmaya katkısı Trabzon ve Erzurum gibi henüz Müslüman hâkimiyetine girmemiş şehirlerde de gerçekleşmiş ve buralar Türklerle Müslüman tüccarların karşılaşmasına sahne olmuştur.⁹⁷⁸

Bahse konu bölgelerin her birindeki âdet ve uygulamaların farklı coğrafyalarda yer alması benzer bir yaşam tarzının varlığını göstermektedir. Şunu da ifade etmek gerekir ki bazı Türk şehirlerinde halkın tamamına yakını ticarî aktivitelere iştirak etmiştir. Mesela İskicket/Sîkekes'te halk, topraklarının tarıma elverişsizliği nedeniyle imalat ve ticarete yönelmiştir. Burada çok yoğun miktarda kumaş imalatı gerçekleştirilmiş ve bu ürünler, her perşembe kurulan pazarda satılmıştır.⁹⁷⁹ Bu da göstermektedir ki bazı şehirler tamamıyla ticaretin/dolayısıyla da İslâm'ın etkisine girmiştir.

Netice itibarıyla panayırlar, Müslümanlar tarafından dini yaymak için bir fırsat olarak telakki edilmiştir. Hz. Peygamber'in öncülük ettiği bu gelenek, XIX. asra kadar devam etmiştir. Örneğin Hindistan'ın Lahor şehrinde çıkarılan bir mecmuada tebliğcilerin isimleri ve meslekleri kaydedilmiştir. Medrese hocaları, devlet memurları, tüccarlar, gazeteciler ve matbaacılar gibi meslek sahipleri, asıl işlerinden arta kalan zamanlarında pazarlara giderek halka vaazlar/nasihatler ederek İslâm'ı

⁹⁷⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 94; Kurulay, *Hudûdü'l-Aleme'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, ss. 130-131.

⁹⁷⁵ *Mukaddesî, Ahşenü't-Tekâsîm*, ss. 368-369.

⁹⁷⁶ *Narşahî, Târîh-i Buhâra*, s. 30.

⁹⁷⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 156.

⁹⁷⁸ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 50.

⁹⁷⁹ *Narşahî, Târîh-i Buhara*, s. 20.

tebliğ etmişlerdir.⁹⁸⁰ Bütün bu fonksiyonlarıyla ticarî alanlar hem sözlü İslâm tebliğ için hem de fiilî örneklige vesile olmak bakımından önemli rol üstlenmiştir.

4.1.1.2. Hanlar

Tüccarların yabancı şehirlere gittiklerinde karşılaştıkları en önemli sorunlardan biri barınma ihtiyacıdır. Şehirlerin konaklama konusunda yetersiz kalması, oralara giden tüccarların azalmasına ve ticaretin gerileyerek ekonomik sıkıntı yaşanmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla Orta Çağ toplumları, ticaretin gelişmesi için hanlar inşa ederek altyapı problemini gidermeye gayret etmişlerdir. Ticaretin ilerlemesi maksadıyla inşa edilen bu yapılar, beraberlerinde milletler arasında bilgi akışına vesile olmuşlardır. Hanlarda misafir olan tüccarlar, yerli halkı ve meslektaşlarını gözleyip edindikleri malumatı memleketlerinde anlatmışlardır.⁹⁸¹ Böylece hanlarda gerçekleşen tüccar buluşmaları sadece kültürel tanıtımla sınırlı kalmamış, milletlerin ürettikleri alet-edevatın naklini de sağlamıştır. Hanlarda Suriye'den Hindistan'a kadar birçok bölgeden gelen tüccarların ürünleri yan yana sergilenmiş, her millettten tüccarların belirli yeri olmuştur. Bu sayede küçük bir pazar yeri görünümü kazanan hanlarda yapılan ticaret öyle kazançlı bir durum olmuştur ki han kurup işleten zengin tüccar sınıfı ortaya çıkmıştır.⁹⁸² Birer teşhir ve reklam alanı fonksiyonu gören hanlar, ticaret vesilesiyle ülkeleri ve kültürleri tanıtmıştır. Ticarî gelişime önem veren Müslümanlar, Emevîler döneminden itibaren han inşa etmişlerdir. Böylece hanlar yaygınlaşarak ekonomik ve kültürel bakımdan İslâm devletinin ve fikrinin gelişip yayılmasına yardım etmişlerdir.⁹⁸³ Örneğin Ömer b. Abdülaziz, valilerine hanlar yapılması ve konaklayan yabancıların ihtiyaçlarının giderilmesi talimatını vermiştir.⁹⁸⁴ Yine onun zamanında uzaktan gelen yolcu ve tüccarların din farkı ve zengin-fakir ayırt etmeden iâşe ve ibateleri karşılanmıştır.⁹⁸⁵ Yabancılar yapılan bu

⁹⁸⁰ "Himayet-i İslâm kâ Mahvarii Risale", Lahore 1889, ss. 5-13'den naklen, Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, s. 408,

⁹⁸¹ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 432; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü*, C. II, Millî Eğitim Basımevi II. Baskı, İstanbul, 1971, ss. 245-246; Koehler, *İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, s. 203.

⁹⁸² Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 241.

⁹⁸³ Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S. 2, Ankara 1942, ss. 279-304; M. Fuad Köprülü, "Ribât", *Vakıflar Dergisi*, 2, Ankara 1942, ss. 269, 274; Yiğit, "Ribât", ss. 76-79; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 133; Akalın, "Kervansaray", ss. 299-302; Schienerl, "Ticaret ve Ticaret Yolları", s. 326.

⁹⁸⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 168.

⁹⁸⁵ Halil İmâdüddîn, *Ömer b. Abdülaziz Dönemi ve İslâm İnkılabı*, çev. Ubeydullah Dalar, Bir Yayınevi, İstanbul 1984, ss. 182-183; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 169.

uygulamalar, İslâm pazarlarına tüccarların ilgisini artırmıştır.⁹⁸⁶ Daha fazla tüccarın katıldığı pazarlar İslâm'ın yayılmasını hızlandırmıştır. Alt yapı sorunundaki iyileşme sayesinde gelişen ticaretle birlikte kültürel alışveriş de hız kazanmıştır.

4.1.1.3. Kervansaraylar

Kervansaraylar tüccarların yerel halkla iletişim kurduğu mekânlardan biridir. Gelişim sürecinde askerî amaçlı inşa edilen ribâtlardan ticaret yolları üzerinde yer alanların savunma fonksiyonu geri plana düşmüştür. Çünkü onlar, IX. asırdan itibaren sınırların genişlemesiyle iç bölgelerde kalmış ve gelişen ticaretle birlikte büyüyerek külliye görünümünü taşıyan kervansaraya dönüşmüşlerdir. Ayrıca hanların gelişmiş hali olan kervansaraylar, konaklama mevkilerinde konuşlanmaları sayesinde ulaşım imkân ve tekniklerinin sınırlı olduğu dönemlerde seyahatleri kolaylaştırıp yol emniyetinin sağlanmasında büyük katkı sağlamıştır.⁹⁸⁷ Tüccarların ve yolcuların zorunlu olarak kervansaray bulunan güzergâhları tercih etmeleri, ticaret yollarını daha işlek hale getirmiştir. Özellikle büyük kervan yolları üzerindeki bozkır ve dağ gibi تنها yerlerde kurulmuş olanlar, şair, sanatkâr, tüccar, yolcu, âlim, sûfî, tebliğci ve din adamlarının sığınmalarıyla⁹⁸⁸ hânkâh, zaviye ve halvethane gibi isimlerle de anılmışlardır.⁹⁸⁹

Kervansarayların yönetim biçimine bakıldığında hakkaniyet, güven ve eşitlik temelli bir usul takip edildiği görülür. Bir kervan geldiği zaman insanlar arasında mertebe farkı gözetilmediği için zengin fakir herkes kalacağı odayı kendi seçebilmiştir. Akşam olunca kapılar kapatılmış, içeri kimse alınmamış ve güvenlik için nöbetçi bulundurulmuştur.⁹⁹⁰ Kervansaraylar zamanla muntazam hâle gelmiş,

⁹⁸⁶ Çelik, *Emevîler'de Ticaret*, ss. 35-60.

⁹⁸⁷ Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", ss. 279-295; Köprülü, "Ribât", s. 269, 274; Yiğit, "Ribât", ss. 76-79; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 133; Akalın, "Kervansaray", ss. 299-302; Schienerl, "Ticaret ve Ticaret Yolları", s. 326.

⁹⁸⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 126; Sem'anî, *el-Ensâb*, C, I, s. 434; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 31; Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", ss. 280-292; Köprülü, "Ribât", s. 270; Yiğit, "Ribât", ss. 76-79; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 133; Akalın, "Kervansaray", ss. 299-302; Schienerl, "Ticaret ve Ticaret Yolları", s. 326; Kervansaray için bkz Ek 11.

⁹⁸⁹ Yâkut el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, C, I, s. 433; *Mukaddesî, Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 379; M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1983, s. 339; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 221; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 62, 85.

⁹⁹⁰ Sultan Süleyman adına yazılan kanunnamede kervansaraylarda işleyişin nasıl olması gerektiği şöyle izah edilir: "Kârbansaraycılar emin ve mutemed kimseler olup her sabah kârbansaray halkına icazet vermeden kârbansarayda konan halkdan istifsar edüp kimsenin rızkı nehb olmadığı malum ve muhakkak aldıktan sonra kârbansaray kapusun açivere ve Kârbansaraya bu manayı eyidüp düşür vermiş olup sonra karbansaray halkından kimesne rızkın ve esbabın uğurlandı dise mesmü

yatakhane, aşevi, erzak deposu, mescit, hamam, şifahane, eczane, terzi, nalbant, ayakkabı tamircisi, ahır, samanlık ve sair unsurlarıyla küçük birer şehir görünümü kazanmıştır. Gelip giden kabileler sayesinde kervansaray surlarının içinde ve bina çevresinde sosyo-ekonomik hayat teşekkül etmiştir. İşlek yollar üzerinde kurulmuş olan ve ekseriyetle zengin vakıflara sahip olan bu yapılarda tüccar ve yolcular maddî durumlarına bakılmaksızın diledikleri gibi konaklayabilmişlerdir.⁹⁹¹

İslâm medeniyetinin mümtaz eserlerinden olan kervansaraylarda yolcuların ve ticaret kervanlarının bütün ihtiyaçları meccanen karşılanmış, tabip ve baytarlar vasıtasıyla insanlara ve hayvanlara sağlık hizmeti verilmiş, misafirler için hamamlar tesis edilmiş, mescitler açılmış ve vakıflar vasıtasıyla fakirlerin ihtiyacı giderilmiştir. Özellikle Anadolu’da sûfilerin konakladığı zaviyelerde yolculara ve fakirlere harçlık dahi dağıtılmış hatta gelen konukları misafir etmek isteyenler birbirleriyle münazara yapmışlardır.⁹⁹²

Kervansaraylarda misafirperverlik duygularının zirveye çıkması İslâm kültürünün yansımalarındandır. Konukların herhangi bir maddî karşılık beklenmeden ağırlandmaları, İslâm’ın infak emrinin gereği olduğu gibi Müslümanların dinlerini ve yaşam tarzını gösterme arzularıyla, diğer bir ifadeyle hâl ve hareketleriyle tebliğ yapma isteğiyle yakından ilgilidir. XV. asırda Anadolu’ya gelen Rus gezgin Basil ve Rumeli’yi ziyaret eden Avusturya elçisi Busbecq, Türk kervansaraylarında Müslüman, Hristiyan, Yahudi ile zengin-fakir ayrımı olmadan herkesin konaklayabildiğini, paşaların ve beylerin de buralarda kaldığını, görevlilerin öğünlerde yemek dağıttıklarını ve ücretsiz misafirliğin 3 günden fazla sürmemesi gerektiğini belirtmişlerdir.⁹⁹³ Müslümanlarca zaten malum olan bu durum,

olmaya. Ve eğer kârbansaraycı ol manayı eyitmeden halka düşür vermiş olup ol gice kârbansarayda konan halkın nesnesi uğurlanmış olup ki muhakkak ola. Kârbansarayadan çün gadr oldu uğurlanan esbabın kıymetini kârbansarayaya tazmin ettüreler.” Osman Turan, “Selçuklular Zamanında Sivas Şehri”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX/5, Ankara 1951, s. 4.

⁹⁹¹ Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s 172; Turan, “Selçuklular Zamanında Sivas Şehri”, s. 471, 479, 496; Bülent Çetinkaya, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Ribât (VII-XIII. Asırlar Arası)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2003, ss. 21-22; Selami Sönmez, “Orta Çağ Türk ve İslâm Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribâtlar) Fonksiyonları”, *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 16, Erzurum 2007, s. 304, 307.

⁹⁹² İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 289-290; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, C. II, ss. 161-162; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 110; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 403; Osman Turan, “Selçuklu Kervansarayları”, *Belleten*, X/39, Ankara 1946, ss. 471-476.

⁹⁹³ Sönmez, “Orta Çağ Türk ve İslâm Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribâtlar) Fonksiyonları”, s. 309; bkz Ogier Ghislain de Busbecq, *Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005, ss. 19-20.

yabancıların gözüyle de teyit edilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken hususlardan biri misafirliğin üç günle sınırlanmasıdır. Hadislerden⁹⁹⁴ ilham alınarak konulan bu kural, ribât ve kervansarayların İslâmî kurallara göre işletildiğini gösterir. İhtiyaç sahiplerinin diledikleri kadar kalabilmelerine müsaade edilmesi⁹⁹⁵ de muhtaçların gözetilmesine yönelik İslâmî tavsiyenin tatbikidir. Bu esneklik insanların sıkıntılarını giderip gönüllerin kazanılmasını sağlamıştır.

İslâm'ın yayılmasında lojistik anlamda destek veren kervansaraylara güzel bir örnek Fârab, Horasan ve Dihistan sınırında, çöl arazisinin hemen yanında, Cürcân ve Hârizm toprakları arasında yer alıp dönemin önemli velîlerinden Alî b. Sükkerî (ö. 275/888)'nin ziyaretgâh hâline gelmiş kabrini de barındıran ve Oğuzlara sınır olan Dihistan Kervansarayı'dır. Burada herhangi bir zirai üretim yapılmayıp ihtiyaçlarının tamamı Nesâ ve Dihistan'dan getirilmiştir.⁹⁹⁶ Görüldüğü üzere kervansaraylarda ihtiyaç temini sorunu buraların çevrelerindeki yerleşim birimleriyle ilişki kurmasını zorunlu kılarak misafirlerin Müslüman halkla/İslâm kültürüyle karşılaşmasını sağlamıştır. Buraların din adamlarına mesken hâline gelmeleri de alelade bir hadise olmayıp gelip geçenlere tebliğ yapmak maksadıyla uygulanmış kritik bir stratejidir. Zira özellikle belirtmek gerekir ki kervansaraylar, modern anlamıyla basın-yayın ve reklam gibi vasıtaların henüz keşfedilmediği; insanlar arası iletişimin yüz yüze gerçekleştirildiği dönemlerde toplumlar arasında bilgi, görgü ve tecrübe tebedülüne sahne olan en önemli kurumlar olmuşlardır.⁹⁹⁷ Bu nedenle halk ve devlet, kervansaraylara özel ihtimam göstermişler, Sûfîlerle tebliğciler de buraları üs edinerek İslâm'ı yaymaya gayret etmişlerdir.

4.1.1.4. Ribâtlar

Sınır boylarında ve iç bölgelerde Oğuzlarla diğer göçebe Türklerin saldırılarına ve iç isyanlara karşı savunma maksatlı kurulan,⁹⁹⁸ karakol mahiyetinde, askerlerin nöbet tutup atlarını bağladığı yapılara ribât denilmiştir. İlk dönemlerde cihat için

⁹⁹⁴ Buharî, Edeb, 85; Müslim, Lukata, 14; Ebû Dâvûd, Et'ime, 5; Tirmizî, Birr, 43.

⁹⁹⁵ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 230, 273, 290; İbn Havkal, *Suratü'l-Arz*, C. II, ss. 465-467; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 214-215; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 559.

⁹⁹⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 214; Kurulay, *Hudûdu'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, s. 127.

⁹⁹⁷ Sönmez, "Orta Çağ Türk ve İslâm Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribâtlar) Fonksiyonları", s. 317.

⁹⁹⁸ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 235.

hazır bekletilen savaş atlarının bulundurulduğu ve murabıtların ikamet ettiği çadırlardan ibaret olan ribâtlar, sonraki dönemlerde müstahkem yapılar hâline gelerek⁹⁹⁹ Orta Asya toplum hayatında mühim bir rol üstlenmiş ve 800'lü yıllarda başta Horasan olmak üzere bölgenin hemen her tarafına yayılmıştır.¹⁰⁰⁰ Sayılarının çokluğu, bu kurumlara verilen önemi ortaya koymaktadır. Öyle ki Oğuz ve Karluk Türklerine sınır olan Mâverâünnehir genelinde özellikle büyük şehirlerde yoğunlaşan on bin civarında ribât kurulmuştur. Semerkant surlarının dibinde de yolcuların buz, su ve diğer ihtiyaçlarının giderildiği çok sayıda mekân yer almıştır.¹⁰⁰¹ Benzer şekilde İsficab'ta bin yediyüz civarında,¹⁰⁰² Ceyhun tarafında çölün kıyısındaki Beykent'te de neredeyse her köyde birer tane olmak üzere binden fazla ribât inşa edilmiştir.¹⁰⁰³

Kuruldukları bölgelerin çoğunlukla ticaret yolları üzerinde olması dikkat çekicidir. Bu durum, ribâtların askerî olduğu kadar ticarî güvenlik için de önem taşıdığını göstermektedir. Ticarî altyapıyı geliştiren bu kurumlar ihdas edildikten sonra ticarete ve kültür aktarımında büyük ilerleme kaydedilmiştir. Ribâtlar bulundukları yerler için öylesine büyük bir önem taşımışlardır ki zamanla buralar geçici barınma yurdundan kalıcı yerleşim birimlerine dönüşmüşlerdir. İsfahan yakınlarında tüccarların ikamet ettiği Han Köyü bunlardan biridir.¹⁰⁰⁴ Benzer şekilde Nesa Şehri yakınlarındaki Fera da Oğuzlara karşı kurulmuş ribât barındıran bir sınır köyüdür.¹⁰⁰⁵

Ribâtları İslâmlaşma ve kültürel etkileşim konusunda değerli kılan şey, sayıları kadar misafir ağırlama kapasiteleri ve verilen hizmetin niteliğidir. Nitekim buralarda konukların iâşe ve konaklama ihtiyaçları karşılandığı gibi hayvanların bakımı da

⁹⁹⁹ İbn Fadlân, *Seyahatnâme*, s. 60; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 504; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 334.

¹⁰⁰⁰ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 273; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. III, s. 598; Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 34; J. Spencer Trimmingham, "Tasavvuf Akımlarının Kuruluşu -I-", çev. Kadir Özköse, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 2, Samsun 2002, s. 186; Koehler, *İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, s. 200; Ribat görünümü için bkz. Şekil 3.1 ve şekil 3.2.

¹⁰⁰¹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 290; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. I, ss. 158-159.

¹⁰⁰² Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 272-273; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 256; Barthold, *İlk Müslüman Türkler* s. 484; Sönmez, "Orta Çağ Türk ve İslâm Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribâtlar) Fonksiyonları", s. 308.

¹⁰⁰³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 126; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 31; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s.314; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 489; Sem'anî, *el-Ensâb*, C. I, s. 434; Yâkut el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, C. I, s. 433; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 282; Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 339; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, s. 62, 85.

¹⁰⁰⁴ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. II, s. 341.

¹⁰⁰⁵ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 235.

yapılmıştır. Son derece cömert olan Mâverâünnehir zenginleri, misafir ağırlamaktan mutluluk duyarak servetlerini ribâtlarda konaklayan tüccar, yolcu ve mücahitlerle vakıf, köprü, yol inşaatı ve cihat yollarında sebil yapımı gibi hayır hasenat işlerinde sarf etmişlerdir.¹⁰⁰⁶ Verilen hizmet öylesine gelişmiştir ki sadece bir ribâtta yüz ila iki yüz kişilik gruplar, kendi eşyalarını kullanmaksızın misafir edilebilmişlerdir. Hatta yol güzergâhındaki yoğunluk nedeniyle ribât ve diğer kurumların yetersiz kalması, bazı şahısların bizzat evlerini misafirlere açmalarına sebep olmuştur. Zenginlerin neredeyse tamamı misafir ağırlamak için konak inşa ettirmişler ve misafirlere ikram için âdeta birbirleriyle yarışmıştır. Böylece Soğd şehirlerinde yüz yıl boyunca gece gündüz kapıdan misafirlerin dönmediği evler olmuştur. Yolculara ve misafire ikramı görev addeden ev sahipleri, bunun için görevliler bulundurmuşlar ve konuklara saygıda kusur etmemeye çalışmışlardır.¹⁰⁰⁷ Duruma şahitlik eden İbn Havkal, onların cömertlik ve misafirperverlikleri hakkında şu bilgileri verir:¹⁰⁰⁸

Mâverâünnehirli zenginlerin çoğu mallarını hanlara, yollar yapmaya, cihat yoluna ve hayır amacıyla vakıflara sarf ediyorlar. Semerkant'ta yolcuların her ihtiyacını gideren ve davarlarına varıncaya kadar buzlu sebil suyu dağıtmayan han, yol kenarı, mahalle yahut insanların toplandığı bahçe görmedim.

Bu ifadeler, onların misafirperverlikleriyle yolculara İslâm'ı olumlu bir şekilde temsil ettiklerini gösterir. İslâm'a giren Orta Asya şehirlerinde halkın genel olarak benzer bir karakterde oldukları da söylenebilir. Son derece cömert olan bir başka halk da Ferganalılardır. Onlar, mücahitlerin toplanması için çok sayıda ribât yaparak

¹⁰⁰⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 248, 260; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 350; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 214-215; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 559; Elisseef, "Fiziki Plan", s. 139; Ribâtlarda günlük yaşam Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde şöyle anlatılır: "Bir bab-ı-azim içre kal'a misal karşı karşıya 150 Ocak han-ı kebirdir. Haremlî, develekli, ahırlı olup sadece ahuru üç binden ziyade hayvan alır. Kapuda daima didebanları nighbanlık ederler. Bu del'aşa kapuda mihterhane çalınup kapu sedd olunur. Didebanlar vakıftan kandiller yakup dibinde yatarlar. Eğer nisfülleylede taşradan misafir gelirse kapuyu açup içeri alırlar. Mâhazer taam gelirler. Amma cihan yıkılsa içeriden taşra bir âdem bırakmazlar, şart-ı vakıf böyledir. Ta cümle misafirin kalkıkta yine mihterhane döğölüp herkes malından haberdar olur. Hancılar, dellallar gibi: "Ey ümmet-i Muhammed! Malınız, canınız, atınız, donunuz tamam mıdır?" diye rica edüp nida ederler. Misafirin cümlesi "Tamamdır, Hak, sahib-i hayrata rahmet eyleye" dediklerinde bev vaplar vakt-i şafii iki dervazeleri güşade idüp yine kapu dibinde, "gafil gitmen, bisât gaip etmen, herkesi refik etmen, yürün Allah âsân getire" deyû dua ve nasihat ederler. Herkes bin canibe revan olur. Bu hanın garbinde vüzera ve vükela, ayan ve kibar için haremlî, divan haneli, yüz elli hücreli, hamamlı, kilerli, matbahlı bir saray-ı azim vardır ki medhinde lisan kasırdır". Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesinden En Güzel Seçmeler*, haz. Server İskit-Mehmed Aksoy, İskit Yayınevi, İstanbul 1962. ss. 127-128.

¹⁰⁰⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 289; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, C. I, ss. 158-159; Ribâtlardaki bu işleyiş ve düzen asırlar boyunca bütün Türk-İslâm coğrafyasında aynen devam etmiştir. Busbecq, *Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, ss. 19-20.

¹⁰⁰⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, C. I, ss. 158-159; Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 65.

bahar aylarında cihat için gelen Müslümanların ihtiyaçlarını gidermişlerdir. Ayrıca zaman zaman onlara katılıp Türkler üzerine yapılan cihada katılmışlardır.¹⁰⁰⁹ Müslümanların cömertliğinin bir benzerini güneydeki Sîraf'ta görmek mümkündür. İslâm'dan sonra kurulan Sîraf'ın Türk tüccarların güney ticaretinde uğradıkları bir liman şehri olması, burayı İslâmlaşma konusunda önemli kılmaktadır. Şehrin büyük tüccarları, yolcuları misafir etmişler ve ikram ettikleri yemeklere yaklaşık yüz kişilik kalabalık gruplar iştirak etmiştir.¹⁰¹⁰

Orta Asya şehirleri hakkındaki bu bilgiler, Türkler arasında İslâm'ın yayılmasında yolcu ve misafirlerin ribâtlarda gördükleri tazim ve hürmetin etkisini gündeme getirmektedir. Uzun zaman savaştıkları Müslümanların yakın ilgi gösterdiği Türkler, ribâtlarda ve misafir oldukları şahısların evlerinde onların barışçıl ve cömert yönlerini görerek İslâm'la ilgili ön yargılardan kurtulmuşlardır. Ayrıca Müslümanların misafir ettikleri Türklerle İslâm'ı tebliğ etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Çünkü cömertlik ve misafirperverlik konusunda İslâmî emirleri yerine getirmede titizlik gösterip bu uğurda servetlerini harcayacak kadar din duyguları gelişmiş insanların en önemli vazifelerden biri olan tebliğ işini es geçmeleri akla pek yatkın gelmemektedir.

4.1.1.4.1. Savunma Açısından Ribâtlar

Yukarıda da belirtildiği gibi ribâtların inşa edilme amaçları öncelikle iç ve dış saldırılara karşı güvenliğin tesis edilmesidir. Ribâtların asıl inşa gerekçelerinden bahseden İbn Havkal, bu yapıların savunma açısından fonksiyonunu ve insan barındırma kapasitesini Ebu'l-Hasen Muhammed isimli şahsa ait bir ribât özelinde şu sözlerle izah eder:¹⁰¹¹

...Bu ribât, haddizatında en güzeli ve mevkii itibarıyla en faydalısıdır. Zira burada ona olan ihtiyaç pek büyük ve insanların ihtiyacı pek şiddetlidir. Ahali korku, düşman saldırısı, kar tehlikesi veya bir zarara uğramak gibi çeşitli zorunlu hallerde bu ribâta sığınır. Bu ribât haddizatında pek muhkemdir. Yüksekliğinden dolayı düşman eli değmekten emindir. Binaları geniştir. Şayet buraya asker inecek olsa kaldırabilir. Büyük padişah konsa barındırabilir. Bana göre bu ribât, Mâverâünnehir aktarı ile Horasan'daki ribâtların en değerlisidir.

Görüldüğü üzere halk, herhangi bir tehlike anında ribâtlara sığınarak korunma yoluna gitmiştir. Güvenlik ihtiyacının süreklilik arz etmesi buraların boş kalmasını

¹⁰⁰⁹ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 258.

¹⁰¹⁰ Tâcir, *Doğunun Kalbine Seyahat*, s. 69; Ebu'l-Fidâ, *Ebu'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 268.

¹⁰¹¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, C. II, ss. 454-455; Samur, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu", ss. 89-104.

engellemiştir. Köylüler, göçebe Türklerin akınlarından korunmak için ribâtlarda nöbet tutmuşlardır. Saldırı anında davullar çalınmış, çevredeki halk, ribâtlara sığınmış ve düşmana birlikte karşı konulmuştur.¹⁰¹² Yerli halk ile birlikte cihada katılmak isteyen gaziler de ribâtlara gelerek yerleşmişler ve ihtiyaçları da çoğunlukla çevrede meskûn halk tarafından karşılanmıştır. Ayrıca göçebe Türklerin saldırdığı zamanlarda etraftan savunmaya katılanlar olmuştur.¹⁰¹³ Bu durum, ribâtların sadece yolcular ve buralarda konaklayan sınırlı sayıda insan tarafından değil çevredeki halkın tamamınca kullanılan yapılar olduklarını gösterir ki böylece yerlilerle gelip geçen tüccar ve yolcular bir arada yaşam sürmüşlerdir. Yine bu sayede ribâtların sosyal hayattan izole olması engellenmiş ve misafirlerinin geniş halk kesimi ile irtibat halinde kalmaları temin edilmiştir. Üstelik murabıtlar bir müddet cihat ettikten sonra yurtlarına dönmüş ve yerlerine başkaları gelmiştir. Böylece ribât sakinleri yılda birkaç defa değişmiş ve gerçekleşen etkileşim daha geniş kesimlere ulaşmıştır.

4.1.1.4.2. İktisat Açısından Ribâtlar

Savunma amaçlı inşa edilen ve zamanla fonksiyonel değişikliğe uğrayan ribâtlar, ticarete paralel bir şekilde yaygınlaşmıştır.¹⁰¹⁴ Devletin kurumsallaştığı dönemlerde bu durum daha belirgin hâle gelmiştir. İslâm'ın yayılması konusunda önemli bir role sahip olan ribâtlar, ticaret yolları üzerinde kurulmalarının da etkisiyle tüccarlar tarafından yoğun bir şekilde kullanılmıştır. İşlek yol ve caddelerde, konaklama mekânlarında ve yol üzerindeki şehirlerde kafilelerin dinlenmesi, ticaret mallarının sahiplerine ve tüccarlara teslim edilinceye kadar muhafazası gibi vazifeler görmüşlerdir.¹⁰¹⁵ Ticarî hayatın merkezinde yer alması nedeniyle özellikle ticaret yolları istikametinde kurulanlar, gittikçe gelişerek hamam, mescit ve dükkânların ilave edilmesiyle tüccarların uzun süre konaklayarak alışveriş yapmalarına imkân tanımıştır. Hatta bu sayede büyük çaplı pazarların kurulmasının yolu açılmıştır.

¹⁰¹² Sönmez, “Orta Çağ Türk ve İslâm Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribâtlar) Fonksiyonları”, ss. 297-298.

¹⁰¹³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, C. I, s. 48; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 177, 344.

¹⁰¹⁴ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 172; Turan, “Selçuklular Zamanında Sivas Şehri”, s. 471, 479, 496; Sönmez, “Orta Çağ Türk ve İslâm Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribâtlar) Fonksiyonları”, s. 304, 307; Hassan S. Khalilieh, “The Ribât System And Its Role In Coastal Navigation”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, S. 42/2, 1999, <http://www.jstor.org/stable/3632336>, (15.10.2019) s. 213; İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi II*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1994, s. 72.

¹⁰¹⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü*, C. II, ss. 245-246; Koehler, *İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, s. 203.

Nitekim Buhara yakınlarındaki Nur Ribâtı'nın yanında her yıl panayır kurulmuş¹⁰¹⁶ ve otel fonksiyonu gören bu ribât, ticarete kolaylık sağladığı gibi tüccarların alışveriş haricinde kalan vakitlerinde birlikte vakit geçirmelerini sağlamıştır. Bina yapıları da tüccarlar dikkate alınarak iki katlı olarak inşa edilmiş, alt kata genellikle depo, üst kata ise tüccarların istirahat etmesi için odalar yapılmıştır. Avluda ise ürünler sergilenecek alım-satım işleri gerçekleştirilmiştir.¹⁰¹⁷ Pazar hüviyetine bürünen ribâtlarda alışveriş yapılmakla birlikte dışarıdan İslâm topraklarına gelen tüccarlar, mallarını diledikleri gibi satamayıp 'funduk' denilen depolarda vergilendirme ve sayım işlemlerine tabi tutulmuşlardır. Tüccarlar bu işlemler devam ederken müşteri aramışlar ve yerlilerle iş bağlantısı¹⁰¹⁸ kurabilmek için halkın arasına karışmışlardır.

Ticaret yollarında çoğunlukla büyük tüccarların öncülük ettiği özel teşebbüsler tarafından planlı bir şekilde inşa edilen bu yapılar, çok önemli bir fonksiyona sahip olmaları nedeniyle devlet tarafından da desteklenmiştir.¹⁰¹⁹ Sâ mânîler, Selçuklular ve Karahanlılar, Semerkant, Buhara ve Beyhâk gibi şehirlerde ribât yaptırmışlardır. Örneğin Sâ mânî hükümdarı Nasr b. Ahmed (ö. 331/943) Zemm şehrinde misafirlerin ücretsiz ağırlandığı bir ribât yaptırmıştır.¹⁰²⁰ Benzer bir hassasiyeti Nizâmülmülk'ün eserlerinde görmek mümkündür. Ona göre ribât yaptırmak, devlet başkanlarının başlıca vazifelerindendir.¹⁰²¹ Devletlerin ribât yaptırma gayesi ticareti desteklemek olduğu kadar ordunun yol ihtiyacının giderilmesi ve vergi toplayarak halka zulmün engellenmesiyle ilgilidir. Bu maksatla inşa edilen ribâtların ihtiyacı için de etraftaki arazileri vakıf hâline getirmişlerdir.¹⁰²² Zikredilen bilgiler, halkın refahını yükseltmek ve ekonomiye destek için ribât inşa etmenin bir devlet politikası hâline geldiğinin gösterir.

Müslüman idareciler, İslâm'ı yaymak ve devlet otoritesini kuvvetlendirmek maksadıyla ribâtlara yerleştirilen Müslüman-Arap halka âlim, gazi ve tüccarları da

¹⁰¹⁶ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 334-336; Köprülü, "Ribât", ss. 268-277; Yiğit, "Ribât", ss. 76-79; Döğüş, "Avrasya Steplerinde İlk Gaziler", s. 346; Chaudhuri, "Müslüman Toplulukların Ekonomisi", s. 201; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, Tatav Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 148-152.

¹⁰¹⁷ Vezne, *Medînetü Merv*, s. 226; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, ss. 240-241; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s.298; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, ss. 151-152.

¹⁰¹⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, C. II, s. 432; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 285.

¹⁰¹⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, C. II, ss. 454-455; Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", ss. 280-300; Köprülü, "Ribât", s. 269, 274.

¹⁰²⁰ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 267.

¹⁰²¹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 6, 71.

¹⁰²² Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", s. 269, 274; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 133; Schienerl, "Ticaret ve Ticaret Yolları", s. 326.

dâhil etmişlerdir.¹⁰²³ Böylece hem demografik yapıyı değiştirmişler hem de yerli halkın Müslümanlarla kaynaşarak İslâm'a girmelerini sağlamaya çalışmışlardır. Nitekim Semerkant'ın sivil ve askerî hayatı barındıran bir kale şehir (ribât) şeklinde olduğuna dair rivayetler mevcuttur. Burada kadın erkek, çocuk, asker, mutasavvıf, ulema, kısaca halkın her kesiminden insan bir arada yaşamıştır.¹⁰²⁴ Böylece şehri ziyaret eden tüccarlar sadece iş yaptıkları kesimle değil Müslüman halkın tamamıyla muhatap olmuşlardır.

Ribâtlar, Orta Çağ İslâm dünyasında öylesine derin bir etki bırakmıştır ki şehirlerin gelişmişlik düzeyleri ve güvenlik durumları bu kurumların varlığıyla yakından ilgili olmuştur. İpek Yolu üzerinde kurulmuş olan Merv, Belh, Buhara, Semerkant, Kâşgar ve daha birçok şehir, varlığını ya da gelişimini kervanlara ve dolayısıyla da ribâtlara borçludur denilebilir. Çünkü yol üzerinde tesis edilen ribâtlar yolculara konaklama imkânı sağladıkları gibi yerli halka ithalat ve ihracat yapma olanağı vermişlerdir.¹⁰²⁵ Bütün bu ilişkiler, şehirleri zenginleştirdiği gibi kültürel açıdan benzeşimleri de beraberinde getirmiştir.

4.1.1.4.3. Dinî ve Kültürel Açıdan Ribâtlar

Savunma, ticaret, ziyaret, dergâh, eğitim, tebliğ ve konaklama gibi birçok fonksiyonu olan ribâtlar, gazi ve mücahitler için yapılmış olmakla birlikte dinî boyutu ağır basan ve İslâmlaşmaya etki eden kurumlardır. İçlerinde mescitleri de bulunan ribâtlarda kalan mücahitler, cihatla yetinmeyip barışçıl yöntemlerle tebliğ de yapmışlardır.¹⁰²⁶ Ribâtların kültürel mahiyet kazanmasında çoğunlukla bir teşkilata bağlı olmayan, ilk dönemin gezgin sûfilerinden buralarda konaklayanların büyük rolü söz konusudur. Bu gruplar değişik bölgeleri dolaşıp yerli halkın arasına karışmışlar ve geçimlerini onların yardımlarıyla temin etmişlerdir. Hatta onlar h. V. asırda dahi tekkelere bağlı kalmayıp göçebe yaşama devam ederek, ribâtlar arasında gezmeye ve dini anlatmaya devam etmişlerdir.¹⁰²⁷ Dolayısıyla konuklar, çoğu zaman sıradan kimseler değil, bir tekke ve dergâhla bağlantısı olan sûfiler ve fütüvvet

¹⁰²³ Selami Sönmez, "Orta Çağ Türk ve İslâm Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribâtlar) Fonksiyonları", s. 299; Turan, "Selçuklu Kervansarayları", ss. 476-77; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, ss. 175-181.

¹⁰²⁴ Nesefî, *el-Kand*, s. 169; Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 110.

¹⁰²⁵ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 23.

¹⁰²⁶ İbnü'l-Fakîh, *el-Buldân*, s. 590; Mukaddesî, *Ahşenü't-Tekâsîm*, s. 321, 358; G. Marcais, "Ribât", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1975, s. 737.

¹⁰²⁷ Trimingham, "Tasavvuf Akımlarının Kuruluşu -I-", ss. 186-187.

teşkilatında yetişmiş dindar kimseler olmuşlardır.¹⁰²⁸ Haddizatında dinle içli dışlı kesimlere ev sahipliği yapan ribâtlar, zaman zaman devrin önemli ilim adamları ve sûfilerini de ağırlamışlardır. Örneğin Hallâc-ı Mansûr Türkler arasına yaptığı irşat yolculuklarında ribâtlara uğrayıp vaaz ve kerametleriyle İslâm'ı anlatmıştır.¹⁰²⁹ O ve onun gibi sûfilerin murabıtların moral ve motivasyonunu artıran ziyaretleri ve buralarda inzivaya çekilmeleri, ribâtları tamamen İslâmî çehreye büründürmüştür. Yolcular ve tüccarlar da ribâtlara geldiklerinde tebliğin sınır şubelerini görmüşlerdir.

Sûfilerin mekânı hâline gelen ribâtların, İslâmlaşma üzerindeki etkisinin görülmesi açısından Kâzerûnîye tarikatı güzel bir örnektir. Fars bölgesinde önemli bir ticaret merkezi olan Kâzerûn'da, Ebû İshak Kâzerûnî ve tarikatına ait altmış beş ribât kurulmuştur. Kâzerûn'daki büyük dergâhta ve bu tarikata ait diğer ribâtlarda derviş, yolcu ve gariplere kalacak yer verilerek ihtiyaçları giderilmiştir. Hatta müritlerin en önemli vazifesi de misafirlere hizmet etmek olmuş ve bu sayede yirmi dört bin kişinin Müslüman olduğu nakledilmiştir. Özellikle deniz ticareti yapanlar Ebû İshâk Kâzerûnî'den medet ummuşlar ve onun zaviyeleri için adak adamayı alışkanlık hâline getirmişlerdir. Kâzerûnî dervişleri de tüccarların arasına girerek onların saygısını kazanmışlar ve Çin ticareti sayesinde uzak diyarlarda koloniler kurmaya muvaffak olmuşlardır.¹⁰³⁰ Esasen bu durum sadece Kâzerûnî tekkelerine ve Kâzerûn gibi belirli şehirlere has bir durum değildir. Dönemin diğer tasavvufi grupları da ribâtlar aracılığıyla Orta Asya'nın birçok bölgesinde tüccarlar üzerinde benzer şekilde etkinlik kurmuştur.

Tebliğ için önemli işlev gören ribâtlarda ibadetlerin ifası, kültürel altyapının gelişmesi ve ilmî faaliyetler için mescit ve kütüphaneler de yapılmıştır. Bağışlanan kitaplarla birer kültür merkezi hâline gelen ribâtlarda aynı zamanda çok sayıda tasavvuf eseri yazılmıştır. Cami ve medreseleriyle çeşitli sosyal aktivite imkânı da bulunan ribâtlarda konaklayan murabıtlar, cihattan artan vakitlerini eğitim ve ibadetle geçirmişler¹⁰³¹ ve buralarda kalan âlimlerden hadis, fıkıh, tefsir ve kıraat gibi

¹⁰²⁸ Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 353; O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 139.

¹⁰²⁹ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 294; Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", s. 377; Massignon, "Hallâc", ss. 167-168.

¹⁰³⁰ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 65; Fuad Köprülü, "Ebû İshâk Kâzerûnî ve Anadolu'da İshâkî Dervişleri", çev. Cemal Köprülü, *Belleten*, S. 33, Ankara 1969, s. 228.

¹⁰³¹ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 33, 60; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, C. I s. 48; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 273, 306, 344; Köprülü, "Ribât", ss. 268-277; Yiğit, "Ribât", ss. 76-79;

alanlarda ilim tahsil etmişlerdir.¹⁰³² Hatta bazı ribâtların en belirgin özelliği ilim merkezi hâline gelmeleri olmuştur. Nitekim İbn Havkal'ın, Ebu'l-Hasen Muhammed b. el-Hasen'e ait ribâtтан bahsederken ilmî gelişimdeki rolüne dikkat çekmektedir:¹⁰³³

...Bu zâtın Kuvâziyan'da da ribâtları vardır. En güzelleri ise yoldan gelen kimselere yiyecek sunan Tirmiz'deki ribâtlarıdır. Bu ribâtlarda kalan fıkıh ve ilim talebelerine her dâim nafakaları gelir. Yine bu zâtın Tirmiz'de yaptırdığı bir bîmaristan vardır. Bu bîmaristanın masraflarına kifâyet edecek miktarda gelir getiren vakıflar tahsis etmiştir. Yine onun Şûman, Sarmencî ve Sağâniyan'da da ribâtları vardır...

Bu bilgiler ribâtlarda ilim talebelerinin barındığını, önemli kişilerin çok sayıda ribât yaptırarak din ve kültür hayatına katkı sağladıklarını ve bu kurumların bütün coğrafyaya yayılarak benzer fonksiyonlar üstlendiklerini gösterir. Üstelik buralarda eğitim veren sûfiler, sıradan kişiler değil İslâm ilimlerinde özellikle de hadis alanında temeyyüz etmiş vaiz sıfatı taşıyan kişilerdir ve bazıları ribâtlar arasındaki ticaret kervanlarıyla yolculuk yapmışlardır. Örnek vermek gerekirse muhaddis Ebû Alî Ahmed b. Halîl (ö. h. II. asır), tüccarlarla birlikte hareket etmiştir.¹⁰³⁴ Dönemin önemli simalarından Abdullah b. Mübârek de muhaddis ve fakihler için Merv'de birer ribât yaptırmıştır.¹⁰³⁵ Eğitim yönü öne çıkan ribâtlar, ders halkasının önderlerinin ismiyle anılmışlardır. Örneğin İran Körfezi'ndeki Abadan'da kurulan bazı ribâtlar h. II. asrın meşhur zahitlerinden Abdülvâhid İbn Zeyd gibi ilim adamlarıyla özdeşleşmiştir.¹⁰³⁶ IX. asırdan itibaren Beyazıd-ı Bestamî (ö. 234/848) gibi şeyhler kendi adlarına ribât açarak¹⁰³⁷ müritlerine tasavvuf eğitimi vermişlerdir. Yine Bağdat'taki Ribâtü'z-Zûzenî (Zevzenî), Ebu'l-Vefâ el-Fîruzâbâdî eş-Şîrâzî (v.

Döğüş, "Avrasya Steplerinde İlk Gaziler", s. 346; Chaudhuri, "Müslüman Toplamların Ekonomisi", s. 201; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, ss. 148-152.

¹⁰³² Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, ss. 148-152; Ahmet Ocak, "Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 721.

¹⁰³³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, C. II, ss. 454-455; Samur, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu", ss. 89-104.

¹⁰³⁴ Yolculuk esnasında ribâtlara uğrayan muhaddis sûfiler, talebe yetiştirmeyi ihmal etmemişlerdir. Bu aynı zamanda onların tebliğ yolculuğuna çıktıkları anlamına da gelir. Örneğin Ebû Ali Ahmed b. Halîl'den Muhammed b. Abdullah Mutîn ve h. 240 yılında Nişâbur'da vefat eden Muhammed b. İshak b. Huzeyme ve daha birçok kişi hadis rivayet etmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, C. I, s. 203.

¹⁰³⁵ Zehebî, *Siyer*, C. XX, s. 115; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 297.

¹⁰³⁶ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. III, s. 598; Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 34; J. Trimmingham, "Tasavvuf Akımlarının Kuruluşu -I-", s. 186; Koehler, *İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, s. 200.

¹⁰³⁷ Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 69.

476/1083) gibi âlim ve sûfilerin ikametiyle meşhur olup¹⁰³⁸ onların isimlerini taşımıştır.

Ribâtlarda yürütülen eğitim faaliyetleri sayesinde dinde hoca, tasavvufta şeyh denilebilecek donanımlı din âlimleri yetişmiş¹⁰³⁹ ve onlar da bulundukları yerlerde ve seyahatleri esnasında İslâm'ı yaymak ve insanların dinî bilgi seviyelerinin yükselmesi için gayret etmişlerdir. Dolayısıyla ribâtlar, yolcuların gelip geçtiği bir sığınak olmaktan öte sosyal hayatın merkezinde canlı bir kültürel hayat sürmüştür. Böylece İslâm, ribâtlar aracılığıyla Orta Asya içlerine doğru ilerlemiştir. Ribâtlar, sadece mutasavvıflara değil değişik alanlarda uzmanlaşmış âlimlere de ev sahipliği yapmıştır. Hatta bazı ribâtlar, hadis ilmi gibi özel bir alanda ihtisaslaşanlardan dolayı onların ismiyle anılmışlardır. Ticarî mahlaslarla anılması nedeniyle aynı zamanda bir tüccar olduğu anlaşılan Ebû Muhammed el-Hasen b. Alî b. Muhammed el-Hulvânî (ö. 242/857), Merv'de Ribâtü'l-Muhaddisîn¹⁰⁴⁰ isminde bir ribât yaptırmış ve burası muhaddislerin mekânı olarak şöhret kazanmıştır. Benzer şekilde Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870), Buhara'nın banliyösü Firabr'de inşa ettirdiği ribâtta ders vermiştir.¹⁰⁴¹

Ribâtlardan muhaddisler gibi kelam ve felsefeyle meşgul olan âlimler de istifade etmişlerdir. Zira Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944), Semerkant yakınlarındaki bir ribâtta hocası Ebû Nasr el-İyâzî (ö. III/IX. yy. sonu) ile birlikte mücahit ve gazilere İslâm esasları ve savaş hukuku hakkında dersler vermiştir. Yine o, Semerkant'taki Ribât-ı Gâziyan'da Ebu'l-Kâsım Hâkim es-Semerkandî (ö. 342/953) ile kelam ve hikmet dersleri okutmuştur.¹⁰⁴² Sonraki dönemlerde de ulemanın ribât geleneği devam etmiştir. Gazzâlî (ö. 505/1111) Tûs'taki bir ribâtta,¹⁰⁴³ Yusuf el-Hemedânî (ö. 535/1140) kendisine ait ribâtta tebliğ ve tedrisat faaliyetleri yürütmüştür.¹⁰⁴⁴ Bu sayede Orta Asya ribâtları farklı alanlarda eğitim veren ilim

¹⁰³⁸ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 409; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, C. I, s. 203.

¹⁰³⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. IV, s. 314; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Â'yân*, C. III, s. 207; Zehebî, *el-İber* C. II, s. 325, 345; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, ss. 149-153; Turan, *Türk Kültür Tarihi*, s. 140; Şimşirgil, *Türklerin İslâmiyet'i Kabulü I*, ss. 109-110.

¹⁰⁴⁰ Müctebâ Uğur, "Hulvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 346-347.

¹⁰⁴¹ Ali b. Muhammed, İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethu'l-Bâri*, Mısır h. 1347, C. I, s. 196.

¹⁰⁴² Sem'ânî, *Ensâb*, C. IV, s. 130; Köprülü, "Ribât", s. 272; Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 110, 134.

¹⁰⁴³ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, ss. 151-152.

¹⁰⁴⁴ Zehebî, *Târîh*, C. XXXV, s. 443; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 137.

meclislerine dönüşmüştür. Esasen ilim adamlarının ribâtları mesken edinmeleri تنها bölgelerde kurulmalarından istifade ederek kırsal bölgelerde İslâm'ı yayma çabasının bir tezahürüdür.¹⁰⁴⁵ Çünkü eğitim faaliyetlerinin yeterince ulaşamadığı kırsal kesimler, İslâm'a yeni insan kazanmak için bakir alanlar olarak tebliğcileri celp etmiştir. Bunun için âlimler, ribâtlara giderek hem tebliğ yapmışlar hem de buralarda konaklayanlarla eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmişlerdir. Vefat ettiklerinde de çoğunlukla ribâtlarının hazirelerine defnedilmişlerdir. Halkın teveccühünü kazanmış şahsiyetlerin yaşamlarına ve sonra da kabirlerine ev sahipliği yapmaları bu kurumları bulundukları bölgede sosyo-kültürel hayatın merkezine yerleştirmiştir.

Ancak belirtmek gerekir ki medreselerin yaygınlaşmasıyla birlikte ribâtların eğitim fonksiyonu nispeten gerilemiştir. Durumun farkına varan devlet, toplumun manevî hayatında büyük etkisi bulunan ribâtları ıslah ederek yeniden ilim hayatına kazandırmaya çalışmıştır. Bunun için halifelerin de iştirak ettiği ilmî müzakereler düzenlenmiş, medrese öğrencilerinin derslere iştiraki sağlanmış, uzaktan gelen talebelerin ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmış ve gerekli görülen yerlere yeni ribâtlar inşa edilerek¹⁰⁴⁶ kültürel fonksiyonlarının devamı sağlanmaya çalışılmıştır. Ribâtların birer ilim merkezi hâline gelmeleri halkın dinî ve kültürel hayatının şekillenmesinde aktif rol oynamıştır. Dinî ilimlerin tedrisatının yapıldığı bu mekânlar, önemli eğitim kurumlarından biri olarak İslâm'ın ve dinî ilimlerin uç noktalara kadar ulaşmasına vesile olmuşlardır.

Ribâtların yeni insan kazanmada, Türkler arasında İslâm'ın yayılmasında ve yeni Müslümanlara verilen din eğitimindeki rolleri mezhepler tarafından da ihmal edilmemiştir. Hanefî âlimleri, Mâverâünnehir'de hukukî idareye hâkim oldukları gibi medrese ve ribât kurarak¹⁰⁴⁷ genç kuşakların İslâm'la birlikte Hanefî mezhebini öğrenmelerini sağlamışlardır. Aynı şekilde itikâdî mezhepler de faaliyetleri için ribâtlardan istifade etmişlerdir. Kerrâmîler, Fergana civarında kurdukları hankâhlar vasıtasıyla gayrimüslim Türkleri İslâm'a davet için çalışmışlardır.¹⁰⁴⁸ Zira dönemin önde gelen Kerrâmî üstatlarından Ebû Bekr Muhammed b. İshâk el-Mahmeşâz (ö.

¹⁰⁴⁵ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 260- 265.

¹⁰⁴⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, C. VII/1, s. 513; Angelika Hartman, "Nâsır-Lidînilâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 401.

¹⁰⁴⁷ Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 109.

¹⁰⁴⁸ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 238, 379; Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, ss. 239-240.

383/993), Nîşâbur çevresinde ribâtları üs edinerek yaptığı tebliğ çalışmalarıyla elli bin kadar gayrimüslim erkek ve kadının İslâm'a girmesine vesile olmuştur.¹⁰⁴⁹ Bu kadar büyük kitlenin bir kişinin gayretiyle İslâm'a girmesi ribâtlarda yapılan tebliğ çalışmalarının etkisi hakkında fikir vermektedir. Kaynaklarda verilen bu bilgi abartılı değilse kabile önde gelenlerinin ikna edilmesi ve halkın onları takip etmesiyle alakalı olabilir. Ayrıca müritlerinin de kendisine yardımcı olması kuvvetle muhtemeldir. Ribâtların tekke gibi çalışması tebliğ yapan çok sayıda sûfinin bulunduğu anlamına gelmektedir. Mühtediler arasında kadınların zikredilmesi ise tebliğde toplumun tamamının hedeflendiğini göstermektedir. Ayrıca bölgede gittikçe yaygınlaşan şeyhler, ribâtlarda ikamet etmeseler de dostları vasıtasıyla buralarla ve misafirlerle ilgilenmişlerdir.¹⁰⁵⁰ Böylece bu kurumlar üzerinde dinin etkisi devamlılık arz etmiştir.

Ribâtların ev sahibi olan âlim, şeyh, sûfî, şair ve halk ozanları¹⁰⁵¹ yaptıkları sohbet ve programlarla misafirlerin ilgisini çekmişlerdir. Dolayısıyla Orta Asya geneline yayılarak İslâm'ın yeni topraklara açılmasında önemli rol oynayan ribâtlardaki kültürel aktiviteler ve yürütülen tedrisattan buralarda konaklayan talebe ve müritlerle birlikte tüccarlar, yolcular ve çevrede meskûn halk da istifade etmiştir. Abdülkâdir-i Geylânî (ö. 561/1165-66) gibi bazı mutasavvıflar, ribâtlarda halka vaaz etmişlerdir. Sohbetlere bazen diğer veliler de katılmışlar ve keramet gösteren şeyhler insanları cezbetmiştir. Program esnasında halktan arzu edenler şeyhin huzuruna gelip tövbe etmişlerdir.¹⁰⁵² Bu sayede ribâtların dinî görünümü daha da belirginleşmiş ve halkın tedrisat faaliyetleri yürüten şeyh ve müritlere muhabbeti gittikçe artmıştır. Ayrıca sûfîler, coşkulu sema törenleri icra ederek, yönettikleri uzun ibadet merasimleri ve sohbetlerle gazilere dinî ve moral destek vererek onları cihada hazırlamışlar; handa konaklayanlar da heyecanlı anlar yaşamışlardır.¹⁰⁵³ Özellikle gençler, kendilerini bu manevî ortamların etkisine kaptırarak sûfizm ve dinî ilimlere merak salmışlardır. Misafirlere farklı deneyimler yaşama imkânı sunan ribâtların toplumda icra ettiği en önemli fonksiyonlardan biri de sûfîlerin ribâtlara kapanmayıp

¹⁰⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, C. III, s. 89; Köprülü, "Ribât", s. 273; Hamid Algar, "Kâzerûnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 145-146.

¹⁰⁵⁰ Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 383.

¹⁰⁵¹ Sönmez, *Orta Çağ Türk ve İslâm Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribâtlar) Fonksiyonları*, s. 317.

¹⁰⁵² Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, ss. 718-719.

¹⁰⁵³ Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, ss. 23-24; Trimmingham, "Tasavvuf Akımlarının Kuruluşu -I", s. 9; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s. 576.

gün içinde halk arasına girip onları etkilemiş olmalarıdır.¹⁰⁵⁴ Bu şekilde yeni nesiller küçük yaşlardan itibaren İslâm kültürüyle yetişme imkânı bulmuş, Türklerin eski inanç ve yaşam tarzları hızlı bir değişime uğrayarak Müslümanlara benzemiştir.

Halk arasında hastalıkları tedavi ettiğine inanılan şeyh ve velilerin buralarda konaklamış olmaları da ribâtlara rağbeti artırmıştır.¹⁰⁵⁵ Türkler, eski geleneklerindeki şamanlara benzer bir role bürünen şeyhlere ayrı bir değer vermişlerdir. Bu sayede ribâtlar, Türklerin İslâm kültürü karşısındaki direncinin kırılmasını sağlamıştır. Ribâtlar, bütün bu fonksiyonlarına ek olarak toplumda amme hizmeti de görmüşlerdir. Barınma sıkıntısı yaşayanlar ve yaşlılık nedeniyle cihat edemeyecek duruma gelen gaziler, hayatlarının kalan kısmını ribâtlarda ibadete çekilerek devam ettirmişlerdir. Sâ mânî hükümdarı İsmail b. Ahmed (ö. 295/907) devrinde ordunun maaşlarını dağıtan komutan Ebu'l-Hasan Alî, askerlerden birine, ihtiyarlığı nedeniyle artık cihada katılamayacağını, bir ribâta giderek yerleşmesi gerektiğini telkin etmiştir.¹⁰⁵⁶ Bu ifadeler, ribâtların emeklilik hayatı yaşamak ve inzivaya çekilmek isteyenler için akla ilk gelen kurumlar olduğunu gösterir. Onların varlığı tüccarların İslâm ibadet ritüellerini tanımalarını ve dünyayı ikinci plana bırakıp kendini ibadete adanmış kimselerle karşılaşmalarını sağlamıştır.

Ribâtlarda İslâm'ın tanıtılması ve yayılmasına dair hizmetlerin yapılması, halkın bu kurumlara ilgisini artırmış ve ribât inşa etmek, bir hayır hizmeti olarak görülmüştür. Zira İslâm'ın yayılmasına ve daha iyi öğrenilerek yaşanmasına hizmet etmek, burada kalanlar için erzak temin etmek ve cihat için ribâtta kalanlarla birlikte hareket etmek ibadet olarak telakki edilmiştir.¹⁰⁵⁷ Ribâtlarda din farkı gözetilmeden herkesin güler yüzle karşılanması gayrimüslimler dâhil olmak üzere yolculara meccanen hizmet verilmesi ve müritlerin en önemli vazifelerinden birinin bu olması, misafirleri İslâm'a ısındıran uygulamalardır. Yukarda belirtildiği üzere binlerce kişinin İslâm'ı tercih etmesi de bu hizmetler neticesinde gerçekleşmiş olmalıdır.

¹⁰⁵⁴ Çetinkaya, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Ribât (VII-XIII. Asırlar Arası)*, s. 33.

¹⁰⁵⁵ Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 353; O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 139.

¹⁰⁵⁶ Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, ss. 22-25; Köprülü, "Ribât", s. 272; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 297.

¹⁰⁵⁷ Trimingham, "Tasavvuf Akımlarının Kuruluşu -I-", s. 9; Sönmez, *Orta Çağ Türk ve İslâm Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribâtlar) Fonksiyonları*, s. 307; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş Gelişme Çöküş*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 116; Kaçaranoğlu, *Çin ve Doğu Türkistan'da İslâm'ın Yayılışı*, s. 73.

Sonuç itibariyle belirtmek gerekirse fonksiyonları değişerek sûfiler ve değişik alanlardaki âlimlerin etkisiyle birer irşat üssü hâline dönüşen ribâtlar, Nîşâbur'lu muhaddis Ahmet b. İshâk es-Sıbgî (ö. 342/954) gibi âlimlerin buralarda zâhidane bir hayat sürmeleriyle¹⁰⁵⁸ tamamen dine hizmet eder hâle gelmiştir. Böylece tekke ve dergâh olarak işlev gören ribâtlarla Beykent gibi Türk illeri, Türkistan içlerine yapılan tebliğ faaliyetleri için lojistik destek merkezine dönüşmüşlerdir. Ribâtlarda farklı ülke ve dine mensup yolcular dinî, ahlakî, siyasî, ticarî ve edebî konularda sohbet edip fikir teatisinde bulunmuşlardır. Dervişler, bahar ve yaz aylarında buralarda toplanıp bazen Türklere karşı cihada katılmışlar bazen de kervanlarla birlikte göçebe Türkler arasına giderek İslâm'ı anlatmışlardır. Özellikle tebliğ çalışmalarının yoğunlaştığı mevsimlerde murabıtların sayısında büyük artış görülmüştür.¹⁰⁵⁹ Bu durum, ribâtları üs olarak kullanan büyük bir kitlenin İslâm'ı yayma çalışmalarına iştirak ettiklerini göstermektedir ki bu da bölgenin İslâm'a girişinde ribâtların etkin rol üstlendiğini gösterir.

4.1.1.5. Diğer Ticarî Alanlar

Pazar, panayır, ribât ve kervansaraylar dışında Müslüman şehirleri içinde kalan çarşılar da İslâmlaşma üzerinde etkili olmuştur. Hatta İslâm'ın yayılmasının çarşıların kurulduğu alanlarla paralellik arz ettiği de söylenebilir.¹⁰⁶⁰ Buralarda yer alan tezgâh ve dükkânlar, tıpkı daha önce bahsedilen ticarî alanlar gibi insanları bir araya getirmiştir. Ayrıca çarşılar, ticarî ve ekonomik fonksiyonları yanında fikrî ve siyasî akımların canlı bir şekilde yaşandığı ve kültürel etkileşime sahne olan mekânlardır. Sosyalleşmenin zirveye çıktığı şehirlerde halk, evlerini dükkân gibi kullanarak¹⁰⁶¹ imal ettikleri ürünleri pazarlamışlardır. Dönem şartlarında üretim faaliyetleri çoğunlukla evlerde imal edilen ürünlerden ibaret olmuş ve mal almak isteyen tüccarlar, bizzat üreticilerin evlerine kadar girmek durumunda kalmışlardır. Halk, imalathanelerinde tüccarlar adına üretim yapmış ve onlar da bu ürünleri (ipek, pamuk, keten gibi çeşitli bezlerden mamul elbiseler) farklı şehirlere götürerek

¹⁰⁵⁸ Zehebî, *Siyer*, C. XIV, ss. 377; Sübkî, *Tabakâtü'sh-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, C. IV, s. 159; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, s. 315.

¹⁰⁵⁹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 235; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 137.

¹⁰⁶⁰ Çarşıların fizikî yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Can, *İslâm Şehirlerinin H. I-III. (M. VII-X) Yüzyılda Fizikî yapısı*, ss. 81-88.

¹⁰⁶¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 354-356, 362.

satmışlardır.¹⁰⁶² Böylece tüccarlar, yerli halk ile aracısız bir şekilde ticaret yapmışlar ve onlarla diğer ticarî mekânlardaki ilişkilerden çok daha yakın temas kurmuşlardır. Bu ticaretin evlerden mal alıp çıkmaktan ibaret olmayıp konaklama, su ve yemek ikramı gibi misafirlilik durumlarını da kapsadığı ve halkın içine giren Müslüman tüccarların, dinlerini izhar ederek fiilen tebliğ yaptıkları kanaatindeyiz. Bu tebliğin en basiti onların alışveriş esnasında kullandıkları dinî söylemlerdir. Yerel ortak konumundaki seyyar satıcılar, katır ve eşekleriyle şehirleri dolaşarak her türlü eşyayı satmışlardır. Sokak aralarında dolaşıp kafesli pencerelere eğilerek hanelere satış yapmışlardır.¹⁰⁶³ Müşterilerin haremlerine kadar giren tacirler, su satıcılarının “Allah içenlere rahmet etsin”¹⁰⁶⁴ demeleri gibi İslâm inancına ait terim ve dua ifadeleri kullanarak Müslüman olduklarını göstermişlerdir.

Müslümanların Orta Asya’ya gitmeleri gibi Türk tüccarlar da İslâm şehirlerine gelerek ürünlerini satmışlardır. Örneğin çeşitli memleketlerden gelen tüccarların yerli halkla karışık bir şekilde yaşadığı Bağdat’ın çarşısı Kerh’te Horasanlı tüccarlara elbise satmaları için dükkânlar ayrılmıştır.¹⁰⁶⁵ Müslüman şehirlerinde iş yapmak isteyen yabancılar İslâm ticaret hukukuna uygun alışveriş yapmak ve ahlaken Müslümanların tepkisine neden olabilecek davranışlardan kaçınmak durumunda kalmışlardır. Bir kısmının da bulundukları ortama uyum sağlayabilmek ve kabul görmek için İslâm’a girme ihtiyacı hissettikleri kanaatindeyiz.

Türklerin Müslüman şehirlerinde İslâm’la tanışmaları hususunda göz ardı edilmemesi gereken noktalardan biri de din adamlarının tüccarlarla ilişkisidir. Zira tüccarlar, mal sahipleri ve bazı fakihlerin aynı ortamlarda yaşamış olmaları,¹⁰⁶⁶ ticaretin âlimler tarafından denetlenmesini sağlamıştır. Bu da Müslüman pazarlarında cârî olan İslâmî kuralların görünürlüğünü artırmıştır. Yine bu sayede Türk tüccarlar, Müslüman şehirlerine geldiklerinde doğrudan dini temsil eden kimselerle muhatap olmuşlar ve İslâmî yaşam tarzını yerinde görme imkânı bulmuşlardır. Nitekim

¹⁰⁶² İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, C. II, s. 363; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 314-316; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, ss. 522-524.

¹⁰⁶³ Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî el-Basrî, *Târîhu Medîneti'l-Münevver*, thk. Muhammed Şeltût, C. I, Cidde h. 1394, s. 235; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, ss. 255-257; Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 38.

¹⁰⁶⁴ Ebû Ali el-Muhassin b. Ali el-Tenûhî, *Kitâbü'l-Ferec Ba'de's-Şidde*, thk. Abbûd eş-Şâlicî, C. II, Dâr-u Sâdır, Beyrût 1978, s. 353; Altınay, *İslâm Toplumunda Çalışma Hayatı*, s. 116.

¹⁰⁶⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, ss. 36-37; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, ss. 245-252.

¹⁰⁶⁶ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. II, s. 448.

şiiilerin ağırlıkta olduğu çarşılarda şenlik ve eğlenceler düzenlenmiştir. Kerh'te halk özellikle aşûre gününde çarşıyı doldurarak bu etkinliklere iştirak etmiştir.¹⁰⁶⁷ Böylece çarşıda kültürel öğelerin sergilendiği bir panayır havası oluşmuştur.

Müslümanların ele geçirdiği şehirlerdeki pazarların eski inançlara ait unsurlardan temizlenerek yerine İslâm'a ait olanların ikame edilmesi de dinî tanıtım adına büyük bir adımdır. Nitekim Buhara'da yılda iki defa kurulan ve put satışı da yapılan Mâh-ı Rûz çarşısı putlardan arındırılmış ve eski puthanenin yerine, şehrin en muteber Cuma mescidi yapılmıştır. Yine Buhara'da Tersâyân kiliseleri camiye çevrilerek Benî Hanzala Mescidi adı verilmiştir.¹⁰⁶⁸ Daha sonra da bayram namazları için çarşının hemen bitişiğindeki Rigistan'da namazgâh yapılmıştır.¹⁰⁶⁹ Cuma ve bayram namazlarının şehir meydanlarında ve halkın gözü önünde kılınması, yeni din ve ibadetlerin tanıtımı olarak değerlendirilebilir. Ayrıca çarşılarla cami yapılması,¹⁰⁷⁰ tüccarların ve pazara gelen halkın dinî gereksinimlerini karşılamak kadar buralardaki ticarî kalabalıktan iletişim ve etkileşim konusunda faydalanarak insanları dinle tanıştırma isteğinin bir tezahürüdür.

İslâm'la birlikte yerleşik hayata geçişin hızlanması şehirlerdeki çarşı ve dükkânların işlevini de etkilemiştir. Çünkü önceki dönemlerde yaygın olan mevsimlik fuarlara olan ihtiyaç azalmıştır. Bunun yerine şehirlerde sabit ve düzenli açılan çarşılar tesis edilmiş ve ticaret yıl boyu devam etmiştir. Geniş bir zamana yayılan ticaret, alıcı ve satıcıların birbirlerinin gelenek-görenek ve inançlarını yakından tanımlarını sağlamıştır. Üstelik yerel pazarlarda ticaretle meşgul olanlar aynı zamanda uluslararası ticarî seferlere ve deniz yolculuklarına çıkmaya başlamışlardır.¹⁰⁷¹ Böylece ticaretle iştigal eden kesim büyük gelir elde etmiş ve bu, şehirlerin ekonomik ve kültürel gelişimine olumlu yansımıştır. Alışveriş ilişkileri, ilgi ve istekleri şekillendirip karşılıklı benzeşmeye sebebiyet veren bir olgudur. Ekonomik hayata egemen olan toplumların kültürlerini karşı tarafa empoze ettikleri bilinen bir durumdur. Hatta öyle ki lüksün ve zenginliğin çekiciliği çoğu zaman

¹⁰⁶⁷ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 34, 40, 75; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, s. 114; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 208; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, C. I, s. 355.

¹⁰⁶⁸ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 81; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 112.

¹⁰⁶⁹ Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s. 533, İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 259; Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, s. 53.

¹⁰⁷⁰ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 74; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, ss. 257-258.

¹⁰⁷¹ Efgânî, *Evsâku'l-Arap*, s. 393; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 108.

mağlup halkların zengin medeniyetlere özenmesini sağlamıştır. Modern zamanlarda dahi benzer taklit çabalarının yaşandığını görmek mümkündür.

4.2. Tüccar-Din İlişkisi ve Ticaretle İlgilenen Din Adamları

İnsanlığın tamamının iman etmesini hedefleyen İslâm, müntesiplerine tebliğ vazifesi yüklemiştir.¹⁰⁷² Buna göre dinin vaat ettiği mükâfat¹⁰⁷³ nedeniyle her Müslüman, dinin gönüllü bir elçisidir. İlk dönem tüccarları arasında bu misyona göre hareket eden ve alışverişte dine uygun davranan mütedeyyin kimseler göze çarpmaktadır. Dindarlık ve temsil sorumluluklarının bir göstergesi olarak, ticaret yolları üzerinde hemen her şehre Cuma mescitleri inşa ettirmişlerdir.¹⁰⁷⁴ Tüccarların dine bakış açılarını gösteren uygulamalardan biri de çarşı ve pazarın cami etrafında yer almasıdır.¹⁰⁷⁵ Bu durum, kulluk ve ibadeti hayatın merkezine yerleştirme inancının bir tezahürüdür. Nitekim çarşı ve pazarlarda ticaretle meşgul olup ibadet konusunda son derece hassas davranan ve bir kısmı aynı zamanda ulema sınıfına mensup çok sayıda tüccar,¹⁰⁷⁶ namaz vakitleri geldiğinde işlerinden sıyrılıp içtenlikle dinlerini yaşamışlar ve diğer esnafa örneklik teşkil etmişlerdir. Bu sayede Müslümanlardan Nişâbur'lu Ebu'l-Feth Abdülcebbar b. Abdullah el-Cevherî (ö. h. 468) gibi, doğruluk ve emanete riayet etmek ve benzeri hasletlerle tanınmış tüccarlar çıkmıştır. Üstelik Müslüman tüccarların bir kısmı din eğitimi faaliyetlerine katkı sağlamışlardır. Örneğin Abdullah b. Mübârek'ten ders alan, taassup derecesinde ehli-sünnete bağlılığıyla bilinen ve güvenilir tüccarlardan olan Merv'li Muhammed b. Fazl (ö. 230'dan sonra), ticaretin yanında hadis hocalığı da yapmış ve Râz şehrinde birçok talebe yetiştirmiştir.¹⁰⁷⁷ Bu durum, tüccarlarının ahlakî hususlara riayetle ticaret yaparak İslâm'ın yayılmasına katkı sunduklarının delilidir.

¹⁰⁷² “Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirlerinin velileridir; iyiliği emrederler, kötülükten sakındırırlar, namazı kılarlar, zekât verirler, Allah'a ve elçisine itaat ederler. İşte Allah bunlara rahmet edecektir. Allah şüphesiz üstün güç sahibidir, hikmet sahibidir”, Tevbe 9/71; “Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır...” Nahl, 16/125.

¹⁰⁷³ “Bir kişinin Müslüman olmasına vesile olmak, büyük bir servete kavuşmaktan daha hayırlıdır.” Buhârî, Cihad, 102.

¹⁰⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IX, s. 322; Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, C. II, s. 411; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygurluk*, s. 71.

¹⁰⁷⁵ Şehriyâr, *Acâibü'l-Hind*, ss. 109-110; Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî yapısı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, ss. 123-125; Sezai Çelik, *Emevîlerde Ticari Hayat*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002, s. 17.

¹⁰⁷⁶ Sem'ânî, *Ensâb*, C. III, s. 145, 515; Zehebî, *Siyer*, ss. 405-408; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, ss. 240-241.

¹⁰⁷⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. II, ss. 160-161.

Tabakât kitaplarına bakıldığında Ebu'l-Kâsım Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) hocası Ebu'l-Hasen Selmûyî/Sülemî gibi birçok âlimin künyesinden¹⁰⁷⁸ babalarının ya da kendilerinin ticaret yaptığı anlaşılmaktadır. Çok sayıda âlim, ticaretle içli dışlı hareket etmek suretiyle geçimlerini temin etmiş ve bu esnada tüccar sınıfıyla yakın ilişki kurmuşlardır. Aynı şekilde tüccarların da dine ilgisi daima canlı olmuştur. Âlimlerin hayatından bahseden kitaplara bakıldığında, esnaflığı, pazar ve ticareti terk ederek mürit olan, vaizliğe geçiş yapan ve hayatını dine adayan çok sayıda tüccara tesadüf edilmektedir.¹⁰⁷⁹ Ayrıca hayatının büyük bir kısmını dini ve mezhebi uğrunda geçiren bazı kimselerin, fikir değiştirip ticarete yöneldiği de olmuştur. Umman'da Fatimîler adına Şia propagandası yapan İsmail b. İbrahim ed-Dâî, bu görevi bırakıp kalan hayatına tüccar olarak devam etmiştir.¹⁰⁸⁰ Böylece ticarî alanlarda ilim adamları da boy göstermişlerdir ki onların dinî vazifelerini buralarda devam ettirdikleri kanaatindeyiz. Bu durum tüccarların dinî hassasiyetlerinin göz ardı edilemeyecek bir boyutta olduğuna işaret etmektedir.

Tüccarların bazıları ilim tahsil ederek âlim seviyesine yükselmişlerdir. Bunlar, ticareti din hizmetleri için bir araç olarak görmüşler, geçimlerini ticaretle temin edip kalan zamanlarında ilmî faaliyetler icra etmişlerdir. Aslen Sicistanlı olup Rey'e yerleşen tüccar Ebû Hâtim Muhammed b. Abdülvehhâb (ö. IV/X. yy), Horasan ve Mâverâünnehir'e giderek buralarda bildiği hadisleri halka yaymıştır.¹⁰⁸¹ Yine Mahbûbî mahlasıyla tanınan Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Ahmed b. Mahbûb (ö. h. 371), Merv'de ticaretle meşgul olduğu gibi Tirmizî'nin Câmiu's-Sahîh adlı eserini rivayet edecek kadar da hadislerle ilgilenmiş, ticaret için gittiği beldelerde uzun süre dersler vermiş ve hadis öğrenmek için kendisine gelenler olmuştur. Mahbûbî, aynı zamanda muhtesip olarak da görev yaptığı Buhara'da insanları iyiliğe davet etmiş kötülükten men etmiştir.¹⁰⁸²

¹⁰⁷⁸ Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Muğîre el-Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr*, Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd ty., C. III, s. 35, C. V. s. 116; Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. III, s. 321, C. VII, s. 187; Nisâbü'rî, *Târîh-u Nisâbü'rî (Telhîs)*, C. I, s. 93.

¹⁰⁷⁹ Eflâkî, *Menâkıbu'l-Ârifîn*, s. 240, 297; Devletşâh b. Bahtîşâh-ı Semerkandî, *Tezkire-i Devletşâh*, çev. Necati Lügal, C. II, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 303.

¹⁰⁸⁰ Ebû Temîm el-Müstansır-Billâh Mead b. Alî ez-Zâhir-Lii'zâzidînillâh b. el-Hâkim-Biemrillâh el-Fâtımî, *Sicillâtu'l-Mustansırıyye*, thk. Abdülmün'im Mâcid, Kâhire 1954, s.168; Özdal, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı*, s. 372.

¹⁰⁸¹ Sem'ânî, *el-Ensab*, C. XIII, s. 264.

¹⁰⁸² Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. XII, s. 112; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, C. III, s. 173.

Benzer şekilde “tercümanî” mahlasıyla bilinen, ticaretle de ilgilenmiş sûfî ve muhaddis Sağânî (ö. 650/1252), Askalân’a yerleşip hem burada hem de farklı dilleri bilmesi sayesinde diğer şehirlerde talebe yetiştirmiştir.¹⁰⁸³ İbn Battûta’nın, Delhi’de karşılaştığı ve İmam Malik’in Muvatta’nı ezberlemeye çalışan Kıvâmüddîn Sebîî isimli tüccar da buna güzel bir örnektir. İbn Battûta, kendisini ilk görmesinden birkaç yıl sonra onun, Çin’in Zeytun (Quanchou) şehrinde, “Muhterem bir fıkıh âlimi muazzam gemisiyle geliyor” diye törenle karşılandığına şahit olmuştur.¹⁰⁸⁴ Sebîî, ticaret ve ilmiyle büyük şöhrat kazanmış ve devasa bir servet biriktirmiştir. Onun gibi ticaretle iştigal eden çok sayıda âlim ve din adamları İslâm’ın yayılmasında önemli görevler üstlenmişlerdir.

Ulemadan ticaretle uğraşanlardan tespit edilebilenlerin sayısı ilk dönemler için her bir asırda yüzlerle ifade edilmektedir.¹⁰⁸⁵ Bunlar arasında Horasanlı Muhammed b. Abdullah el-Yezîdî gibi bazı tüccarların akıl, edep, bilgi, kişilik ve servet bakımından toplumun en seçkinleri arasında yer almaları¹⁰⁸⁶ da onların dinle irtibatlarının bir sonucudur. Bu nedenle Türklerin İslâm’a girişinde önemli bir role sahip olan tüccarları, âlim ve sûfilerden kesin bir çizgiyle ayırmak mümkün değildir. Çünkü bazen her üç vasfı da tek başına taşıyan kişiler olabilmıştır. Hadramevtili bazı tüccarlar, seyyidlik iddiası ve vasfıyla ticaret yapmışlar ve Türklerden çok ilgi görmüşlerdir.¹⁰⁸⁷ İşte bunlar gibi ilimle bağlantılı tüccarların samimi yaşamları,¹⁰⁸⁸ iş ilişkisine girdikleri ortaklarını etkilemiştir. Çünkü bu ortamda gayrimüslimler, İslâm ticaret hukuku ve ahlâkının dikkatli bir şekilde temsiline şahitlik etmişlerdir.

Tüccarların dine bakış açılarını yansıtan durumlardan biri de yaşadıkları yerde bulunan âlimlerle irtibatlarını canlı tutmuş olmalarıdır. Zira onlar, alışverişlerinin cevaz durumuyla ilgili ulemadan sürekli fikir ve fetva almışlar bazen de onlar adına ticaret yapmışlardır. Örneğin Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, tüccarlar aracılığıyla

¹⁰⁸³ İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, C. I, s. 211.

¹⁰⁸⁴ İbn Battûta, *Tuhfetü’n-Nuzzâr*, C. IV, ss. 143-144.

¹⁰⁸⁵ Hayyim J. Cohen, “The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam: (Until the Middle of the Eleventh Century)”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1970, 13/1, www.jstor.org/stable/3596154, JSTOR, (11.11.2019), ss. 25-35; Özdağ, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı*, ss. 374-375.

¹⁰⁸⁶ Sem’ânî, *el-Ensâb*, C. XIII, s. 495.

¹⁰⁸⁷ Stephen F. Dale, “Avrupa’nın Genişlemesi Döneminde İslâm Dünyası”, *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*, ed. Francis Robinson, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 133.

¹⁰⁸⁸ Watt, *İslam’ın Ortaçağ Avrupası Üzerinde Etkisi*, s. 32; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 220.

Bağdat'tan mal alarak¹⁰⁸⁹ ticarete katılmıştır. Tüccarların din adamlarıyla ilişkileri tek taraflı olmayıp âlimler tarafından da gözetilmiştir. Onlar da mahallelerindeki tüccarlar ve aileleriyle yakından alakadar olmuşlardır. Hatta tüccarların malına sermaye ile ortak¹⁰⁹⁰ olabilmüşlerdir. Diğer taraftan şeyhlerin, talebelerinin alışverişlerinde helal-haram hassasiyetini kontrol ettikleri ve onlara karşılaştıkları gayrimüslimleri İslâm'a davet etmelerini tavsiye ettikleri kanaatindeyiz.

Tüccarların din duyguları üzerinde en çok tarikat yapılanmaları etkili olmuştur. Sûfîler, halkın kendilerine büyük bir saygı göstermesinden istifadeyle uzun mesafeli ticaretlerin organizesine ve sosyal hayattaki birçok işleyişe müdahale etmişlerdir.¹⁰⁹¹ Onların etkisi altında kalan ve kendilerini tarikatlarla birlikte konumlandıran çok sayıda tüccar, sefer hazırlıklarını tamamlayıp aileleriyle helalleştikten sonra sadaka verip türbe ziyaretinde bulunmuşlar ve yaşadıkları çevrede bir şeyh ya da âlim varsa onu ziyaret ederek icazet almışlardır. Söz gelimi bazı tüccarlar sefere çıkmaya niyetlendiklerinde Abdülkâdir-i Geylânî gibi keramet sahibi olduklarını düşündükleri ve bu nedenle de kendileri için dua etmesini umdukları kanaat önderi tasavvuf büyüklerini ziyaret etmişlerdir. Onların toplum üzerindeki etkisi ticarî sahada da kendini göstermektedir. Zira keramet göstererek seferin hayırlı olup olmayacağına dair öngöründe bulunmuşlardır.¹⁰⁹² Tüccarlar, seferde bu kerametlerin gerçekleştiğine şahit olurlarsa döndüklerinde şeyhin müridi değilseler bile ona intisap etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Sefere çıkarlarken ve seyir esnasında Allah'a sığınmışlar, yol üstünde ve vardıkları yerlerde hayır kurumlarına bol miktarda bağışta bulunup adaklar adanmışlardır. Başlarına gelmesi muhtemel sıkıntılardan korunabilmek için de üzerlerinde özel dualar ve tılsımlı yazılar taşımışlardır. Üstelik tasavvufun yaygınlaşmasıyla birlikte değişik tarikatlara bağlı çok sayıda tüccar peyda olmuştur.¹⁰⁹³ Tüccarlar, şeyhlerinin manevî yardımını daima yanlarında hissettikleri gibi fiziken himmete mazhar olduklarını da düşünmüşlerdir.

¹⁰⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, C. II, s. 322; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 573.

¹⁰⁹⁰ Nisâbü'rî, *Târîhu Nişâbur*, s. 124; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 256; Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 219.

¹⁰⁹¹ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 327, 330.

¹⁰⁹² Câmî, *Neşehâtü'l-Üns*, s. 722.

¹⁰⁹³ Şehriyâr, *Acâibü'l-Hind*, ss. 50-51; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, C. II, s. 43 25-28, C. II, s. 695, 799; Eflâkî, *Menâkıbu'l-Ârifîn*, ss. 154-155, 158-160, 230-231, 311-312, 378-379; Shelomo D. Goitein, *A Mediterranean Society I*, University of California Press, Berkeley 1967 ss. 323-324.

Geylânî'nin kayınpederi ve dönemin önde gelen sûfîlerinden Ebû Abdullah es-Savmâî'nin talebelerinden ticaretle geçinen bir topluluğun başına herhangi bir baskın ve benzeri sıkıntı geldiğinde, şeyhin keramet göstererek onları kurtardığına dair haberlerin¹⁰⁹⁴ toplum arasında yaygınlaşması bu konuda güzel bir örnektir. Benzer hadiseler tüccarların tarikatlarla irtibatını kuvvetlendirmiştir. Çünkü yolculuk esnasındaki güvenlik ve iklim koşulları onları, kendilerini destekleyecek bir güç aramaya sevk etmiştir. Dolayısıyla tüccarlar dinî grupların otoritesinden istifade etmek ya da başlarına gelmesi muhtemel olumsuzluklardan korktukları için de şeyhlere intisap etmişlerdir. Hemen her dönemde ağırlıklarını hissettiren tarikatların etkisi bazı dönemler iyice artmıştır. XII. asırda Suriye'nin kuzey bölgelerinde bâtinîler öylesine güçlenmiştir¹⁰⁹⁵ ki ticarete atılmak isteyenler onlara katılma ihtiyacı hissetmişlerdir. Fütüvvet ve ahilik teşkilatlarındaki düzeni anımsatan bu durum, ekonomik ve toplumsal hayatta yer edinmek arzusunda olanların tarikatlarla ilişkiye girmelerini zorunlu hale getirmiştir. Böylece ekonomik faaliyetleri kontrol eden dinî akımların toplum üzerindeki etkisi giderek artmıştır.

Tüccarların dinî hassasiyetlerinin tezahürlerinden biri de âlimleri kendilerine vekil tayin etmeleridir. Bazı tüccarlar, fakirler için ayırmış oldukları kırk bin dirhem gibi yüklü miktardaki bağışlarının tasarrufunu ulemaya devretmişlerdir.¹⁰⁹⁶ Esasen Müslüman tüccarların zekât, sadaka ve kurban gibi malî ibadetleri ifa etmeleri dine bakış açılarını gösterir. Ancak tüccarların dine ilgileri sadece ibadetlerini yönetme konusunda âlimleri yetkilendirmekle sınırlı kalmamış kendileri de bizzat takva ve infak yolunu tercih etmişlerdir. Örneğin Nîşâbur'da yaşamış olan Hassan b. Saîd (ö.1070) isimli bir tüccar, zâhidane bir yaşam sürmüş ve yaşlılık döneminde ticareti bırakarak kendini halkın hizmetine adanmıştır. Biriktirdiği servetiyle mescit ve hanlar yaptırmış, genç kızların çeyiz hazırlıklarına ve evlenmelerine yardım etmiş, her yıl bin civarında yoksulun kıyafet ihtiyacını gidermiş ve kıtlık zamanında halka ekmek ve yemek dağıtmıştır.¹⁰⁹⁷ Bazı tüccarlar da dine olan ilgilerini, servetlerini bu uğurda harcayarak ve evlatlarını okutarak göstermişlerdir. Ebu'l-Âlâ el-Hemedânî (ö. 569/1173), tüccar olan babasının mirasını ilim yolunda harcamıştır. Bu sayede ilmî

¹⁰⁹⁴ Câmî, *Neḫḫatü'l-Üns*, s. 714.

¹⁰⁹⁵ Ali Sevim "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb min Târih-i Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Belgeler*, S. 21, 9/25, Ankara 1999, s. 54.

¹⁰⁹⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. X, s. 531.

¹⁰⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, s. 223.

seferlere çıkmış, Bağdat ve İsfahan'a giderek öğrenim görmüş ve babasının servetiyle çok sayıda talebe yetiştirmiştir.¹⁰⁹⁸ Bu durum tüccarlar ve âlimler arasındaki girift ilişkiden her iki tarafın kazançlı çıktığını gösterdiği gibi tüccarların dinî hassasiyetleri hakkında da fikir vermektedir.

Dinlerine olan ilgilerini gizlemeyen tüccarlar, mezheplerine olan bağlılıklarını göstermekten de geri durmamışlardır. Ticaret yollarında mezheplerin yayılma alanı İslâm'ın gelişimi ile paralellik arz etmektedir. X. ve XI. asırlarda İpek Yolu'na hâkim olan Türk, Fars ve Soğd tüccarlarıyla Hint okyanusunda ticaret yapan Sîraflı tüccarlar Hanefî, Bağdat'ın zengin ve büyük tüccarları ekseriyetle Hanbelî, deniz ticareti yapan batılı tüccarlar ise çoğunlukla Malikî mezhebine müntesiptirler. Asya ticaret yollarında Şafî ve Şîî tüccarlar yoğun bir şekilde faaliyet yürütmüşlerdir.¹⁰⁹⁹ Ayrıca Bağdat'ta ticaretle zenginleşen imamiye mezhebine mensup tüccarlardan devlet kademelerinde görev alanlar da olmuştur.¹¹⁰⁰ Bu tüccarların mezheplerine olan bağlılıklarının, dinlerine olan sadakatleriyle boy ölçüşecek seviyede olduğunu gösteren örnekler de mevcuttur. Öyle ki mezhepleriyle iftihar eden bazı tüccarlar, alışveriş esnasında muhataplarına fikirlerini aktarmak istemişlerdir. Örneğin Haricîlerden biri, Sicistan'da ihtiyaçlarını gidermek için müracaat ettiği tüccara kendisini tanıması için sorular sordurmuştur.¹¹⁰¹ Esasen onun kendisi hakkında sorular sordurma çabası mezhebini tanıtmaya gayesine yöneliktir. Böylece hem alışveriş yapmış hem de mezhebini tanıtmıştır.

Tüccarların dine bakışlarını yansıtan hususlardan biri de şehirlerine gelen âlimleri evlerinde misafir etmeleridir.¹¹⁰² Bu konuda misal olarak sâlih, zâhid ve takva sahibi bir fakîh olan Muhammed b. Hüseyin el-Ensârî'nin 240'larda gittiği Hârizm'de Muhammed b. Hamdâneveyh el-Hârisî isimli fakihle birlikte bir tüccar grubu tarafından ziyaret edilmesi¹¹⁰³ verilebilir. Görüldüğü üzere halk arasında muteber olan âlimler, tüccarlardan da büyük hürmet görmüşlerdir. Âlimler, toplum nazarında elde ettikleri itibar sayesinde (Otrar'da katliama uğrayan kervanda olduğu gibi) zaman zaman ticarî ortamlarda kafile başkanlığı dâhil önemli görevler

¹⁰⁹⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, C. IV, s. 71.

¹⁰⁹⁹ İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, C. II, s. 43, IV, s. 34; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 268; Özdal, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı*, s. 443.

¹¹⁰⁰ Lewis, "Fatimiler ve Hindistan Yolu", s. 358; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 310.

¹¹⁰¹ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. III, s. 190.

¹¹⁰² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, C. VII, s. 257.

¹¹⁰³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, C. VIII, s. 10.

üstlenmişlerdir. Kervanlara iştirak eden din adamları hem ticaret yapmışlar hem kafilenin dinî vecibelerini yerine getirmeleri için önderlik etmişler hem de tüccarların alışverişlerinde İslâm ahlâk ve kurallarının gözetilmesine dikkat etmişlerdir. Otrar’da katledilen kervandaki bu düzenin, Orta Asya’da mutasavvıfların iştirak ettiği ticaret kervanlarında asırlar boyunca devam etmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de Müslüman tüccarların dine bağlılıkları ve dürüstlükleri nedeniyle gayrimüslim devlet adamlarının güvenini kazanarak, Türkistan ticaretinde etkili¹¹⁰⁴ olmalarıdır.

Esasen dönemin genel durumuna bakıldığında hemen her dine mensup tüccarların bir şekilde dinle ilişkili hareket ettikleri görülür. Örneğin Müslümanların alışveriş yaptığı Türk tüccarlar, alışverişten önce ve sonra putlara hediye takdim ederek satışlarının kolaylığı için dilekte bulunmuşlardır.¹¹⁰⁵ Buna göre tüccarlar belli seviyede bir dinî hassasiyete sahiptirler. Müslüman tüccarlar doğu toplumları arasına giderlerken iktisadî ve sosyal ilişkilerinde titiz davranmışlardır. Sözleşmelerine sadık kalmışlardır.¹¹⁰⁶ Onların samimi ve dürüst davranışlarıyla İslâm, ticaret yolları üzerinden Orta Asya’nın تنها noktalarına kadar ulaşmıştır.

4.3. Müslüman Tüccarlarda Ticaret Ahlâkı

İslâm’ın ticarî alanlarda yürürlüğe koyduğu ve tarafların haksızlıklardan korunmasını esas alan kurallar, yağmacılık ve talan kültürünün yaygın olup güçlünün zayıfı ezdiği toplumlarda büyük bir yenilik olarak görülmüştür. Müslüman tüccarlar, çoğu zaman İslâm’dan bahsetmeden dinî kurallara göre adil ve cömert bir şekilde alışveriş yapmışlardır. Sözlü tebliğ, uyarı ve nasihatten daha etkili olan bu durum daimî bir sosyal gerçekliktir. Zira insan karakteri, yapı itibarıyla çoğu zaman öğüt ve ikazlara karşı savunma psikolojisiyle kendini dışa kapatabilirken, tavsiye edilen davranışların bizzat tatbik edilerek gösterilmesi durumunda etkilenmeye daha müsait bir hâle gelmektedir. İslâm, aldatan tüccarın ahirette cezaya çarptırılacağını dürüst tüccarın ise peygamberlerle birlikte olma¹¹⁰⁷ gibi bir mükâfata ulaşacağını bildirerek, tüccarların davranışlarıyla tebliğ yapmalarına vesile olmuştur.

¹¹⁰⁴ Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 178; Kaçaranoğlu, *Çin ve Doğu Türkistan’da İslâm’ın Yayılışı*, s. 74.

¹¹⁰⁵ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 104.

¹¹⁰⁶ Pickthall, *İslâm Medeniyetinin Dinamikleri*, s. 140; Kaçaranoğlu, *Çin ve Doğu Türkistan’da İslâm’ın Yayılışı*, ss. 29-33.

¹¹⁰⁷ Tirmizî, *Buyû*, 4.

İlk muhatapları ekseriyetle tüccarlar olan Hz. Peygamber, alışveriş ve tüccar ahlâkına ihdas ettiği kurallar ve yaptığı düzenlemelerle ticarete büyük bir ahenk kazandırmıştır. Vaktiyle ticaretle işğal etmesi sayesinde mesleğin sıkıntılarına vakıf olmuş ve ticarete kazandırdığı ahlakî kriterlerle müşteri, mal sahibi, halk ve devlet ticaretten memnun kalmıştır. Onun izinden giden Müslüman tüccarlar, alışveriş esnasında yalan konuşmayıp kimseyi aldatmamışlar ve mallarını satarken cömert davranmışlardır. Ayrıca dinî emirlere uyarak karaborsacılıktan kaçınmışlar ve herhangi bir şey alırken malın kusurlarını öne çıkararak değerini düşük göstermedikleri gibi sattıklarını da övmemişlerdir. Ölçü-tartıda hassas davranıp kul hakkına girmemeye özen göstermişlerdir. Ürünlerini satarken gerekli miktardan fazlasını vermişler fakat kendileri alırken sadece haklarını almaya dikkat etmişlerdir.¹¹⁰⁸ İslâm'da cömertliğin teşvik edilmesi¹¹⁰⁹ ve Hz. Peygamber'in yaptığı gibi¹¹¹⁰ şart koşulmadığı hâlde borcun fazlasıyla ödenerek karşı tarafın gönlünün hoş edilmesi,¹¹¹¹ Türkler için etkileyici bir tavır olmuştur. Esasen Müslüman tüccarların uyguladığı bu usuller, Hz. Peygamber'in yöntemleri ile uyum göstermektedir. Zira o, ödeme noktasında titiz davranmayı¹¹¹² teşvik etmiştir. O'nun, işçilerin terleri kurumadan ücretlerinin verilmesini emretmesi¹¹¹³ de Müslüman tüccarlarla çalışan kimseler üzerinde olumlu tesir bırakmıştır. Çünkü onlar, davranışlarının kaydedildiği bilinciyle¹¹¹⁴ mağduriyete sebebiyet verecek davranışlardan kaçınmışlardır.

Müslümanlar, borçlarını ödeme konusunda dikkatli davranırken alacaklarının tahsili konusunda ise esnek davranıp muhataplarını zor durumda bırakmamışlardır. Borçluya kolaylık göstermeyi ve gerektiğinde alacaktan vazgeçmeyi tavsiye eden ayet ve hadislerle¹¹¹⁵ uyan Müslümanlar, yalnız dünya menfaati için değil, aynı zamanda ahireti kazanmak için de çalıştıklarını göstermişlerdir. Böylece her alanda olduğu gibi alışveriş ortamında da karşılıklı menfaat üzerine tesis edilen ortam,

¹¹⁰⁸ Şimşirgil, *Türklerin İslâmiyet'i Kabulü I*, ss. 102-103

¹¹⁰⁹ Meâric, 70/18, 25.

¹¹¹⁰ İbn Mâce, İcraat, 34.

¹¹¹¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahih-i Müslim*, C. XI, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1929, s. 37.

¹¹¹² "Sizin en hayırlınız ödemede en iyi olanınızdır" Buhârî, Vekâle, 5; Müslim, Müsâkât, 22; Tirmizî, Büyû, 75.

¹¹¹³ İbn Mâce, Ruhûn, 4.

¹¹¹⁴ Kehf 18/49; Kâf, 50/16-18; Baysa, *Kureyş Kervanları*, ss. 282-289.

¹¹¹⁵ "Eğer eli darda olan birisi borçlu ise eli genişleyene kadar beklemek gerekir. Şu da var ki, bağışlamanız, eğer bilerseniz sizin için daha hayırlıdır." Bakara, 2/280, Müslim, Müsâkât, 6; Tirmizî, Büyû, 67, Buhârî, Buyû, 17-18.

İslâm'dan önceki şahsî menfaat ve hasetlik üzerine bina edilmiş ilişkilerin önüne geçmiştir.

İslâm'ın gayrimüslimleri etkileyen özelliklerinden biri de kanaatkârlığı tavsiye edip insanlardan/tüccarlardan haset duygusunu atmaya çalışarak mal kazanma hırsını törpülemesidir. İsrâf ve cimrilik arasında bir harcamayı¹¹¹⁶ vazeden İslâm, hayatın her alanında olduğu gibi iktisadî konularda¹¹¹⁷ da dengeli olmayı tavsiye etmiştir. Bu sayede Müslümanlar, bolluğa kavuşmalarına rağmen lükse kapılmadan sade bir hayat sürmüşler,¹¹¹⁸ dünyaya olması gerektiği kadar değer verip tatminkâr ve huzurlu bir yaşam sergilemişlerdir. Müslümanların önemseydiği bir diğer vasıf da tevazudur. İslâm tarafından yasaklanan kibir ve gösteriş,¹¹¹⁹ hoş karşılanmayan davranışlardır. Bunun için Müslümanlar, antipatik olmaktan kaçınarak alçakgönüllülükle ile ticaret yapmışlardır.

Müslüman tüccarların ticarete sergilediği davranışlar kendilerini tanıyanların İslâm'a meyiletmesine vesile olmuştur. Nitekim onlardan etkilenecek İslâm'a girenlerin varlığı bilinmektedir. Bu konuda en bilinen örneklerden biri aynı zamanda bir tüccar olan Ebû Hanîfe'dir. Alışverişte helal kazanç konusunda son derece titiz olan Ebû Hanîfe, ticarî faaliyetlerin şeffaflık, faizden uzak durmak, dürüstlük ve güven şeklinde dört temel esas üzerine bina edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Haramdan uzak durup şüpheli alışverişlerden kaçınan Ebû Hanîfe, bir defasında ortağı Hafs b. Aburrahman'ın defolu ürünü yanlışlıkla normal fiyattan satması nedeniyle bu alışverişten elde edilen gelirin tamamını tasadduk etmiştir.¹¹²⁰ Onun helal kazanç konusundaki hassasiyetine dair başka rivayetler de mevcuttur. Buna göre Ebû Hanîfe, bir kadından kumaş satın almak istemiş, kumaşın değerinin kadının talebinden çok daha fazla olduğunu belirterek gerçek fiyatı ödemiştir. Kadının itirazı üzerine bilirkşi çağırılarak değer tespiti yapılmış ve Ebû Hanife'nin belirlediği fiyat doğru çıkmıştır. Halkın bu hadiseyi işitmesi büyük yankı uyandırmış özellikle Güney Asya sahillerinde çok sayıda insan bu tavırdan etkilenecek İslâm'ı seçmiştir. Onun

¹¹¹⁶ Furkan, 25/67.

¹¹¹⁷ İsrâ, 17/26.

¹¹¹⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, C. I, s. 287; Baysa, *Kureyş Kervanları*, ss. 306-308

¹¹¹⁹ Bakara, 2/264; Nisa, 438; Furkan, 25/63; Müslim, İman, 39; Celal Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1980, s. 199.

¹¹²⁰ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. X, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 131-135; Özdal, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı*, s. 375.

alışverişte hakkaniyet konusundaki hassasiyeti Hz. Peygamber ve sahabenin davranışlarından mülhemdir. Zira benzer bir hadise sahabeden Cerîr b. Abdullah (ö. 51/671) hakkında da rivayet edilmiştir. O; “biz, alışverişte hile yapmayacağımıza dair Rasûlullah’a söz verdik”¹¹²¹ diyerek haksızlıktan kaçınmak gerektiğini belirtmiştir. Güney Asya’da insanların İslâm’a meyletmesine neden olan ve daha önce benzeri görülmemiş olan bu hasletlerin Türkleri de derinden etkilediği kanaatindeyiz. Zaten bu tarz uygulamalara şahit olan halk ve idareciler, Müslüman tüccarlara muhabbet besleyerek daima onlarla alışveriş yapmak istemişler ve onların dinine saygı duymaya başlamışlardır.

Müslümanların siyasî egemenliklerini genişleterek ticarete hâkim olmasıyla birlikte alışveriş büyük oranda İslâm hukukuna göre yapılmıştır. Bu sayede Türkler alışveriş yaptıkları hemen her yerde İslâmî usullerle yüz yüze gelmişlerdir. Siyasî idarenin denetimindeki ticaret, Praglı Haham Petahya’nın XII. asırda Irak’lı Müslüman tüccarların iş ahlâkını gösteren şu cümlelerine de yansımıştır:¹¹²²

Müslümanlar çok itimada şayandır. Bir tüccar oraya varıp malını birisinin evinde bırakıp giderse, ev sahibi o kimsenin malını her yerde çarşılara götürür ve satışa çıkarır. Mutabık kalınan fiyat ödenirse iyidir, yoksa mal bütün simsarlara arz edilir. Eğer kıymeti düşük takdir edilirse mal öyle satılır ve bütün bunlar büyük bir titizlikle ve vicdanlılıkla yapılır.

Muhatapların böyle bir algıya sahip olmasında temel etken, İslâmî altyapıdır. Çünkü İslâm, doğruluğu şiar edinmiş nesiller yetiştirmeyi hedeflemiş ve haktan ayrılanların tecziye edilip doğruların ödüllendirileceğini bildirmiştir.¹¹²³ Müslüman tüccarların Kur’an ile vazedilen dünyevî ve uhrevî sorumluluğa iman etmeleri¹¹²⁴ ile iman etmenin getirdiği diğer yükümlülükler de onların en azından bir kısmını keyfi davranmaktan alıkoymuştur. Örneğin Kur’an ve sünnette malı olduğundan pahalı ya da kaliteli göstermek¹¹²⁵ ve yalan yere yemin etmenin bereketi yok edeceği bildirerek yasaklanması¹¹²⁶ insanlara güven duygusu aşlamıştır. Bu doğrultuda hareket eden

¹¹²¹ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, C. VII, s. 361; Mukaddesî, *Ahsenü ’l-Tekâsîm*, s. 359.

¹¹²² Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 543.

¹¹²³ Ahmet b. Âli b. Ebu’l-Fadl Askalanî İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî bi Şerh-i Sahîh-i Buhârî*, C. IV, Mektebetü’l-Mearif, Riyad h. 1379, s. 31.

¹¹²⁴ Mâide, 5/12; Hûd, 11/ 89; Murselât, 77/46; Muhammed Ebû Zehrâ, *el-Cerîmetü ve ’l-Ukûbetü fi ’l-Fıkhı’l-İslâmî*, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, Kâhire 1998 ss. 19-20; Baysa, *Kureyş Kervanları*, s. 318; Çolak, “Hz. Peygamber ve İslâm’ın İktisadî Prensipleri”, s. 42.

¹¹²⁵ Âl-i İmran, 3/77; Buhârî, Büyû, 27.

¹¹²⁶ Buhârî, Şîrb ve ’l-Müsâkât, 10, Büyû, 22; İbn Mâce, Ticarât, 30; Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 64.

Müslüman tüccarların büyük çoğunluğu da müşterilere ürün ve fiyatlar hakkında doğru bilgi vererek¹¹²⁷ onların alışverişten razı olmaları için çaba sarf etmişlerdir.

Bunlara ek olarak ticarete belirsizlik, yanılma, zarar ve hileyi ortadan kaldırmak için İslâm öncesi döneme ait münâbeze mülâmese, madumun satışı, taş atma¹¹²⁸ gibi usullerle yapılan ticarî anlaşmalar yasaklanmıştır. Bu uygulamalara bir misal vermek gerekirse, taş atma usulünde müşteri eline aldığı taşı satın almak istediği ürünlerin üzerine atar hangisine isabet ederse ona sahip olur. Türkler elbise, arsa ve hayvan ticareti gibi birçok alanda uygulanan¹¹²⁹ ve tarafların biri ya da her ikisi için belirsizlikler taşıyan bu usulü kullanmışlardır.¹¹³⁰ Şans barındıran, bir tarafa haksız kazanç diğerine de zarar getiren yöntemlerin yasaklanması suretiyle İslâm ticaret kurallarının alışveriş alanlarında görülmesi yenilik anlamına gelmiştir.

Müslümanlar, İslâm'ın çalışmayı teşvik edip faiz, kumar ve şans oyunları¹¹³¹ yerine helal kazancı¹¹³² teşvik etmesi nedeniyle haramdan sakınmışlar ve ellerinin emeğiyle kazanmanın¹¹³³ hazzını yaşamışlardır. Hırsızlık ve benzeri suçlara getirilen cezalar¹¹³⁴ da başkasının malına hürmet gösterme duygusunu geliştirerek Müslüman tüccarların zorbalık ve haksızlıktan kaçınmalarını temin etmiştir. Böylece müşteri kızıştırmaktan ve satıcılar pazara gelmeden onları yolda karşılayarak (Telakkı'r-Rukbân) üreticilere ve halka zarar vermekten uzak durmuşlardır. Üstelik onlar veren el¹¹³⁵ konumunda olarak muhtaçlara el uzatmışlardır. Rehin alma, kapora verme, kefalet, vekâlet, muhayyerlik hakkı, ticarî muameleyi yazıya dökerek kayıt altına alma ve alışverişe şahit tutma gibi usuller,¹¹³⁶ Müslümanlarla ticarî ilişkiye giren Türklerin İslâm ticaret usullerinden edindikleri yenilikler olarak değerlendirilmelidir. Bu işlemler İslâm'ın, alıcı ve satıcıyı koruyarak sosyal ve ekonomik yapıyı muhafaza

¹¹²⁷ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, C. VIII, s. 311; İbn Mâce, *Ticârât*, 29; Baysa, *Kureyş Kervanları*, s. 298.

¹¹²⁸ Münâbeze, mülâmese ve madumun satışı gibi uygulamalar için bkz. Celal Yeniçeri, "Mülâmese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 536-537, 563.

¹¹²⁹ Efgânî, *Evsâku'l-Arap*, s. 23; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, ss. 94-97.

¹¹³⁰ İbn Fadlân, *Seyahatnâme*, s. 24; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, ss. 89- 91.

¹¹³¹ Bakara, 2/275; Mâide, 5/90.

¹¹³² Cuma, 62/10; Nebe, 78/11; Buhârî, Büyû, 15.

¹¹³³ Mâide, 5/100; Hûd, 11/86; Şehriyâr, *Acâibü'l-Hind*, s. 109.

¹¹³⁴ Mâide, 5/38.

¹¹³⁵ Buhârî, Zekât, 18; Müslim, Zekât, 33.

¹¹³⁶ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmi*, Erkam Yayınları, İstanbul 2001, s. 58; Baysa, *Kureyş Kervanları*, s. 126.

eden düzenlemelerindendir.¹¹³⁷ Böylece alışverişe kesin kurallar getirilerek belirsizlik giderilmiş, akitler güvence altına alınmış ve fırsatçıların rant elde etmesi engellenmiştir. Tarafları zarara uğratan yöntemlerin yasaklanması Müslümanların ticarî itibarını da artırmıştır.

Ticareti zora sokan usuller yasaklanıp selem akdi gibi alışverişini kolaylaştıran usullerin serbest bırakılması da İslâm ticaret ahlakını gösterir. Yine aynı maksatla ödeme sistemindeki sıkıntılarla özellikle altın ve gümüş gibi değerli madenlerin para olarak kullanılması ve bunların taşınmasındaki zorluklar, havale sistemi (borcun üçüncü kişilere nakline izin verilmesi) getirilerek giderilmiştir. Bu, çek ve senet sisteminin kullanımına zemin hazırlamıştır.¹¹³⁸ Müslümanların pazarlara getirdiği yenilikler, insanların ticarî alışkanlıklarını değiştirmiştir. Örneğin faizli alışveriş gibi ticarî işlemlerde sıkça görülen ve insanların aleyhine olduğu için yasaklanan uygulamalar, İslâm'a ilgiyi artırmıştır.

Netice olarak Hz. Peygamber'in getirdiği ve haleflerinin onun çizdiği çerçevede geliştirerek uyguladıkları ticarî kurallar, Müslüman pazarlarına olan rağbeti artırmıştır. Ayrıca Orta Asya'da Müslümanların İslâm ahlâkıyla ticaret yapmaları, çalıştırdıkları hizmetçi¹¹³⁹ ve güvenlikçilerle birlikte bu gurupların yakınlarının da İslâm'a yönelmelerini temin etmiştir. İslâm toplumlarının ahlakî faziletleri, kendilerini tanıma imkânı bulan kimseleri derinden etkilemiştir. Öyle ki haclı seferleri gibi Müslümanları yok etmeyi amaçlayan hareketlere mensup kimselerin eserlerinde bile Müslüman toplumun faziletini anlatan çokça malumat yer almaktadır.¹¹⁴⁰ Alışveriş alanlarında ve Müslüman tüccarların davranışlarında görülen bu özelliklerle önceki döneme göre meydana gelen değişiklikler, Türklerin Müslümanlarla yaptıkları ticaret esnasında İslâm'a girişlerine yardım etmiştir. Diğer bir ifadeyle söylemek gerekirse insanlar, toplum yararına özellikler barındıran İslâm ahlâkına ve iktisat sistemine muttali olmuşlardır. Her ne kadar tüccarların tamamı bahsedilen niteliklere sahip olmasa ve alışverişte İslâmî ölçülere uyma konusunda titizlik sergilemese de içlerinde idealist bir tüccar grubunun varlığı, tebliğ için yeterlidir. Hatta onların davranışları diğerlerinin dinî ölçülere uymayan hareketleri

¹¹³⁷ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 93.

¹¹³⁸ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 99.

¹¹³⁹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 108; M. Emin Yıldırım, *Asr-ı Saadet'te Tüccar Sahabiler*, Siyer Yayınları, İstanbul 2015, ss. 50-56.

¹¹⁴⁰ Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, s. 422.

nedeniyle bıraktıkları olumsuz izleri silmiştir de denilebilir. Çünkü dinî hassasiyeti olmayanlar diğerleri gibi sıradan bir ticaretle iktifa ederlerken İslâm'ı yayma fikrini taşıyanlar ekstra gayret sarfederek insan kazanmayı tercih etmişlerdir.

4.4. Müslüman Tüccarların Bölgede Yürüttükleri Sosyal Faaliyetler

Türklerle muhatap olan ilk dönem Müslüman tüccarları, yaptıkları çalışmalarla iyi bir ekonomist ve din propagandacıları gibi görünmektedirler. Dinin yayılmasına katkıları nedeniyle onları, sûfilerle birlikte İslâm'ın elçileri olarak tavsif edenler de olmuştur.¹¹⁴¹ Onlar, alışveriş esnasında karşılaştıkları problemlerin çözümü, anlaşmaların her yerde aynı hukukla garanti altına alınması, hakların korunması konusundaki güven ve ticaretin gelişmesine katkı sağlaması gibi gayelerle muhataplarının Müslüman olmasına önem vererek¹¹⁴² dinlerini tebliğ etmişlerdir. Dünyanın en büyük ekonomik gücünün ve en saygın medeniyetinin temsilcisi olmanın avantajını kullanmışlar, dinlerini içtenlikle yaşamışlar ve gittikleri yerlerde halka örnek olmaya çalışmışlardır.¹¹⁴³ Bu durumu dinî olduğu kadar siyasî ve ekonomik gerekçelerle izah etmek de mümkündür.

Yabancı topraklara gidenlerin şehirlere girişte sorun yaşamaları beklendik bir durumdur. Müslüman tüccarlar, bu sorunu aşmak için birçok yerde idarecilerle irtibat kurmuşlar, onlar adına ticaret yapmışlar ve saraylara hediye takdim ederek vergi imtiyazı elde etmişlerdir. Böylece karşılaşmaları muhtemel sıkıntıları aşma gayreti içinde olmuşlardır. Seyyid Ebû Hasan el-İbâdî isimli bir tüccar, Delhi Sultanı adına Horasan ve Irak'ta silah ticareti yapmıştır.¹¹⁴⁴ Müslüman tüccarlar, ticarî ilişkileri sayesinde ekonomik kalkınma ve başarının taşıyıcı unsurları olarak kabul edilmişler ve yerel idarecilerin desteğini elde ederek çok daha rahat hareket etme imkânı bulmuşlardır. Hatta toplum ve yönetim nezdinde önemli mevkilere gelip devletlerin ekonomik hayatını düzenleyen başlıca grup konumuna yükselerek VIII. ve IX. asırlarda İslâm medeniyetinin asıl destekleyicisi ve taşıyıcısı olmuşlardır.¹¹⁴⁵ Gittikleri yerlerde idarecilerle İslâm hakkında münazara yapmışlar ve çoğunlukla

¹¹⁴¹ Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 22.

¹¹⁴² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed bin Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Kelam ve Halk*, çev. Mahmut Kaya-M. Cüneyt Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, ss. 94-97; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 93.

¹¹⁴³ Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, s. 190.

¹¹⁴⁴ İbn Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnâmesi*, s. 381.

¹¹⁴⁵ İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, ss. 292-293; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, s. 142.

galip gelerek hasımlarını İslâm'a girmeye ikna etmişlerdir.¹¹⁴⁶ Onlarla muhatap olanlar İslâm ve Müslümanlar hakkında olumlu izlenimler edinmişlerdir. Bu sayede konakladıkları yerlerde köle ve cariye alıp evlenerek yerleşme imkânı bulmuşlardır.

Müslüman tüccarların hâl ve tavırları muhatapları tarafından dikkatle takip edilmiş, halk ve idareciler tarafından el üstünde tutulmuşlardır. Kazandıkları büyük itibar, İslâm ahlâkına uygun hareket etmelerinin bir sonucudur. Müslümanların İslâm öncesi genel yaşam ve karakterlerinin Türkler tarafından ticarî ilişkiler nedeniyle kısmen de olsa bilindiği dikkate alınınca konunun ehemmiyeti daha net ortaya çıkar. Zira onlar, para kazanmak için çıktıkları zahmetli yolculuklarda yeri geldiğinde alacaklarından feragat edip¹¹⁴⁷ hoşgörü ve fedakârlıklarıyla iş ilişkisine girdikleri insanların gönüllerini kazanmışlardır. Yerli halka karşı son derece ılımlı davranıp bunaltıcı ve zorlayıcı davranışlardan uzak durmuşlar hatta bazı bölgelerde doğrudan tebliğ yapmaktansa halkın kendilerini gözleyerek dine ilgi duymasını sağlayacak şekilde hareket etmişlerdir.¹¹⁴⁸ Hırstan arınmış bir şekilde ticaret yaptıkları için az miktarda kâr ile yetinip aşırı yüksek ya da düşük fiyat tekliflerinden kaçınarak ticarî hayatın canlanmasını sağlamışlardır.¹¹⁴⁹ Bu tutum dikkatlerden kaçmamış ve insanlar yeni bir düzenle karşı karşıya olduklarını fark etmişlerdir.

Tüccarların şehirlerde kaldıkları süre zarfında konaklama ve diğer ihtiyaçlarını giderme konusunda hizmet aldıkları kesimler önemlidir. Onların seyahat esnasında yerlilerle en belirgin ilişkileri, rehber kiralamak suretiyle olmuştur. Bu sayede hem yollarını bulmuşlar hem de gittikleri yerde kullanılan ölçü/ağırlık birimi ile ürünlerin kıymeti ve para birimleri gibi konularda aldanmaktan korunmaya çalışmışlardır.¹¹⁵⁰ Bununla birlikte tüccarların güvenlik ve taşımacılık gibi vazifelerde çok sayıda görevli çalıştırmaları¹¹⁵¹ da benzeşimi artıran hususlar arasında değerlendirilmelidir. Çünkü bu sayede çok daha geniş bir halk tabakasıyla irtibat kurmuşlardır. Özellikle İpek Yolu güzergâhında göçebe saldırılarına karşı Kırğızlardan muhafızlık hizmeti almışlardır.¹¹⁵² Bu durum Müslümanlarla Türklerin uzun süre yol arkadaşlığı yaptıklarını göstermektedir. Kaldı ki insanların birbirlerini en iyi yolculuk esnasında

¹¹⁴⁶ Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnâmesi*, ss. 203-204.

¹¹⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, C. IV s. 307.

¹¹⁴⁸ İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 300.

¹¹⁴⁹ Baysa, *Kureyş Kervanları*, ss. 304-305.

¹¹⁵⁰ İbn Fadlân, *Rihlet İbn Fadlân*, s. 32; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 206.

¹¹⁵¹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 108.

¹¹⁵² Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, C. I, s. 269.

tanıma imkânı buldukları bilinen bir durumdur. Müslüman tüccarların tebliğ misyonu üstlenmeleri bu anlamda daha önemli hâle gelmektedir. Nitekim ekonomik ilişkiye girdikleri yerlerde sırf kazanç peşinde olmayıp siyasî, askerî ve kültürel faaliyetler de icra etmişlerdir.

Çalışma usulleri göz önünde bulundurulduğunda denilebilir ki Müslüman tüccarlar, alışverişten başka şeylerle ilgilenmeyen pasif bir zümre değil, hayatın her alanına müdahil, son derece aktif ve gittikleri bölgelerde itibar sahibi şahsiyetler olmuşlardır. Toplum nezdinde ulaştıkları saygınlık nedeniyle onlara yapılan haksızlıklar savaş sebebi dahi sayılmış¹¹⁵³ ve gerek gördüklerinde fiilen vatan savunmasına destek vermişlerdir.¹¹⁵⁴ Mes'ûdî'nin naklettiği şu bilgiler, Müslüman tüccarların toplumdaki rolü ile dinlerini temsil ve tebliğ için yaptıkları faaliyetleri göstermesi bakımından önemlidir.¹¹⁵⁵

320/932 yılından sonra veya o yıl, bu halklarla (Doğu Avrupa'daki Türkler) Rumlar/Bizanslılar arasında savaş oldu. Rumların sözünü ettiğimiz bu dört halkın (Başgirt, Macar, Peçenek, Avar) topraklarının sınırında Valandar (Vanandar) denilen büyük bir şehri vardı. Bu şehir dağlarla deniz arasında muhkem bir yere kurulmuştu ve halkı kalabalıktı. Bu şehir halkı, sözünü ettiğimiz halklar için bir engel teşkil ediyordu. Yolları dağlar ve deniz tarafından kesilen bu Türklerin, Rum topraklarına geçmeleri ancak bu şehir üzerinden mümkündü. Türklerin ülkesine giden Erdebilli Müslüman bir tacire yapılan haksızlık sebebiyle, bu halklar arasında savaş çıktı. Valandar'daki Rumlar, onların geride bıraktıkları yurtlarını yağmaladılar. Pek çok kişiyi esir aldılar, birçok yağmada bulundular. Onlar, birbiriyle savaşmakla meşgul oldukları bir sırada bu haberi (Rumların saldırısını) öğrendiler. Hemen çatışmaya son verip, birbirlerine kan bedellerini bağışladılar ve arkasından da topluca Valandar şehrine doğru yürüdüler. Altmış bin kadar süvarileri vardı. Bu sefer herhangi bir hazırlık yapılmadan tertiplenmişti. Eğer hazırlık yapıp, tüm askerlerini toplamış olsalardı yaklaşık yüz bin kişilik bir ordu çıkarırlardı. Rum kralı Armenos (Romanos) bu durumu öğrenince ki bu olay 332 (943/44) yılındaydı, Arap kıyafetli, Hristiyanlığı kabul etmiş on iki bin atlı ve mızraklı asker ve ilaveten elli bin Rum askerî yola çıkardı. Bu ordu sekiz gün içinde Valandar'a vardı ve şehrin arkasında kamp kurarak mevzilendi. Bu arada Türkler, Valandar halkından birçoğunu öldürmüş, kalanlar yardım gelinceye kadar surların arkasına çekilmişlerdi. Dört Türk hükümdarı, Hristiyanlığı kabul edenlerden ve Rumlardan müteşekkil bir ordu geldiğini öğrenince, memleketlerine adam göndererek, Hazar, el-Bab, el-Lân ve diğer ülkelerden kendilerine gelen Müslüman tacirlerden taraftar topladılar. Bu dört Türk kabilesi içinde Müslümanlığı kabul eden ve ancak kâfirlerle yapılacak bir savaşta saflarda yer alan insanlar da vardı. Taraflar saflarını düzeltip, Hristiyanlaşanlar Rum ordusunun ön safında yerlerini alınca, Türkler arasındaki Müslüman tacirler, ileri çıkıp onları Müslümanlığa davet ettiler. Türklerin himayesine girerlerse, onları Rum topraklarından çıkarıp İslâm ülkesine götüreceklerini belirttiler. Onlar bunu reddedince iki taraf birbirine girdi...

¹¹⁵³ Zehebî, *Siyer*, C. XVI, s. 186; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübra*, C. I, s. 332; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 159; Lee, *İslâm ve Türk kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s. 175.

¹¹⁵⁴ Taberî, *Tarîh*, C. VIII, s. 253, C. IX, s. 262; Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, s. 116.

¹¹⁵⁵ Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, C. I, s. 87, C. II, ss. 61-62.

Görüldüğü üzere Müslüman tüccarlara yapılan bir haksızlık nedeniyle Türk boyları arasında çatışma çıkmıştır. Doğu Roma ile savaş gündeme gelince Türklerin talebi üzerine Müslüman tüccarlar, kervan muhafızlığı için yanlarında bulunan askerleriyle yardıma gelerek bir mücahit ve mübelliğ gibi İslâm savaş ahkâmını uygulayarak karşı tarafı İslâm'a davet etmişlerdir. Bu hadise, Müslüman tüccarların bir kısmının her şart ve ortamda İslâm'ı yayma gayelerinin bulunduğunu gösterir. Doğu Avrupa'ya yerleşmiş Türk kavimleri arasında Müslümanların varlığı, ticaretin etkisi konusunda dikkate değer bir detaydır. Çünkü bu topraklara Müslüman orduları hiç gitmemiştir. Ayrıca Rum ordusunda Arap kıyafeti giyen Hristiyan grubun varlığı, Müslümanlarla ticaret yapan milletlerinin İslâm kültürünün tesirine girdiklerini gösterir. Müslüman tüccarların yabancı kültürler üzerinde böylesine etkili olmaları, kaliteli ürün imal ederek pazarlamaları ve ekonomiyi iyi bilip malî konularda isabetli kararlar vermelerinin sonuçlarındandır.

Müslüman tüccarlar, ekonomik alanlardaki başarıları sayesinde Türk devletlerinde önemli mevkilere gelerek ticarî ve kültürel konularla diplomatik ilişkilerde fayda sağlamışlardır. Göktürkler devrinde okuma bilen yabancılardan istifade etmek için İranlıları istihdam etmekle başlayan bu gelenek, Hint alt kıtasında kurulan Türk devletleri ile Cengiz Han zamanında Uygurlar ve Moğollar arasında da devam etmiş¹¹⁵⁶ ve tüccarlar ekonomi yönetiminde söz sahibi yapılmışlardır.¹¹⁵⁷ Örneğin Altın Ordu Hanları tüccarlara büyük değer vererek bazılarını danışmanlık görevi vermişlerdir.¹¹⁵⁸ Ayrıca tüccarlar Çin'de ve daha farklı bölgelerde doğrudan devlette idarî görev almışlardır.¹¹⁵⁹ Bu esnada emirleri altında çalışan memur ve ordu mensuplarından İslâm'ı seçenlerin¹¹⁶⁰ olması tüccarların muhatap oldukları kesimler üzerinde etkili olduklarını göstermektedir. Böylece Müslüman tüccarlar rahat bir şekilde Türkler arasına girme imkânı bulmuşlardır.

Zamanla öylesine etkili bir konuma gelmişlerdir ki gerektiğinde yerel idareciler olan dihanlarla birlikte hareket ederek hükümdarları değiştirmeyi¹¹⁶¹ hatta bazen idareyi tevarüs etmeyi dahi başarmışlardır. Nitekim Cengiz Han'dan sonra Çağatay

¹¹⁵⁶ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, ss. 184-185.

¹¹⁵⁷ İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 294; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 155.

¹¹⁵⁸ Kalan, "Orta Çağ'da İpek Yolu'nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar", s. 187.

¹¹⁵⁹ Lee, *İslâm ve Türk kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s. 105.

¹¹⁶⁰ Raphael İsrâeli, *Çin'deki Müslümanlar*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek Yayınları, İstanbul 2003 s. 65.

¹¹⁶¹ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 21.

hanlığının idaresinin, aynı zamanda zengin bir tüccar olan Buhara emiri Mahmûd ve oğlu Mes'ûd Yalvaç'a bırakılması¹¹⁶² tüccarların ulaştıkları mertebeyi gösterir. Sahip oldukları devasa servet ve toplumdaki itibarları nedeniyle bazı hükümetler, otoritelerini sağlamlaştırmak için zaman zaman onlardan borç almışlardır. Bazen de aynı maksatla için toplumun önde gelenleriyle birlikte halk arasında itibarlı tüccarları bertaraf etmek zorunda kalmışlardır. Örneğin Sâ mânî hükümdarı İsmâîl b. Ahmed, Mâverâünnehir'e tam hâkim olabilmek için Buhâr-Hudat Ebû Muhammed ile zengin tüccarlardan Ebû Hâtim Yesârî'yi Semerkant'a elçi olarak gönderip hapsedilmelerini istemiştir. Yokluklarında otoritesini sağlamlaştırmış sonra da aynı zamanda kardeşi olan Semerkant melikinden onları serbest bırakmasını rica etmiştir.¹¹⁶³

Tüccarlar, idarecilerle olduğu gibi halk ile de yakın temas kurmuşlardır. Öyle ki Nesefli el-Mahfûzî lakabıyla bilinen Ebu'l-Heysem Nasr b. Ebî Yâ'lâ gibi dürüstlükleriyle ünlenen Müslüman tüccarlar, halk arasında büyük nüfuz kazanıp gittikleri yerlerin inançları farklı olsa da rahatlıkla cami inşa ettirmişlerdir.¹¹⁶⁴ Görüldüğü üzere Müslüman tüccarlar, uluslararası ticarete aranan kimseler oldukları gibi azınlık durumunda kaldıkları yerlerde de itibarlı şahıslar olarak ekonomiye katkı sunmuşlardır. Siyaset ve ekonomide ulaştıkları mevkiyi etraflarındakilere güven telkin elde etmişlerdir. Hazarlarla ilgili anlatılan şu rivayet, bu durumu ifade etmesi açısından önemlidir. Buna göre Hazarlar'da hakanın ölmesi halinde yerine geçmesi muhtemel kişiler bellidir ve sırası gelen zengin de olsa fakir de olsa tahta geçme hakkına sahiptir. Çarşıda ekmek satan ve dürüstlüğüyle insanların güvenini kazanan bir genç Müslüman, hakan olmaya en layık kişi olarak görülmüş fakat dininden dolayı bu makama seçilememiştir.¹¹⁶⁵ Ekmek satan dürüst bir tüccarın hakanlığa namzet görülmesi, Müslümanların ticaret vesilesiyle tanınarak toplumda seçkin bir yer edindiklerini göstermektedir. Onlar, ticaret sayesinde bilinen bütün memleketlere ulaşım muhataplarını etkileyerek İslâm kültürünü yaymışlar ve böylece bir çeşit

¹¹⁶² Keith, Hitchins, "Kâşgar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 8.

¹¹⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XIV, s. 20; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, C. I, s. 37; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, C. VIII, s. 215; Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, s. 163; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 291.

¹¹⁶⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. XII, s. 116; Wiliam H. Temple Gairdner, *The Reproach of İslâm*, Church Missionary Society, Salisbury Square, London 1910, s. 114; İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 294, 299.

¹¹⁶⁵ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 117; İstahrî İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 224.

küreselleşme gerçekleştirmişlerdir. Cüveynî (ö. 1283) bu durumu şu sözlerle izah etmektedir:¹¹⁶⁶

Şimdi o kadar çok mümin, oraya buraya dağılmış ki ve doğunun en uzak noktalarına kadar ulaşmışlar ki sayıları rakamların sınırını aşmıştır. Bunların bazıları Mâverâünnehir ve Horasan'ın alınışı sırasında meslek veya hayvan sahibi olarak, bir kısmı da devşirme askerler olarak o bölgeye gittiler. Diğer bir topluluk da batının son noktasına, Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem, Suriye ve İslâm şehirlerinden başka yerlere ticaret için giden tacirler topluluğudur. Bunlar, vardıkları her şehirde ve yerde mal, para, şöhrat sahibi oldular ve oralara yerleştiler. Oralarda evlenip binalar, saraylar diktiler. Puthanelerin karşısına medreseler, mescitler diktiler... Şimdi ne tarafa baksan, müminlerin çokluğunu, karanlık şehirler ortasında parıltıyan bir cami görürsün.

Bu ifadeler, tüccarların Orta Asya geneline dağılarak halkla kaynaştıklarını ve yerleştikleri yerlerde İslâm'ın yayılma sahası bulduğunu göstermektedir. Geleneksel inançlara ait sembollerin karşısına İslâm kültürüne has yapılar inşa etmeleri, gittikleri yerlerde edilgen bir yaşam sürmeyip aksine oraları kendi yaşam biçimlerine göre düzenlediklerine işaret etmektedir. Müslümanlar sadece bina yapmakla kalmayıp buralarda ibadetlerini ifa etmek suretiyle dinlerini yaşamışlardır. Gözle görülmeyen bir mabûd karşısında sessiz ve sakin bir ibadete dalmaları ve secde gibi içinde sır ve hikmet barındıran hareketleri,¹¹⁶⁷ zaten mistik anlayışa muttali olan ve medeniyet seviyesi bakımından daha geride olan Türkler üzerinde derin tesirler bırakmıştır. Müslüman tüccarların bu etkiyi bırakmaları dinî inandırıcılık ve İslâmî değerlerle donanıp samimiyetle hareket etmeleri, en ücra köşelere kadar gitmeleri, muhataplarının dil ve mizaçlarını öğrenip onlarla sorunsuz bir şekilde iletişim kurmalarının bir neticesidir.¹¹⁶⁸ Nitekim tüccarlar, sûfiler, hikmetli söz söyleyen dervişler ve dinî bilgisi az da olsa gönlü zengin, sıradan ve ahlâklı insanlar tarafından sunulan İslâm,¹¹⁶⁹ Türkler tarafından yoğun ilgiyle karşılanıp Şamanizm'in ve diğer inanışların yerini almıştır.

Müslümanlar beyaz sarıklarıyla İpek Yolu'nda âdeta efsane hâline gelmişler ve büyüleyici İslâm medeniyetinin hamili olmalarının etkisiyle ediplere ilham kaynağı olmuşlardır. Yerli ve yabancı birçok şair, teması tüccarlar alan dizelerle¹¹⁷⁰ onlara

¹¹⁶⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, s. 79.

¹¹⁶⁷ Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, s. 416.

¹¹⁶⁸ Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, s. 417; İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 205.

¹¹⁶⁹ Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, s. 190.

¹¹⁷⁰ “Semerkand'ın badem koruları, Kırmızı zambakların rüzgârla sürüklendiği Buhâra ve sarı kumuyla Ceyhun, Beyaz sarıklı meşhur tüccarların geçtiği yerler.. Ve oradan İsfahan'a, Güneşin yaldızlı bahçesi, Uzun tozlu kervan Sedir ve vermilyon getirir; ...” Bkz. Oscar Wilde, *Selected*

olan hayranlıklarını dile getirmişlerdir. İnsanların övgüsüne mazhar olan Müslüman tüccarlar, dinlerini anlatmaktan da geri durmamışlardır. Nitekim şeyh ve yolcuların kervanlara katılıp beraberlerinde Kur'an ile kara ve deniz yollarında dolaşarak İslâm'ı anlattıkları rivayet edilmektedir. Mesela Hz. Ali'nin VIII. göbekten torunu olan Seyyid Hüseyin, (İmâm Mûsâ Kâzım'ın torunu) tüccarlar ve gençlerden oluşan bir grupla şehir şehir dolaşıp irşat faaliyetleri yürütmüştür.¹¹⁷¹ O ve onun gibi tebliğ faaliyeti yürüten kimselerin tüccarlarla yakın temas kurmaları dikkat çekicidir.

Onlar, mezhep ve tarikatlarını yaymak ve taraftar toplamak için ticaretin rahatlığından istifade etmişlerdir. İsmailiyyenin dayandığı bâtinî akidenin fikrî gelişimin önderlerinden Abdullah b. Meymûn (ö. II./VIII. yy.) talebelerinin hüviyetlerini gizleyerek, mezhebi adına propaganda ve misyonerlik faaliyetleri için derviş, sûfî, esnaf ve tüccar kılığında her tarafa göndermiştir. Onlara, herkesle anladıkları dilde ve karakterlerine uygun konuşmalarını ve insanlar arasında kabul görmek için çeşitli alanlarda iş ve meslek sahibi olmalarını tavsiye etmiştir. Müritler bu şekilde halkın arasına girip kerametler göstererek ve hikmetli sözlerle ahlâk timsali birer kişi edasıyla onları âdetâ büyülemişlerdir. Müritler, sünnîler arasında şiîleri, şiîler arasında sünnîleri, Yahudîlerle iken Hristiyanları, Hristiyanlarla beraberken de Müslümanları kötüleyerek kendilerine alan açmışlardır.¹¹⁷² Fikirlerini yaymak için ticareti bir araç olarak kullanmışlardır ki esasen bu durum Türklerin din değiştirmeleri konusunda ticaretin kullanılma gerekçesini açıklayıcı bir nitelik taşımaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki dinin yayılması konusunda hayati bir rol üstlenen tüccarların tamamı dindar ve sevilen karakterler değildirler. Zira Abbâsîler döneminde ayyârlar,¹¹⁷³ servet sahibi kimselere özellikle de zengin tüccarlara isyan etmişlerdir. Dûrî (ö. 2010), bu durumu şu sözlerle dile getirmiştir:¹¹⁷⁴

Çarşı ve pazarlar, ayyârûn ve şuttarûn harketlerinden zarar görmüş ise de onların hedefleri sanatkârlar olmayıp, tüccarlardı. Hatta küçük tüccarlara dahi saldırmıyorlardı. Ayrıca, murûet (adamlık), fakir ve zayıflara dostca davranmak, kadınları korumak gibi insanî ve ahlakî ilkelere sahiptiler. Zengin ve tüccarların,

Poems, <https://www.bartleby.com/143/3.html> (11.11.2020); Kaçaranoğlu, *Çin ve Doğu Türkistan'da İslâm'ın Yayılışı*, s. 70.

¹¹⁷¹ Beyhâkî, *Târîhu Beyhak*, s. 503; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 30; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, ss. 242-243; Kaçaranoğlu, *Çin ve Doğu Türkistan'da İslâm'ın Yayılışı*, s. 70.

¹¹⁷² Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, ss. 214-215.

¹¹⁷³ Ayyârlar, Horasan'da Melâmetî dervişleriyle bağlantılı olan ve fütüvvet mensuplarıyla da ilişkilendirilen gençlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Pırlanta, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Şehir Eşkiyaları Ayyarlar*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2020.

¹¹⁷⁴ Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 84.

hakkını ödemedi servet sahibi olan açgözlü insanlar olduklarını, siyasî otoritenin de bunları himaye ettiğini ve insanlara zulüm ettiklerini düşünüyorlar ve hareketlerini bu anlayışla yönlendiriyorlardı.

Bazı tüccarların değişik dönemlerde halka kötü davrandıkları bir vakıadır. Bu durum toplumda sıkıntıya yol açmış ve bazı Türk devlet idarecileri de onlarla mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Batı Karahanlı hükümdarı Tamgaç İbrahim Han (ö. 1041-1068), tüccarları eşkıyalara karşı halkı da zengin tüccarlara karşı korumuştur.¹¹⁷⁵ Özellikle bazı zengin tüccarlar, İslâm ve Müslümanlar hakkında olumsuz bir imaj çizmiş olsalar da dinlerini temsil etmekten geri durmamışlardır. Zira bu insanlar, ahlakî birtakım sıkıntıları olsa bile Müslüman kimliğiyle ticaret yapmışlar ve gayrimüslim halklar arasında İslâm'ın en azından ismen duyulmasını sağlamışlardır.

4.4.1. İlim-Sanat ve Edebiyat Meclisleri

Tüccarların alışverişten arta kalan zamanlarında iştigal ettikleri kültürel aktiviteler, İslâmî bilginin yayılmasını ve ticaret ya da dine ilgi duymayıp edebiyattan haz alan kesimlerin Müslüman tüccarlarla görüşmelerini dolayısıyla İslâm kültürüne aşinalık kazanmalarını temin etmiştir. Müslüman tüccarlardan bazıları, gelir kapıları olan ticarethanelerini aynı zamanda bir medrese gibi kullanmış ve çeşitli alanlarda uzmanlaşmış âlimler buralarda toplanarak ilmî müzakerelerde bulunmuşlardır. Bu konuda bariz bir örnek Sıbgî'nin (ö. 342/954) boyacı dükkânında muhaddislerin bir araya gelmeleridir. Asıl gayesinin ticaretten ziyade ilme hizmet olduğu hissini veren Sıbgî, sonraları dükkânını vakıfları ile beraber medrese olarak tahsis edip yönetimini de bir âlime bırakmıştır.¹¹⁷⁶ Bu durum dükkânların halkı ilimle buluşturan mekânlar hâline gelebildiklerini göstermektedir.

İslâm toplumunda ticaretin gelişmesiyle birlikte sosyal hayatlarında sanatsal faaliyetlere yönelerek yaşamlarını renklendiren zengin bir tüccar tabakası teşekkül etmiştir. Onların sanatla meşgul olmaları, ticaretin toplum üzerindeki etkisini edebiyata yansıtmıştır.¹¹⁷⁷ Elde ettikleri servetle yatırım yaparak istihdam sağlayan Müslüman tüccarların bir kısmı, aynı zamanda gönüllü olarak din, felsefe ve şiirle ilgilenerek önemli bir kültürel birikime sahip olmuşlardır. Tüccarlardan edebiyata

¹¹⁷⁵ Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, s. 458.

¹¹⁷⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. VII, s. 291; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübra*, C. II, s. 66; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, ss. 220-221, 229.

¹¹⁷⁷ Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, ss. 84-86.

merak salanlar bulunduğu gibi şairlerden de geçimini ticaretle sağlayanlar ve şiirle kazandıklarını alışverişte değerlendirmeyi tercih edenler olmuştur.¹¹⁷⁸ Bu sayede tüccar ve edebiyat ilişkisi içiçe girmiştir.

İslâm'ın ilk asırlarında sosyal hayat, çarşı ve ticarethanelerde yoğunlaşmış, şiir ve edebî faaliyetler gibi kültürel aktivitelerin organizasyonu ya bizzat tüccarlar tarafından ya da onların himayesinde ve mekânlarında icra edilmiştir.¹¹⁷⁹ Bu sayede farklı dil, din ve ırka mensup insanlar, bazen bilinçli olarak bazen de farkında olmadan bilgi, fikir ve kültür etkileşimine girmişlerdir. Fuarlarda yapılan şiir yarışmaları ve diğer edebî faaliyetler, lehçe ve dillerin benzeşmesini ve gelişerek zenginleşmesini sağlamıştır.¹¹⁸⁰ Pazar ve fuar alanlarında ticarî aktivitelere ek olarak dinî ve sosyal konuların tartışılıp¹¹⁸¹ hatip ve şairlerin hünerlerini sergilemesi ve her bir kabilenin kendilerini tanıtan programlar icra etmesi, buraların sosyalleşme bakımından fonksiyonunu artırmıştır.

Pazarlar, artan fonksiyonlarıyla sosyal aktivitelerin odağı olarak kültürel aktarıma uygun hâle gelmiştir. Nitekim ticaretin en gözde mekânlarından biri olan Basra'nın çarşısı Mirbed, Ukâz panayırındaki gibi şair ve aydınların halkla bir araya gelerek şiir inşad ettikleri bir kültür merkezi fonksiyonu görmüştür.¹¹⁸² Edipler bu sayede şöhret kazanarak sanatlarının etki alanını genişletmişlerdir. Özellikle şairler, sanatlarını sergilemek için ticarî alanlarda toplanan kalabalıkları bir fırsat olarak görmüşlerdir. Bazıları geçimlerini idarecilere ya da zengin kimselere ithaf ettikleri eserlerle temin etmişlerdir. Şiir ve edebiyata ilginin yoğun olduğu dönemlerde dinlerini yaymak isteyen edip ve şairlerin ticarethanelerin sunduğu bu imkândan yoğun bir şekilde istifade ettikleri kanaatindeyiz. Nitekim Ebû Nuvas isimli bir şair, arkadaşı Ebû Ataca ticarethanesinde söylediği şiirlerle tanınmış ve özellikle üst

¹¹⁷⁸ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, ss. 139-143.

¹¹⁷⁹ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, C. III, ss. 379-380; Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, İsam Yayınları, Ankara 2018, ss. 225-226; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 83; Yüksel, *İslâm'ın ilk Döneminde Ticari Hayat*, s. 27.

¹¹⁸⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 955; Yılmaz, *Panayır ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişiminde Oynadığı Rol*, ss. 294-297; Şerafettin Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 86.

¹¹⁸¹ Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2017, s. 146; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 85.

¹¹⁸² Ezrâkî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, *Ahbâru Mekke*, thk. Rüşdî es-Sâlih Malhas, Dârü'l-Endülüs, Beyrût, h. 1416, C. I, ss. 87-88, 187-190; A. C. Naci-Y. L. Ali, "Basra Çarşıları-Bir Orta Çağ İslâm Şehrinde Ticarî Örgütlenme ve Faaliyetleri", çev. Abdulhalık Bakır, *Orta Çağ Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro, Ankara 2004, s. 586; Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, s. 149.

tabaka tarafından takip edilmiştir.¹¹⁸³ Ticarethanelerin şiirler için irat mekânı olmasıyla birlikte sanat, ticaret ve halkla buluşmuştur. Böylece tüccarlar, işlerini yaparlarken bir taraftan da şiir ve edebî sanatların cazibesinden istifade ederek farklı kesimlerin İslâm'ı ve Müslüman kültürünü tanınmasına vesile olmuşlardır.

4.4.2. Vakıf ve Hayır Merkezli Faaliyetler

Ticaret sayesinde büyük bir servet elde eden Müslüman tüccarlar, İslâm coğrafyasının birçok bölgesinde hayır faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Örnek vermek gerekirse Erdeşir bölgesinde bazı tüccarlar, hacmi beş yüz bin dinarı bulan ticaretleriyle elde ettikleri mallarını İslâm uğruna harcamaktan çekinmemişlerdir. Bazen de devletlerle rekabet edecek derecede hayır faaliyetleri yürütmüşlerdir. Çin'le yapılan ticarete aracılık ederek büyük servet elde eden Sîrâflı Ramist isimli bir tüccar, Kâbe'nin gümüş oluğunu altınolukla değiştirmiştir. Hatta o, hükümetlerin siyasî anlaşmazlıklar nedeniyle bazı yıllarda değiştiremediği Kâbe'nin kisvesini büyük meblağlar ödeyerek Çin ipeğiyle örtmüştür.¹¹⁸⁴

Her ne kadar bu münferit bir misal olsa da esasen Müslüman tüccarların çalışmaları, sistematik bir görünüm arz etmektedir. Onlar, arkalarına devlet desteğini alarak çalışmalarına devam etmişler, cami medrese ve hankâhlar yaptırarak¹¹⁸⁵ kimi zaman da devletin tedbir ve siyasetinden bağımsız faaliyet gösteren medreseler kurmuşlardır.¹¹⁸⁶ Böylece ilim ve kültür hayatının gelişmesine ve İslâm'ın topluma iyice yerleşip onu şekillendirmesine gayret etmişlerdir. Yine tüccarların hayır işlerine misal olarak Farslı tüccar Ali b. Ahmed'in Arabistan'da bir bölge olan Lahsâ'da yabancılar için yaptırdığı camiyi,¹¹⁸⁷ Hoca Mühezzeb isimli bir tüccarın Malabar'ın Kavlem şehrinde inşa ettirdiği camiyi¹¹⁸⁸ ve Mısır'daki İbn Zübeyr Medresesi'ni göstermek mümkündür.¹¹⁸⁹ Benzer şekilde Sicistanlı bir muhaddis ve fakih olan Ebû Muhammed Da'lec b. Ahmed de ticaretten kazandığı büyük serveti Mekke, Bağdat

¹¹⁸³ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, ss. 533-534; Bebel, *Hız. Muhammed ve Arap İslâm Kültürü*, s. 148.

¹¹⁸⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, C. II, 282; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihaye*, C. XII, ss. 393-394; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 166.

¹¹⁸⁵ Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, s. 135; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 143; İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 310, 314.

¹¹⁸⁶ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 78

¹¹⁸⁷ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 143; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 119.

¹¹⁸⁸ İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, C. IV, s. 49.

¹¹⁸⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, C. VIII, s. 5.

ve Sicistan gibi değişik şehirlerde vakıflar kurarak¹¹⁹⁰ ilim taliplerinin istifadesi için harcamıştır. Ayrıca kendi adını verdiği Revâhiye Medresesi'ni yaptıran Dımaşklı İbn Revâhâ (ö. 1266) gibi emekliye ayrılıp medreseye kapanarak¹¹⁹¹ ömürlerinin son yıllarını ilim ve ibadetle geçiren tüccarlara da tesadüf edilmiştir.

Bu bilgilerden Müslüman tüccarların yalnız kendi memleketlerinde değil, ticaret için gittikleri yerlerde de hayır faaliyetlerinde bulundukları anlaşılmaktadır. Özü itibarıyla dine hizmet amacı taşıyan medrese ve mescit gibi kurumlar yaptıracak kadar hayır işlerinde istekli davranan bu insanların ticaret yaparken de Türklere dinden bahsettikleri kanaatindeyiz. Aksini düşünmek pek akla yatkın gelmemektedir. Çünkü onlar, Türkistan'da İslâm'ı tebliğ etmenin, Mekke'de ibadete dalmaktan daha hayırlı¹¹⁹² görüldüğü bir anlayışla yetişmişlerdir. Nitekim Mâverâünnehir'deki Müslüman tüccarların birçoğu, diğer halkların aksine servetlerini Allah yolunda harcayıp ribât, köprü ve çeşme gibi eserler yaptırarak,¹¹⁹³ seyahatlerin konfor ve güvenliğinin sağlanmasına yardım etmişlerdir.

Müslüman tüccarlar, verdikleri zekât ve sadakalarla halkın hamisi olarak öne çıkmışlar, camilere malî yardımda bulunmuşlar ve kurdukları vakıflar vasıtasıyla hayır hizmetleri icra ettikleri gibi talebelere de ekonomik destek vermişlerdir. Esasen benzer bir durum diğer dinlere mensup tüccarlar için de geçerlidir. Onlar da kendi dinleri için birtakım hayır faaliyetleri icra etmişler, kendi dinî yapıları, fakirleri ve eğitim faaliyetleri için para sarf etmişlerdir.¹¹⁹⁴ Buna göre o dönem tüccarları arasında hayır işleriyle meşgul olmak bir nevi sosyal sorumluluk gibi görülmüştür. Müslüman tüccarlar bu konuda âlimlerle birlikte hareket etmişler ve bazıları, aylık kırk bin dirhem gibi yüklü miktardaki bağışlarının tasarrufunu fakirlere harcanması için ulemaya devretmişlerdir.¹¹⁹⁵ Benzer şekilde İsficâb'ta şehrin dört kapısında kurulmuş olan ribâtlarda yer alan çarşıların yedi bin dirhemlik geliri de fakirlerin

¹¹⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, C. IX, s. 366; İ. Lütî Çakan, "Da'lec b. Ahmed" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 431.

¹¹⁹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XIII, s. 240.

¹¹⁹² Ebu'l-Kâsım Zeynü'l-İslâm Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000, ss. 124-125.

¹¹⁹³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, C. II, s. 466; Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, s. 115.

¹¹⁹⁴ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, ss. 142-143; Lîu, *Ancient India And Ancient China Trade and Religious*, s. 5.

¹¹⁹⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. X, s. 531.

gıda ihtiyaçlarının giderilmesine vakfedilerek¹¹⁹⁶ hayır işlerinde devamlılık sağlanmıştır.

Genel duruma bakıldığında Müslüman tüccarların, medrese, kütüphane, cami, çeşme, hankâh veya dergâh gibi dine ve kültüre hizmet eden yapıların bizzat banisi olabildikleri gibi bazen de bu kurumların inşasına büyük maddî destek verdikleri görülür. Ayrıca bu yapıların hizmetlerinin kimseye muhtaç olmadan ve kesintisiz bir şekilde devam edebilmesi için vakıflar kurup mütevellî heyetinde bizzat görev almışlardır. Hatta bazıları, bir tekke ya da aşevi kurup başında bekleyerek yoksul ve kimsesizlerin iâşe ve ibatesine yardım etmeye çalışmıştır.¹¹⁹⁷ Bu konuda bariz örnek biraz geç bir devirde olmakla birlikte Memlûkler devri Mısır'ındaki Kârimî tüccarlarıdır. Coğunluğu Müslüman olan ve aralarına aldıkları gayrimüslim tüccarların kısa zamanda Müslüman olduğu Kârimî tüccarları, vakıf ve kütüphaneler kurmuşlar, medreseler açmışlar, ulema, din adamı, sûfî, edip ve şairleri desteklemişler, sanat harikası sayılabilecek cami, hankâh, hamam, çeşme, yetimhâne ve şifâhâne gibi kurumlar yaptırmışlardır. Bütün bu kurumların masrafları da yine onların ve devlet büyüklerinin kurduğu vakıflar tarafından karşılanmıştır. Bu tüccarların bir kısmı mezkûr kuruluşları maddî olarak destekledikleri gibi bazıları da bizzat ilimle meşgul olarak medrese ve hankâhlarda eğitim-öğretim faaliyeti yürütmüşlerdir.¹¹⁹⁸ Dolayısıyla hayır işlerine malî yardımda bulunan ve bedenen hizmet ederek kendilerini iyiliğe adanmış tüccarlar olagelmıştır. Ayrıca tüccarların gittikleri yerlerde cami ve mescitler yaptırıp bunları madden ve manen destekleme geleneği, İpek Yolu üzerindeki hemen bütün şehirler için söz konusudur.¹¹⁹⁹ Onlar, ibadetlerini yerine getirebilecekleri ve ihtiyaç anında sığınabilecekleri emin bir yer bulmayı hedeflemişlerdir. İnşa edilen camiler, aynı zamanda önemli bir Müslüman cemaatinin teşekkül etmesine vesile olmuştur. Üstelik oluşturdukları cemaat ve konfederasyonlarla tatmin edici bir güç kazanmalarına rağmen kendilerini halktan soyutlamayıp onlarla dostane ilişkiler geliştirmişlerdir. Bu faaliyetler neticesinde

¹¹⁹⁶ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 256.

¹¹⁹⁷ İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, II, s. 20, 202; Cüveynî, *Tarih-i Cihângûşâ*, s. 79.

¹¹⁹⁸ Altan Çetin, "Memlûkler Devrinde Kârimî Tüccarları", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/32/235.pdf>, (12.10.2018), ss. 80-81; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 482; Chaudhuri, "Müslüman Topluların Ekonomisi", s. 190.

¹¹⁹⁹ Şehriyâr, *Acâibü'l-Hind*, s. 111; İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 301; Lee, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, ss. 88-89.

onların malî desteği ve devlet iradesi ile cami, medrese ve ribâtlar¹²⁰⁰ tebliğin yoğunlaştığı mekânlar hâline gelmiştir. Müslümanlar arasında alışıl gelen hayır işleme geleneği, asırlar boyu dünyanın birçok bölgesinde aynı mantıkla devam etmiş, çok sayıda cami ve Kur'an Kursları yaptırmışlardır.¹²⁰¹ Bütün bu faaliyetler neticesinde gayrimüslimlerin İslâm'a bakışı olumlu seyir izlemeye devam etmiştir. İbn Battûta, Çin'de gördüğü bir uygulamayı şu sözlerle ifade etmiştir:¹²⁰²

Müslümanların oturduğu şehre girdik. Çarşıları İslâm ülkelerindeki gibi düzenlenmiştir. Orada mescit ve müezzîn vardır. Şehre girdiğimizde öğle ezanı okuduklarını işittik. Burada Osman b. Affan el-Mısrî evladının hanesinde misafir olduk. Bu zat, ileri gelen tacirlerden olup Hansa şehrini beğenerek çocuklarına babadan oğula intikal eden makam ve şeref bırakmıştır. Bunlar da babaları gibi fakir-fukaraya yardımda bulunurlar. Osmâniye adıyla bilinen gayet güzel bir zaviyeleri olup zaviyenin pek çok efkârı vardır. İçinde bir grup sûfi oturur. Osman b. Affan el-Mısrî, şehirde bir cami inşa ettirerek ona ve tekkeye büyük vakıflar tahsis etmiştir. Bu şehirde birçok Müslüman vardır.

Görüldüğü gibi o, bahsettiğimiz hizmetleri özetlemektedir. Buradan Müslüman tüccarların davranışlarının İslâm'ın yayılmasına yardım ettiği anlaşılmaktadır. Zira onlar, kimi zaman doğrudan tebliğde bulunarak kimi zaman da İslâm'ı yaymak için çalışan dervişleri finanse ederek dolaylı bir şekilde tebliğ faaliyetlerine katkıda bulunmuşlardır.¹²⁰³ Bununla birlikte İslâm, farklı yollarla da Türkler arasındaki gelişimine devam etmiştir. Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler döneminde fetih/cihat arzusunun etkisiyle geri planda kalan ticaret, Abbâsîlerle birlikte yeniden etkinlik kazanmıştır. Gittikçe zenginleşen Müslüman tüccarlar, İslâm kültürünün asıl taşıyıcısı konumuna gelmişlerdir.

4.4.3. Müslüman Tüccarların Evlilik İlişkileri

Tüccarların İslâm'ın yayılması konusunda uyguladıkları en etkili yöntemlerden biri de yerli halktan kadınlarla evlenerek akrabalık ilişkileri kurmalarıdır. Çünkü uluslararası evlilikler, milletlerin kardeş olmaları anlamına gelmiş¹²⁰⁴ ve bu sayede dinin yayılmasının önündeki psikolojik engeller kalkmıştır. İslâm'ın farklı din ve ırka mensup kişilerle evlenme konusundaki tutumu, toplumun sosyal sınıflara bölünmesini engellemiş ve böylece İslâm, ırklar üstü bir nitelik kazanarak din

¹²⁰⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, s. 79.

¹²⁰¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, s. 135; İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, ss. 295-296; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 125.

¹²⁰² İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, C. IV, s. 145.

¹²⁰³ Çetin, "Kârimî Tüccarları", ss. 82-83; Özdağ, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı*, s. 474.

¹²⁰⁴ Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler*, s. 47.

kardeşliğinin gelişmesini sağlamıştır. Sıhriyet bağı ile tesis edilen yakınlık tebliği de kolaylaştırmıştır. Batılı tarihçi Gairdner (ö. 1928), akrabalık ilişkileri aracılığıyla yapılan din yayma çalışmalarını şu sözlerle anlatmaktadır; “Müslümanlar için hangi ırktan olurlarsa olsun fethettikleri ya da içinde yaşadıkları ülkelerin yerli halkıyla evlilik ilişkileri kurmak, halkı Müslümanlaştırmanın en etkili yollarından biriydi.”¹²⁰⁵ Bu ifadeler ticaret ya da başka maksatlarla Türk topraklarına giden ve uzun zaman kalmak durumunda kalan Müslümanların, yerli halktan kadınlarla evlenmeyi tercih ettiklerini ve bunun da dinin yayılmasıyla sonuçlandığını göstermektedir.

Horasan’a vali tayin edilen Saîd b. Osmân b. Affân (ö. 61/680-81), Müslümanların ziyaret edip konaklama ihtiyacı hissettikleri beldelerde evlenmelerine müşahhas bir örnektir. O, İsfahan yolundaki Râh nahiyesine giderken Bîşek mevkiinde hastalanmış ve orada kaldığı süre zarfında evlenerek bir erkek iki de kız çocuğu sahibi olmuştur.¹²⁰⁶ Saîd b. Osmân örneğinden de anlaşıldığı üzere gittikleri yerlerde evlenenler sadece sıradan insanlar değil önemli ve önde gelen Müslümanlardır. Öncelikleri İslâm’ın yaymak olan seçkin Müslümanların yerli halkla evlilik ilişkileri kurmaları üzerinde durulması gereken bir husustur. Dönemin şartları değerlendirildiğinde eski toplumların asabiyet konusunda hassas oldukları ve milletlerin kendinden olan önderleri ve fikirleri daha kolay kabul ettikleri görülür. Nitekim Hz. Hüseyin’in, Sâsânî kralı Yezdücerd’in kızı Şahbânu ile evlenmesi Farslıların İslâmlaşmasını kolaylaştırdığı gibi Hz. Hüseyin’in soyuna da rağbet etmelerine¹²⁰⁷ sebep olduğuna dair iddialar vardır. Olayın gerçekleşmiş olma ihtimali şüpheli gibi görünse de insanların evlilik yoluyla kurulan bağlara bakış açısını yansıtmaktadır. Benzer bir durum Abbâsî halifelerinin Türk kızlarla evliliklerinde de yaşanmış¹²⁰⁸ ve kurulan akrabalık bağı, tarafların yakınlaşmasının yolunu açmıştır.

Evlilikler, toplumlar üzerinde öylesine kuvvetli bir tesir oluşturmuştur ki din ve kültürün yayılmasını sağlamakla kalmayıp siyaseti de şekillendirmiştir. Abbâsî ihtilalinde Türklerin üstlendiği rol ile başlayan sonra da Emin ve Me’mûn arasındaki

¹²⁰⁵ Gairdner, *The Reproach of İslâm*, s. 104.

¹²⁰⁶ Beyhâkî, *Târîhu Beyhak*, s. 251.

¹²⁰⁷ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 377; Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, s. 212; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, C. II, s. 592.

¹²⁰⁸ Turan, *Türk Kültür Tarihi*, s. 138.

iktidar çatışmasında¹²⁰⁹ devam eden olaylarda da akrabalıklarının siyaset üzerindeki etkisini görmek mümkündür. Evlilik ilişkilerinin bu derece etkili olması ticaret yapan Müslümanların da işlerini kolaylaştırmıştır. Zira Türk illerine taşınan Müslümanlar, bazı şehirlerde tutunma konusunda sıkıntı yaşamışlar ve bu problemi aşmak için yerli kadınlarla evlenmişlerdir. Örneğin Benî Şeybân kabilesinden Üsrûşene'ye giden fakat şehirde barındırılmayan bir tüccar, oranın halkından biriyle evlenmek suretiyle kendini kabul ettirmeyi başarmıştır.¹²¹⁰ Önceden Araplarla komşu olmaya dahi tahammül edemeyen Üsrûşene halkı, akrabalık durumu söz konusu olunca bakış açısını değiştirmiş ve taraflar arasındaki husumet, yerini barışa bırakmıştır.

Evliliklerle dinin yayılması noktasında dikkat çeken hususlardan biri de uzak diyarlara giden Müslümanların ekseriyetle zengin ve itibarlı tüccarlar olmalarıdır. Bunların çoğu zaman birden fazla kadınla evlenmiş olmaları,¹²¹¹ münferit bir hadise gibi görünen evlilik ilişkilerinin boyutunu ve etkisini sistematik hale getiren bir durum olmuştur. Arap kültüründe yaygın olan çok eşlilik, cariyeye edinme geleneği ve cariyeye ticareti sayesinde Müslümanlar, daha fazla akrabalık tesis etme imkânı bulmuş ve yerli halklarla geniş çaplı kaynaşma sağlanmıştır. İslâm hukukunda çocukların babaya nispet edilerek onun dini üzere yetiştirilmesi,¹²¹² izdivaçlar aracılığıyla dinin yayılmasının altyapısını ortaya koyar. Çocukların İslâm üzere terbiye edilmesi Müslümanların öteden beri taşıdığı bir reflekstir. Hz. Peygamber, kişinin çocuklarına bırakabileceği en güzel mirasın güzel ahlâk olduğunu¹²¹³ vurgulamıştır. Bu bilince sahip Müslümanlar, çocuk yetiştirme konusuna özel hassasiyet göstermişlerdir. Tüccar-yerli evliliklerinden doğup Müslüman olarak yetiştirilen çocuklar, büyüdüklerinde toplumda ön plana çıkarak aristokrat kesim haline gelmişlerdir. Bu durum asırlarca devam etmiştir. Müslüman tüccarlar, kalabalık gruplar halinde aylar hatta yıllar süren seyahatlerinde beğendikleri yerlere yerleşip yerli kadınlarla evlenerek onların ve yakınlarının İslâm'ı seçmelerine vesile olmuşlardır.¹²¹⁴ Hatta Müslüman tüccarlardan evlendikleri kadınları alıp memleketlerine dönenler de

¹²⁰⁹ Emin-Me'mun mücadelesi hakkında bkz. Hasan Hüseyin Güneş, "Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin'in Hilafet Mücadelesi", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi* 2/2, Bartın (Aralık 2015): ss. 8-28.

¹²¹⁰ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 125.

¹²¹¹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, C. II, s. 590.

¹²¹² Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 135.

¹²¹³ Tirmizî, *Birr*, 33.

¹²¹⁴ Şehriyâr, *Acâibü'l-Hind*, s. 111; İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 301; Lee, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, ss. 88-89; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 32.

olmuştur. Endülüslü Müslüman tüccarla evlenen Asyalı bir kadının memleketinden ayrılıp Endülüs'e yerleşerek Müslüman olduğu nakledilmiştir.¹²¹⁵ Nitekim Gırnatî, 1118/19'da Mısır'da görüştüğü Hicazlı tüccar Şeyh Ebû Abbâs'ın, Çin, Hint, Habeş ve Serendipli (Sri Lanka) cariyelerden dünyaya gelmiş olan ve birçok dili konuşabilen 7 çocuğu olduğunu belirtmiştir.¹²¹⁶ Bu bilgi, bahse konu tüccarın gittiği farklı ülkelerde evlendiğini ve onlardan doğan çocuklar sayesinde dil öğrenme ve tercüman bulma kaynaklı iletişim sorunu yaşamadığını, dolayısıyla akrabalıklarla İslâmlaşma arasında ilişki bulunduğunu gösterir.

Yerleşimler esnasında meydana gelen evliliklerden doğan çocukların sayısı, konaklamaların uzun süreli olabildiğine işaret etmektedir. Müslümanların Türkler arasında uzun yıllar ikamet etmesi, orada İslâm'ın yayılması için yeterli bir sebeptir. Çünkü tüccarlar, yerleştikleri şehirlerde sadece kendi evliliklerinden doğan çocukları eğitmekle yetinmeyip bulundukları yerlerdeki fakir çocuklara sahip çıkarak onların da İslâmî eğitim almalarını sağlamışlardır.¹²¹⁷ Bu durum Müslüman tüccarların dini yayma konusundaki niyetlerini ortaya koyması bakımından dikkate şayandır. Ayrıca fakir ve zor durumda kalanlara planlı bir şekilde yardım yapılması, Türklerin daha önce pek görmedikleri bir davranıştır.

Evlilikler yoluyla İslâm'ın yayılmasında Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmesinin yasak oluşu da etkili olmuştur. Çünkü onlarla evlenmek isteyen gayrimüslim erkekler İslâm'ı seçmek zorunda kalmışlardır. Hatta bazı Oğuz beylerinin de aralarında olduğu Türkler, İslâm devletlerinden menfaatler elde edebilmek için İslâm'a girerek Müslüman kadınlarla evlenmişlerdir.¹²¹⁸ Benzer şekilde Moğollar dönemi ve sonrasında da evlilik istekleri İslâmlaşmayı etkilemiştir. Örneğin Kubilay Han'ın (ö. 1294) halefi Temür Kağan (ö. h. 1307), kuzeni Ananda'yı bir şehre vali tayin etmiştir. Müslüman bir kadına âşık olan Ananda, İslâm'ı seçmiş ve 150 bin kişilik ordusunun büyük çoğunluğu da onun telkin ve zorlamasıyla Müslüman olmuştur.¹²¹⁹ Bu hâdise, Müslüman kadınlarla evlenme isteğinin İslâmlaşmayla sonuçlanabildiğini göstermektedir. Kaynaklarda olmasa da

¹²¹⁵ Şehriyâr, *Acâibü'l-Hind*, s. 40.

¹²¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XIV, s. 276; Gırnatî, *Tuhfetu'l-Elbâb*, s. 147; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. II, s. 512.

¹²¹⁷ Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, s. 308.

¹²¹⁸ İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, ss. 281-283; Sağır, *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnâmesi ile Mervezi'nin Taba-i Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, s. 57.

¹²¹⁹ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 174.

Orta Asya’da benzer durumların yaşanmış olması muhtemeldir. Her ne kadar haklarında yeterli bilgi sahibi olamasak da Türk beldelerine yerleşerek yerli halkın İslâm hakkındaki önyargılarının kırılmasına ön ayak olan Müslümanların, tüccar olarak ya da ticaretin masumiyetinden istifade ederek, Türkler arasına girebildikleri ve evlenme imkânı bularak halk arasında yer edindikleri kanaatindeyiz. Bütün bu örneklerden anlaşıldığı üzere ilk dönemlerde Müslümanlarla Türkler arasında meydana gelen yoğun ve kanlı çatışma ortamında Türkler arasına girip kabul görmenin en kolay yolu yerel evlilikler olmuştur.

4.4.4. Müslüman Ticaret Kolonilerinde İskân Faaliyetleri

Modern dönemlerde olduğu gibi İslâm öncesi ve sonrasında da toplumlar arasında göç hareketleri yaygın bir şekilde cereyan etmiş ve insanlar daha rahat geçinebileceklerini düşündükleri bölgelere yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Gerçekleşen ticaret ve savaş gibi nedenlerle esir düşerek farklı şehirlerde yaşamak durumunda kalanlar da söz konusudur. Müslüman tüccarları, İslâm’ı yaymaya yönelten saikler ve uyguladıkları yöntemler zamana ve şartlara göre değişiklik göstermiştir. Bunların en barizlerinden biri gittikleri şehirlere yerleşmeleridir. Müslümanlar, doğuda coğrafyası ve iklimi yaşama elverişli zengin şehirlerin cazibesine kapılarak ticaret ve benzeri maksatlarla Türk illerine gidip oraları yurt edinmişlerdir.¹²²⁰ Bu durum hem tüccarların kendi inisiyatifiyle hem de devlet politikası olarak gerçekleşmiştir. Esasen Müslümanların iskân politikası ilk devirlere dayanan bir uygulamadır. Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde fethedilen bölgelerde yerli halk ile sosyal ve ekonomik ilişkiler kurularak İslâm’ın yayılması ve devlet hâkimiyetinin tesis edilmesi için Müslüman-Arap nüfus yerleştirilmiştir.¹²²¹ Benzer şekilde Emevîlerin ilk dönemlerinde de fetihlerden sonra bazı Arap kabileleri Orta Asya kentlerine taşınmıştır. Sadece Merv’e elli bin kadar Müslüman Arap götürülmüş ve bunların büyük bölümü Merv’de kalırken bir kısmı da diğer illere dağılmışlardır. Merv’de kalanlar şehrin Erk-Kale denilen kısmına yerleşmişler ancak ağır kış koşulları ve yapılan anlaşma nedeniyle bizzat şehrin idarecisi Mahaveyh tarafından halkın

¹²²⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, s. 79; Söylemez, *Horasan’ın Bilim Merkezi Merv*, s. 230; Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, s. 67.

¹²²¹ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, C. I, s. 154; Mustafa Demirci, “İktâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 43; Ahmet Turan Yüksel, “Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslâm Fetihleri”, *Necmeddin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184599>, (26.02.2019), s. 181.

evlerine yerleştirilmişlerdir.¹²²² Bunlar arasında Rebi' b. Enes b. Ziyâd el-Bekrî (ö. 139-140/757) gibi tabiîn tabakasına mensup âlimler vardır.¹²²³ Bu dönemde Kureş ve Ensâr'a mensup çok sayıda Müslüman, Türk illerine taşınarak ilmî faaliyetler, ticaret ve kadılık¹²²⁴ gibi vesilelerle halkla sosyal ilişkiye girmişlerdir. Nitekim Buhara yakınlarındaki Nur kasabasında tabiîn tabakasına mensup kabirlerin varlığı,¹²²⁵ oralara yerleşen Müslümanların kimliği hakkında bilgi verir.

Kuteybe b. Müslim de Buhara ve Semerkant'ta Türklerin arasına Müslüman ailelerle birlikte müfessir Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723) gibi seçkin âlimleri yerleştirmiştir. Ömrünü ilme adayan Dahhâk'ın üç bin öğrencili bir medresesinin bulunduğu rivayet edilir.¹²²⁶ Tek bir medresede bu sayıda öğrenci yetiştirilmesi şehrin gündeminin İslâm istikametinde belirlenmesini sağlamıştır. Buna göre Müslüman idareciler nüfus yerleştirme işlemini planlı bir iş olarak görmüşler ve yerli halkın İslâm'ı ehil kimselerden öğrenmesini amaçlamışlardır. İlk zamanlar devlet eliyle uygulanan iskân faaliyetleri, devletin gelişip medeniyetin üst seviyeye çıkmasından sonra tüccarların inisiyatifi ele almalarıyla devam etmiş ve ticaret yolları üzerindeki pek çok beldede Müslüman nüfus oluşmuştur.

Abbâsîler döneminde de iskân faaliyetlerinin ticaret ve kültür üzerindeki etkisi göz ardı edilmeyip devlet eliyle desteklenmiştir.¹²²⁷ Bu şekilde ticaretle meşgul olan Bağdatlı muhaddis Ebû Ali Ahmed b. Halîl (ö. h. 248), Nîşâbur'a yerleşerek ticaret yapmış ve tüccarlardan bir toplulukla birlikte şehirler arasında seyahat etmiştir.¹²²⁸ İlim adamı olarak tanınan bu şahısların birlikte hareket ettikleri toplulukların da dinî hassasiyet sahibi kimseler oldukları ya da içlerindeki âlimlerin onlara dinî anlamda rehberlik ettikleri söylenebilir.

¹²²² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, ss. 595-596; Taberî, *Târîh*, C. V. s. 286, 623; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. III, s. 489; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 164; Hakkı Dursun Yıldız, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 274.

¹²²³ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, C. VII, s. 369; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, C. V, s. 187; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, ss. 79-80.

¹²²⁴ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, C. VII, s. 370; Sem'ânî, *Ensâb*, C. V, ss. 380-381; Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 82.

¹²²⁵ Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", s. 377; Massignon, "Hallâc", ss. 167-168.

¹²²⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, C. VI, s. 302; Zehebî, *Siyer*, C. IV, s. 598; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, C. II, s. 599; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. XIII, s. 291; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, ss. 226-227.

¹²²⁷ Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 86; Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, s. 377.

¹²²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, C. I, s. 203.

Türk illerinde kurulan kolonilere, itikâdî ve amelî mezheplere bağlılıkları öne çıkan tüccarlar da gelmiştir. Bulgar şehirlerine güneybatı istikametinde ticaret yapan Malikî Mağrip tüccarlarının, güney ve doğu arasında çalışan Şafîî Arap tüccarların ve Hanefî mezhebine mensup Horasanlı tüccarların yerleşmeleri¹²²⁹ buna misal olarak gösterilebilir. Buralarda özellikle Hanefî tüccarların etkisi bariz bir şekilde hissedilmiş ve Bulgarlar, çoğunlukla bu mezhebi benimsemişlerdir. Tüccarların gittikleri yerlerde mezheplerinin de yayılması, onların dinlerini kendi bakış açılarıyla tanıttıklarını göstermektedir. Benzer şekilde kırk civarında Oğuz kabilesinin yaşadığı Saksın kasabasına Mağribli tüccarlar gelmiş ve böylece büyük çoğunluğu Hanefî olan Bulgar halkından Malikî ve Şafîî mezhebine intisap edenler de çıkmıştır.¹²³⁰

Müslüman tüccarların ticaret ve yaşama uygun gördükleri için yerleşmeyi tercih ettikleri şehirlerin Yenikent, Cent ve Huvâre gibi henüz İslâm'ı benimsememiş Oğuzların idaresinde olması dikkat çekicidir. Bu durum, onların İslâm toprakları dışında kalan Türklerin arasına girdiklerini göstermektedir. Buralardaki Müslüman nüfus, Türklerin Talas Şehri'nin İslâm hâkimiyetine girmesinden sonra burası ile yaptıkları ticarî münasebetler sonucu oluşmuştur.¹²³¹ Bahsedilen şehirler arasındaki ticarî bağlantı, Müslüman tüccarların ikameti sonucu meydana gelen etkileşimle birlikte alışverişten öte bir seviyeye ulaşmıştır.¹²³² Hatta buraların merkez şehir hüviyetine bürünmesinde Müslüman tüccarların etkili olduğu da söylenebilir.

Müslüman ailelerin Türkler arasına yerleşmeleri, münferiden gerçekleşen İslâm'a girişleri kitlesel hâle getirmiştir. Halk, İslâm'ın özgürlük, adalet, eşitlik, hak ve hukuk temelli evrensel değerlerini yakından müşahade etme imkânı bulmuş¹²³³ ve bu durum, onları İslâm'ı kabule hazırlamıştır. Ayrıca iskân faaliyetleri, fethedilen toprakların elde tutulmasına yardım ettiği gibi farklı kültürlerden insanların kaynaşmasını ve zengin bir kültürel birikim oluşmasını sağlamıştır. Şehirlere bağlı köy ve kasabalar da benzer gelişmelere sahne olmuştur. Fethedilen şehirlere yerleşen

¹²²⁹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 222; Gıratî, *Gıratî Seyahatnâmesi*, ss. 186-187; Dakuklu, "Volga Havzası'nda Müslüman Bulgar Devleti", s. 442, 459.

¹²³⁰ Gıratî, *Gıratî Seyahatnâmesi*, s. 186.

¹²³¹ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, C. I, s. 38; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, ss. 47-48; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 427; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 271.

¹²³² İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. I, s. 42, C. II, s. 482; Wilhelm Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, çev. Nurer Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, ss. 486-487.

¹²³³ Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, s. 333; Richard N. Frye, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, çev. Füsun-Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009, s. 221.

Arap nüfus, tüccarlık, işçilik, zanaatkârlık, Kur'an okuyuculuğu, vaizlik, fıkıh ve Arapça öğretimi gibi farklı mesleklere yönelerek¹²³⁴ halka karışmışlardır.

İlk dönemlerde yaygın bir şekilde gerçekleşen Müslüman yerleşimleri, sonraki dönemlerde ticaretin gelişmesine katkı sağlamıştır. Çünkü bu sayede ticaret yolları, Müslümanlar için yabancı istikamet olmaktan çıkıp bilindik topraklar hâline gelmiştir. Tüccarlar Çin'e seyahat ederlerken konakladıkları yerlerde, önceden gelip yerleşen Müslümanların evlerine ya da onların işlettiği hanlara konuk olup mallarını ev sahibi ya da han işletmecisine emanet etmişlerdir. Onlar, alışveriş konusunda tüccarlara yardımcı oldukları gibi bazen de himaye ettikleri malları, yerel tüccarlar olarak bizzat kendileri satmışlardır.¹²³⁵ Bu bilgiler, Müslümanların ticaret yolları üzerindeki köy ve kasabaları yurt edindiklerini veya buralardaki halkın tüccarlar vasıtasıyla İslâm'a girerek kendilerine has bir gelenek oluşturdıklarına işaret eder.

İbn Battûta'nın bugün Hint sınırlarında kalan Mulaybâr'da gördüğü manzara, yerel halktan hizmet alımının ve girilen ilişkinin boyutunu göstermesi bakımından önemlidir. O, bir tüccarın eşyalarını taşıması için yüz işçi kiraladığını, yol boyunca yerleşen Müslümanların han ve dükkân işleterek tüccarlara gıda ve diğer ihtiyaç malları sattığını belirtmiştir. Buralara tüccarların gelmesindeki önemli etkenlerden birinin bu Müslümanlar olduğunu ve onlar olmasa tüccarların gelmeyeceğini belirterek,¹²³⁶ önceden ticaret yolları üzerine yerleşerek tüccarlara lojistik destek veren yerli esnafın rolüne dikkat çekmiştir. Bu bilgiler biraz geç döneme ve Türklerin çok olmadığı bir yere dair haberler olsa da tüccarların çalışma yöntemini göstermektedir. Benzer durumlar, çok önceden Türk topraklarında da yaşanmıştır. Zira İsficâb, Şilci, Farab, Taraz, Tekâbkes, Navikat, Mirki,¹²³⁷ Tanzâ, Kermînkas, Sîkûl¹²³⁸ gibi Türk şehirleriyle Afganistan bölgesindeki Bust, Gazne, Bervân ve Bedehşân ile Hint ve Tibet topraklarında koloniler kuran Müslümanlar, ticaret için

¹²³⁴ Lapidus, *İslam Toplulukları Tarihi*, C. I, s. 319.

¹²³⁵ İbn Battûta, Mogadişu'da gördüklerini anlatırken yerli halk ile tüccarların ilişkilerine dair şu bilgileri verir: "...Her sanbûkta halktan birkaç genç bulunmaktadır. Onların her biri, beraberinde getirdiği üstü kapalı bir tencere yemeği gemideki tacirlerden birine takdim ederler ve şöyle derler: 'Bu adam benim misafirimdir, bana gelecek.' Gemideki tacir, davet eden gencin evine gider, başka yere gitmez. Tabii ki sürekli ticaret yapan ve tanınanlar hariç. Onlar, kendi istedikleri yere giderler. Bir tacir, bu şekilde bir eve konuk olunca ev sahibi onun yanındaki eşyayı tacir adına satar ve yine onun adına başka şeyler satın alır...", İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, C. II, s. 115; Cemil Lee, "Çin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 323-324.

¹²³⁶ İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, C. IV, s. 36.

¹²³⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 75, 134; Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, s. 110.

¹²³⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, ss. 49-53.

geldikleri şehirlere yerleşmeyi tercih etmişler¹²³⁹ ve buraları kendi geleneklerine göre imar etmişlerdir. Benzer şekilde Hazar şehri Sarıışın'ın doğusunda kurulmuş olan Hazaran'daki Müslüman kolonisine büyük pazar yerleri, hamamlar, mescitler ve bir de Cuma Camii inşa etmişlerdir.¹²⁴⁰ Böylece buralar, İslâm kültürünü yansıtan bir hüviyete bürünmüştür.

Müslüman tüccarların yaşam tarzlarını korumuş olmaları da iskân bölgelerinde dinin tanıtımı konusunda zikredilmesi gereken bir durumdur. Çünkü onlar bir yere yerleştiklerinde halk içinde asimile olmamışlar aksine giyim tarzı ve alışkanlıklarını değiştirmeden hayatlarını idame ettirerek¹²⁴¹ dinlerinden beslenen baskın ve özgün karakterleriyle kolaylıkla tanınmışlardır. Dolayısıyla yerleştikleri yerlerde ilişki kurdukları insanlar, zamanla onların lüks yaşamlarından etkilenecek İslâm'a yönelmişlerdir. Buna göre tüccarlar, seyahat ettikleri yerlere bir yabancı gibi gelip gitmemişler aksine halkla yakın temas kurmuşlardır. Tarafların birbirlerinden etkilenmesini sağlayan münasebetler sonucu Hindistan'ın doğusunda bazı ticarî şehirlerde VIII. asır gibi oldukça erken dönemlerde nüfusları yirmi bin kişiye ulaşan Müslüman kolonileri kurulmuştur. Nitekim Mes'ûdî Saymur (Bombay)'da Sîrâf, Umman, Basra, Bağdat ve diğer şehirlerden gelerek yerleşmiş, kendi idarecileri bulunan yaklaşık on bin kişilik bir Müslüman kolonisine rastladığını bildirmektedir. Bölgede Müslüman tüccarların oluşturduğu kolonilere rastlayan diğer bir yazar Sîrâfî (ö. 368/979) de gördüğü kolonilerde Musa b. İshâk es-Saydalûnî gibi tüccarların olduğunu, burada doğan Müslümanların 'biser (beyâsire)' diye isimlendirildiklerini ve liderlerinin Ebû Saîd Alî b. Zekeriyyâ olduğu¹²⁴² şeklinde ayrıntılı bilgiler vermiştir. Rivayetlerde özellikle tüccarlardan bahsedilmesi onların toplumda öne çıkan kimseler olmalarıyla izah edilebilir.

Müslüman tüccarların fetihlerden önce Asya'ya dağılarak İslâm'ın öncü kuvveti gibi davranmalarına diğer bir misal de Hindistan'da Gazneli Mahmûd'un kuşatarak ele geçirdiği Seresti Kalesi'dir. Fetih girişimlerinden yıllar önce buraya gelip yerleşen ve bir topluluk hâline gelen Müslüman tüccarlar, kuşatma esnasında

¹²³⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, ss. 65-67.

¹²⁴⁰ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, s. 74.

¹²⁴¹ Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, ss. 305-306.

¹²⁴² Tâcîr, *Doğu'nun Kalbine Seyahat*, s. 95; Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, s. 98, 106; Bebel, *Hz. Muhammed ve Arap İslâm Kültürü*, s. 98.

içerden destek vermişlerdir.¹²⁴³ Yemen, Bağdat, İran, Türkistan ve Çin bölgelerinden tüccarların buluştukları önemli merkezlerden biri olan Delhi gibi Hint şehirlerine yerleşen Müslüman tüccarlar ve dini yaymak isteyen gezginler,¹²⁴⁴ buralardan çevre beldelere ve iç Asya'ya gitmişlerdir. Ayrıca belirtmelidir ki Müslüman tüccarların yerleşimleri Orta Asya ile sınırlı kalmayıp kıtanın birçok tarafında uzun süre devam etmiştir.¹²⁴⁵ Nitekim çok sayıda tüccarın gittiği Kafkaslar, kısa sürede İslâm beldesi hâline gelmiştir. Örneğin İbn Fadlân, Bulgar kralının terzisinin Bağdatlı bir Müslüman olduğunu ifade etmektedir.¹²⁴⁶

İskân faaliyetleri ve İslâmlaşma konusunda belirtilmesi gereken bir husus da zanaatkâr Müslümanların fethedilen topraklara gidip hem mesleklerini icra etmeleri hem de ticaret yapmalarıdır. Cüveynî'ye (ö. 681/1213) göre bu insanlar, gittikleri yerlerde mal, para ve şöhet elde etmişler ve halkla sosyal ilişkiye girmişlerdir. Kendi kültürlerini yansıtan saray, konut, medrese ve camiler inşa ederek¹²⁴⁷ bir Müslüman toplumu teşekkül etmesini sağlamışlardır. İşte Başgırtların ülkelerine gelip yerleşen Müslümanlar aracılığıyla İslâm'la tanışmaları¹²⁴⁸ böyle bir girişimin sonucudur. Ancak İslâm merkezlerine uzak bölgelerdeki halklar Müslüman olsalar da aradaki mesafenin etkisiyle dinî bilgileri zayıf kalmıştır. Gıratî, Başgırt bölgesinde Arapçayı unutmuş çok sayıda Mağripli gördüğünü ve onlara Arapçayı yeniden öğretip İslâm hakkında doğru bilgi verdiğini¹²⁴⁹ belirtmiştir. Bu insanların kendilerini Müslüman olarak görmeleri tüccarların gittikleri yerlerde kalıcı bir etki bıraktıklarını gösterir. Benzer durum daha uzak noktalarda da söz konusudur ki Buharalı tüccarlar, Ruslar bir halk olarak piyasaya çıkmadan evvel kuzey bölgelere giderek yerleşmişlerdir. Buralardaki yer isimlerinin Buhara ile benzerlik göstermesi, tüccarların kültürleriyle göç ettiklerine ve gittikleri yeri kendi düşünce yapılarına göre şekillendirmeye çalıştıklarına kanıt olarak gösterilebilir. Üstelik Müslüman iskân ettirme geleneği asırlarca devam etmiş, XVI. asırda Sibir idarecisi Küçüm Han

¹²⁴³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. VIII, s. 47.

¹²⁴⁴ M. Galip ve Sadettin Y. Gömeç, *Hindistan'da Türkler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2000, s. 69.

¹²⁴⁵ İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, C. I, s. 518; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 231.

¹²⁴⁶ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 83; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, ss. 38-39; Kramers, "Coğrafya ve Ticaret", s. 684.

¹²⁴⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, s. 79.

¹²⁴⁸ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. I, s. 54; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 133-134; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 79.

¹²⁴⁹ Gıratî, *Gıratî Seyahatnâmesi*, s. 200.

ve sonra da Ruslar, Buhara ve Ürgenç gibi şehirlerden kültürlü halkı ülkelerine davet etmişlerdir. Gelenlere birtakım ticarî imtiyazlar verip güvenliklerini temin ederek¹²⁵⁰ şehirlerini imar etmek istemişlerdir.

Türk illerinde gerçekleşen iskân faaliyetleri neticesinde artan nüfusla birlikte Müslümanların güçlenmesi, yerel idarecilerin iktidarlarını korumak için onlarla iş birliği yapmalarını zorunlu hale getirmiştir. Böylece artan ilişkiler, idarecilerin ve onları takiben tebaalarının İslâm'a girmesinin yolunu açmıştır.¹²⁵¹ Çünkü Müslüman tüccarlar dürüstlükleri, yumuşak huylu olmaları ve ödedikleri vergilerle ekonomiye katkı sunmaları nedeniyle gittikleri yerlerde halk ve idare tarafından sevilmişlerdir. Hatta Afrika'da bazı kabileler, Müslüman tüccarları gördüklerinde onlara olan saygı ve hürmetlerini secde ederek göstermişlerdir.¹²⁵² Bu itibar sayesinde birçok yerde rahatlıkla ticaret yapabilmişler ve önemli merkezlere yerleşme izni alabilmişlerdir.

Müslümanların Türk topraklarına yerleşmeleri gibi Türklerden de Müslüman şehirlerine gidenler söz konusudur. Meslek sahibi Türklerden Mekke ve Medine'ye yerleşerek İslâm'ı tercih edenler vardır. Farklı nedenlerle gerçekleşen bu göç hareketleri, Arap-Türk ilişkisini gösterdiği gibi Türklerin İslâmlaşmasına dair de veriler ortaya koyar. Ön Asya'dan toplanıp Mekke'ye getirilen köleler burada mesleklerini icra ettikleri gibi memleketlerine gidip gelmeye devam etmişlerdir.¹²⁵³

Belâzürî, İslâm'ın ilk kadın şehidi Sümeyye'nin muhtemelen İranlılarla yapılan savaşlarda esir düşerek Mekke'ye yerleşen bir Türk¹²⁵⁴ olduğunu bildirir. Aynı şekilde Hamidullah da Sümeyye'nin asıl isminin "Pamuk" olduğu ve Arapçaya "Yamih" şeklinde geçtiği kanaatindedir.¹²⁵⁵ Fars bölgesinden Hicaz şehirlerine gelenlere dair bir örnek de Hılfü'l-Fudûl anlaşmasının yapılma nedeni olan yabancı tüccarlar arasında Acemlerin de yer almasıdır.¹²⁵⁶ Selmân-ı Fârisî'nin Medine'de

¹²⁵⁰ N. A. Tomilov, *Batı Sibirya Türkleri*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 81, 119-121; Kitapçı, *Kuzey Türk Ülkeleri Arasında İslâmiyet*, s. 160;

¹²⁵¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, s. 135; İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, ss. 295-296; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 125.

¹²⁵² Gırnatî, *Tuhfetü'l-Elbâb*, s. 75; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, C. IV, ss. 40-41; Özdal, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı*, s. 475.

¹²⁵³ Ebu'l-Ferec Alî b. El-Hüseyn el-İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, thk. İhsân Abbâs, Dârü Sâdır, Beyrût 2008, C. I, s. 245; Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, ss. 52-54.

¹²⁵⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, C. I, s. 158, 439, 489; Muhammed Hamidullah, "Kur'an-ı Kerîmin Türkçe Yazma Tercümeleri" *Türkiyat Mecmuası*, S. 14, İstanbul 1965, s. 65.

¹²⁵⁵ İbn Hacer, *el-İsabe*, C. IV, s. 330; Hamidullah, "Kur'an-ı Kerîmin Türkçe Yazma Tercümeleri" S. 14, s. 65; Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, s. 95.

¹²⁵⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, s. 311.

rastladığı İsfahanlı yaşlı bir kadınla konuşup kendisine Hz. Peygamber'i göstermesini talep ettiğine¹²⁵⁷ dair rivayetler İran topraklarıyla Hicaz arasındaki ilişkiyi ve buraya yerleşenlerin bulunduğunu kanıtlamaktadır.

Fars sakinlerinin Arap topraklarına geliş nedeni sadece esaretle sınırlı değildir. Bazı meslek sahipleri Arabistan'a yerleşerek iş kurmuşlardır. Ebu'l-Ferec el-İsfahanî (ö. 356/967), demirci ustası İbn Süreyc et-Türki'nin (Ebû Ubeydullah el-Yahya) Arap tüccarların teşvikiyle Mekke'ye yerleştiğini, Harisoğulları himayesinde yaşadığını ve kendisi gibi bir Türk olan eşi Râika ile birlikte Müslüman olduğunu belirtir.¹²⁵⁸ Abdullah b. Cafer b. Ebû Tâlib'in (ö. 80/699-700) Naşit isimli şarkı söyleyen ve ud çalan İranlı bir kölesinin olması,¹²⁵⁹ bu durumun sonraki dönemlerde de devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) da 4-5 bin civarındaki Ferganalı Türkü Şam'a davet ederek onları saray muhafızı yapması¹²⁶⁰ gibi güvenlik görevlisi olarak Müslüman topraklarına yerleşen Türkler söz konusudur.

Türk tüccarlar, Müslüman topraklarından transit geçiş yaparak da onlarla karşılaşmışlardır. Mes'ûdî'nin Semerkantlı bir tüccar hakkında verdiği bilgiler, Türklerin Çin ticareti için İslâm yurdundan geçtiklerini göstermektedir. Buna göre ticaret mallarıyla birlikte Irak bölgesine gelen Semerkantlı tüccar, Basra'dan Ummân'a geçip Çin gemileriyle Kanton/Hanfo şehrine gitmiştir. İhtiyaç duydukları ürünlere kavuşan Çinliler, gemilerin gelmesine sevinirken daha önce buraya yerleşen Horasanlı tüccarlar, Semerkantlı tüccarın etrafını sarıp bekledikleri ürünleri almışlardır.¹²⁶¹ Çin'de Horasanlı tüccarların bulunması, onların da ticaret yapıp geri dönmediklerini aksine gittikleri yerlerde kaldıklarını göstermektedir. Hatta Ya'kûbî (ö. 292/905), Kayrevan'da Horasanlı tüccarlar gördüğünü belirtmiştir.¹²⁶² Bu, Türklerin ulaştıkları bölgelerin genişliği hakkında bilgi vermektedir. Asıl dikkate değer nokta ise Türklerin göçlerle Müslümanlara yaklaşmalarıdır. Buna göre ters yönlü yerleşim hareketleri de Türklerin İslâmlaşmasında etkili olmuştur.

¹²⁵⁷ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshâk b. Mûsâ b. B. Mihrân el-İsfâhânî, *Târîhu İsfahân/İsbahân*, C. I, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 1990, ss. 105-106

¹²⁵⁸ İsfahânî, *Kitabü'l-Eğânî*, C. I, s. 167; Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, s. 76-77.

¹²⁵⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, s. 340.

¹²⁶⁰ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 245.

¹²⁶¹ Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, C. I, s. 56.

¹²⁶² Ya'kûbî, *Kitabü'l-Buldân*, s. 119.

Türklerin İslâm şehirlerine yerleşme arzuları Müslümanların zenginliğiyle ve lüks yaşamla yakından ilgilidir. Araplar, VII. yüzyılın sonlarına doğru askerlikten ziyade ilmî, ticarî ve kültürel hayatta aktif hâle gelmişlerdir. Göçebeler, şehirlerin güçlenmesiyle merkezlere yaklaşıp yerleşik hayata ağırlık vermişlerdir. Bu durum, Araplarla mevâlî arasındaki engelleri kaldırmış, ticaretle uğraşan ve işletmelerde çalışan Türkler dâhil olmak üzere yabancı halklar, akın akın Bağdat, Kûfe ve Basra gibi zengin ve gözde merkezlere gelerek yerleşmişlerdir. Bunlar arasından önemli şahsiyetler de çıkmıştır. Örneğin Ebû Hanîfe'nin ticaretle meşgul olan dedesi Zûtâ, ticaret nedeniyle Kâbil'den gelerek ilim ve ticaret şehri Kûfe'ye yerleşmiş ve genel kabule göre Hz. Ömer devrinde Müslüman olmuştur. Oğlu Sâbit'le birlikte Hz. Ali'yi ziyaret ederek duasını almış ve ticaretle başarılı olmuştur. Onların Arap diyarında tutunabilmelerinde Müslümanların dışarıdan gelenleri iyi karşılayıp evlilik, iş kurma gibi konularda yardımcı olmalarının¹²⁶³ büyük katkısı olmuştur.

Karşılıklı cereyan eden iskân faaliyetleri ve göç hareketleri, doğal bir sonuç olarak beraberinde evlilikleri getirmiştir. Böylece Müslüman tüccarlarla diğer milletler arasında akrabalık bağları tesis edilmiştir. Dışarıdan gelen tüccarların ekonomiye etkileri kadar fikirleri de dikkat çekmiştir. Çünkü manevîyat daha üstün tutulmasına rağmen tüccarların sosyal statüleri, yüksek kazançları, girişimcilikleri ve macera dolu renkli hayatları sayesinde hep yüksek olmuştur.¹²⁶⁴ Bu da onların zenginlikleri ile kazandıkları statüyü kullanmalarıyla neticelenmiştir.

4.5. Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Müslüman Tüccarların Etkinliğini Artıran Unsurlar

Müslüman tüccarların ticarî faaliyetler esnasında uyguladıkları yöntemlerle birlikte mensubu ve temsilcisi oldukları medeniyetin rakiplerine karşı sağladığı üstünlük, dinlerini yayma noktasında onlara büyük kolaylık sağlamıştır. Öyle ki kimi zaman hiçbir şey yapmasalar bile varlıkları ve ticarî alanlarda görünmeleri bile İslâm'ın tanınması ve muhataplarının etkilenmesi için yeterli olmuştur.

¹²⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XV, s. 447; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 93; Eyyup Akdağ, "Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) Hayatı ve Zühd Anlayışı", *AUID*, S. 11, 2018, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/609462>, (03.03.2020). s. 174,

¹²⁶⁴ Schienerl, "Ticaret ve Ticaret Yolları", s. 325.

4.5.1. Baskın Kültüre Mensubiyet

İslâm medeniyetinin sahip olduğu cazibe ve Müslümanların siyasî, askerî ve iktisadî alanlarda büyük başarı elde etmeleri, geniş Türk kitlelerinin Müslüman olmasının yolunu açmıştır. Çünkü kültür, medeniyet, idare, siyaset, askerîye ve ekonomi gibi alanlarda üstün olan toplumların milli ve manevî değerleri, daima diğer milletler tarafından takip edilme eğiliminde olmuş¹²⁶⁵ ve popüler kültürler her dönemde muhataplarını etki altına almıştır. Gelişim süreçlerine bakıldığında genel olarak medeniyetlerin doğup büyümesi belirli bir seçkin zümrenin tekelinde gerçekleştiği görülür. Onların oluşturduğu gösterişli hayat tarzının cazibesi daha alt sınıflarda ve zor şartlarda yaşayan kesimleri kendine çekmiştir.¹²⁶⁶ Ancak İslâm medeniyetinde durum diğerlerinden farklıdır. Çünkü sınıf farkı gözetilmeyen bir bakış açısına sahip olan ve insanın asıl unsur olduğu İslâm medeniyetinin teşekkülünde çobandan çiftçiye, oduncudan taş ustasına, tüccardan idarecisine, sanayiciden sivil halka herkes aktif bir şekilde görev almışlardır. Böylece VIII-XI. asırlarda İslâm devletinin büyük kısmında, benzeri görülmemiş bir refah ve zenginlik yaşanmıştır. Bu durum, ticaret yollarının Müslüman hâkimiyetine geçmesi ve elde edilen sermayenin sanayi, tarım, ulaşım ve kültürel aktiviteler gibi alanlarda kullanılmasının sonucudur.¹²⁶⁷ Tesis edilen refah ortamının baş aktörü olan ticaretle birlikte pazarlar yüksek kültürün temsil edildiği mekânlar olmuştur. Üretilen malların titizlikle ve kaliteli bir şekilde imal edilmesi¹²⁶⁸ de Müslüman üretimlerine olan ilgiyi dolayısıyla da İslâm kültürünün popülaritesini artırmıştır.

Devletin gelişmesiyle ticaret yollarında rahatlıkla dolaşan Müslümanlar Doğu, Orta ve Batı Asya kültürlerini kaynaştırmışlardır. Bu etkileşimle birlikte entelektüel merak yayılmış, fizik ve tabiat bilimleri ile astroloji gelişmiş, doğu-batı müktesebatı Arapçaya tercüme edilmiş ve harmanlanan kültürlerden parlak İslâm medeniyeti doğarak rakiplerine üstünlük sağlamıştır.¹²⁶⁹ Bahsedilen üstünlük maddî zenginlikle sınırlı kalmayıp topyekûn bir kalkınma gerçekleşmiş ve bunun tezahürleri şehirlerin görünümüne de yansımıştır. Öyle ki İslâm ülkelerinin görenleri hayran bırakan ve

¹²⁶⁵ İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 229, 292.

¹²⁶⁶ Toynbee, *Tarih Bilinci*, s. 159.

¹²⁶⁷ Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 209, 219; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, C. I, s. 45.

¹²⁶⁸ Hüseyin Ali Mısıri, *Ticâretü'l-İrâk fî'l-Asri'l-Abbâsî*, İskenderiyye 1982, ss. 99-100; Yılmaz ve Yıldırım, "Abbâsîler Dönemi Bağdat Çarşıları", s. 249.

¹²⁶⁹ Hamilton A.R. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak ve ark., Endülüş Yayınları, İstanbul 1991, s. 31.

diğer medeniyetlere karşı üstünlük algısı oluşturan unsurlarından biri son derece iyi tasarımılanmış çok sayıda şifahane, huzurevi, yetimhane ve hamam gibi yapıların varlığıdır.¹²⁷⁰ Nitekim Abdullah b. Mübârek, dönemin âlimlerinden İbrahim b. Şemmâs et-Telekânî, Merv'e geldiğinde ona şehri gezdirmiş ve daha önce böyle bir yer görüp görmediğini¹²⁷¹ sorarak şehrin etkileyiciliğini ortaya koymuştur.

Esasında bu kurumların bazıları daha ilkel formlarda önceki medeniyetlerde de vardır. Ancak Müslümanlar, ilmi yitik malları olarak telakki edip kime ait olursa olsun halkın refahını yükseltecek hizmetlere sahip çıkmışlardır. İslâm medeniyetinin gelişme ve zenginleşme aşamasında fethedilen bölgelerin kültürlerini de bünyesine katması,¹²⁷² Müslüman idaresine dâhil olan halkların oluşan yeni düzende kendilerine ait unsurlar bulmalarını sağlayarak İslâm kültürüne intibaklarını kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla Müslüman toplumuna katılan kesimlerin kendi zenginlikleriyle İslâm medeniyetine sundukları katkılar üstün kültürün elde edilmesine yardım etmiştir.

Fetihler sonucunda Müslüman hâkimiyetini kabul etmek durumundan kalan mevâlî, Arap baskısından kurtulmak için onlardan bilgi birikimi konusunda daha üstün olma düşüncesiyle ilmî faaliyetlere yoğunlaşmışlardır. Böylece çok geniş sınırlara ulaşan İslâm devletindeki halklar, birbirleriyle âdeti bir medeniyet yarışına girmişlerdir. İdarenin ticaret, tarım, eğitim ve sanat faaliyetleri gibi alanlarda aldığı tedbirler de devletin gelişmesini sağlamıştır. Zenginliğin artmasıyla ticaret, sanat ve el zanaatlarına rağbet artmış¹²⁷³ ve İslâm medeniyeti rakipleriyle mukayese edildiğinde göz kamaştırıcı yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu zenginlik ve şatafat zaman ilerledikçe samimiyetle dini yaymak için Arabistan dışına akın etmiş mücahitlerin bir kısmını da etkilemiştir. Onlar, kıymetli kumaşlardan elbiseler diktirmişler, ev ve saraylarını gösterişli bir şekilde tezyin ederek şaşılmaz bir hayat sürmüşlerdir. Bütün bunlar oluşurken yerli sanayinin de refah ve ihtişamdan istifade ederek gelişmeye devam etmesi, İslâm medeniyetinin etkisine çarpan kuvvet

¹²⁷⁰ Ebu'l-Hüseyin Muhammed İbn Ahmed el-Kinânî İbn Cübeyr, *Endülü's'ten Kutsal Topraklara - Seyahatnâme*, İsmail Güler (çev), Selenge Yayınları, İstanbul, 2017, s. 28; Mazaherî, *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*, ss. 217-218.

¹²⁷¹ İbn Fakih el-Buldân, s. 614.

¹²⁷² İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 187.

¹²⁷³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. II, s. 527; Bebel, *Hiz. Muhammed ve Arap İslâm Kültürü*, ss. 84-85.

olmuş,¹²⁷⁴ çok sayıda gayrimüslim de Müslümanların göz alıcı kıyafetlerine ve yaşadıkları lüks yaşama imrenerek İslâm'a girmiştir.¹²⁷⁵

Hemen her konuda zirveye çıkmış olan İslâm medeniyetinin temsilcisi konumundaki Arap, Fars ve Türk tüccarlar, gayrimüslim Türklerle yaptıkları ticaretle onları İslâm kültürünün cazibesine çekmişlerdir. Bu öylesine kuvvetli bir çekim olmuştur ki İslâm kültürüyle ilişkiye giren toplumların çoğu Müslüman olmasalar da onun tesirine kapılmaktan kurtulamamıştır. Örneğin Müslümanlarla ticaret yapan Kuzey Avrupa'daki ülkelerin sosyal hayat, bilim ve kültürlerinde Müslüman etkisi görülmüştür.¹²⁷⁶ Zira İslâm dünyasındaki zenginliğin çekiciliğine kapılan Vikingler, güneye yolculuk yapıp Volga ve Dinyeper boylarında ticaret merkezleri kurmuşlar sonra da Bağdat yönetimiyle irtibata geçmişlerdir.¹²⁷⁷ Zaten Müslümanlar, VIII. asırdan itibaren uzun zaman medeniyetlere yön veren hâkim unsur olmuşlardır. Bu durum, Java seyahatinde Çin imparatoruna eşlik eden bir danışmanın Müslümanlarla geri kalmış yerlilerin mukayesesini yaptığı şu sözlerden anlaşılmaktadır.¹²⁷⁸

Bu ülkede üç ayrı halk var. Birincisi Müslümanlardır. Bunların giyim-kuşam ve yiyecekleri temiz ve düzenlidir. İkincisi Çinlilerdir, bunların da yedikleri ve kullandıkları şeyler hoş ve temizdir. Zaten bunların çoğu İslâm'a girip bu dinin buyruklarına uygun bir hayatı benimsemiştir. Üçüncüsü, düzensiz ve kaba bir hayat süren yerliler. Bunlar da saçları başları dağınık, ayakları çıplak dolaşıyorlar, büyük bir tutkuyla kötü ruhlara tapıyorlar, bunların yaşadıkları yöre, Budist metinlerde kötülükler ülkesi olarak geçmektedir.

Görüldüğü üzere Müslümanların medenî durumları, yaşadıkları hayat tarzı ve refah seviyesi diğer toplumlar üzerinde olumlu tesir bırakmıştır. Çinli danışmanın İslâm'a dikkat çekmesi onun hayat kalitesini yükselttiğini göstermesi bakımından dikkate değer bir ayrıntıdır.

Baskın İslâm kültürünün muhatapları etkilemesi, Müslüman yazarlar tarafından da tespit edilmiştir. İbn Haldûn, Abbâsî Halifesi Mu'temid (ö. 279/892) döneminde Müslüman tüccarların imar ettiği Hind sahilinde bazı yerlerde halkın fakirliğin de etkisiyle İslâm'ın büyümesine kapılarak Müslüman olmayı tercih ettiklerini¹²⁷⁹ ifade etmiştir. Güney ülkelerde kayda geçen etkileşimin benzerinin Orta Asya'da da yaşanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Özellikle göçebe Türklerden bahseden ilk

¹²⁷⁴ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 45.

¹²⁷⁵ İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 154.

¹²⁷⁶ Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 140.

¹²⁷⁷ Frankopan, *İpek Yolu*, s. 128.

¹²⁷⁸ İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 292.

¹²⁷⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, C. VI, s. 265.

kaynaklarda onların, ekonomik ve gelişmişlik durumlarının çok iyi olmadığına dair bolca malumat bulmak mümkündür. Örneğin İbn Fadlân, Hazar topraklarından geçerken casus olmaları ihtimaline binaen yollarını kesen Türklere ekmek, Merv kaftanı ve çeşitli elbiseler hediye ederek kurtulduklarını belirtmiştir.¹²⁸⁰ Türklerin küçük hediyelerle ikna edilmeleri onların Müslüman ürünlerine ilgi duymalarıyla ilgili olabileceği gibi iktisadî açıdan iyi olmadıklarını da gösterir. Zaten Türklerin yağmacılığa yönelmeleri ekonomik sıkıntıların yansımalarındandır. Dolayısıyla geçim sıkıntısı yaşayan kavimler gibi Türkler de Müslümanların üstünlüklerinden etkilenmişlerdir.

İslâm medeniyetinin üstünlüğünün diğer toplumlar tarafından algılanışını gösteren bir başka örnek de onların Mezopotamya merkezli halklara bakış açılarıdır. Buna göre, Çin, Hint, Türk ve Zenci idarecileri, Babil hükümdarlarına saygı gösterip onları “şehinşâh/hükümdarlar hükümdarı/yüce padişah” diye tesmiye ederek cihan hükümdarı kabul etmişlerdir. Yine onları diğer devlet başkanlarıyla mukayese ederek onu “yıldızlar arasındaki ay” gibi değerlendirmişlerdir. Onun yurdunu en üstün ve en mamur ülke, idarecisini de en iyi huylu ve siyaseten en iyi hükümdar kabul etmişlerdir. Onlar nazarında Şehinşâh’ın yeri insan vücudunda kalp ve gerdanlıktaki orta mücevher mesabesindedir.¹²⁸¹ Bahse konu algıya göre İslâm devleti, kurulduğu bölgeler itibarıyla diğer ülkelerden avantajlı bir konuma sahiptir. Bunu tüccarların ve gezginlerin hatıratından görmek de mümkündür. Hebbâr b. el-Esved/İbn Vehb isimli bir Kureyşli’nin, soyunun Hz. Peygamber’e dayandığını belirterek gittiği Çin’de büyük itibar görmesi¹²⁸² bu konuda önemli bir misaldir.

Arapların orada nesepleri sayesinde kazandıkları büyük itibar, İbn Vehb ile Çin hükümdarı arasında geçen sohbete de yansımıştır. Buna göre Hükümdar İbn Vehb’e, Arapların Sâsânî devletini nasıl yıktığını sormuş, o da “Allah’ın yardımı, acemlerin ateşe tapmaları, güneşe ve aya secde etmeleri sebebiyle” diye cevap vermiştir. Sonra hükümdar, “Araplar en büyük en geniş en zengin adamları en akıllı en ünlü ülkeyi ele geçirdiler” diyerek Müslümanlara olan hayranlığını dile getirmiş ve devamla, kendilerine göre beş önemli ve büyük hükümdar olduğunu, Irak’a hâkim olanın da en büyükleri olduğunu belirtmiştir. Konuşmasına: “Irak (Babil) dünyanın kalbidir.

¹²⁸⁰ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 66.

¹²⁸¹ Mes’ûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, C. I, ss. 103, 136; Tâcîr, *Doğunun Kalbine Seyahat*, s. 89.

¹²⁸² Tâcîr, *Doğunun Kalbine Seyahat*, s. 45.

Diğer hükümdarlar ondan sonra gelir. Biz ona ‘Şehinşâh’ deriz. Sonra bizim hükümdarımız gelir. Bizden sonra yırtıcıların yani Türklerin hakanı, sonra filler sahibi Hind hükümdarı gelir. Sonra Rum hükümdarı ve diğerleri gelir...” diye devam etmiştir. İbn Vehb, Çin hükümdarıyla elindeki peygamberler portresi üzerine başta Hz. Muhammed (sav) olmak üzere peygamberler hakkında sohbet etmiştir.¹²⁸³ Bu portrelerde her bir peygamber hakkında malumatların yer alması Çin’de peygamberlerin ve Orta Doğu coğrafyasının yakından takip edildiğini gösterir. Zira orada Hz. Peygamber ve Müslüman Arap devletlerinin gelişimi hakkında da ayrıntılı bilgiler yer almıştır. Bu bilgiler, tüccarların gittikleri yerin idarecilerine dinleri ve memleketleri hakkında malumat aktardıklarının bir göstergesidir. Çinliler gibi Türklerin de ticaret vasıtasıyla Orta Doğu’yu ve yaşanan gelişmeleri yakından takip ettikleri kanaatindeyiz. Bu durum Türk siyasî birliğinin bozulduğu ve İslâm devletlerinin parlak dönemlerini yaşadığı devirlerde çok daha belirgin olmuştur.

Kültürlerin baskın özellik kazanarak diğerleri üzerinde hâkimiyet kurmasına yardım eden hususların biri de temsil ettikleri devletlerin siyasî, askerî ve ekonomik güçleridir. Şayet bir din, hâkim devlet tarafından benimsenip desteklenmişse, onun askerî ve siyasî üstünlüğü beraberinde dinin üstünlüğünü getirmiştir. Örneğin Müslümanlar güçsüzken Hz. Peygambere iman etmeyen Arap kabileleri özellikle Mekke’nin fethinden sonra güvenlik ve ekonomik kaygılarla kimi bizzat gelerek kimi de elçilerin davetiyle Müslümanlara bağlılıklarını bildirmişlerdir. Benzer bir durum Orta Asya’da Sâsânîlerin yıkılmasından sonra da meydana gelmiş,¹²⁸⁴ Müslümanların itibarı yükselmiş ve yerel halk itaat eğilimine girmiştir. Buna göre güçlü devletlerin hukuk sistemleri, iktisadî ilişkiye girdikleri yerleri daima etkilemiş ve o ülkelerin tüccarları, gittikleri pazarlarda kendi hukukları ile işlem yapmışlardır. Evvela Roma sonra da İslâm döneminde benzer bir durum vaki olmuştur. Söz gelimi Roma’nın siyasî nüfuz ve etkisi Doğu Asya’da basılan paraların tasarımını dahi etkilemiştir.¹²⁸⁵ Benzer bir etki İslâm’la birlikte de gerçekleşmiştir. İslâm kültürünün gücünün boyutlarını ve onlardan etkilenenlerin durumlarını, Oğuz topraklarından geçerken İbn Fadlân’ın; “yurtlarından geçen Müslümanlara yaranmak için Lâ ilâhe İllallah Muhammed Rasûlullah (Allah’tan başka ilah yoktur ve Muhammed Allah’ın

¹²⁸³ Mes’ûdî, *Murûcû’z-Zeheb*, s. 315; Tâcir, *Doğunun Kalbine Seyahat*, ss. 45-46.

¹²⁸⁴ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, ss. 61-63.

¹²⁸⁵ Frankopan, *İpek Yolu*, s. 21.

elçisidir) diyenleri gördüm”¹²⁸⁶ ifadesi açık bir şekilde göstermektedir. Buna göre Müslümanlar Türkler üzerinde kültürel egemenlik kurmuştur.

İslâm kültürünün baskın medeniyet hâline gelerek rakiplerine üstünlük kurması ticaretin temel aktörlüğüyle gerçekleşmiş ve başka devletlerde görülmemiş bir ekonomik rahatlık ve hayat standardı meydana gelmiştir. Ticaret yolları üzerinden yeni icatlar, sanatsal yenilikler, dinler, gelenekler ve dil, hammadde, ürün ve işçilerle birlikte ülkeler arasında taşınmış, paylaşılmış, sentezlenmiş ve geliştirilmiştir.¹²⁸⁷ Böylece batılıların antik medeniyet ile modern çağlar arasında bir karanlık evre olarak gördükleri Orta Çağ, aynı zamanda güçlü İslâm devletlerinin çeşitli endüstri üretimleri, ticaretleri, özgün ve kreatif bilim ve edebiyatlarıyla hem doğuda hem de batıda diğerlerine üstünlük kuran medeniyetleriyle tarih sahnesine çıktıkları dönem olmuştur.¹²⁸⁸ Bu dönemlerde Müslümanların Türklere üstünlük kurmalarındaki etkenlerden biri de yapılan askerî mücadeleler neticesinde yerleşik Türk yurdunun büyük oranda fethedilmesidir. Türkler, savaşların sona ermesiyle birlikte hâkimiyeti ele geçiren Müslümanlara benzemeye başlamışlardır.

Toplumların birbirlerini taklit etme durumuna sosyolojik açıdan bakıldığında, mağlup olan kavimlerin galipleri taklit etme eğiliminde oldukları görülür. İbn Haldûn, komşu devletlerden zengin ve güçlü olanın zayıf durumdaki devletin halkı tarafından hemen her bakımdan örnek alınmasını, çocukların babalarını mükemmel kimseler olarak görüp onlara benzeme çabalarına benzetir ve bu durumu izah etmek için de Endülüs’ün Avrupalılar tarafından taklit edilmesini örnek gösterir. Yine o, hâkim ve hâmî konumundaki devletin sultan ve askerlerinin giyim tarzlarının mağlup ve toplumlar tarafından taklit edildiğini şu sözlerle izah etmektedir.¹²⁸⁹

Nefis her zaman, kendisine galip gelmiş ve boyun eğdiği kimsede bir mükemmellik olduğuna inanır. Bu ya onu büyük görmesinden dolayı mükemmel olarak değerlendirmesinden ya da boyun eğmesinin sıradan bir galip gelme dolayısıyla değil, galipteki mükemmellikten dolayı olduğuna kendisini yanlış bir şekilde şartlandığı içindir. Eğer kendisini buna şartlandırır ve buna bağlanırsa, artık bu onda bir inanç hâline gelir ve her şeyde galibi örnek alıp ona benzemeye çalışır. Veya mağlup, galibin karşı konulamaz bir asabiyete ve güce sahip oluşundan dolayı değil de gelenek ve adetlerinden dolayı galip geldiği yanlış

¹²⁸⁶ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 62.

¹²⁸⁷ A. S. Ehrenkreutz, “The Silent Force Behind the Rise of Islamic of Medieval Civilization”, *The Islamic World*, ed. C. E. Bosworth ve ark., The Darwin Press, Princeton 1989, s. 25; Özdal, *İslam İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)*, s. 481.

¹²⁸⁸ Bernard Lewis, *İslâm’ın Krizi*, çev. Abdullah Yılmaz, Literatür Yayıncılık, yy., 2014, s. 19.

¹²⁸⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, C. I, ss. 200-203.

fikrine saplanır. Bu ise birinci sebep olarak söylediğimiz, galibi büyük görmektir. Bütün bu sebeplerden dolayı mağlupların her zaman, giyimlerinde, binitlerinde, silahlarında, adetlerinde ve diğer hususlarda galiplere benzemeye çalıştıkları görülür.

Burada konu açısından dikkat edilmesi gereken husus, maddî unsurlarla birlikte geleneklerin ve yaşam tarzlarının da taklit edilmesidir. Normal şartlarda âdetleri, giyimleri ve yaşam tarzlarını belirleyen unsurların başında dinler gelir. Ancak askerî mağlubiyetler çoğu zaman kültürel mağlubiyetlere de sebebiyet vermiş ve tersine bir etkileşim gerçekleşmiştir. Asıl ilgi çekici olan ise toplumsal taklit hadisesinin çoğunlukla bir zorlama olmadan gerçekleşmesidir. İbn Haldûn, mağlup milletlerin, herhangi bir zulme maruz kalmamış olsalar da galip kültürün etkisiyle gönüllü olarak asimile olabildikleri görüşündedir. Bunun normal bir durum olduğunu da Müslümanların İran'ı fethetmesiyle büyük oranda silinen ve eseri kalmayan Fars halkı ile kültürünü örnek vererek açıklar.¹²⁹⁰ O, Endülüs Emevîleri'nin mağlup oldukları Galler'i (Celâlika) taklit etmelerinde de benzer bir durum yaşandığını şu sözlerle ifade eder: "Bu ülkedeki Müslümanlar kendilerine galebe çalmakta olan Galler'i kendileri için örnek edinmekte; giyim-kuşamda, sembollerde, günlük hayattaki rutin işlerinde hatta duvarlara, işyerlerine ve evlerine çizdikleri resimlerde bile onları taklit etmektedirler."¹²⁹¹

Buna göre bahsedilen konulardaki değişimler ve galipler lehine gerçekleşen taklit, bilinçli olmasa da kültür ithalinin önünü açmıştır. Çünkü bu durum bazen sıradan bir taklidin ötesine giderek benliklerin baskın/galip kültüre teslim edilmesi noktasına dahi varmıştır. Bu durumun tarihte defalarca yaşanması da toplumsal taklit hadisesinin bir sosyal yasa hâline gelmesini sağlamıştır. Nitekim İbn Haldûn, bunun sosyolojik bir hadise olduğunu şu sözlerle dile getirir:¹²⁹²

Yenilmiş toplumlar kendilerini mağlup edenlerin yaşantısını taklit ederler. Bunun sebebi onlarda bulunduğu inandıkları mükemmelliktir. Saygıyı hak ettiğini düşündükleri bu fazilet sebebiyle yanılmış olsalar bile buna inandıktan sonra bütün yaşam biçimlerinde onları taklide yeltenirler. Sonuçta giyim-kuşamdan sanata, zevklerinden kullandıkları eşyaya varıncaya kadar onların izinden giderler ve onlara benzemeye gayret ederler. Bu olaya hikmet nazarıyla bakmasını becerebilenler onun bir işgal/esaret/yenilginin (istilâ') işaretleri olduğunu hissederler.

¹²⁹⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, C. I, ss. 200-203.

¹²⁹¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, C. I, s. 283.

¹²⁹² İbn Haldûn, *Mukaddime*, C. I, s. 283.

Mağlup milletlerin galiplere benzeme çabasının esasen bir tür zihinsel istila olduğuna dikkat çeken İbn Haldûn, bu durumun sonuçları hakkında şöyle bir çıkarımda bulunmaktadır: “Bir millet mağlubiyeti tadar ve diğerinin boyunduruğu altına girerse hızla yok olmaya doğru gider, kimliğini, benliğini kaybeder. Zira moralleri çökmüş ve kendilerini savunmaktan aciz duruma düşmüşler, güçleri kırılmış, yenilgileri sürekli hâle gelmiş ve galiplerin yemi olmuşlardır.”¹²⁹³

İbn Haldûn’un da işaret ettiği gibi askerî ve kültürel anlamda galip olan medeniyetler, diğerleri tarafından takip edilmiştir. Bu durum İslâm kültürünün parlak dönemlerinde batılıların tepkilerinden de anlaşılmaktadır. Onlar, bazen kendilerini karşı konulmaz İslâm etki ve üstünlüğüne kaptırmışlar bazen de beka kaygısıyla koruyucu tedbirler almışlardır. Ancak yine de teknolojik ürünlerin paylaşılması, daima yaşam, ulaşım, giyim ve beslenme tarzlarını etkileyerek küresel ölçekte benzeşmeye yol açmıştır. Müslüman tüccarlar da gittikleri yerlere sadece İslâm kültürünü götürmekle iktifa etmeyip doğu ve batı medeniyetlerini birbirleriyle tanışmalarına vesile olmuşlardır. Türklerin kendilerine galip gelen Müslümanlar hakkındaki algılarının da önemli olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Türkler, İslâm öncesinde siyasî birlikten mahrum ve çoğunlukla fakir bir yaşam sürdükleri bilinen Arapların, İslâm’la birlikte askerî, siyasî ve iktisadî açıdan geliştiklerine şahit olup “İslâm güç ve zenginlik getirir” kanaatine varmışlardır. Müslüman devletlerin parlak medeniyetinin kaynağının İslâm olması, Türklere, asıl üstün olanın Arap toplumu değil onları yükselten din olduğu fikrini yerleştirmiştir. Bu da onların İslâm’ı Müslüman Arapların davranışlarından bağımsız olarak değerlendirmeleri neticesini doğurarak bu dine yönelmelerine vesile olmuştur denilebilir.

4.5.2. Siyasî ve Ekonomik Üstünlük

İslâm kültürü, muhataplarını etkileme konusunda bütün unsurlarıyla topyekûn bir role sahiptir. Tarım çağının yaşandığı dönemlerde kırsal kesimden şehir merkezlerine taşınan nüfus, İslâm etkisine girerek bir kültür akımına neden olmuştur. Bu sayede merkezlerdeki kültürel unsurlar, göçebeler arasına ve küçük yerleşim

¹²⁹³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, C. I, s. 284; bu durumun taklit eğiliminden bahseden şu hadisin de kapsamına girdiği de söylenebilir: “Hiç şüphe yok ki siz, bütün benliğinizle kendinizden önceki milletlerin yoluna girip onlara tıpa tıp uyacaksınız. Hatta o kadar ki onlar bir keler deliğine girseler siz de peşinden oraya dalacaksınız. Biz: ‘Ey Allah’ın Rasûlü! Bunlar Yahudilerle Hristiyanlar mıdır?’ diye sorduk. Allah Rasûlü: Başka kim olacak?” buyurdu. Buhârî, *Enbiyâ*, 50, İ’tisâm, 14; Müslim, *İlim*, 6; İbn Mâce, *Fiten*, 17.

birimlerine doğru yayılma eğilimi göstermiştir. Uzak mesafeli ticaret, gelişmiş merkezlerle geri kalmış yerler arasında kültürel ve iktisadî bağlantı kurarak devletin siyasî ve kültürel otorite kurmasını sağlamıştır. Çünkü iktidarın temeli servettir.¹²⁹⁴ Müslümanlar, dinlerini uzaklara taşımak ve aynı zamanda hâkimiyet kurabilmek için Orta Asya'da özellikle iklimi elverişli, suyu bol, toprağı verimli ve yeşillik alanları fethederek,¹²⁹⁵ bölgenin ekonomisini ele geçirmişlerdir.

Türklerin İslâm'a girişlerinin en yoğun olduğu dönemler aynı zamanda İslâm medeniyetinin zirveye çıktığı Abbâsîler dönemine denk gelmektedir. Bu gücün temsil edildiği yer olan Bağdat, lüks ve refah yaşamıyla görenleri yahut methini işitenleri etkileyen parlak bir şehir olmuştur. Özellikle Hârûn er-Reşîd döneminde hayranlık kazandıran olağanüstü gösteriş ve şatafat yaşanmıştır. O, oğlunun düğününde benzeri görülmemiş ziyafetler vermiş, herkese hediye dağıtmıştır.¹²⁹⁶ Bu gösterişli yaşam, bin bir gece masalları gibi edebî eserlere yansiyip ticaret ve benzeri etkilerle dünyanın büyük kısmına yayılarak işitenlerin gıpta ettiği bir hâl almıştır.

İslâm medeniyetinin diğerleri karşısındaki hayret verici üstünlüğünü, m. VIII. ve IX. asırlarda Bağdat'ı ziyaret eden Du Huan isimli bir Çinli gezgin şu sözlerle dile getirmiştir: "Topraktan üretilen her şey burada. At arabaları pazarlara sayısız mal taşıyor, pazarlarda her şey var ve fiyatlar ucuz, sırmalı kumaş, işlenmiş ipekler, inciler ve diğer taşlar tüm pazarlarda ve sokaklardaki dükkânlarda sergileniyor."¹²⁹⁷ Böyle bir lüksün yaşanması İpek Yolu ve Fars Körfezi'yle Kızıldeniz üzerinden doğu-batı ticareti yapan tüccarların Bağdat'a devasa bir servet bırakmalarıyla mümkün olmuştur. Şehirde gündüzleri kalabalık olan caddeler, akşam da lambalarla aydınlatılarak canlılığına devam etmiştir.¹²⁹⁸ Sosyal yaşamı ile insanları cezbeden Bağdat camileri, hamamları, şifahaneleri, hayır kurumları, parkları ve çarşılarının gösterişliliğine ek olarak dükkân ve misafirhanelerindeki yaldızlı dokumaları, işlenmiş halıları, ipek süslemeleri, altın, gümüş ve Çin vazoları ile tezyin edilmiş zarif dekorasyonlarıyla¹²⁹⁹ muhteşem bir etki bırakmıştır. Diğer bir ifadeyle İslâm medeniyetinin zenginliğini yansıtarak çevre memleketlerde baskın İslâm kültürü

¹²⁹⁴ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, C. II, s. 591.

¹²⁹⁵ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 255, 281.

¹²⁹⁶ Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 40; Frankopan, *İpek Yolu*, ss. 106-107.

¹²⁹⁷ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 101.

¹²⁹⁸ Durant, *Kıssatü'l-Hadâra*, C. VII, s. 267.

¹²⁹⁹ William S. Davis, *Readings in Ancient History: Illustrative Extracts From The Sources II*, Norwood Press, Norwood 1913, ss. 365-367; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 115.

algısının oluşmasına katkı sağlamıştır. Değişik kültürlerin bir potada eritildiği saray ve çevresinin oluşturduğu idarî, edebî, sosyal ve sanatsal gösteriş, tüccarlar, arazi sahipleri ve bir şekilde saray çevresinde bulunarak bu ihtişama şahit olmuş kimseler tarafından kırsal bölgelere aktarılmış ve şehrin çekiciliğine kapılan halk arasında büyük bir sosyal hareketlilik meydana gelmiştir. Bağdat'ta ve bağlı devletlerde saraylar lüks, gösteriş ve zenginliğin odak noktası hâline gelmiş, bu sayede özellikle bozkır halklarına karşı oluşan moral üstünlük, çevreden lüksün etkisine kapılan genç nüfusun kırsal bölgelerden merkezlere akın etmesine neden olmuştur. İbadethane, saray ve çarşının tarıma bağımlılığı köylülerle diğer unsurlar arasındaki ilişkiyi daima canlı tutmuş, böylece mabet, saray ve çarşının maddî ve manevî/fikrî durumu köyleri de doğrudan etkilemiştir.¹³⁰⁰ Yaşanan yoğun göç hareketiyle şehre gelenler, yeni yaşam tarzına alışırken İslâmî hayat tarzını ve öğretilerini de benimsemişlerdir. Bu hareketlilik içinde Müslüman olmak büyük itibar ve saygınlık kazandırmıştır. Özellikle tüccarlar, bu avantajı değerlendirmeyi tercih etmişlerdir.

Pazarların canlılığı, saray ve malikânelerin gösterişliliği, halkın ve zenginlerin muazzam harcama gücü, etrafta manyetik bir etki meydana getirmiş ve fikirler, ticaret yolları üzerinden ürünlerle birlikte her tarafa yayılmıştır. Üstelik bu süreçte Türklerin daha çok muhatap olduğu İran topraklarında düzen ve medeniyet hüküm sürerken, Türk yurdunda siyasî birlik parçalanmış ve âdeta bir kaos hâkim olmuştur. Zaten bozkırda yaşayan Türkler, İslâm medeniyetiyle mukayese edildiğinde oldukça meşakkatli bir hayat sürmüşlerdir. Fakirlik içinde yaşıyor olmaları ile dinî ve sosyal hayattaki sıkıntılar,¹³⁰¹ onları İslâm medeniyetinin etki alanına çekmiştir.

Göçebeler, yerleşik şehirlere baskın düzenledikten sonra bozkırlara çekildikleri gibi bazen de medeniyetin ve şehirlerdeki lüksün cazibesine kapılarak buralara yerleşmişler ve Müslüman olup şehirlerdeki canlılığın uzun süre devam etmesini sağlamışlardır.¹³⁰² Türkler, tüccarlar vasıtasıyla kendilerinden çok daha müreffeh ve her bakımdan gelişmiş milletlerden haberdar olmuşlar ve onları, daha rahat bir yaşam/medenî şehirlerde hayat ile aralarındaki vasıta olarak görmüşlerdir.¹³⁰³ Böylece İslâm şehirlerindeki ticaretin etkisi dalga dalga yayılarak çevresini madden ve manen etkisi altına almıştır. Ayrıca İslâm'ın eşitlikçi ve merhametli yaklaşımı

¹³⁰⁰ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, C. I, ss. 39-40, 43.

¹³⁰¹ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 66; Frankopan, *İpek Yolu*, ss. 116-117.

¹³⁰² Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 46; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 38.

¹³⁰³ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 26.

nedeniyle genellikle yoksul halk tabakası arasında daha revaç bulduğu bilinen bir durumdur. Hatta bu yüzden göçebe Türkler, birbirleriyle su ve otlak için olduğu gibi İslâm şehirlerine daha yaklaşabilmek için de mücadele eder hâle gelmişlerdir.¹³⁰⁴ Türkler, ticaretin ekonomik getirisi ve lüks yaşamdan pay almak istemişlerdir. Müslümanlar da hem kendi ticarî çıkarları hem de dinlerini yayma çabaları nedeniyle Tatarlar, Özbekler, Kazaklar gibi birçok halka, özellikle uzak mesafeli ticaret konusunda kolaylık sağlamışlardır.¹³⁰⁵ Bu da bahse konu halklar arasında münferit İslâmlaşmaların önünü açmıştır. Diğer bir ifadeyle Türk tüccarlar, ticarî merkez hâline gelen şehirlerdeki Müslüman idaresi¹³⁰⁶ sayesinde İslâm'ın üstünlüğünü görmüşler ve göçebe kavimler arasında İslâmiyet, son derece cazip olmuştur.

4.5.3. Kültürel Üstünlük

Gelişen ekonominin etkisiyle çoğunlukla tüccar olan zenginler, akademiye de finanse etmişler ve böylece doğuda Buhara, Merv, Cündişâpûr ve Gazne ile batıda Endülüs ve Mısır gibi İslâm merkezleri tıp, felsefe, astronomi, matematik gibi alanlarda büyük ilerleme kaydetmiştir. Özellikle Merv'de Sâsânî hükümdarı Hüsrev I. Enûşîrvân (ö. 579) zamanında yaşamış olan Berzeveyh gibi tabiplerin öncülük ettiği tıbbî çalışmaların Müslümanlar tarafından geliştirilmesi¹³⁰⁷ İslâm kültürünün baskın hâle gelmesine yardım etmiştir. Abbâsîler döneminde yapılan tercüme faaliyetleri neticesinde Müslüman ilim insanlarında oluşan merak dürtüsü, bilim ve sanatta gelişmenin yolunu açmıştır. Fetihlerle artan özgüven duygusuyla açık fikirli, hoşgörölü ve terakkiye karşı coşkulu bir arzunun tetiklediği ortam, dinî veya siyasî rakiplerinden çok daha üstün, devasa büyüklükte bir ekonomik güç meydana getirmiştir. Böylece güvenlik ve düzenin hâkim olduğu, aydınların saygı ve hürmet gördüğü, karşıt fikirlerin rahatlıkla tartışılabildiği İslâm medeniyeti, cazibesini her tarafta hissettirmiş¹³⁰⁸ ve zamanla aristokrat tabakayı da yanına çekerek¹³⁰⁹ kültürel zenginliğini artırmıştır.

Orta Asya'nın fethedildiği dönemlerde Türkler arasında okur-yazar oranının düşük olması da Müslümanların onlara karşı üstünlük kurmalarını sağlamıştır. Henüz

¹³⁰⁴ Taberî, *Târîh*, C. VII, s. 1022; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 121.

¹³⁰⁵ Lapidus, *İslam Toplumlari Tarihi*, C. I, s. 344.

¹³⁰⁶ Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, s. 421; Lapidus, *İslam Toplumlari Tarihi*, C. I, s. 345.

¹³⁰⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 262; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 109.

¹³⁰⁸ Frankopan, *İpek Yolu*, ss. 112-114.

¹³⁰⁹ Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 349.

askerî müdahale olmadan, tüccarlar vasıtasıyla gerçekleşen münferit İslâmlaşmaların çoğalması, iktidarın Müslümanlara geçmesinin yolunu açmış ve her alanda uzmanlara ihtiyaç duyulmuştur. Ulema ve tüccarlar, zaten yeni yerler keşfetmekte ve dini yaymakta son derece istekli olmuşlar ve seri bir şekilde ilgili yerlere giderek faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Müslüman nüfusun artmasıyla birlikte sosyal hayatın en canlı merkezleri camiler olmuş, vaizler ve kassâslar halka İslâm'ı ve peygamber kıssalarını anlatmışlardır.¹³¹⁰ Bu şekilde bir halk İslâm'ı ortaya çıkmış ve İslâmlaşan şehirlere bağlı olan kırsal kesim de tedrici bir şekilde Müslüman olmuştur.

İslâm kültürünün diğer medeniyetler karşısında üstünlük kazanmasında tasavvuf da önemli bir rol oynamıştır. Çünkü sûfîlerin gelişiyle kırsal kesim gittikçe İslâmlaşmıştır.¹³¹¹ Onlar, yerel dillerde İslâm kültürünü yansıtan şarkı ve ninniler besteleyerek, kadınların çocuk büyütürken, ev işleri yaparken, düğünlerde ve sair zamanlarda söylemelerini sağlamışlardır. Bu da İslâm kültürünün popülerleşerek yayılmasını sağlamıştır. Tarih boyunca türkû, ninni, destan, masal, roman ve menkıbe gibi kültürel formların folklorik taşıyıcıları, nesillerin benlik ve kişilik oluşumunda derin tesirler meydana getirmişlerdir.¹³¹² Zamanla devlet idarecileri ve toplumun önde gelenleri tarafından da desteklenen tasavvufî faaliyetler sayesinde merhamet ve hizmet ahlâkı gelişmiş ve bütün İslâm dünyasında estetik yaşamın zirvesi yaşanmıştır. Gönüllere yerleşmiş olan sevgi, saygı ve hoşgörü kültürü, bütün hayatı kuşatmış ve en azından bir dönem İslâm dünyası barış yurdu hâline gelmiştir. Kötülükler gizlenmiş, toplumsal otokontrol gelişerek suçlular tecrit edilmiş, Müslümanlara düşmanlık beslemeyen gayrimüslimler de huzur ve güven içinde yaşamışlardır. Hatta hayvanlara varıncaya kadar bütün canlılar emniyet içinde yaşama imkânına sahip olmuştur.¹³¹³ Bu nedenle kaotik ortamlarda yaşamaya alışmış

¹³¹⁰ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, C. I, ss. 258-260.

¹³¹¹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, C. II, ss. 592-593; Xavier de Planhol, "Le Monde İslâmique. Essai de Géographie Religieuse", *Bibliographie, Critique*, <https://www.persee.fr/doc/pop>, (03.05.2019), s. 156.

¹³¹² Orhan Türkdoğan, *Millî Kültür Modernleşme ve İslâm*, Çizgi Kitabevi, Konya 2014, ss. 60-61; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 34.

¹³¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Bekir Tâcu'l-İslâm Muhammed b. Ebu İshâk b. İbrâhim b. Ya'kub el-Buhârî el-Kelâbâzî, *et-Taarruf/Doğuş Devrinde Tasavvuf*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, ss. 58-59; Dilaver Selvi, "Selvi, Dilaver, "Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatlarının Ahlakî İlkelerinin Oluşmasında Tasavvufun Öncülüğü", *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Ocak 2016, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/323180>, (22.02.2019), s. 33.

Türk toplumları için Müslüman idaresindeki huzurlu yaşam, İslâm öğretilerini içselleştirme adına uygun bir zemin olmuştur.

İslâm, karşılaştığı Avrupa ve İran gibi köklü kültürleri tamamen bertaraf etmeyip onlardan etkilenecek yoluna devam etmiştir. Buna karşılık Afrika ve Orta Asya gibi yerli kültürün çok baskın olmadığı bölgelere ise çok daha kolay nüfuz ederek etkili ve kalıcı bir şekilde yerleşmiştir.¹³¹⁴ Öyle ki çok sayıda yerli kabile ve boy, zamanla İslâm'ın üstünlüğüne boyun eğmiş¹³¹⁵ ve kendiliklerinden İslâm'ı seçmişlerdir. Müslüman tüccarların kültürel üstünlükleriyle muhataplarını etkilemesi sadece Asya ve Afrika değil Avrupa toplumları için de söz konusu olmuştur. Örneğin, İspanya ve Sicilya, Müslümanlarla yaptıkları ticaret nedeniyle İslâm uygarlığının bazı âdetlerini (giyim tarzı gibi) benimsemişlerdir. İçlerinden bir kısmı Şam'da gördükleri lüks hayata özenmiş ve Arapların sosyal yaşamına hayran kalarak¹³¹⁶ onlara benzemeye çalışmışlardır. Bir toplumun giyim tarzının diğer milletler tarafından kullanılması aynı zamanda kültürün etki alanının genişlemesi anlamına gelir.

Sonuç itibarıyla İslâm'ın mükemmelliği, toplumun her alanına sirayet etmiş ve İslâm Orta Çağ'ın en gelişmiş kültürü olmuştur.¹³¹⁷ Böylece Müslümanlar, Türklerin İslâm'la ilk tanıştığı dönemlerde hem ticareten zengin ve tecrübeli hem de en baskın kültürün temsilcileri olmuşlardır. Dolayısıyla İslâm kültürünün karşı konulması zor cazibesi, bazen hasımların bizzat onun müdafii olmalarıyla sonuçlanmıştır.

4.5.4. Teknoloji ve Markalaşma

Teknolojiyi üreten toplumlar, daima ürünleriyle birlikte kültürlerini de ihraç etmişlerdir. Müşteri konumundaki milletler ise satılan mallarla birlikte kendilerine empoze edilen yaşam tarzı karşısında çoğu kez edilgen bir tavır sergilemişler ve bu da teknik bilgiyi elinde bulunduran toplumların muhatapları üzerinde tahakküm kurması sonucunu doğurmuştur. İmal edilip satılan ürünler, karşı tarafın önce diline sonra da yaşam tarzına etki etmiştir. Teknik gelişmelerin hayata kolaylıklar getirmesi ise müşterilerin gönüllü olarak teknolojiyi üreten kültürün alıcısı olmasını

¹³¹⁴ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 15; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, ss. 172-173; Turan, *Türk Kültür Tarihi*, s. 57.

¹³¹⁵ İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 191.

¹³¹⁶ Watt, *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerinde Etkisi*, 33.

¹³¹⁷ Lee, *İslâm ve Türk kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s. 169.

sağlamıştır. Zaten milletler eskiden beri özellikle askerî bakımdan üstün olanların tekniğini elde etme konusunda hep istekli davranmışlardır.¹³¹⁸ Ayrıca müşteriler, bu ürünleri kendilerine göre şekillendirme ve benzerini üretme imkânına sahip değilse, üreticilerin yaşam tarzlarını doğrudan benimsemek durumunda kalmışlardır. Bu nedenle yeni bir şeyler üreten ve onu marka hâline getiren toplumlar, kültürlerini de ihraç etme fırsatı bulmuşlardır. Esasen benzer bir durum bugün de yaşam tarzları ve düşünce yapılarının benzeşmesini getirmektedir. Bu bağlamda İslâm dünyasında üretilen teknolojik aletler ve ev eşyalarının taşıdıkları İslâmî karakterle dinin tanıtımına katkı sunduğu söylenebilir. Nîşâbur’a özgü çanak ve çömleklere Hz. Ali’ye ait bazı vecizelerin işlenmesi¹³¹⁹ buna bir örnektir. Yine Yezd’li ustalar tarafından imal edilen ve matematik hesaplamalarında, yerel saatin belirlenmesinde ve namaz vakitlerinin tayininde kullanılan bir usturlabın üzerinde Kur’an’dan ayetlerin yer alması¹³²⁰ teknik ürünlerin dinî öğeler taşıdığını göstermektedir. Dolayısıyla İslâm topraklarında üretilip satılan ürünleri kullanan gayrimüslimler, bilerek ya da bilmeden İslâm kültürüyle tanışmışlardır. Bu özellikleriyle ihraç edilen eşyalar bir tebliğ aracı olarak değerlendirilmelidir.

İslâm coğrafyasında teknolojik gelişmenin bariz şekilde görüldüğü alanlardan biri tekstil sanayiidir. Çünkü İslâm toplumları, gelişen ekonomiyle birlikte giyim kuşamlarına son derece itina göstermiş ve kalitesiyle meşhur ürünleri yoğun bir şekilde kullanmışlardır.¹³²¹ Örneğin Müslüman tüccarlar, hükümdarlar gibi gösterişli kıyafet giymişler ve onları görenler, giyim-kuşamlarından Müslüman olduklarını anlayabilmişlerdir. Daha küçük çapta alışveriş yapanlar da yine kendilerine has kıyafetleriyle gittikleri yerlerde kolayca tanınmışlardır.¹³²² Benzer şekilde halk da halifeler ve zenginler gibi giyinmeye özenmiş ve bu moda her tarafa yayılmıştır. Ayrıca diğer meslek sahiplerinin de kendilerine has kıyafeti olmuş ve böylece Müslüman giyim tarzı ile halı ve benzeri tekstil ürünleri, Doğu Avrupa dâhil olmak

¹³¹⁸ Frankopan, *İpek Yolu*, s. 3.

¹³¹⁹ Pırlanta, *Orta Çağ’ın İncisi Nîşâbur*, s. 321.

¹³²⁰ Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp gider. Bu, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah’ın takdiridir. Ay için de menziller belirledik; sonunda o, hurma salkımının (ağaçta kalan) yılanmış sapı gibi olur. Ne güneşin aya yetişip çatması uygundur ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzüp gider. Yasin, 36/38-40; K. N. Chaudhuri, “Müslüman Toplamların Ekonomisi”, s. 181, 186.

¹³²¹ Clot, *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, s. 207.

¹³²² Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, ss. 83-84; Özdal, *İslam İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)*, s. 378.

üzere her tarafta tercih edilmiştir. Üretilen mamullerin üzerine “Arap tarzı”, “alâmet-i fârîka” gibi yazı ve simgeler eklenerek kültürel tanıtım yapılmıştır. Toplumsal fonksiyonu itibariyle bakıldığında dinlerin hem şekil hem de içerik olarak giyim tarzlarını etkileyen başlıca unsurlar arasında yer aldığı görülür. İslâm’da kadınların tesettür tarzları ve erkekler için ipek elbisenin, Budizm’de de deri elbisenin yasaklanması¹³²³ dinlerin kıyafetler üzerindeki etkisini gösterir. Eski toplumlarda önde gelen kesim olarak takip edilen kamların, papazların ve Müslüman din adamlarının giyimlerinin çoğu zaman halklar tarafından taklit edilmesi de popüler olana özentî duyulmasının bir göstergesidir.

Ürünlerin kültürel tanıtıma katkısında bahsedilmesi gereken hususlardan biri de ticarete arz-talep dengesinin dikkate alınma zorunluluğudur. Çünkü ürünlerin satılabilmesi müşterilerin ihtiyaç ve taleplerine cevap vermesiyle doğudan ilgilidir. Bu nedenle Çin ve Orta Doğu arasında ticaretin en etkin aktörleri olarak Müslüman tüccarlar, yerel üreticilerin müşterilerin isteklerine uygun imalat yapmalarını¹³²⁴ sağlamışlardır. Üreticiler böylece müşterileri hakkında bilgi edinirken ürünlerine naksettikleri damgalarla¹³²⁵ da kendilerini tanıtmışlardır.

Her şehrin kendine has tekstili ve uluslararası pazarlarda tanındığı özel üretimleri olmuş¹³²⁶ ve bunlarda üreticilere ait izler yer almıştır. Örneğin Besinnâ’da¹³²⁷ uzak memleketlere ihraç edilen ve üzerinde “Besinnâ Üretimi” yazan perde ve örtüler üretilmiştir. Sûs’ta imal edilip satılan ipek kumaşlarla Abbâsîler devrinde bu kumaşlardan üretilen elbiselerin üzerine Kûfî yazı ile Allah’a yakarış, halifenin adı ya da sıfatı ile birkaç kısa dinî vecize işlenmiştir.¹³²⁸ Üreticilerin malın üzerine din ve kültüre ait semboller işlemeleri, para kazanmakla iktifa etmeyip kültür

¹³²³ Clot, *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, s. 208; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 258; Turan, *Türk Kültür Tarihi*, ss. 232-233.

¹³²⁴ Lee, *İslâm ve Türk kültürünün Uzak Doğu’ya Yayılması*, s. 107.

¹³²⁵ Ebu’l-Abbâs Takiyyüddin, Ahmed b. Ali, b. Abdülkadir el-Makrîzî, *el-Hıtatü’l-Makrîziyye*, C. I Bulak Basım, Kâhire 1893, s. 177; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 251, 333.

¹³²⁶ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, s. 172. Toplumların ihracat yaparak markalaşması kültürün de etkisini artırır. Bu sayede hedeflenen başarı güç kullanmadan da elde edilebilir. Balçiner, “Bir Yumuşak Güç Aracı Olarak Ulus Markalama: Almanya ve Türkiye Ulus Markalarının Değerlendirilmesi” s. 22.

¹³²⁷ İbn Havkal, *Suratü’l-Arz*, C. II, s. 256; Besinnâ, Horasan civarında bir yerleşim birimidir, İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, s. 96.

¹³²⁸ İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, ss. 89-93; Clot, *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, s. 211; Lewis, *Ortadoğu*, s. 197; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. II, s. 531; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 46.

ve dinlerini tanıtmak için de çalıştıklarını, hatta dinle iç içe yaşamın bir hayat felsefesi olduğunu göstermektedir. Çünkü maksatları yalnız markalaşma olsaydı ürünlere isim yazmakla yetinip dinî sembol ekleme ihtiyacı hissetmezlerdi. Esasen ürünün üzerinde dinî unsur olmasa bile bunun Müslüman üretimi olarak şöhret bulması da dinin tanıtımı için önemli bir ayrıntıdır. Çünkü ürünü elde edenler çoğunlukla üreticilerin kimliğine de merak salmışlardır. Dolayısıyla çok sayıda şehrin karakteristik ürünlerinin varlığı, İslâm dünyasının büyük bir kısmının üretici olarak ekonomik gelişim ve dinî tanıtıma katkı sağladığını gösterir. Örneğin Şîraz yün kumaşlarıyla, Bağdat şemsiyeleri ve ipek kumaşlarıyla, Huzistan devetüyü ve keçi kıllarından üretilen kumaşlarıyla, Buhara seccadeleri ve Buhâriyye adıyla bilinen pamuklu kumaşları, kilimleri ve yün elbiseleriyle Herat da altın işlemeli ipekleriyle meşhur olmuştur.¹³²⁹

Benzer şekilde Fars bölgesinde bir yerleşim birimi olan Cûr'da üretilen gül suyu Hicaz, Suriye, Yemen, Mısır, Horasan ve Huzistan tarafına ihraç edilmiştir. Yine bu bölgenin başta tıraz olmak üzere ürettiği giysiler, bütün İslâm dünyasına satılmıştır. Cehrem'de halı, kilim ve seccadeler "Cehremî" markasıyla her tarafa ulaştırılmıştır.¹³³⁰ Pamuklu ve ipek giysiler İslâm ülkeleriyle Türklere satılmıştır.¹³³¹ Onlar, bu elbiseleri bazen kendilerine gelen kervanlardan bazen de bizzat Müslüman şehirlerinde kurulan çarşı ve pazarlardan almışlardır. Buhara yakınlarında pazarları ve Cuma mescidiyle büyük bir yerleşim yeri olan Zendene Kalesi'nde Cuma namazından sonra pazar kurulmuş ve burada Zendenîcî ismiyle bilinen kumaşlar pazarlanmıştır. Aynı şekilde Türkistan sınırında Buhara'dan daha eski bir yerleşim yeri olan Verdâne'de ve diğer köylerde de aynı markayla kumaşlar üretilip Irak, Fars (Güney İran/İran Körfezi), Kirman ve Hindistan başta olmak üzere hemen her vilayete bizzat Zendene tüccarları tarafından götürülerek satılmıştır. Padişahlar, önde gelen devlet erkânı ve zenginler, kendilerine bu kumaştan elbise diktirmişlerdir.¹³³²

Örneklerden anlaşıldığı üzere Buhara'da kumaş ve dokuma endüstrisi oldukça gelişmiştir. Cuma mescidinin yanında dokuma evi (beytü't-tırâz) kurularak burada her çeşit kilim, çadır, yastık, minder, seccade ve halifeler için elbiseler dikilmiştir. Üstâdân (dokuma ustaları) ve çevre vilayetlerden gelen tüccarlar, Buhara ustalarının

¹³²⁹ İbn Havkal, *Suratü'l-Arz*, C. II, s. 490; Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 142.

¹³³⁰ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 152-153.

¹³³¹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 199, 212.

¹³³² Narşahî, *Târîh-i Buhara*, ss. 24-25; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 230.

ürettiği Zendenîcî kumaşlarını şehrin çarşılarında sattıkları gibi Mısır, Şam ve Anadolu'ya götürmüşlerdir.¹³³³ Şiraz'da da Berrekân adıyla marka hâline gelmiş kumaşlar üretilmiş ve üzerine imal edildiği yer yazılmıştır.¹³³⁴ Yine Kâzerûn'da üretilen keten giysilerle Rey'de Razî adında, hiçbir yerde benzeri olmayan çok meşhur bir bez dokunarak¹³³⁵ doğudan batıya her tarafa ihraç edilmiştir. Semerkant yakınında bir kasaba olan Veyzâr'da üretilen kumaşlar da çok meşhur olarak Irak ve Fars gibi diğer bölgelerde pazarlanmıştır. Ayrıca Horasan'da her kesimden insan da bu elbiselerden giymiştir. İnsanların modern çağlarda moda ile ilgisinin bir benzeri o dönemlerde Veyzâriye kumaşlarından üretilen elbiseler hakkında da gerçekleşmiş ve bunlar bir gösteriş vesilesi olmuştur.¹³³⁶ Lüksün etkileyciliği söz konusu olduğunda zikredilmesi gereken örneklerden biri de Tüster'de üretilerek başta Mekke olmak üzere bütün dünyaya ihraç edilen ipekli dibâclardır. Devlet başkanları için imal edilen ve doğu toplumlarında üstünlük ve asalet işareti kabul edilen saltanat giysileri (tırâz) de burada imal edilmiştir.¹³³⁷

İslâm şehirlerinin ürünleriyle şöhret bulması, o şehirleri kuran kültürün sahiplerinin teknoloji, yaşam tarzı, duygu ve istekleriyle de tanınmasının yolunu açmıştır. Onların lüks içinde yaşamış olmaları da ürünlerini kullanan kesimlerin kendilerine hayranlık duymalarını sağlamıştır. Bu sonucun gelişmesinde tüccarların göz ardı edilemeyecek bir rolü vardır. Zira sermaye ile lüks hayat arasındaki sıkı ilişki sonucunda ilk dönemlerin en gözde grupları, baharat ve kumaş tüccarları olmuştur. Bunlar, şehirlerin en güzel çarşısında ve binlerce dinar kıymetindeki lüks konaklarda gösterişli bir hayat sürmüşlerdir.¹³³⁸ Hatta “en iyi ticaret bez ticareti, en iyi zanaat mercanla yapılandır”¹³³⁹ deyişi atasözü hâline gelmiştir. Kumaş ticaretinin çoğunlukla Müslüman tüccarların elinde olması¹³⁴⁰ da onların halk arasında ne kadar itibarlı olduklarını gösterir.

¹³³³ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 33.

¹³³⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 153-155; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 442.

¹³³⁵ Ebû Dülef, *İran Seyahatnâmesi*, s. 103.

¹³³⁶ Seâlibî, *Yetîmetü't-Dehr*, s. 218; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 520-521; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 249.

¹³³⁷ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 256, 473; Durant, *Kıssatü'l-Hadâra*, C. XIII, s. 255; Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 142.

¹³³⁸ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 409-410; Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 40.

¹³³⁹ İbn Kuteybe, *Muhtefü'l-Hadis*, 90.

¹³⁴⁰ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 542.

Modern zamanlarda teknolojik ürünlerle birlikte kültür, giyim-kuşam, yeme-içme ürün ve usulleri ile yaşam tarzlarının alıcıları etkilemesi ve medeniyet hakkında bilgi vermesi gibi Müslüman kültür ve ürünleri de markalarıyla birlikte ulaştıkları yerlerde İslâm'ı duyurmuştur. Çünkü küreselleşme, asırlardır dünyayı etkileyen bir olgudur. İşte tekstil ürünlerinin en önemli meta olduğu alışverişler sonucu gelişen ticaretle birlikte ekonomiler güçlenmiş ve köyler büyüyerek kasabalara, kasabalar da şehirlere dönüşmüştür. İslâm medeniyetinin Müslüman Türklerin de katkısıyla parlaması, yeni kültür merkezinin Müslüman Türk illerinin olması ve soydaşlarının İslâm'a girmekle elde ettikleri kazanımlar, diğerlerinin bu gelişimi fark etmelerini ve ona yaklaşmalarını sağlamıştır.

4.5.5. Ticarî Ortaklıklar

Orta Çağ İslâm dünyasında tüccarlar bizzat giderek ya da temsilcileri vasıtasıyla ticaret yapmışlardır. Arapların İslâm öncesinde İran, Irak ve Hindistan dâhil birçok ülkeyle karşılıklı uluslararası ticarî bağlantıları olmuştur.¹³⁴¹ Bu süreçte ortak çalıştıkları kesimler de olmuştur. Aynı sistem daha sonra da devam etmiş ve Müslümanlar, devrin şartlarında kapalı bir toplum görünümündeki yabancı memleketlere girmenin zorluklarını aşabilmek için Türklerin İslâmlaşmasına giden süreçte önemli rol oynayan yerel ortaklarla iş birliğine gitmişlerdir. Çünkü Türk şehirlerinde kabul görmek zaman zaman büyük sıkıntı olmuş ve yapılan ortaklık anlaşmalarıyla bu sorun çözülmüştür.¹³⁴² Tüccarları ortaklık yapmaya sevk eden amil bundan ibaret değildir. Özellikle sermaye bulma ve onu güvenli bir şekilde idare etme problemi tüccarları ortak bularak da riski azaltmaya yöneltmiştir.

Tüccarların kendi başlarına gemi kaldırmalarının ya da kervan oluşturmalarının oldukça zor, masraflı ve riskli olması, sermaye bulmakta yaşanan sıkıntılar ve İslâm'da faizin yasaklanması gibi etkenler onları ticarî ortaklıklara yönlendirmiştir. Bunun yanında kazanç elde etmek isteyen ancak uzak yerlere gitme imkânı bulamayan yerli yatırımcılar da güvenilir tüccarlara mal ve para vererek ticarete katılmışlar veya onlara maddî destek sağlamışlardır.¹³⁴³ Böylece büyük sorumluluk altına giren tüccarlar, zarara uğramamak için tedbir almak durumunda kalmışlardır ki bunların en önemlisi yerli tüccarlarla bağlantı kurmaktır. Dolayısıyla daha fazla kâr

¹³⁴¹ Ali, *el-Mufasssal*, C. VII, s. 232, 421.

¹³⁴² İbn Fadlân, *Seyahatnâme*, s. 36.

¹³⁴³ Clot, *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, ss. 220-221; Lewis, *Ortadoğu*, s. 199.

elde etme isteği yanında ülkeler arasında gidip gelmenin barındırdığı riskler ortaklıkların zeminini oluşturmaktadır. Nitekim tüccarlar, herhangi bir iflas durumunda zararı azaltmak, yeni ticarî bağlantılar kurmak¹³⁴⁴ ve güvenliği sağlamak gibi saiklerle kervanlarını çok ortaklı hazırlamışlardır. Bu ortaklıklar din ve ırk ayrımı gözetmeden geniş bir kitleyi kapsamıştır. Öyle ki Müslümanlar, Yahudi ve Hristiyan tüccarların da haklarının korunmasını sağlayan örgütlenmeler kurarak¹³⁴⁵ ithalat ve ihracat yapmışlardır.

Arap ticaret usulleri de zaten ortak çalışmaya uygun bir alt yapıya sahiptir. Çünkü İslâm öncesi Araplarda ticaret, genellikle kâr paylaşımı esasına göre işleyen mudarebe usulüyle yapılmış, sermaye sahipleri, birkaç dinar ile de olsa bu ticarete iştirak etmişlerdir. Katılımcıları artan kervanların büyüklüğü bin ila iki bin beşyüz deveyi, değerleri de binlerce dinarı bulabilmiştir.¹³⁴⁶ Halkın önemli bir kesiminin şirket ve kervanlara ortak olması, ticarî faaliyetlere büyük bir katılım olduğunu dolayısıyla da ticaretle gerçekleşen etkileşimlerin toplumun tamamına sirayet ettiğini göstermektedir. Bu esnada, anonim şirket kuruluşlarına benzeyen ‘şirketü’t-damân’, bağımsız sermayedarların bulunduğu “şirketü’l-mufâvada” ve “şirketü’l-vücûh”,¹³⁴⁷ gibi birçok yapılanma türemiştir. Ayrıca tüccarların ihtisaslaşma yoluna gitmeleriyle, simsarlar, mücehhizler, rakkâzlar ve hazzânlar¹³⁴⁸ adı verilen meslek grupları teşekkül etmiştir.

Özellikle Mekke ve Medîne’de yaygın olan bu usuller, Yemen ve Şam bölgelerinde de yaygın olarak kullanılmış ve ilk Müslümanlar da bu şekilde ticaret yapmışlardır. Medîne’deki sahâbîlerden uzak yerlere gidemeyenler kara ve deniz yoluyla ticaret yapanlarla müdârabe ortaklıkları gerçekleştirerek¹³⁴⁹ mallarını

¹³⁴⁴ Özdal, *İslam İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)*, s. 328, 430.

¹³⁴⁵ Şehriyâr, *Acâibü’l-Hind*, ss. 91-92; Clot, *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, s. 225; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 280; Örgütlenme örnekleri için bkz. Çetin, “*Memlûkler Devrinde Kârimî Tüccarları*”, ss. 80-85.

¹³⁴⁶ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 128; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, ss. 287-288; Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 40; Ahmed Adevî, *ed-Devletü’l-İslâmiyye ve İmparatoriyyetür’r-Rûm*, Mektebetü’l-Ando’l-Mısıryye, Mısır 1958, s. 29; Baysa, *Kureyş Kervanları*, s. 128.

¹³⁴⁷ Şirketler hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019.

¹³⁴⁸ Mücehhiz/İhracatçı: Tüccarların mallarını şehirlerarasında taşıyan ve iş merkezini terk etmeden temsilcileri aracılığıyla mal toplayan şahıstır. Rakkâz: Sık sık ticarî sefere çıkan ve yaptığı keşifler neticesinde farklı şehirlerde iş yapan tüccardır. Hazzân: İhtikâra benzer bir çalışma tarzı üzerine yoğunlaşan tüccarlardır. Dımaşkî, *el-İşâre ilâ Mehâsini’t-Ticâre*, ss. 63-67.

¹³⁴⁹ Ebû Bekr Abdürrezzâk Hemmâm es-San’ânî Abdürrezzak, *el-Musannef*, el-Meclisü’l-İlmî, Beyrût 1983, C. IV, ss. 66-67; Berrû, *Târihu Arabi’l-Kadîm*, s. 243.

değerlendirmişlerdir. Örneğin Hz. Osman, gemileriyle uluslararası ticaret yapmıştır.¹³⁵⁰ Ebû Muallak el-Ensârî de Şam ve İran'da ticarî ortaklarıyla şirket kurarak¹³⁵¹ alışveriş yapmıştır. Bu bilgi, Hz. Peygamber dönemi ve hemen sonrasında Medine ile Asya arasında ticarî ilişkiyi gösterdiği gibi sahâbenin Türk topraklarındaki pazarlara giderek halkla iletişime geçtiklerini gösterir. Sahâbîlerin, ticarî ilişkiye girdikleri insanlara anlatarak ve yaşayarak İslâm'ı tebliğ ettikleri kanaatindeyiz. Zira henüz Türklerle askerî mücadele dönemi başlamadan önce ticaretle İslâm'dan haberdar olan ve gelip Müslüman olan Türkler bulunduğu daha önce ifade edilmişti. Dolayısıyla denilebilir ki ticaretle iştigal eden Müslümanların özellikle yerel ortaklar edinmeleri İslâm'ın çok kısa sürede ve geniş bir alana bizzat ilk muhataplar tarafından taşınmasını sağlamıştır.

Evvela münferiden gerçekleşen kervan düzme işi, Müslümanların devlet kurup ticaret yollarına hâkim olmaları neticesinde gelişen ticaretle bir meslek hâline gelmiş, organizatörler ellerine bir defter alarak kervana katılmak isteyenleri ve mallarını refakatçileriyle birlikte kaydetmişlerdir. Ortaya çıkan yapı aynı zamanda bu günkü kargo çalışmalarına benzer bir mahiyet taşımıştır.¹³⁵² Böylece gittikçe yaygınlaşan ticarî ortaklıklar, toplumda iş birliğini kuvvetlendirip özgüven kazandırdığı gibi tüccarlarla aralarındaki iletişim ve etkileşimi de yoğunlaştırmıştır.

Tesis edilen ortamın cazibesi, toplumun farklı kesimlerinin ticarî yapılanmalara katılmasını sağlamıştır. Nitekim büyük toprak sahipleri, yüksek getirisi nedeniyle kazançlarının bir kısmını ticarete yatırmışlar ve ortaklık ilişkisine girdikleri tüccarların hangi dine mensup olduğuyla çok ilgilenmemişlerdir. Gelineen durumda ortaklıkların mahiyeti, Müslüman tüccarların çoğunlukla yüksek kademelerde görev yapan memurlar, devlet idaresiyle ilişkili mülk sahipleri ve ordu komutanlardan ticaretle ilişkili olanlarla irtibat kurmaları sonucunu doğurmuştur.¹³⁵³ Örneğin Bulgarlar ve Müslümanlar arasında yoğun bir ticarî ortaklık durumu söz konusu olmuş ve Nişâburlu bir Müslüman tüccar, kendisine İtil kentinde ortak bulabilmiştir. Bu ilişkilerin etkisiyle Bulgar hakani Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. İlteber,

¹³⁵⁰ Hüseyin b. Muhammed b. Hasan Diyarbekrî, *Târîhu'l-Hâmis fî-Ahvâli Enfesi Nefis*, Müessesetü Şa'ban, Beyrût ty. C. II, s. 268; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, s. 152.

¹³⁵¹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe* C. V, s. 295, C. VI, s. 289; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. VII, 313; Bedr, *et-Târîhu's-Şâmil*, C. I, s. 237.

¹³⁵² Goitein, *A Mediterranean Society I*, s. 348.

¹³⁵³ Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 291.

Haricîlerin tahrip ettiği Beyhak civarındaki Sebzevâr ve Husrûcird kasabalarının camilerinin tadilatı için nakdi yardımda bulunmuştur.¹³⁵⁴ Görüldüğü üzere tüccarlar, ortakları aracılığıyla gittikleri toplumun devlet erkânı ve önde gelenleriyle kurdukları iletişim sayesinde hem idarecilere ve onların sağladığı imtiyazla toplumlara rahat bir şekilde İslâm'ı tanıtmaya fırsatı bulmuşlar hem de farklı kazanımlar elde etmişlerdir.

Ticarî ortaklıklar konusunda üzerinde durulması gereken hususlardan biri de Müslümanların “vekîlû't-tüccar/şehbender” denilen temsilcilerle de iş yapmalarıdır. Bizzat gidemedikleri yerlerde kendileri adına iş yapan, memleketleriyle bağlantılarını sürdüren, anlaşmazlık durumunda arabuluculuk yaparak sorunları çözen, güvenilir, ticaretten anlayan, hukuk bilgisine sahip ve bugün yabancı ülkelerdeki müşavirlere benzer işlevi olan tüccar vekilleri, çözemedikleri sorunlar için bulundukları yerin idarecilerine müracaat etme yetkisine sahip olmuşlardır. Tüccar vekilleri, büyük depolarıyla toptancılık işi yaptıkları gibi postacılık ve bankacılık faaliyetleri de yürütmüşler ve yerel tüccarlar, dışarıdan gelen malları onların depolarından alarak satabilmişlerdir.¹³⁵⁵ Müslümanların yerli halkla irtibatını sağlayan temsilciler, iş yaptıkları yerin halkından olabildikleri gibi bazen de tüccarların memleketlerinden olup ilgili şehir ya da ülkeye giderek mal sahipleri adına alacaklarını alıp satacaklarını sattıktan sonra geri dönmüşlerdir.¹³⁵⁶ Bu şahıslar yerli halk ile çok daha yakın ilişki kurmuşlardır. Onların hukukî bilgiyle mücehhez olmaları da dinî temsil noktasında tüccarlardan daha önemli bir konuma geldikleri kanaatindeyiz.

Orta Asya'da kurulan ortaklıklara ‘çakar’ ve ‘şakiriyya’ ismi verilmiştir. Çakarlar, çoğunlukla Türklerden oluşmakla birlikte Soğdlular ve diğer Asyalılar da bu yapıların içinde yer almışlardır. Orta Asya fetihlerinden sonra Müslüman hâkimiyetine geçen çakarlar, ticaretin gelişmesiyle güçlenerek Abbâsî idaresini tahakküm altına alır hâle gelmişlerdir.¹³⁵⁷ Geline ortam, ticarî ortaklıkların itibarının oldukça arttığını gösterir. Tüccarlar, ortaklık ilişkisine girdikleri yerlerle irtibatlarını canlı tutmaya gayret etmişlerdir. Elleriindeki mallara olan talebin durumu, malın güncel fiyatının tespit edilerek gitmeye değer olup olmadığı ve herhangi bir arz

¹³⁵⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, C. I, s. 150; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 30.

¹³⁵⁵ S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Brill, Leiden 2010, ss. 345-346; Özdal, *İslam İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)*, ss. 139-140; Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler*, Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, İstanbul 2009, ss. 144-145.

¹³⁵⁶ Clot, *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, ss. 220-221.

¹³⁵⁷ Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 137.

sıkıntısı bulunup bulunmadığı gibi tüccarların kârını doğrudan etkileyen hususlarda bilgi edinme sorunu iletişimi zorunlu kılmıştır. Bunun için de tüccarlar seyahat etmeye niyetlendikleri yerlere önceden mektup yazarak genel durum hakkında malumat almışlardır.¹³⁵⁸ Ancak belirtmek gerekir ki Müslüman tüccarların ve kurdukları ticarî yapılanmaların elde ettikleri gücün gayrimüslimleri etkileyerek içine çektiği kanaatindeyiz. Çünkü idareyi elinde bulunduranların etrafı daima ekonomik ve siyasî güçten faydalanmak isteyenler tarafından doldurulmuştur.

Ticarî ortaklıkların İslâmlaşma üzerindeki tesirleri sahip oldukları düzenle de doğrudan alakalıdır. Nitekim ortaklıklar sonucu meydana gelen Müslüman ticaret kuruluşları, devletten bağımsız, kendi içinde kurallara sahip ve dayanışma halinde olan, grup içinde yapılan vaazlarla mistik boyutu da bulunan yapılanmalardır.¹³⁵⁹ Dolayısıyla bu kuruluşlar, ticarethanelerde çalışanların ve onlarla etkileşime girenlerin İslâmlaşmasında etkili olmuştur. Sosyolojik anlamda cemaat teşekkülüne benzeyen yapılanmasıyla ortaklıklar, üyelerinin belirli davranışlarda bulunmasını sağlayan otokontrol mekanizması gibi değerlendirilebilir ki bu özellikleriyle tüccar gruplarını Müslüman olmaya sevk etmişlerdir. Ortaklık yapılanmalarının idareden bağımsız hareket edebilme kabiliyeti sayesinde ticaret, siyasî hadiselerden çok etkilenmeden kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Grupların kendi içlerindeki özellikleriyle dini taşıyıp kültür nakli yaptığı da söylenebilir. Zira gayrimüslimlerin iştirak ettikleri Müslüman ticarî yapılanmalarında kabul görebilmek için uymak durumunda kaldıkları İslâmî kurallar, onların zamanla Müslüman olmalarını sağlamıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi Müslüman tüccarlar, Türk ülkelerinde seyahat edebilmek için onlarla dostluk ve ortaklık kurmak zorunda kalmışlar ve Türk arkadaşları ile eşlerine karabiber, darı, kuru üzüm, ceviz ve başörtüsü gibi birtakım hediyeler takdim etmişlerdir. Hediyeleriyle birlikte dostlarına uğradıklarında Türk arkadaşları bir çadır açıp imkânlar dâhilinde yemek vererek onları ağırlamışlardır.¹³⁶⁰ Bu şekilde Araplardaki emân verme tarzı bir ilişki gerçekleşmiş ve nihayetinde Türk ortakların nezaretinde ilerleyen kervanlara, sûfilerin de katılmasıyla birlikte ticaret, Türkler arasında İslâm propagandası için bir araç hâline gelmiştir. Ayrıca Türklerin

¹³⁵⁸ Dimaşkî, *el-İşâre İlä Mehâsini't-Ticâre*, s. 59.

¹³⁵⁹ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, ss. 149-150.

¹³⁶⁰ İbn Fadlân, *Rihletü İbn Fadlân*, s. 68.

memleketlerine gelen tüccarlar için evlerini açmaları ve onlara ziyafet verip evlerinde misafir etmeleri Türk grupları arasında İslâm'ın nasıl yayıldığı hakkında fikir vermektedir. Oğuzlar ve Karlukların yaşadığı bölgelerde tesis edilen Müslüman ticaret kolonileri, tebliğ işini kolaylaştıran bir mahiyet taşımaktadır. Türkistan bölgesindeki Müslüman yerleşimleri, kuruldukları bölgelerde Türklerle dostane ilişkiler geliştirmişlerdir.¹³⁶¹ Oğuzlar da samimi ilişki içerisinde bulundukları ve medeniyet seviyesi bakımından kendilerinden üstün olan Müslümanlardan İslâm'ın temel esaslarını öğrenmişlerdir. Taraflar arasında gerçekleşen ticaretin mahiyetine ve ortaklıkların nerelerde olabildiğine dair bir örneği Sâdi-i Şîrâzî'nin (ö. 691/1292) Gülistan'da yer verdiği bir anlatıda görmek mümkündür. Buna göre İranlı bir tüccarın 150 develik kervanı, 40 kölesi ve Türkistan'da bir ortağı vardır. Bahse konu tüccarın Çin'den Hint'e, Mısır'dan Rum diyarına ve Yemen'e uzanan geniş bir güzergâhta ticaret yapıp sonra da emekli olma niyetinden bahsedilmektedir.¹³⁶² Bu, İslâm topraklarının tamamının Müslümanların faaliyet alanı olduğuna işaret eder.

Ortaklıklar sonucu tesis edilen ticarî yapılanmalar konusunda göz ardı edilmemesi gereken ayrıntılardan biri de Soğdlulardır. Çünkü Batı Asya'daki Soğd tüccarlarının Müslüman olması, onların Doğu'daki kolonilerinin ve yerel ortaklarının İslâmlaşmasını kolaylaştırmıştır. Soğd tüccarları uzun zaman Türk devletlerinin himayesinde çalışmışlar ve zamanla onların da etkisiyle Hun, Göktürk ve Uygurlar arasında Türk tüccar grupları teşekkül etmiştir. Soğd ve Arap tüccarların Türk topraklarında temsilcilik açmaları gibi Müslüman Türk tüccar grupları da iş yaptıkları topraklarda temsilcilikler açmışlardır. Kolonilere Arap ve Fars Müslüman tüccarlar da iştirak¹³⁶³ ederek uzak diyarlardaki İslâmlaşmalara katkı sunmuşlardır. Zira onlar bu kolonilerde yerli tüccarlarla ortak iş yapmışlardır. Örneğin Uygurlar ile Müslüman tüccarlar çoğu yerde beraber hareket ettikleri gibi Moğol ve Çin devletlerinde birlikte büro görevi yapmışlardır.¹³⁶⁴ Mesai arkadaşlığı tarafların

¹³⁶¹ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları-Destanları*, s. 52; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, s. 344.

¹³⁶² Sâdi-i Şîrâzî, *Gülistan*, ss. 416-417.

¹³⁶³ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. I, s. 42; Ögel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültürü Tarihi*, s. 366; A. Melek Özyetgin, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, ss. 174-176; Annemarie Von Gabain, "Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış", çev. Saadet Ş. Çağatay, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, II/5, Ankara 1944, ss. 685-696; VIII/3, 1950, ss. 373-379; Bahattin Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, 21/81, Ankara 1957, ss. 81-137; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 29.

¹³⁶⁴ Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 206, 260.

birbirleriyle derinden tanışıklık kurmalarını sağlamıştır. Netice itibarıyla denilebilir ki Orta Asya'da ticaret ortaklıkları yapılmıştır. Çok sayıda şirket çeşidi türediği gibi ortakların sayısının bir sınırı olmamıştır. Türkler ve Müslümanlar arasındaki ortaklıklar her iki taraf için de cazip olmuş¹³⁶⁵ ve halkın Müslümanları yakından tanınmasıyla ön yargıları kırılarak İslâm'a yakınlaşmalarını sağlamıştır. Zira onlar askerî, siyâsî, dinî ve kültürel anlamda egemenlik kuran Müslümanlarla önce çatışmışlar, sonra da onların egemenliğine girmek durumunda kalmışlardır. Birlikte yaşam ile gerçekleşen ticarî ve sosyal ilişkiler bölgenin İslâm'a girişini olumlu yönde etkilemiştir. Müslüman tüccarlar, birlikte alışveriş yaptıkları insanların aynı dine mensup olmalarının ticareti kolaylaştıracağı (İslâm hukuk ve ticaret kurallarının uygulanması ve ona göre caiz olan malların ticareti gibi) düşüncesinden hareketle Türkleri İslâm'a davet etmişlerdir.¹³⁶⁶ Böylece kurulan ticarî ortaklıklar, alışveriş konusunda rahatlık sağladığı gibi kültürel alışverişin hızlanmasını ve İslâm'ın yayılmasını sağlamıştır.

4.5.6. Dillerin Etkisi

İnsanlar arasında iletişim ve bilgi paylaşımında temel öge olan dil, kültürün de temel elementlerinden biridir. Bilimsel, dinî, felsefî bilgi ve düşüncelerin de taşıyıcısı olan dil, aynı zamanda ticaretin canlanmasını sağlayan en önemli unsurlardan olmuş ve bu sayede dinleri etkilemiştir. Zira toplumların sosyal hayatına hitap ederek popülerlik kazanan dillerin konuşulduğu toplumların dini, zamanla taraftar toplamış, halkın revaç göstermediği dillerin inancı ise diğer toplumlardan soyutlanan küçük gruplara has olarak kalmıştır.¹³⁶⁷ Bu manada Arapça, geniş halk kitleleri tarafından tercih edilip yerel dillerle kültürel ilişkiye girmesiyle uluslararası nitelik kazanmış¹³⁶⁸ ve farklı mozaiklerle zenginleşerek İslâmlaşmayı kolaylaştırmıştır.

Büyük bir coğrafyada kullanılan Arapça, Kur'an sayesinde din ve hukuk dili hâline gelmiştir. Emevîler dönemiyle birlikte gelişen zengin uygarlık ve Arap milliyetçiliği de onu edebiyat dili hâline getirmiştir. Böylece İran dışında kalan yerlerde eskiden beri kullanılagelen yazı dilleri, yerini büyük oranda Arapçaya bırakmış, hatta şehirlerde ve kırsal alanda konuşma dili Arapça olmuştur. Dahası

¹³⁶⁵ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, C. I, ss. 256-257.

¹³⁶⁶ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 225.

¹³⁶⁷ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 30.

¹³⁶⁸ İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 180.

Araplar gibi gayrimüslim yazarlar da eserlerini Arapça vermeye başlamışlardır.¹³⁶⁹ Siyasî olarak hâkimiyet kurmanın kültürel aktarım konusundaki en büyük etkisi de zaten bu olmuştur. İlmî, edebî, felsefî ve tarihî eserlerin çoğunun Arapça yazılmasıyla Arap-Arap olmayan ayrımı kalktığı gibi Müslüman-gayrimüslim ayrımı geri planda kalmış, ortak bir edebiyat teşekkül etmiş ve Arapça bir kültür dili hâline gelmiştir. Kâğıdın yaygınlaşmasıyla birlikte Arapça yazılan ve tercüme edilen eserlerle İslâm kültürü ile düşünce yapısı kolaylıkla yayılma imkânı bulmuştur.¹³⁷⁰ Bu esnada doğu ve batı medeniyetine ait eserlerle bilgi birikimi Arapçaya mal olmuştur. Tercümanların da Müslüman olmasıyla birlikte İslâmî saik insanların içine işlemeye başlamış ve herkes İslâm medeniyetine kendi ruhundan bir şeyler katmıştır. Ayrıca başta Kur'an olmak üzere dinî eserler yerel dillere tercüme edilerek¹³⁷¹ Arapça bilmeyen kitlelerin dinî metinlere ulaşip İslâm öğretisini aracısız bir şekilde öğrenebilmelerinin yolu açılmıştır. Böylece Arapçanın popülaritesi gittikçe artmıştır.

Emevîler döneminde hemen her konuda gerçekleşen millîleşme, para basımı ve bütün resmî evrakların Arapçaya tercüme edilmesi de Arapçanın etki alanını genişletmiştir. Çünkü devletin gelişip zenginleşmesiyle birlikte iktisadî ve sosyal alanlarda Arapça tabirler de ağırlık kazanmaya başlamıştır. Arap tüccarlarla birlikte Afrikalı ve Yahudi tüccarlar da dâhil olmak üzere hemen bütün tüccarlar Arapça konuşmuşlardır. Böylece Arapça, Müslüman ticaret kolonilerinin kurulduğu İtil Bulgarları ve Kanton gibi batıdan doğuya geniş bir alanda yayılma imkânı bulmuş, ilim, ticaret ve anlaşmalarda kullanılarak dönemin “Franca Linguası”¹³⁷² hâline gelmiştir. Doğudan batıya, kuzeyden güneye tüccarların çoğu birbirleriyle bu dili konuşmuşlardır.¹³⁷³ Arapçanın yaygınlaşmasında devletin siyaseten güçlenmesinin de büyük etkisi olmuştur. Çünkü Abbâsîlerle birlikte İslâm topraklarında dil ve din birliği sağlanarak herkesin aynı yasalara ve yaşam kurallarına bağlanması, ticareti ve iletişimi kolaylaştırdığı gibi tüccarların daha ileriye giderek sınır dışında kalan halklarla alışveriş yapabilmelerini sağlamıştır. Ayrıca daha fazla maddî kazanç elde

¹³⁶⁹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, C. I, s. 182, 424.

¹³⁷⁰ Bernard Lewis, *Ortadoğu'nun Çoklu Kimliği*, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 2000, s. 40; Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, ss. 132-134, 221-223.

¹³⁷¹ İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 206.

¹³⁷² İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 153; Franca Lingua, ticarî alanlarda farklı dili konuşan kimselerin kullandığı ortak dildir. <http://www.taussmarine.com/seyrirdefteri/index.php/akdenizin-ortak-dili-lingua-franca>, (19.12.2019).

¹³⁷³ Bebel, *Hiz. Muhammed ve Arap İslâm Kültürü*, s. 83; Lapidus, *İslam Toplulukları Tarihi*, C. I, s. 119.

etmek isteyenler Arapça öğrenip İslâm'ın gerekleriyle amel eden tüccar gruplarına üye olmuşlardır.¹³⁷⁴ Bu da Arapçanın ve doğal olarak da İslâm kültürünün sınırların dışına taşınmasını sağlamıştır.

İslâm'ın yayılmasında Arapça kadar Farsça da önemli rol oynamıştır. Ticarete Arapçadan sonra bir İslâm dili hâline gelen Farsçanın kullanılması, Türklerin İslâm kültürünün etki alanına girmesini sağlamıştır.¹³⁷⁵ Türkistan geçmişine bakıldığında insanların birbirlerinin dillerini anlayabildikleri görülmektedir. Bu durum 630 yılında Türkistan'ı ziyaret eden Çin'li gezgin Hsüang Tsang'ın hemen her yerde ortak dil ve alfabenin kullanıldığını belirtmesinden anlaşılmaktadır.¹³⁷⁶ Buna göre Türklerin batıya göç ederek Farsçayı öğrenmeleri ve Farsçanın yerel kabilelere hitap etmesi İslâm'a girişte İranlıları önemli bir konuma getirmiştir. İslâm kültürünün merkezinin doğuya kaymasıyla birlikte özellikle Tâhirîler ve Sâ mânîler döneminde Farsça daha baskın hâle gelmiş, edebiyatta ve ticarete Farsça tabir ve terimler kullanılmıştır.¹³⁷⁷ Sağlam bir dinî geleneğe sahip olan İran medeniyeti, İslâm hukuku, edebiyatı, sanatı ve mistisizmi üzerinde önemli etki bırakmış ve yeni din bu kültürle kuvvetlendikten sonra Arap Coğrafyasından farklı bir karaktere bürünmüştür. Farslılar coğrafi yakınlıkları, siyasî, iktisadî, askerî ve benzeri ilişkileriyle önceden irtibatlı oldukları Türkler üzerinde etkilerini artırmış ve onlar, İslâm'a dair birçok unsuru Farslılardan öğrenmişlerdir.¹³⁷⁸ Zaten İslâm da Türklere İran şehirleri üzerinden gitmiştir.

Dilin kültür üzerindeki etkisini ilmî çalışmalarda görmek de mümkündür. Narşahî'nin Târîh-i Buhara'sının Kubavî tarafından Farsçaya tercüme edilmesinin nedeni insanların Farsça'yı kolay anlayabilmeleridir.¹³⁷⁹ Bu, insanların kullandığı dillere yapılan tercümelerle anlama sorununun aşıldığını ve farklı fikirlerin daha rahat benimsendiğini gösterir. Ticaretin merkezinde yer alan topraklarda Farsçanın yaygınlaşması bu bakımdan önemlidir.

Orta Doğu ticaretine bakıldığında, en önemli merkezlerden birinin özellikle stratejik konumu nedeniyle Basra olduğu anlaşılır. İran ticaretinde önemli rol oynayan zengin Sîrâflı tüccarlar, Basra'da yoğun bir şekilde ticaret yapmışlardır.

¹³⁷⁴ Clot, *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, s. 199.

¹³⁷⁵ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, C. I, s. 424; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 32.

¹³⁷⁶ Turan, *Türk Kültür Tarihi*, s. 57; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 167.

¹³⁷⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. II, s. 406; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 140; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 233.

¹³⁷⁸ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 20; Frye, *The Golden Age of Persia*, ss. 150-174.

¹³⁷⁹ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 5; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 31.

Onların ticaretteki hâkimiyeti nedeniyle Hindistan ve Çin'e giden tüccarların en çok kullandığı dil Farsça olmuş ve bu yolla Arapçaya birçok Farsça kelime girmiştir.¹³⁸⁰ Ayrıca Sîrâf tüccarları Hintçeyi de öğrenmişler, Hindistan ve Seylan'da büyük yerel tüccarlardan dostlar edinerek seferlerinde onlara misafir olmuşlardır.¹³⁸¹ Daha önce de belirtildiği gibi tüccarların yerel ortaklarına misafir olmaları, tarafların birbirlerini yakından tanımalarını ve kültürel anlamda benzeşmelerini sağlamıştır. Bu yakınlık sayesinde ticaret, kültür evrimini öylesine güçlü etkilemiştir ki bu sayede Arapça, Farsça, Çince ve Hintçe gibi dillerden mürekkep olan Kalahça (Malayca), Swahili ve Azer dili gibi birçok yeni lisan türemiştir.¹³⁸² Bazen de Kirman bölgesinde konuşulan dilin Horasan ağzını anımsatması¹³⁸³ gibi asıl itibarıyla farklı olan lehçeler, ticarî ilişkiler nedeniyle birbirlerine benzemiştir.

İslâm'ın yayılmasında rol oynamış dillerden biri de Ön Asya'da Türk nüfusun çoğalmasıyla birlikte yaygınlaşan Türkçedir. Bunun bir sonucu olarak fetih, ticaret, tebliğ gibi maksatlarla Orta Asya'ya gelen Müslümanlar Türkçe öğrenme ihtiyacı hissetmişlerdir. Hatta Yezîd b. Saîd el-Bâhilî gibi bazı Arap komutanlar, Türklerle olan askerî, diplomatik ve ticarî ilişkilerinde Türkçeyi kullanmışlardır.¹³⁸⁴ Orta Asya ticaretinin Müslümanlara geçmesiyle Soğd hâkimiyeti sona ermiş ve Türkçe, etkin bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Türklerin meskûn olduğu alanlara gelerek alışveriş yapmak isteyen yabancı tüccarlar, Türkçe öğrenmiş ve iletişim bu şekilde sağlanmıştır. Ayrıca Uygur devletinin kurularak Doğu Asya'ya ve ticarete hâkim olmasıyla belli bir dönem Uygur lehçesi önemli iletişim ve diplomasi dillerinden biri olmuştur.¹³⁸⁵

Esasen ticaretin kültürel etkisinin diller aracılığıyla gelişmesi tarih boyunca var olan bir olgudur. Nitekim İslâm öncesinde Horasan ve Hârizm'de çok sayıda zengin tüccar, Soğd dilini kullanmıştır. İslâm hâkimiyetiyle birlikte Belh, Semerkant, Merv, Buhara ve Kâşgar'da yeni ticarî organizasyonlar kurulmuş ve bu sayede toplumlar

¹³⁸⁰ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 577; Ahmet Şâmî, "Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticarî Münasebetler ve Bu Münasebetlerin Ortaçağ Medeniyetine Etkileri" çev. Aydın Çelik, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 134, İstanbul 2001, s. 118.

¹³⁸¹ Şehriyâr, *Acâibü'l-Hind*, s. 30, 36, 61.

¹³⁸² Özdağ, *İslam İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)*, ss. 465-467; Kramers, "Coğrafya ve Ticaret", s. 679.

¹³⁸³ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 474.

¹³⁸⁴ Taberî, *Târîh*, C. VII, s. 61; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, ss. 66-67.

¹³⁸⁵ İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, C. I, ss. 471-472; Özdağ, *İslam İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)*, ss. 464-465.

arasında insan, fikir, mal ve teknik etkileşimi büyük ivme kazanmıştır. Şehirlerde teşekkül eden yeni mesleklerde çalışmak için çevreden merkeze gelen insanlar sayesinde de demografik kaynaşma söz konusu olmuştur.¹³⁸⁶ Dolayısıyla ticaretin gelişmesi ve dilin yaygınlaşması arasında işteşlik durumu vardır ve bu ikisi birbirlerinin gelişmesine katkı sunmuştur. Ticarete yatkın toplumlar bu esnada aktif görev almışlardır. Örneğin Soğdlular, Çince ve Türkçe gibi çok kullanılan dillerle yerel lehçeleri de konuşabilmeleri nedeniyle tercüman olarak istihdam edilmişler, önemli resmî görevlere tayin edilmişler ve Asya'ya gelen yabancı dinlerin kutsal kitaplarını yerel dillere çevirmişlerdir.¹³⁸⁷ Tercüme faaliyetleri insanları dinler karşısında edilgen olmaktan kurtararak kendi iradeleriyle hareket etme imkânı vermiştir. Böylece kendilerine takdim edilen dinleri ana dilleriyle tanıyarak kabul ya da ret kararı vermişlerdir.

Bununla birlikte ticaret sayesinde dillerin benzeşmesini din değiştirmeden bağımsız olarak değerlendirmek de mümkündür. Çünkü lisan etkileşimi her zaman din değişikliğiyle sonuçlanmamıştır. Örneğin kaynaklarda Hazar bölgesinde küçük bir yerel krallığın Hristiyan olmasına rağmen giyim tarzı olarak Araplara benzediğine ve Arapça ile Rumca konuştuklarında dair bilgiler vardır.¹³⁸⁸ Ancak bu yine de ticaretle dilin kültürel farklılıkları ve engelleri aşan bir güçle toplumların etkileşimine vesile olduğu gerçeğini değiştirmez. Önemli olan insanların birbirleriyle anlaşabilmeleridir. Dilin etkisi öncelikle din ve kültürlere ait değerlerin muhataplar tarafından öğrenilmesine aracılık etmesidir. Sonrasında karar verme konumundaki insanların tercihleri ve sunulan dinin niteliği belirleyici olur ki bunun için öncelikle toplumların neyle karşı karşıya olduklarını anlamaları gerekir.

Netice itibarıyla belirtmek gerekir ki hâkim dil sayısının çok olması iletişimi zorlaştıran ve sınırlandıran bir durumdur. Ancak İslâm coğrafyasında konuşulan dillerin azlığı, diğer bir ifadeyle devlet otoritesiyle baskın dillerin ülke geneline yayılması iletişim, ticaret ve etkileşimi kolaylaştırmıştır.¹³⁸⁹ Müslüman dillerinin

¹³⁸⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, C. VIII, s. 193; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, s. 48; Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Baş, Yedi Tepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. 8; Erkan Göksu, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", <http://www.beyaztarih.com/turk-tarihi/turklerin-İslâmiyeti-kabulu>, 12.04.2017.

¹³⁸⁷ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 28; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, ss. 160-161; Liu, *Ancient India And Ancient China Trade and Religious*, s. 26.

¹³⁸⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 121.

¹³⁸⁹ Lewis, *Ortadoğu*, s. 199.

egemenliğiyle beraber ticarî terim ve usuller de İslâm kültürüne has izler taşıyarak dinî tanıtıma yardım etmiştir. İslâm'a ait tabirler, ticaret vasıtasıyla dünyanın birçok coğrafyasına ihraç edilmiştir. Arapça, Farsça ve Türkçe gibi önemli diller birbirlerinden özellikle ticarî alanlarda birçok kelime devşirmiştir. Hatta Arapçanın o dönemki baskın karakterinin etkisini İngilizce, İtalyanca, Fransızca Almanca, İspanyolca gibi önemli batı dillerine geçen kelimelerde dahi görmek mümkündür.¹³⁹⁰

Bu durum Arapçanın ticaretle uluslararası bir niteliğe bürünerek İslâm kültürünün yayılmasına yardım ettiğini gösterir. Ticaret sayesinde karşılaşan kültürlerde ticarete hâkim olan/ihracat yapan dile ait kelimelerin diğer dile girmesi kültürel etkileşimin başladığının emaresidir. Bu ortamda fetihlerle birlikte Müslüman hâkimiyetine giren yerlerde Arapçanın yaygınlaşması ve Farsçanın zaten bilinen bir dil olması ticarete büyük fayda sağlamıştır. Dolayısıyla doğu-batı arasındaki ticareti yürüten ve ülkeler arasında bir kültür elçisi gibi çalışan tüccarlar Arapça, Farsça, Türkçe, Rumca, Efrençe (Avrupa dilleri), Slav dili ve Çince gibi dönemin hâkim dillerini konuşabilmeleri¹³⁹¹ sayesinde hem ürün taşımışlar hem de doğal bir etkileşimle farklı coğrafyaların insanlarını birbirlerinden haberdar etmişlerdir.

4.5.7. Kullanılan Ticarî Metalar/Paralar

İslâm'ın özellikle Kuzey Asya istikametinde yayılmasında ticaretin etkisini tamamen yazılı kaynaklarla izah etmek yeterli değildir.¹³⁹² Zira yaşam koşulları ve kültürel gelişmişlik düzeyleri yaşanan olayların yazıya geçirilmesine olanak tanımamıştır. Bu nedenle farklı kaynaklara müracaat etme zorunluluğu hâsıl olmaktadır. Hâkim devletlerin ekonomik ve kültürel etkisinin izlerini kullanılan para ve ticarî metalarda görmek mümkündür. Paraların üzerindeki yazı, resim ve simgeler o paranın kime ait olduğuna, nerede basıldığına ve o kültürü etkileyen dine dair malumat vermiştir. Cazibesıyla geniş bir coğrafyayı kendine çekmiş olan İslâm, tarihi kazılarla bulunan paralarda yer alan dinî unsurlarla kapsam alanını genişlettiği izlenimi vermiştir. Zira Rusya, Macaristan, Finlandiya ve İsveç'te yapılan kazılarla

¹³⁹⁰ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 577; Kramers, "Coğrafya ve Ticaret", s. 679; Özdal, *İslâm İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)*, ss. 465-467; Ayrıca bkz. Edip Akyol, "İslâm Medeniyetinin Batı'ya Etkileri ile İlgili Bazı Değerlendirmeler" *İstem*, 4/7, Konya 2006, ss. 117-134.

¹³⁹¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ss. 153-154; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 342; Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler*, s. 41.

¹³⁹² Thomas Arnold and Alfred Guillaume, *The Legacy of İslam*, Oxford University Press, London 1931, ss. 100-101.

bulunan ve sayıları yüz binlerle ifade edilen Müslüman paraları, yoğun ticarete işaret etmektedir. Dolayısıyla Mâverâünnehir'den başlayıp Ceyhun ve Volga nehirleri üzerinden yapılan ticaret,¹³⁹³ Müslüman tüccarların ulaşabildikleri hemen her yere gittiklerinin kanıtıdır. Hatta İngiliz topraklarına kadar ulaşan İslâm paraları¹³⁹⁴ Müslümanların yayıldığı ticarî sahalara işaret eder. Ayrıca bu aynı zamanda Volga Bulgarlarının Müslüman olmalarında ticaretin etkisine dair de fikir vermektedir.¹³⁹⁵ Çünkü batıya uzanan ticaret Bulgar toprakları üzerinden ve onların aktif katılımıyla gerçekleşmiştir.

Tedavüldeki para vasıtasıyla gelişen propaganda yapma durumu evvela Müslümanların önceki devletlerin mücadelesine dâhil olmasında görülmektedir. İslâm öncesinde Bizanslılar, altın (dinar) ve Sâsânîler gümüş (dirhem) para kullanmak üzere anlaşmışlar ve birbirlerinin parasını kullanmamışlardır. Sâsânî ve Bizans hâkimiyetindeki bazı bölgelerin fethedilmesiyle Müslümanların kullandıkları altın paralar öncekilerin yerini almış ve bunlara doğu Asya bölgelerinde de rastlanmıştır.¹³⁹⁶ Bu da Asya'da ticaretin Müslüman tüccarların hâkimiyetine geçtiğini dolayısıyla İslâm kültürünün buralarda tanındığını gösterir. Evvelen gümüş paranın yaygın olduğu yerlerde kısa süre içinde altın paranın tedavüle girmiş olması da artık yeni bir siyasî idarenin hâkim olduğunu gösteren alamet olmuştur.

Bu bağlamda Müslüman devletlerin kullandığı paraların izlediği sürece bakıldığında önceleri yabancı ülkelere ait paraların kullanıldığı ve devletlerin güçlenip kurumların şekillenmesiyle beraber de millî paranın tedavüle girdiği görülür. Hz. Ömer dönemiyle birlikte başlayan kurumsallaşma çalışmaları sonucunda İslâm devletleri kendilerine ait malî sistem kurmuşlar ve bu da ticaretin gelişmesini sağlamıştır. Müslümanlar, fetihlerle elde edilen altınlardan basılan dinarlar ve kurulan İslâm iktisat sistemiyle kuvvetli bir paraya sahip olmuşlardır. Bu para bütün uluslararası pazarlarda aranan bir değiş-tokuş aracı hâline gelmiş ve Müslümanlara büyük kolaylık sağlamıştır. Uzun süre değerini koruyan bu paralar,¹³⁹⁷ ticarî alanlarda İslâm'ı temsil etmiştir.

¹³⁹³ Arnold and Guillaume, *The Legacy of Islam*, ss. 100-101; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, ss. 121-122; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 353; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 92.

¹³⁹⁴ Frankopan, *İpek Yolu*, s. 135; Pirenne, *Orta Çağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 34.

¹³⁹⁵ Kramers, "Coğrafya ve Ticaret", s. 685.

¹³⁹⁶ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 536.

¹³⁹⁷ Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 130; Clot, *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, s. 217.

Devlet başkanlarının para konusundaki tasarrufları, duruma ayrı bir ehemmiyet kazandırmıştır. Örneğin Hz. Ömer, bastırdığı paralara “Elhamdülillah(Övgünün her çeşidi Allah’a aittir)”, “Muhammed Rasûlullah (Muhammed Allah’ın elçisidir)”, “Lâ ilâhe İllallah/Allah’tan başka ilah yoktur” ifadelerini yazdırmıştır. Benzer şekilde Hz. Osman da “Allâh-u Ekber (Allah en büyüktür)” ile Taberistan’da bulunan h. 28 tarihli parada olduğu gibi “Bismillâhi Rabbî (Rabbim Allah’ın ismiyle)” ibarelerini ekletmiştir. Hz. Ali ise, h. 37 yılında bastırdığı paralara “Veliyyî Allâh (Dostum Allah’tır)” ve 38-39. yıllarda ise “Bismillâh, Bismillâhi Rabbî (Rabbim Allah’ın adıyla) ve Rabbî Allâh (Rabbim Allah’tır)” yazdırmıştır.¹³⁹⁸ Dirhemlerin de bir tarafına kûfî yazısıyla “Allâhu Ehad, Allâhü’s-Samed, Lem yelid ve lem yûled ve lem yekûn lehû küfüven ehad”¹³⁹⁹ diğer tarafına ise “Muhammedün Rasûlullâh, erselehû bi’l-hüdâ ve dîni’l-hakki li-yuzhirahû ale’d-dîni küllihî velev kerihe’l-müşrikûn”¹⁴⁰⁰ ibaresi ile “lâ ilâhe illallâhu vahdehû lâ şerîke leh”¹⁴⁰¹ yazdırmıştır.¹⁴⁰² Görüldüğü üzere bu ifadeler, İslâm inancı hakkında açık bir şekilde malumat vermiş, bu paraları elde edip üzerini okuyanlar İslâm inancından haberdar olmuşlardır. Ticarete Müslümanların dilinin egemenlik kazanması ve onlarla alışveriş yapanların belli seviyede Arapça öğrenmiş olmaları da bu yazı ve rûmuzların etkisini artırmıştır.

Paralar vasıtasıyla dinin tanıtımı, belirli dönemlerle sınırlı kalmayıp gittikçe daha kuvvetli bir enstrüman hâline gelmiştir. Nitekim Abdülmelik b. Mervân divanları Arapçaya çevirtip malî terimlerin Arapça olarak kullanılmasını sağlamıştır. Bunun etkisi paralarda da görülmüş ve üzerindeki Grekçe ile Pehlevice yazıların yerini Arapça almıştır.¹⁴⁰³ Bu, aslında paralarla hem bilinçaltına yönelik hem de doğrudan göze hitap eden bir din propagandası yapıldığını gösterir. Hatta paraların

¹³⁹⁸ İbnü’l-Ferrâ, Muhammed b. Hüseyin Ebû Ya’lâ, *el-Ahkâmü’s-Sultaniyye, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Kâhire 1938*, s. 178; Ebu’l-Abbâs Takiyyüddin, Ahmed b. Ali, b. Abdülkadir el-Makrîzî, *Eski ve İslâmî Paralar*, çev. İbrahim Hakkı Konyalı, Gavsî Ozansoy Basımevi, İstanbul 1946, ss. 31-33; Pakalın, *Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü*, C. III, s. 218; Kettânî, *et-Terâtibü’l-İdâriyye*, C. I, s. 610; Eski paralar için Bkz. Şekil 3.3.

¹³⁹⁹ “De ki: O, Allah’tır, bir tektir. Allah Samed’dir. (Her şey O’na muhtaçtır, o, hiçbir şeye muhtaç değildir.) Ondan çocuk olmamıştır (Kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir). Hiçbir şey O’na denk ve benzer değildir.” İhlas, 112/1-4; Bkz. Şekil 3.3.

¹⁴⁰⁰ “Muhammed Allah’ın elçisidir, müşriklerin hoşuna gitmese de bütün dinlerden üstün kılmak üzere peygamberini hidayet ve hak din ile göndermiştir” Fetih, 48/28; Saff, 61/9.

¹⁴⁰¹ Allah’tan başka ilah yoktur, O tektir, O’nun ortağı yoktur.

¹⁴⁰² Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, 6. baskı İstanbul 1891, C. I, ss. 249-250; Kettânî, *et-Terâtibü’l-İdâriyye*, C. I, ss. 610-611.

¹⁴⁰³ Taberî, *Târîh*, C. VI, s. 431; Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, ss. 46-47; Özdal, *İslam İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)*, s. 468; Koehler, *İslâm’ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, s. 156.

üzerine simge eklenmesi zamanla daha çarpıcı bir hâl olarak tam anlamıyla din propagandasına dönüşmüştür. Öyle ki batılı yazarlarda bu durumu “sikke savaşları” diye betimleyenler çıkmıştır. Abdülmelik b. Mervân, paraların her iki tarafına “Lâ ilâhe illallah”, “Muhammedün Rasûlullah” ve Kur’an’dan ayetler yazdırmıştır. Buna karşılık Bizanslılar da ticarî işlemlerde kullanılan kâğıtlar üzerine “İsâ-Mesih” gibi kendi dinlerine ait yazı ve semboller eklemiştir.¹⁴⁰⁴ Yine Abdülmelik, Mısır’daki papirüslerin üzerine yazan Baba-Oğul-Kutsal Ruh ifadelerini kaldırarak yerine Lafzatullah’ı ve kelime-i şehadeti ikame etmiştir.¹⁴⁰⁵ Böylece Bizans ile Emevîler arasında para basımı ve değerli evraklar üzerinden gerçekleşen rekabet, paranın değişim aracı olma yanında bir dinî sembol hâline geldiğini gösterir. Bizans sikkeleri Hristiyanlığın simgesi hâline getirilmek istenmiş, buna karşılık Abdülmelik de kendi paralarının bir İslâm alameti olması için üzerine “De ki: Allah birdir”¹⁴⁰⁶ ibaresinin kalıcı olarak nakşedilmesini emretmiştir. Benzer bir saikle Abdullah b. Zübeyr, kardeşi Mus’ab b. Zübeyr’e paralara “Allah” ve “bereketullah” kelimelerini yazdırmasını emretmiş daha sonra kendisi “Muhammedün Rasûlullah”, “Emerallâhu bi’l-vefâ ve’l-adl (Allah adalet ve vefayı emretti)” ibarelerini kazıtmıştır.¹⁴⁰⁷

Haccâc b. Yûsuf ise bastırdığı paralara İhlas Sûresi 1. ayeti,¹⁴⁰⁸ “Muhammedün Rasûlullah” ibaresini ve Fetih Sûresi 28. ayeti¹⁴⁰⁹ naksettirmiştir. Bu örnekler, Müslüman yöneticilerin her fırsatta dinlerinin reklamını yapma gayreti içine girdiklerini gösterir. Bunların en belirginlerinden biri olan paralar, ekonomik faaliyetlerle ilgisi olan herkesin eline geçmesi nedeniyle geniş bir kitleye ulaşmıştır. Bu nedenle para hâkimiyet sembolü olarak değerlendirilmiş ve hemen her devlet ve grup kendi ideolojisini paralarına işletmeyi tercih etmiştir. Nitekim Haricîler, hüküm

¹⁴⁰⁴ Mark Whittow, *The Making of Byzantium, 600-1025*, Universty of California Press, Los Angeles 1996, ss. 141-142; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 100-101; Ayrıntılı bilgi için bkz. Celal Emanet, “Emevîler Döneminde Para”, *Hikmet Yurdu*, 7/7/13, Malatya 2014, <http://www.hikmetyurdu.com/index.php/hikmetyurdu>, (02.11.2020), s. 258-260.

¹⁴⁰⁵ Belâzûrî, *Fütûhu’l-Buldân*, ss. 342-343; Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, ss. 46-47; Özdağ, *İslâm İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)*, s. 468; Koehler, *İslâm’ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, s. 156.

¹⁴⁰⁶ “De ki: Allah birdir”, İhlas, 112/1.

¹⁴⁰⁷ Belâzûrî, *Fütûhu’l-Buldân*, ss. 533-534; Makrîzî, *Eski ve İslâmî Paralar*, ss. 33-34; Kettânî, *et-Terâtîbü’l-İdâriyye*, C. II, s. 179.

¹⁴⁰⁸ İbn Rûste, *el-A’lâku’n-Nefîse*, s. 220; Koehler, *İslâm’ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, ss. 155-156.

¹⁴⁰⁹ “Bütün dinlerden üstün kılmak üzere, Peygamberini, doğruluk rehberi Kur’an ve hak din ile gönderen O’dur.” Fetih, 48/28; Emanet, “Emevîler Döneminde Para”, s. 265.

sürdükleri bölgelerde “Lâ hükme illâ lillâh” (Hüküm ancak Allâh’a aittir)¹⁴¹⁰ şeklindeki sloganlarını paralara nakşettirerek propaganda yapmışlardır.

Ekonomik hayatta paranın kullanım yoğunluğuna bakıldığında Müslüman dinarlarının etki alanlarının gittikçe genişleyerek uluslararası bir para birimi hâline geldiği görülür. Bu aynı zamanda İslâm kültürünün uzandığı yerlerin sınırları hakkında bilgi vermektedir. Ülkeler arası rekabette Emevîlerin yükselmesi ve dinar karışımındaki altın oranının artması, ticarî hayatta Bizans sikkelerinin yerini İslâm dinarının almasını sağlamıştır. Yeni para birimiyle birlikte hem yerel hem de uluslararası ticaret gelişmiş ve bu dönem, yine batılılar tarafından “dinar çağı ve Müslüman âleminin ekonomik üstünlüğü”¹⁴¹¹ olarak ilan edilmiştir.

Paraların üzerinde lafzatullâh, kelime-i tevhid, kelime-i şehâdet ve Kur’an’dan ayetler nakşedilmesi, onları alışveriş vasıtasından daha önemli bir hâle getirmiştir. Bu nedenle Müslümanlar, paralara kutsal bir eşya muamelesi dahi yapabilmişlerdir. Örneğin Abdullah b. Mervan isminde bir şahsın, üzerinde “Allah” yazan bir fülüsü kuyuya düşmüş ve o, Allah’a olan saygısından dolayı üç dinar verip kuyuyu kazdırarak fülüsü çıkarttırmıştır.¹⁴¹² Bu hassasiyetin alışveriş esnasında sergilenmesi ise Türklere Müslüman parasının ifade ettiği anlamı kavratmıştır denilebilir.

Paraların üzerindeki unsurlar dinî mahiyet taşıdıkları gibi paranın kimliğini ortaya koyan diğer kültürel öğeler de barındırmışlardır. Örneğin Fars bölgesinde kullanılan dirhemlerin üzerine “emîru’l-mü’minîn” yazılmış¹⁴¹³ ve bu paraları kullananlar paranın sahibi olan devletin hükümdarlarına itaat edilme şeklini öğrenmişlerdir. “Mü’minîn” ibaresi paranın sahibinin Müslümanlar olduğunu ifade etmiştir. Yine Buhara’da Gıtrifi dirhemleri ile Müseyyebiyye ve Muhammediyye denilen İslâmî motiflerle bezenmiş paralar,¹⁴¹⁴ Semerkant’ta ise Muhammediyye dirhemleri ve İsmailiyye dinarı kullanılmıştır.¹⁴¹⁵ Böylece Müslümanlarla ticarî

¹⁴¹⁰ İlyâs Baytar, *Tatavvuru’l-Kitâbâtî’n-Nukûşi Ale’n-Nukûdi’l-Arabiyyeti (mine’l-cahiliyyeti hattâ’l-asri’l-hadîs)*, Dâru’l-Mecîd 1997, ss. 55-57; Fatih Erkoçoğlu, “Abdülmelik b. Mervân’ın Para Reformu”, *İstem*, 4/8, Konya 2006, s. 174.

¹⁴¹¹ Koehler, *İslâm’ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, ss. 156-159.

¹⁴¹² Ebû Abdîrrahman Muhammed İbn el-Hüseyin es-Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1977, s. 33.

¹⁴¹³ İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, s. 155.

¹⁴¹⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, s. 314; İbn Havkal, *Sûratü’l-Arz*, C. II, 490;

¹⁴¹⁵ İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, s. 314; Gerdizî, *Zeynü’l-Ahbâr*, s. 190; Mukaddesî, *Ahsenü’t-Tekâsîm*, s. 340; Uslu, *Horasan Tarihi*, s. 164.

ilişkiye giren gayrimüslim Türkler de alışverişte kullanılan para ve o paranın temsil ettiği kültür hakkında bilgi edinmişlerdir.

Bahse konu malumattan anlaşıldığına göre İslâm kültürünü yansıtan Müslüman paraları aynı zamanda bir tebliğ vasıtası olarak değerlendirilmelidir. İktisadî hayatın en önemli unsurlarından olan para, Müslümanlarla ekonomik ilişkiye giren kimselerin ve muhtemelen Müslümanlarla hiç görüşmemiş toplumların ceplerine kadar girerek dini tanıtmıştır. Dolayısıyla paralar, Müslümanların fiilen ulaştıklarından çok daha fazla insana erişerek İslâm hakkında merak uyandırmıştır denilebilir. Türkler de yaptıkları ticarî işlemlerde kullandıkları Müslüman paraları sayesinde İslâm hakkında ön bilgi sahibi olmuşlar ve daha sonra devreye giren sûfi ve tebliğcilerin de işleri kolaylaşmıştır. Bir fikrin ya da dinin tebliğ sürecinin belirli bir zamana yayılarak muhatapların yeni duruma alıştırılması, değişimi kolaylaştıran bir etki oluştururken insanlara daha önce hiç duymadıkları bir fikir ya da inancı dayatmak çoğunlukla tepki doğurur. Bu bağlamda Müslüman paraları ile gerçekleşen tanıtım Türklerin ön yargılarını kırıp onları İslâm'ı kabule hazırlamıştır.

Sonuç itibarıyla siyasî ve ticarî hâkimiyetle kültür tanıtıldığı gibi paraların özgün bir karaktere sahip oluşu da bir tanıtım ögesi olarak değerlendirilmelidir. Sözlü tebliğe olumsuz tepki vermesi muhtemel olan insanlar, ticaret nedeniyle para almaya daima istekli olmuşlardır. Paraların ismi ile üzerindeki yazı ve simgeler de onların doğrudan ya da gizil öğrenme yoluyla İslâm hakkında bilgi edinmelerini sağlamıştır. Buna göre paralar, modern dönemdeki reklamların fonksiyonunu üstlenerek muhataplarına sübliminal mesajlar vermiştir. Dolayısıyla ticarî alanlarda kullanılan metalar, Türklerin İslâmlaşmasında göz ardı edilemeyecek vesikalardır.

4.5.8. Müslümanlara Vergilerden Muafiyet

Ekonomik durumlar, milletlerin hayatındaki birçok önemli kararda olduğu gibi din tercihlerinde de etkili olmuştur. Örneğin Medine'de Müslümanların siyasî bir güç olarak ortaya çıkıp Mekkelileri mağlup ettikten sonra ticaret yollarını ele geçirmesiyle birlikte bazı Arap kabileleri Medine'ye gelerek Hz. Peygamber'e bağlılıklarını bildirmişlerdir. Onları itaate sevk eden gerekçelerden biri de ekonomidir. Çünkü yarımada ticareti Müslümanların eline geçince ticaretlerinin zarar görmesinden çekinen kabileler Medine'ye bağlanmanın en makul çözüm olduğunu

kavramışlardır.¹⁴¹⁶ Bu örnekte görüldüğü gibi insanlar maddî kaygıları nedeniyle zaman zaman kritik kararlar vermek durumunda kalmışlardır. Ancak bu ve benzeri gerekçelerle İslâm hâkimiyetine giriş her zaman gerçek anlamda Müslümanlaşma ile neticelenmiş olmasa da İslâm'ın yayılmasının önündeki politik engellerin kalkmasını sağlamıştır.

Ekonomik gerekçelerin dinî ve kültürel kararlar üzerindeki etkisine dair bariz örneklerden biri Emevîlerin mevâlî politikasıdır. Onların, Müslüman olduklarını bildirmelerine rağmen mevâlîden vergi almaya devam etmeleri İslâm'ın daha geniş kitlelere ulaşmasını geciktirmiştir. Bu uygulama Ömer b. Abdülaziz döneminde değişmiştir. O, hilafete geçtikten sonra baskıcı valileri değiştirerek İslâm'ı kabul ettiğini beyan edenlerden vergi alınmasını yasaklamış, idarecilere İslâm'a davet mektupları göndermiş ve Müslüman olanlara maaş bağlamıştır.¹⁴¹⁷ Bu sayede İslâmlaşma hızlanmış fakat onun vefatından sonra eskiye dönen durum, Türkleri Müslümanlardan soğuttuğu gibi Emevî devletinin yıkılma sebeplerinden biri olmuştur. Ömer b. Abdülaziz'den sonra ve devletin yıkılmasına yakın dönemlerde bu hatayı fark ederek benzer teşebbüste bulunan Horasan valileri de aynı sonucu almışlardır. Nitekim vali Esed b. Abdullah, cömertliğiyle dihkânların sevgisini kazanarak Sâmanîler'in atası Sâman Hudât ve Buhara halkının Müslüman olma sürecini hızlandırmıştır.¹⁴¹⁸ Ayrıca Emevîlerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr, görevi devralınca Merv'de halka bir konuşma yaparak Müslüman olanları vergiden muaf tuttuğunu ilan etmiş, ekonomik adaleti sağlamak için Mansûr b. Ömer'i görevlendirmiş ve kendilerinden haraç alınan Müslümanların ona başvurmasını talep etmiştir. Bunun etkisi hemen görülmüş ve bir hafta gibi kısa bir sürede otuz bin kadar Türk, İslâm'a girerek¹⁴¹⁹ cizye ve haraçtan kurtulmuştur. Ancak bu, devlet tarafından

¹⁴¹⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, C. I, s. 290, 360; Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, ss. 61-63.

¹⁴¹⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 489; Taberî, *Târîh*, C. VI, ss. 566-572; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, C. V, s. 147; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 13; İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 305; Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, s. 240; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 219.

¹⁴¹⁸ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 88; Abdülkerim Özaydın, "Esed b. Abdullah el-Kasrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 365; Aydın Usta, "Samânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 64-68.

¹⁴¹⁹ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 92; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 2013, s. 489; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, ss. 194-195; Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler II*, ss. 219-221; Roberto M. Guzman, "Orta Asya ve Horasan'da Abbâsî Orta Asya ve Horasan'da Abbâsî İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dinî Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme", çev. Mustafa Demirci, *İstem*, 6/12, Konya 2008, s. 263.

sistematik hâle getirilmeyip valilerin inisiyatifiyle sınırlı kalan vergi politikası ve kısa süre sonra devlet yıkıldığı için büyük çapta bir etki göstermemiştir.

Abbâsîler döneminde ise mevâlî uygulaması kaldırılıp Müslüman olanlardan vergi alma uygulamasına son verilmiştir. Bu, Türklerin İslâm'a girişinin önündeki engellerden birinin izale edilmesi anlamına gelmiştir. Benzer şekilde Abbâsî idaresindeki devletler de İslâmlaştırma adına vergi muafiyetini kullanmıştır. Örneğin Sâmanîler döneminde Nuh b. Esed (ö. 227/841-842), İsficâb bölgesinde yaşayan Türkler üzerine akınlar yapmış ve onları, Müslüman olmaları karşılığında vergiden muaf tutmuştur.¹⁴²⁰ Vergilerin kaldırılması, Türklerin İslâm'a ısınmalarını ve devlete bağlanmalarını kolaylaştırırken vergi alınmaya devam edilmesi Müslüman olmanın cezası gibi algılanarak İslâmlaşmayı geciktirmiştir. Ekonomik durumları çok parlak olmayan toplumlar için vergi muafiyeti normalden çok daha etkili neticeler doğurmuştur. Bu bağlamda ticaret yolları güzergâhında konumlansalar da göçebe hayatın zorlukları ve yeterince üretim yapılamaması gibi nedenlerle zaten zor şartlarda yaşayan Türkler için vergiden kurtulma isteği önemli bir etken olmuştur.

4.5.9. Alışverişteki Güven ve Asayiş Mefhumu

Ticaret, arz ve talep dengesinden ortaya çıkmış ve gelişebilmek için güvenli bir ortama ihtiyaç duymuştur. Dolayısıyla satıcının ve alıcının haklarının güvenceye alınması, zulüm ve zorbalığın kalkması, malî sistem, tedavüldeki para, kullanılan dil ve din birliği, kültürlerarası benzerlikler ve gelir seviyeleri, gelişmiş bir ticaret için en önemli unsurlardır. Bunlar, ticareti geliştirdiği gibi aynı zamanda ticaretle birlikte gelişen ve benzeşen unsurlardır. İslâm öncesi dönemde güvenlik sorunları ticarete büyük bir risk barındırmıştır. Bu da yüksek faizli bir sistemin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁴²¹ Ancak İslâm'la birlikte faiz yasaklandığı gibi yolların güvenliği için de tedbirler alınarak faizli sistemi doğuran ortam kaldırılmıştır. Böylece emniyetin tesis edildiği alışveriş alanları ve yollar, ticaretin gelişmesi için müsait hâle gelmiştir. Hudeybiye Musalahası sonrasında olduğu gibi barış ortamı İslâmî yayılmanın ivme kazanmasını sağlamıştır. Benzer şekilde Medine'de ilk İslâm Devleti'nin teşekkül etmesinden sonra Arap kabilelerinin İslâm'ı benimsemeleri¹⁴²² de esasen güvenlik

¹⁴²⁰ Biçer, Türklerin İslamlaşma Süreci, s. 92.

¹⁴²¹ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, ss. 89- 91.

¹⁴²² İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, C. I, s. 290, 360; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi I*, ss. 387-388; Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 126.

kaygısının bir neticesidir. Zira ticarete hukukî güvence önemli bir meseledir. Asrısaaadette İslâm'ın Arap yarımadasına hâkim olmasıyla birlikte güvenlik sağlanmış, ortak bir hukuk sistemi oluşmuş ve gelişen ticaretle Müslüman Araplar, dünya ticaret hayatı ile entegre olmuşlardır.¹⁴²³

Müslüman idareciler, kendilerini tebaalarının her türlü emniyetinden mesul tutmuşlar¹⁴²⁴ ve devlet ekonomisindeki yeri nedeniyle de alışveriş alanlarında asayiş sağlayarak tüccarların zarar etmeden güvenle işlerini yapabilecekleri bir ortam hazırlamaya gayret etmişlerdir. Özellikle Emevîler, dönemiyle birlikte ticaretin selameti için sistemli tedbirler alınmıştır. Bunun için yolların bakımı yapılmış, güvenlik sağlanıp yolcuların ihtiyaç giderebileceği tesisler inşa edilmiştir.¹⁴²⁵ Ticarî güvenlik, Emevîlerden sonra da önemini muhafaza etmiştir. Abbâsîler döneminde IX. ve X. asırlarda iç ve dış ticaret muazzam bir gelişme gösterdiği için yolların tanzimi ve güvenliğin sağlanması zorunlu hâle gelmiştir.¹⁴²⁶ Bu nedenle onlar Mâverâünnehir ve Horasan'da çok sayıda ribât ve mescit yaptırarak¹⁴²⁷ hem güvenliğin iyice yerleşmesini hem de sefere çıkanların ibadet ve barınma ihtiyacının karşılanmasını hedeflemişlerdir.

Halifelerin konuya ehemmiyet vermesi sayesinde Bağdat ve Basra gibi şehirlerden kalkan Müslüman ticaret kabileleri Orta Asya'yı, gemiler de Güney Asya'yı katederek Çin'e kadar selamete gitmişlerdir. Selçuklular devrinde de ticaret yollarının daimî olarak emniyetli hâle gelmesiyle kervanlar, Suriye-Hindistan, Batı Avrupa-Hârizm ve Türkistan arasında sorunsuz bir şekilde seyahat imkânı bulmuştur.¹⁴²⁸ Benzer şekilde Moğollar da selefleri gibi ticarî güvenliğe önem vererek çok sayıda ribât yaptırmışlardır.¹⁴²⁹ Buna göre hâkimiyet kuran hemen bütün devletler, yol emniyetini sağlamak için birtakım çalışmalar yapmış ve Müslüman tüccarları en iyi şekilde ağırlamışlardır. Örneğin Cengiz Han özellikle dinlerinden ötürü Müslüman tüccarlara değer vermiştir.¹⁴³⁰ Onun zamanında Müslüman tüccarlar, çoğunlukla kalabalık gruplar halinde hareket etseler de bazen yalnız

¹⁴²³ Bal, *Arap Yarımadasında Ticaret*, ss. 16-18.

¹⁴²⁴ Buhari, *Zekât*, 18; Müslim, *Zekât*, 33.

¹⁴²⁵ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. II, ss. 496-497.

¹⁴²⁶ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 277.

¹⁴²⁷ Köprülü, "Ribât", ss. 270-271.

¹⁴²⁸ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 161.

¹⁴²⁹ Köprülü, "Ribât", s. 275.

¹⁴³⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, s. 117.

başlarına ve korkusuzca dolaşarak alışveriş yapabilmişlerdir. Öyle ki bir Müslüman tüccar, bin tane küçükbaş hayvan alıp istediği yere güvenle götürebilmiştir.¹⁴³¹ Bu, devletin ticarete ve yol emniyetine verdiği önemin bir göstergesidir. Zira güvenlik, ticaretin gelişmesini ve yaşam kalitesinin yükselmesini sağlamıştır.

Müslüman devletlerin güvenlik çalışması yol emniyetinin teminiyle sınırlı kalmamış, pazar yerleri de sıkı bir şekilde denetlenmiştir. Ticaretin herhangi bir haksızlık yapılmadan icra edilebilmesi, kişilerin insafına bırakılmayıp alış-veriş emniyeti ve adaletin tesisi için çarşı ve pazarlara şurta, kadı ve sâhibü's-sûk/muhtesib¹⁴³² gibi görevliler tayin edilmiştir. Muaviye b. Ebû Süfyân döneminden itibaren pazarlarda sistematik bir şekilde piyasa kontrolü yapılmış ve ihtiyaç anında fiyatlara müdahale edilerek tarafların haksızlığa uğraması önlenmiştir. Sonraki dönemde de özellikle Velîd b. Abdülmelik¹⁴³³ ve Ömer b. Abdülaziz gibi halifelerin talebiyle piyasalar sıkı bir şekilde kontrol edilmiş ve “adil bir fiyat” parolasıyla aşırı düşük ya da yüksek fiyatla ticaret yapılması engellenmiştir.¹⁴³⁴

Sâhibü's-sûk ticaretin adil, kaliteli ürünlerle ve hakkaniyete uygun bir şekilde yürütülmesini takip etmekle görevlendirilmiştir.¹⁴³⁵ O, çarşı-pazarın temizliğine ve halk sağlığının korunmasına dikkat ettiği gibi, borç ilişkilerindeki sorunlara bakmak, pazarlarda ahlâka ve adaba mugayir işleri engellemek le de sorumlu tutulmuştur.¹⁴³⁶ Çarşı idaresi, bunlara ek olarak paraların ayarlarını ve ölçü-tartı aletlerini kontrol etmiş, yasak ürün satanları, alışveriş alanlarında kurallara uymayan esnafı ve ürün kalitesinde standartları tutturamayanları cezalandırmıştır. Hatta ulaşım ve yük taşımacılığında kullanılan hamallara ve hayvanlara eziyet edilmesine dahi müsaade

¹⁴³¹ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 106.

¹⁴³² Sâhibü's-Sûk, Emevîler döneminde zabıta görevini ifa etmiştir ve bu göreve gelmek isteyenlerde İslâm hukukunu iyi bilme şartı aranmıştır. Yusuf Z. Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, Atatürk Üniversitesi Yayını, Ankara 1975, s. 35; Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 383; Serjeant, *İslâm Şehri*, s. 54; Cengiz Kallek, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 143; Özdal, *İslâm İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)*, ss. 286-296.

¹⁴³³ Belâzü'rî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, C. IV/I, s. 25.

¹⁴³⁴ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, C. V, s. 306; Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 356; Lewis, *Ortadoğu*, s. 197.

¹⁴³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. V, ss. 186-187; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 193; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, C. I, ss. 305-306.

¹⁴³⁶ Belâzü'rî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, C. IV, s. 214; Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, s. 33; Çelik, *Emevîlerde Ticari Hayat*, s. 32; Şurta ve görevleri için bkz. Metin Yılmaz, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Polis Teşkilatı*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2016, ss. 244-274.

etmemiştir.¹⁴³⁷ Tesis edilen düzene aykırı hareket edenler de cezalandırılmıştır. Bağdat'ta köle pazarları için çıkarılan bir emirnâmeyle, usulsüzlük yapan alıcı ve satıcılar pazarlardan uzaklaştırılmış, alışverişte şüphe uyandıran durumlar yasaklanmış, tekstil imalathanelerine müfettiş görevlendirilerek kumaşların kaliteli ve dayanıklı üretilip üretilmediği takip edilmiştir.¹⁴³⁸

Adaletin sağlanıp müşteri ve tüccarların haklarının korunması, diğer toplumlarda olumlu izlenim bırakmıştır. Bunun güzel bir örneği Gazneli Mahmûd döneminde yaşanmıştır. Bir tüccar, sultanın oğlu Mes'ûd'a (ö. 432/1041) altmış bin dinarlık eşya ve kumaş satmış fakat parasını alamadığı için memleketine dönememiştir. Tüccar, divân-ı mezâlîme giderek durumu Sultan Mahmûd'a anlatmış o da oğlunu şiddetli bir şekilde tehdit ederek borcunu derhal ödemesini emretmiş ve Mes'ûd, tüccarın parasını ödemiştir. Bu olay kısa zamanda her tarafta duyulmuş ve artık dört bir taraftan tüccarlar akın akın Gazne'ye giderek¹⁴³⁹ adaletin hâkim olduğu bu topraklarda güvenli bir şekilde ticaret yapmışlardır. Benzer bir durum Selçuklular devrinde Muhammed Tapar (ö. 511/1118) ve bir grup tüccar arasında yaşanmış, olay mahkemeye taşınmış ve tüccarlar haklarını fazlasıyla almışlardır.¹⁴⁴⁰ Hukukun üstünlüğü ve adaletin titizlikle uygulanması her alanda olduğu gibi ticaret için de daima etkileyici olmuştur. Buna riayet eden devletler ve temsilcileri/dinleri hayırla anılagelmıştır. Dolayısıyla ticarî alanlardaki hakkaniyete uygun muameleler, İslâm için iyi bir tanıtım vesilesi olmuştur. Ülkeler arası haber akışında ticaretin etkinliği de göz önünde bulundurulduğunda durumun önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Güvenlik ihtiyacında önemli bir nokta da tüccarların tartışma ve husumet konusunda iyi, işlerinde dikkatli, ısrarlı ve inatçı olup idarecilere karşı cesur davranırlarsa haklarının korunması ve adaletle muamele görmeleri konusunda rahat etmeleridir. Zira belirtilen özelliklere haiz olamayan tüccarlar, başlarına gelmesi muhtemel sıkıntılara karşı kendilerini koruyup kollayacak bir makama ihtiyaç duymuşlardır. İşinde gözü pek olamayıp kendilerini kollayacak bir makam bulamayanlar ise mallarının açgözlü ve haris kimseler tarafından heder edilmesi

¹⁴³⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 406; İbn Abdilhakem, *Sîret-ü Ömer b. Abdülaziz*, nşr. Ömer Ubeyd, Beyrût 1984, s. 141; Subhi Sâlih, *İslâm Kurumları*, çev. İbrahim Sarıms, Fecr Yayınları, İstanbul 1999, ss. 199-200; Kallek, "Hisbe", ss. 143-145; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, ss. 257-258.

¹⁴³⁸ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 472.

¹⁴³⁹ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, ss. 156-157.

¹⁴⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, s. 595.

riskiyle karşı karşıya kalmışlardır. Bundan dolayı tüccarlar, bir askerî güç ya da devlet makamının koruması altına girerek¹⁴⁴¹ haksızlığa uğramaktan korunmaya çalışmışlardır. Bunun için mümkün olduğunca gittikleri yerlerin devlet başkanları ve nüfuzlu kişileriyle iletişim kurmaya gayret gösterip onlara hediye takdim ederek¹⁴⁴² servetlerini yağmalanmaktan kurtarmayı hedeflemişlerir.

Ayrıca tüccarlar, çöl ve bozkırlarda hayvanlara yiyecek ve barınak temini ile güvenlik konusunda yerel halkın örgütlü hizmetlerine ihtiyaç duymuşlardır. Halk da kervanların taşıdığı ürünlerden satın alarak gereksinimlerini karşılamış ve onlara muhafızlık hizmeti verip ibate konusunda da yardımcı olmuşlardır.¹⁴⁴³ Bu ortamda seyahat eden tüccarlar, gittikleri yerlerde Çin'in Kanton şehri gibi yerleşim birimleri kurmaya dahi muvaffak olmuşlardır. Güven sorunun aşılmasının ticaret için öneminden dolayı Hârizmli Müslüman tüccarlar, İtil Nehri boyunda yaşayan soydaşlarının İslâm'ı benimsemesi için özel bir çaba sarf etmişlerdir. Çünkü Kuzey ülkelerinde yaşayan Türklerin Müslüman olması, İtil Nehri boyunca ticaret yapan tüccarların işine gelmiştir. Bölgede İslâm'ın yayılması ve emniyet probleminin giderilmesi neticesinde yabancı tüccarlar buraya âdeta akın etmişlerdir.¹⁴⁴⁴ Ticaret yollarının güvenli olması tüccarların işlerini rahat yapmalarına imkân tanıdığı gibi din ve kültürlerin yayılmasını da hızlandırmıştır. Peçenek Türkleri gibi can ve mal güvenliği sıkıntılı olduğu için tüccarların çok gidemediği toplumlarda İslâm yavaş ilerlerken, güven sorunu bulunmayan yerlerde hızlı yayılması emniyetli ortamın İslâm'ın yayılmasına büyük katkı sunduğunu gösterir.

Din değiştirme de en etkili unsurlardan biri, kişi ve toplumların himaye ve güven ihtiyaçlarının giderilmesidir. Böylece hâkim devletin hukukuna tabi olan tüccarların işleri kolaylaşmıştır. Bu nedenle tüccarlar özellikle siyasî açıdan güçlü konumdaki Müslüman devletlerden istifade etmeyi tercih etmişlerdir. Onların ticaret yollarına hâkim olması, tüccarların yurt içi ve dışındaki Müslüman tüccarlarla iletişimini ve iş birliğini kolaylaştırmıştır. Üstelik İslâm'a giren tüccar, Müslüman devletin oluşturduğu ve etkisini hissettiği olumlu lojistik şartlardan ve ticareti düzenleyen İslâmî kurallardan yararlanmıştır. Bu nedenle, evvela İpek Yolu

¹⁴⁴¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, C. II, s. 543, 551-552.

¹⁴⁴² Lee, *İslâm ve Türk kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s. 148.

¹⁴⁴³ Chaudhuri, "Müslüman Toplamların Ekonomisi", s. 196.

¹⁴⁴⁴ Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri arasında İslâmiyet*, ss. 136-137.

üzerindeki ticarî şehirlerde ve sonra da bu şehirlerle ilişki içerisindeki kırsal kesimlerde İslâmlaşma gerçekleşmiştir.

4.6. Fütüvvet Teşkilatı ve Türklerin İslâmlaşmasına Etkisi

Fütüvvet teşkilatı, Türklerin İslâmlaşmasında önemli rol oynamıştır. Fütüvvet, Allah'ın emrine bağlılık, ibadetleri mükemmel bir şekilde ifa etmeye çalışmak, kötülüğün her çeşidinden uzak durmak, yalnızken ve başkalarıyla birlikteyken güzel ahlâklı olmaya çalışmak, cömert ve tok gönüllü olmak, başkalarıyla tanışıp kaynaşmak, ziyafet vermek ve misafire bol ikramda bulunmak, doğruluktan ayrılmamak, emanete riayet etmek, hataları gizlemek, dostları ve komşuları gözetip ihtiyaçlarını karşılamak¹⁴⁴⁵ şeklinde tanımlanmaktadır. Yine fütüvvet hakkında Cafer es-Sâdık'a (ö. 148/765) atfedilen “Bize göre fütüvvet, ele geçen bir şeyi tercihen başkalarının istifadesine sunmak, ele geçmeyen bir şey için de şükretmektir” şeklinde bir tarif söz konusudur. Fütüvvet, ayırım gözetmeksizin yoksulları kapsayan hatta hayvanları dahi içine alan bir fedakârlık olarak da tarif edilmiştir. Kişinin kendi hak ve menfaatlerini başkasından üstün tutmaması, birlikte yaşanan kişilere katlanmak, hatayı görmezden gelmek, pişman olunacak hareketler yapmaktan kaçınmak, olduğu gibi görünmek, sözünde durmak, kendini küçük muhatabını büyük görmek, terbiye ve nezaket¹⁴⁴⁶ de fütüvvetin özelliklerindendir.

Fütüvvetin tarihi gelişimi, cahiliye döneminden gelen sosyal bir kavram olma hâli, IX. asırda gençler arasında siyasî, ekonomik ve toplumsal bir kurum hâline gelerek devlet çatısı altına girme, ferdî hüviyetten sıyrılıp tasavvufla birleşme ve esnaf tabakasıyla iç içe giren bir tasavvufî yapılanma¹⁴⁴⁷ şeklinde dört evre izlemiştir. Bu süreç sonunda toplum hayatına dâhil olan fütüvvet grupları, aralarında aile, kavim ve meslek grubu gibi herhangi bir bağ olmayan kimselerden müteşekkil küçük topluluklar halinde ortaya çıkarak farklı şehirlerde teşkilatlanıp Hanbelî mezhebiyle ortak hareket etmişlerdir.¹⁴⁴⁸ Halkla olan ilişkilerinde belirleyici olan düşünce yapısı, “Fetâ, kimseyi kendine minnettar görmeyen, kendisini ise herkese

¹⁴⁴⁵ Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, ss. 24-29.

¹⁴⁴⁶ Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, s. 183, 436, 460, 461, 511; Kuşeyrî, *Risâle*, ss. 473-474.

¹⁴⁴⁷ Ali b. Osman Cüllâbî el-Hucvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, s. 123, 213, 224; Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Risâle-i Sülemî*, çev. Süleyman Ateş, Ankara 1981, ss. 92-93; Kuşeyrî, *Risâle*, ss. 134-135, 373-375; Ocak, “Fütüvvet”, s. 262.

¹⁴⁴⁸ Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 260-261; Franz Taeschner, “İslâm Orta Çağında Futuvva Teşkilatı”, s. 215 <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/8964>, 02.01.2019.

muhtaç bilen kişidir”¹⁴⁴⁹ fikrine dayanmaktadır. Ortaya çıkışı cahiliye devrine kadar uzanan fütüvvet, toplumun övgüsüne mazhar olmak ve cömertlikleriyle şöhret bulmak isteyen Hâtim et-Tâî (ö. 578) gibi bazı şahısların davranışlarında tecessüm etmiştir. Onlar, fetâ kavramının gereği olan iffet, şecaat, sahavet ve diğerkâmlık gibi faziletli davranışları sergilemişlerdir. İslâm döneminde de varlığını sürdüren fetâ, İslâm’a ait prensiplerle bezenerek fütüvvet teşkilatının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹⁴⁵⁰

İslâm öncesinde sosyal bir kavram olan fütüvvet, Irak ve İran’ın fethinden sonra hızlı bir şekilde yayılmış ve Emevîler döneminden itibaren toplumda meydana gelen sosyal sorunların etkisiyle¹⁴⁵¹ organize olarak bir teşkilat halini almıştır. Müslümanlar, cömertlik boyutunu Hâtim et-Tâî’den, şecaat boyutunu da Hz. Alî’den alan fetâ mefhumunu fethettikleri yeni memleketlere taşımışlardır. Böylece Abbâsîler döneminde eski İran geleneğine mensup çevreler fetâ kavramını benimsemişlerdir. İki kültürün kaynaşmasıyla, Arap ve İran asil insan ideali fetâ kavramında birleşmiştir. Bu coğrafyada yayılan sûfiler, bir iman mücadelesi olan cihadı yücelttikleri gibi fütüvveti de olduğundan çok daha üstün hale getirerek cazibesini artırmışlardır.¹⁴⁵² Teşkilat, VIII. ve IX. yüzyıllarda, özellikle mevâlînin yaşadığı Horasan şehirlerinde ve eski Fars kültürünün hâkim olduğu topraklarda kendine sağlam bir zemin bulmuştur. Buraların aynı zamanda sûfîzmin doğduğu yerler olması,¹⁴⁵³ her iki oluşumun ortak yönü olarak göze çarpar.

Fütüvvet teşkilatı üyelerinin kahraman, cömert ve fedakâr oluşları, halkın kendilerine büyük bir hayranlık duymasına neden olmuştur. Çünkü fetâ diye bilinen şahıslara ait bu vasıflar, aynı zamanda Kuran’da, baskıya rağmen inançlarını koruyan, put kıran ve bu uğurda yurtlarından hicret eden kişilere verilen isim olması

¹⁴⁴⁹ Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 361

¹⁴⁵⁰ Neşet Çağatay, *Ahilik Nedir*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s. 3-4; Ahmet Demir, *Fütüvvet Teşkilatının Kökeni, Teşekkülü ve Türkiye Selçuklularındaki Durumu*, <https://www.tarihtarih.com>, (02.01.2019); Mikail Bayram, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu*, Damla Yayınları, Konya 1991, s. 12.

¹⁴⁵¹ Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 259; A. Yaşar Ocak, “Fütüvvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 261.

¹⁴⁵² Taeschner, *İslâm Orta Çağında Futuvva*, ss. 5-6; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. II, s. 281; Brockelman, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 227.

¹⁴⁵³ Ocak, “Fütüvvet”, s. 261; Taeschner, “İslâm Orta Çağında Futuvva”, s. 8.

nedeniyle dinî bir özellik taşımıştır.¹⁴⁵⁴ Üyelerinin her biri meslek sahibi olan teşkilat, toplumda bozgunculuk ve zorbalık yapanların tedip edilmesi vazifesini de üstlenmiş¹⁴⁵⁵ ve böylece kültürel bir kurum olarak kalmayıp İslâm medeniyetinin somut bir unsuru hâline gelmiştir. Ayrıca iyiliği emredip kötülükten menederek dinin yayılmasına ve fethedilen yerlere yerleşmesine yardım etmiştir.

İslâm döneminde gittikçe kurumsallaşan fütüvvet teşkilatı, evvela sûfizm ile birleşerek tasavvufî bir mahiyet kazanmış sonra da esnaf gruplarıyla kaynaşarak, ahilik teşkilatına dönüşmüştür. Fütüvvetle aynîleşen tasavvuf, kendine has insancıl bir düşünce ortaya koymuştur. Önemli sûfîlerden Ebû Bekir el-Verrâk, (ö. 280/893) bu fikri, “Kimseye husumet beslememek, herkesle iyi ilişkiler kurmak, kimseyle küs durmamak, sofrasına gelen kimselere din ayrımı yapmamak” şeklinde tarif eder. Onlar bu düşünceye bir Mecusi’yi ağırlamaktan imtina eden Hz. İbrahim’in, ilahî uyarıya maruz kalması¹⁴⁵⁶ hâdisesinden varmışlardır. Toplumdan yana bir tavır sergileyen ve sosyal yönleriyle öne çıkan fityân grupları, IX. asırda yeni bir çehre kazanmıştır. Çünkü sûfizmin giderek kurumsallaşması fütüvvetin de benzer bir sürece girmesine neden olmuştur. Tasavvufun önemli özelliklerinden diğerkâmlık, fityânın düsturu hâline gelmiştir. Böylece fütüvvet teşkilatı iyiden iyiye sûfizm özelliği kazanıp¹⁴⁵⁷ melâmetîliğin yönlendirmesiyle ekonomik alanlarla ilgilenmiştir.

Fütüvvet teşkilatıyla iç içe giren melâmetî sûfîler, esnaf ve fütüvvet tabakasıyla yakın ilişkili kurarak¹⁴⁵⁸ dini yayma ve insanları eğitmek için çalışma yürütmüşlerdir. Onlar, esnafın daha ahlâklık bir şekilde ticaret yapmasına vesile oldukları gibi gençlerle diyaloga girerek onları kötü alışkanlıklardan korumaya çalışmışlardır. Bu çalışmalar neticesinde fityân diye tabir edilen grupların çoğalması, toplumlara dinî ağırlıklı bir görünüm kazandırmıştır.¹⁴⁵⁹ Onların insan davranışlarını kontrol ederek

¹⁴⁵⁴ Nisa 4/ 25; Yûsuf, 12/30, 36, 62; Kehf, 18/10, 13, 60, 62; Enbiya, 21/ 60; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 478; Süleyman Uludağ, “Fütüvvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 259.

¹⁴⁵⁵ Abdülbaki Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*, İstanbul Ticaret Odası Akademik Yayınları, İstanbul 2011, s. 65; Taeschner, “Fütüvvet Teşkilatı”, s. 7; Ocak, “Fütüvvet”, s. 262; Demir, *Fütüvvet Teşkilatının Kökeni*, s. 5.

¹⁴⁵⁶ Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, s. 84; Mecûsî kıssası için bkz. Kuşeyrî, *Risale*, s. 321, 473-474; Uludağ, “Fütüvvet”, s. 260.

¹⁴⁵⁷ Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*, ss. 65-66; Ocak, “Fütüvvet”, s. 262; Taeschner, “Fütüvvet Teşkilatı”, s. 13; Hartman, “Nâsır-Lidînillâh, ss. 399-402; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu Türkler*, s. 197.

¹⁴⁵⁸ Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*, s. 65; Taeschner, “Fütüvvet Teşkilatı”, s. 7; Ocak, “Fütüvvet”, s. 262; Demir, *Fütüvvet Teşkilatının Kökeni*, s. 5.

¹⁴⁵⁹ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. I, ss. 257-258; Pırlanta, *Orta Çağ’ın İncisi Nişabur*, 190.

keyfi uygulamaların önüne geçen yapısı, bu oluşuma katılanları İslâm ahlâkına uygun bir yaşam sürmek durumunda bırakmıştır. Çünkü bir fütüvvet ehli mesleğinde yükselebilmesi için arkadaşlarına, ustalarına, mesleğine ve ayırım gözetmeksizin bütün insanlara yardım etmek zorundadır. Zira kanaatkârlığın ön plana çıktığı fütüvvet ehline göre bir derviş en fazla on sekiz dirhem miktarınca para biriktirip artan kazancını sosyal yardımlar için harcamalıdır.¹⁴⁶⁰ Bu katı düzeni teşkilatın dışa açılma kurallarında görmek mümkündür. Yeni bir genç fütüvvet gruplarına katılmak istediği zaman öncelikle aslî üyelerden birine müracaat etmek durumundadır. Üye olmak isteyen gence “tâlib”, asıl üyeye ise “matlûb” denilmiş ve tâlib matlûbun tecrübelerinden istifade etmek suretiyle bir çeşit eğitimden geçmiştir. Sonra “şadd” denilen bir kuşak kuşanarak teşkilata dâhil olup mürit sıfatıyla devam etmiştir. Nihayetinde ise “libâsü’l-fütüvve” ve “kâsü’l-fütüvve”den tatmak suretiyle “refîk” sıfatını alarak teşkilatın aslî üyesi olmuştur. Tekmil ve tekfiyâ denilen bu tören ve tecrübe süreciyle, gençler fütüvveti ve sûfizmin prensiplerini öğrenmişlerdir.¹⁴⁶¹

Sağlam bir düzene sahip olan fütüvvet teşkilatı, esnaflar üzerindeki hâkimiyeti sayesinde ticarete girmek isteyenlerden yeni üyeler kazanmıştır. Bunlar sıkı bir eğitimden geçirilerek İslâm kültürünü özümsemeleri sağlanmıştır. İçlerinden biri vefat ettiğinde yerine eğitilmiş hazır bekleyen başka biri geçerek yapılanmaları devam etmiştir.¹⁴⁶² Kendi içlerindeki hiyerarşik yapı sayesinde İslâm’ı özümseyen teşkilat üyeleri başta tüccarlar olmak üzere esnafla ilgilenerek İslâm’ın yayılmasına katkı sunmuşlardır.

Fütüvvetin İslâm’ın yayılmasına hizmeti noktasında üzerinde özellikle durulması gereken grup, temel prensipleri “dağ başında evliya yerine çarşı içinde evliya”¹⁴⁶³ anlayışına sahip olan ve ciddi anlamda tebliğ çalışması yürüten Melâmetîlerdir. Onların öğretisini benimseyen dervişler, çarşı-pazarda dinden uzak yaşam tarzına sahip köleleri satın alarak İslâm’a uygun bir hayat sürmeleri için çalışmışlardır. Nitekim “Bâcıyân-ı Rûm” olarak bilinen Fatma bacının annesinin

¹⁴⁶⁰ Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*, s. 75.

¹⁴⁶¹ Taeschner, “İslâm Orta Çağında Futuvva”, ss. 14-15; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 263.

¹⁴⁶² Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*, ss. 63-65; Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, C. II, s. 137.

¹⁴⁶³ Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*, s. 232; Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, C. II, s. 137; İrfan Gündüz, “Fütüvvet, Melamet ve Ahilik ya da Tasavvufi Düşüncede Dünya Anlayışı” *Eğitim ve Verimlilik Sempozyum Tebliğleri*, Sivas Kemaleddin İbn-i Hümam Vakfı Yayınları, Sivas 1994, s. 43.

huysuz bir cariyeye olduğu ve bakırcılar pazarında satılırken şeyh Evhâdüddîn Hâmid el-Kirmânî (ö. 635/1238) tarafından kötülükten menetmek ve nefsin terbiye etmek için satın alındığı ve kendisinden Fatma bacı gibi çocuklar dünyaya geldiği bilinmektedir.¹⁴⁶⁴ Dolayısıyla onlar hem çarşıda mesleklerini icra etmişler hem de ellerinden geldiğince insan kazanmaya çalışmışlardır.

Fütüvvet teşkilatının yönlendirmesiyle vadettiğini yapmak, sözünde durmak ve sabırlı olmak gibi hasletlerle özetlenebilecek bir ahlakî düzende yetişen ve iş yapan pazarcılar, halk arasında fütüvvet ehli/civanmert kimseler olarak bilinmiştir. Bunlar fazilet bakımından peygamberler ve mutasavvıflardan bir sonraki tabakayı temsil etmişlerdir. Çoğunlukla zengin tüccarlardan oluşan fütüvvet mensupları, sadece ticaretle meşgul olmayıp şehre gelen yabancıları ağırlama konusunda da hassas davranmışlardır.¹⁴⁶⁵ Bu sayede esnaf ile ticarî ilişkiye giren yabancı tüccarlar, kendi başlarına hareket etmeyip belirli kıstaslara bağlı kalan ve bunu zorla değil gönülden isteyerek yapan Müslümanları görmüşlerdir. Zaten temelinde ahlakî ilke olmayan iktisadî ve ticarî hayatın sağlıklı bir şekilde yürümesi ve uzun süre ayakta kalması mümkün olmaz. Bunun için de fütüvvetnamelerde yalan, rüşvet gibi genel ilkelere ek olarak hileli ve çürük mal satmamak, müşteriye aldatmamak, başkasının malını taklit etmemek, eksik tartmamak, sahte mal üretmemek gibi ahlakî kurallara da yer verilmiştir.¹⁴⁶⁶ Ayrıca bu kıstaslara uymak, kişilerin tercihine bırakılmayıp esnafla yakından ilgilenen teşkilat üyeleri tarafından takip edilmişlerdir.

Tasavvuf erbabının dünyayı algılama biçimlerine bakıldığında zaman her bir tarikatın kendine has bir bakış açısı olduğu görülür. Bazıları müntesiplerini dünya meşguliyetinden ve halktan soyutlarken fütüvvet teşkilatı ise üyelerini halk arasına salarak dünyalık kazanç elde etmeye sevk etmiştir. Bundan maksatları servet biriktirmekten ziyade halka madden ve manen yardım etmektir. Zira onlar, ticarethanelerinde ve günlük işlerinde Allah ile birlikte olmaya gayret etmişlerdir.¹⁴⁶⁷

¹⁴⁶⁴ Hâmid b. Ebi'l-Fahr el-Kirmânî, *Menâkıbnâme*, çev. Mikail Bayram, Yeni Zamanlar Dağıtım, Konya 2008, ss. 23-25, 48-49; Güner, *Tarihte Fütüvvet ve Ahilik*, s. 100.

¹⁴⁶⁵ Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*, ss. 63-65; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, C. II, s. 137.

¹⁴⁶⁶ Saffet Sancaklı, "Ahilik Ahlakının Oluşumunda Hadislerin Etkisi", *İnönü Üniversitesi Fakültesi Dergisi*, 1/1/28, Malatya 2010, ss. 11-12; Selvi, "Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatlarının Ahlakî İlkelerinin Oluşmasında Tasavvufun Öncülüğü", ss. 27-28.

¹⁴⁶⁷ De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. H. Yurdaydın-Y. Kutluay, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1971, s. 125.

Bağdat'lı Ebû Cafer el-Haddâbî'nin şu sözleri de onların insan kazanmak için ticaret yaptıklarını göstermesi bakımından güzel bir misaldir: ¹⁴⁶⁸

On küsur yıldan beri tevekküle bağlandım, çarşı pazarda çalışıyorum, her gün ücretimi alıyorum fakat aldığım ücretten kendim için bir bardak su dahi almıyorum. Bir kere olsun onunla hamama gitmedim. Ücretimi getirip Şuniziyye'deki ve başka yerlerdeki fakirlere veriyorum, ben yine kendi halimde kalıyorum...

Bu ifadeler, bazı onların halkla irtibat kurmak için pazarda çalıştıklarını ve insanların tanışıp kaynaştıkları en önemli yerlerin pazarlar ve alışveriş mekânları olduğunu gösterir. Fütüvvet teşkilatına mensup kimi sûfiler, bizzat ticaretle iştiğal ettikleri gibi bazıları da alışveriş yapmasalar bile çarşı ve pazarlardan uzak durmamışlardır. Dükkânlarda ve açık pazarlarda dolaşp hem ihtiyaçlarını gidermişler hem de halkla sohbet ederken gösterdikleri manevî hâl ve kerametleriyle müritlerini artırmışlardır. Şeyhler, dervişlerin yakından tanık oldukları kerametleri anlatmalarıyla çok daha fazla itibar kazanmışlar ve bağlılarının sayısı da gittikçe artmıştır. ¹⁴⁶⁹ Bütün bunların pazarlarda cereyan etmesi fütüvvet teşkilatının pazarlarda tebliğ çalışması yaptığını gösterir. Fütüvvet teşkilatı ve onu örnek alan ahilik, gençleri ve sanat erbabını tekke ve zaviyelere bağlamıştır. Bu sayede onları ahlakî ve manevî yönden eğiterek hem yükseltmişler hem de zararlı alışkanlıkların ve bozuk itikatların eline düşmekten muhafaza etmişlerdir. Nitekim Osmanlı dönemiyle birlikte gayrimüslim esnaf da loncalara iştirak etmiş, çarşı sandığına para verip ihtiyaç anında borç almıştır. ¹⁴⁷⁰ Bu ilişkilerle kurulan organize yapı ekonomiye hâkim olmuş ve teşkilatın etki alanı genişlemiştir. Fütüvvetin devamı konumundaki ahilik ve lonca teşkilatı Müslüman meslek sahiplerine sağladığı imtiyazlar sayesinde Türk ekonomik hayatına kolaylıkla girmiş, teşkilat dışında kalarak türlü sıkıntılar çeken gayrimüslimlerin de kendiliklerinden İslâm'a girmelerini sağlamıştır. ¹⁴⁷¹

Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere fütüvvet teşkilatı, insanlara ulaşmak için ticarî ve ekonomik aktivitelerden istifade etmiştir. Bu sayede herhangi bir engelle karşılaşmadan her kesimle irtibat kurarak hem kendi varlığı için hem de tarikat ve

¹⁴⁶⁸ Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, s. 58.

¹⁴⁶⁹ Câmî, *Neşehâtü'l-Üns*, ss. 535-536, 589, 762, 798.

¹⁴⁷⁰ Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*, s. 78.

¹⁴⁷¹ Serrâc, *el-Lümâ*, s. 179; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 157; Selvi, *Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatlarının Ahlâkî İlkelerinin Oluşmasında Tasavvufun Öncülüğü*, ss. 19-20; Gündüz, "Fütüvvet, Melamet ve Ahilik ya da Tasavvufi Düşüncede Dünya Anlayışı", s. 12.

dinleri için yeni üyeler kazanmıştır. Bu faaliyetler, İslâm'ın geniş Türk halk kitleleri arasında peyderpey yayılmasına yardım etmiştir.

4.7. Ticaretle İlgilenen Mutasavvıfların Türklerin İslâmlaşmasına Etkisi

Bazı sûfiler, dini anlatmak maksadıyla halk arasına karışarak ticaret yapmışlardır. Örneğin İbrahim b. Ethem'in sohbetinde bulunmuş olan Heratlı İbrahim Setenbe, şeyhinin tavsiyesiyle çalışıp kazandığını fakirlere dağıtmış, sonra dünyalıktan el çekmiştir. Geçmiş cömertlikle dolu bu şeyh, pazarlara gittiğinde halk tarafından hayırla anılmıştır.¹⁴⁷² Onun pazardaki faaliyetleriyle amaçladığı hedef, tanınmak ve halkın güvenini kazanmaktır. Güven meselesini hallettikten sonra bir tekke kurup taraftar toplaması ve din hizmeti yürütmesi çok daha kolay olmuştur. Ayrıca onlar halka tesir edebilmek için “veren el” olmaya gayret etmişlerdir.

Mutasavvıflar kimseye muhtaç olmamak için ellerinin emeğiyle geçinme çabası içinde olmuşlardır. Bazıları da müritlerine bir işle meşgul olmalarını tavsiye etmiştir. Peygamberlerin herbirinin bir mesleğinin olması ve geçimlerini kendi gayretleriyle temin etmelerinden dolayı çalışıp kazanmayı sünnet olarak görmüşlerdir. Her meslek sahibi, bir peygamberi örnek alarak esnaflık yapma konusunda öncülük etmiştir.¹⁴⁷³ Örneğin Ebû Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830), “Bize göre gerçek ibadet, senin kendini ibadete verip günlük yiyeceğini başkasına yüklemen değildir; Önce ekmeğini kazan, onu haramdan koru; sonra (istediğin kadar) ibadet et”¹⁴⁷⁴ diyerek müritlerini doğrudan halkın arasına salmış ve esnafla sûfi etkileşiminin yolunu açmıştır. Benzer şekilde demircilikle geçinen Ebû Hafs el-Haddâd'ın (ö. 260/874) talebelerinden birine “ticaret ve kisp hayatına sarıl” dediğini, diğerine de “ticaret et, kazancını tasadduk eyle”¹⁴⁷⁵ diye talimatlar vererek onların hem geçimlerini temin etmek için ticarete atılmalarını hem de tasaddukta bulunarak halkın gönlünü kazanmalarını istediği nakledilmektedir.

¹⁴⁷² Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, ss. 167-168.

¹⁴⁷³ Serrâc, *el-Lûmâ*, s. 179; Selvi, “Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatlarının Ahlâkî İlkelerinin Oluşmasında Tasavvufun Öncülüğü”, ss. 19-20; Gündüz, “Fütüvvet, Melamet ve Ahilik ya da Tasavvufi Düşüncede Dünya Anlayışı”, s. 12.

¹⁴⁷⁴ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 96.

¹⁴⁷⁵ Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 23; Tahsin Yazıcı, “Ebû Hafs” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 127.

Sehl b. Abdullah (ö. 283/896) gibi birçok mutasavvıf, müritlerine ayet¹⁴⁷⁶ ve hadislerden delil getirerek kendi kazancıyla helal lokma elde etmenin önemini vurgulamışlardır. Öyle ki sûfilerin helal kazanç¹⁴⁷⁷ konusundaki hassasiyetleri darb-ı mesel hâline gelmiştir. Benzer şekilde X. asır mutasavvıflarından Muhammed İbn Hafîf (ö. 371/972) de çıkırcılık, çuhacılık ve küçük kutu imalatı gibi işlerle meşgul olmuş ve diyar diyar gezerek ürünlerini pazarlamış ve irşat çalışması yürütmüştür.¹⁴⁷⁸ Onun izinden yürüyen Kâzerûnî dervişleri de tekkelerinde pamuk ve keten üretimi yaptıkları gibi yoğun bir şekilde ticarî faaliyetlere katılarak¹⁴⁷⁹ zenginlik ve ihtişamlı bir yaşam standardına kavuşmuşlardır. Kazançlarıyla muhtaçlara yardım faaliyet yürütmeleri, daha çok insan kazanmalarını sağlamıştır. Halkla irtibat kurmanın en kolay yollarından birinin ticaret olması mutasavvıfların bu alana yönelmesine neden olmuştur.

Onlar, “yaşa-yaşat” felsefesini benimseyerek dünyada insanca yaşamaya ve çevresindekileri de aynı şekilde yaşatmaya gayret etmişlerdir. Yine onlar, İslâm’ın temel değerlerini millî kültürle mezcederek Türk toplumuna mal etmişler ve millî kültür bilincinin oluşmasında ve korunmasında önemli rol oynamışlardır.¹⁴⁸⁰ Bunlar, Müslüman Türklerden ve Orta Asya’ya giden sahâbîlerin nesillerinden veliler de olabilmıştır. Abdurrahman b. Avf’ın neslinden gelen Ahmed Kûçek (ö. XIV. asır), halk içinde kendini gizlemeden yaşamış, çarşı pazarlara giderek ihtiyaçlarını gidermiş ve bir yerde uzun süre ikamet etmeyip şehir şehir kasaba kasaba dolaşarak¹⁴⁸¹ hem doğrudan tebliğ yapmış hem de lisan-ı haliyle insanlara örnek olmuştur. Onun bu tavrının mutasavvıfların genel sünneti olduğu ve asırlarca devam ettiği kanaatindeyiz. Bunun etkisini Anadolu’da da görmek mümkündür. Şöyle ki Orta Asya’dan batıya göç eden dervişler, تنها bölgelerle dağ başlarına yerleşip kendilerine bağ bahçe yapmak suretiyle hayatlarını kazanmışlar ve bazı köylere

¹⁴⁷⁶ Bakara 2/168; Nahl, 16/114-115, Müminûn 23/51.

¹⁴⁷⁷ Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, X, 344; Sûfilerin helal gıda hassasiyetleri konusunda bkz. Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hâris, Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfî Târik'l-Merîd İlâ Makâmi't-Tevhîd*, thk. Asım İbrâhim el-Kiyâlî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 2005, C. II, s. 484.

¹⁴⁷⁸ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 29.

¹⁴⁷⁹ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 65.

¹⁴⁸⁰ M. Saffet Sarıkaya, “Osmanlı Devleti’nin İlk Asırlarında Toplumun Dinî Yapısına Ahilik Açısından Bir Bakış Denemesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, Isparta 1999, s. 77; Cemal Anadol, *Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnameler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 65.

¹⁴⁸¹ Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 90.

isimlerini vermişlerdir. Sıradan bir halk gibi yaşamayı seçerek halkın içine girmişler, kurdukları zaviyeler vasıtasıyla gelen geçenlere ve birlikte yaşadıkları halka, özellikle de göçebe Türklere nasihat ederek onların saygısını kazanmışlardır.¹⁴⁸² Bu verilerden anlaşıldığı gibi mutasavvıflar, ticaretle ve esnaflarla ilgilenerek halk üzerindeki etkilerini artırmışlardır. Asıl kimlikleriyle doğrudan ulaşma imkânı elde edemeleri kesimlerle ticaret vasıtasıyla iletişim kurarak onları İslâm'a davet etmişlerdir.

4.8. Ticarî Etkileşim Metarı Olarak Kölelik

Türklerin İslâm'a giriş sürecinde etkili unsurlardan biri de köle ticaretidir. Savaş sonucu ya da satılmak suretiyle çevresinden kopararak köleleştirilenler, Müslümanların merhametli muamelesiyle kendilerini güvende hissetmişler ve onlara insanca bir yaşam takdim eden Müslümanların dinini benimsemişlerdir. Bu kesimlere Müslüman tüccarların fakir yerli çocukları evlatlık edinmelerini de ilave etmek gerekir. Onlar, bakımını üstlendikleri çocukları İslâm'a göre yetiştirmişlerdir. Örneğin Çin'in Kanton şehrinin kırsal kesimlerinde bir kıtlık zamanında on bin kadar çocuk, Müslümanlar tüccarlar tarafından evlatlık alınmıştır. İslâmî eğitim verilen ve evlendirilen bu çocuklar için evler hatta köyler kurulmuştur. Benzer durumların Orta Asya'da da yaşandığı kanaatindeyiz. Çünkü kölelerin İslâmlaştırılması Müslümanlar arasında yaygın bir gelenek hâline gelmiştir. Bozkırda yaşayan Türklerin zor şartlarda yaşıyor olmaları da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Onlar, Türklerin üstün askerî yetenekleri ve köle ticaretinin cazibesi nedeniyle köleleştirdikleri insanları satarak gelir elde etmişlerdir.

Müslüman Türkler de gayrimüslim soydaşlarına akın düzenleyerek onlardan esirler almışlardır.¹⁴⁸³ Müslümanlarla diğerleri arasında esaret ve köleleştirmeye sonuçlanan mücadeleler yapıldığı gibi gayrimüslim Türklerin de soydaşlarını köle pazarlarında sattıkları görülmektedir. Hazarlarla Uygurlarda köleleştirme âdeti yaygın bir şekilde uygulanmış¹⁴⁸⁴ ve bu toplumlar birbirlerinin çocuklarını çalıp tüccarlara satmışlardır. Bazı cariyeler, üç yüz altına hatta daha fazla değere alıcı

¹⁴⁸² Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", ss. 281-301; Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 217.

¹⁴⁸³ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 468; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 169.

¹⁴⁸⁴ İstahri, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 223; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 394; İbnü'l Fakîh, *el-Büldân*, s. 636; Yâkût, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. II, s. 368.

bulmuşlardır.¹⁴⁸⁵ Onları bu derece değerli kılan nedenler fizikî özellikleri ve karakterleridir. Zira Türklerin disiplinli, sabırlı ve tok gözlü olduklarından bahsedilmektedir. Bu özellikleriyle değerlerinin üç bin dinara ulaştığı ve başka milletlerden kölelerin bu kadar kıymetli olmadıkları da kaynaklarda yer almıştır.¹⁴⁸⁶

Türk köleler, sahip oldukları hasletler nedeniyle İslâm dünyasında daima revaç bulmuştur. Örneğin Hz. Osman'ın oğlu ve Emevîlerin Horasan valisi Said b. Osman (ö. 61/680-81), bağ bahçe işlerinde çalıştırılmak üzere Medine'ye binlerce Türk götürmüştür.¹⁴⁸⁷ Diğer birçok yerde olduğu gibi Müslümanlar burada da İslâm'ı kabul eden köleleri azat etmişler¹⁴⁸⁸ ve onlara iyi davranarak büyük kısmının İslâm'a girmesine vesile olmuşlardır. Zira İslâm toplumunda köleler diğer milletlerdeki gibi tamamen kısıtlanmayıp kendilerine ait bir yaşam sürmelerine müsaade edilmiştir. Tıpkı hürler gibi ticaret, zanaat ve inşaat işleri gibi değişik meslekleri icra edebilmişlerdir.¹⁴⁸⁹ Böylece toplumunun bir parçası hâline gelen köleler, özgür olmasalar da onlar gibi yaşama hakkına sahip olmuşlardır. Bunun da etkisiyle zamanla çoğu Müslüman olmayı tercih etmiştir.

İslâm toplumlarında köle, ailenin bir bireyi olarak kabul edilmiş ve çoğunlukla öyle muamele görmüştür. Bu sayede Hasan el-Basrî (ö. 110/728) gibi azatlı kölelerin nesillerinden gelen âlim ve zahit Müslümanlar yetişmiştir. Ayrıca yapılan ticaretle birlikte İslâm dünyasının değişik yörelerinde yoğun bir köle nüfusu teşekkül etmiştir. Hatta vaktiyle İslâm toplumlarına köle olarak gidenler Tolunoğulları, İhşîdîler ve Memlükler gibi devlet kurmayı dahi başarmışlardır.¹⁴⁹⁰ Tamamen yabancı oldukları bir yerde devlet kurmak gibi bir başarı elde etmeleri sayılarının oldukça kalabalık olduğunu göstermektedir. Nitekim köle ticaretinin hacmi, bir tüccarın tek seferde on iki binden fazla köle alabilmesinden anlaşılmaktadır.¹⁴⁹¹ Zaten cazibesi nedeniyle

¹⁴⁸⁵ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. II, s. 368; Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'tar*, s. 130; Köle ve cariyelerin değeri için bkz. Özdemir, *Abbasilerin İlk Döneminde Kölelik*, s. 149.

¹⁴⁸⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 268; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 269-272.

¹⁴⁸⁷ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, C. III, s. 360; M. Ebû Cafer İbn Hubeyb, *Esmâü'l-Muğtalîn*, thk. A. M. Hârûn, C. II, Kâhire 1954, 166; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 116.

¹⁴⁸⁸ Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 41, 200.

¹⁴⁸⁹ Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, s. 308; İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 196; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, C. I, ss. 197-302, 461.

¹⁴⁹⁰ Clot, *Harun Reşîd ve Abbâsîler Dönemi*, ss. 173-174; Rasonyi, *Tarihte Türklük*, ss. 159-160; Pickthall, *İslâm Medeniyetinin Dinamikleri*, ss. 39-40; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, ss. 297-298; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 392; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşamları*, s. 366.

¹⁴⁹¹ R. Segal, *Islam's Black Slaves: The Other Black, Diaspora*, New York, 2001, s. 121; Frankopan, *İpek Yolu*, s. 132.

Orta Asya şehirlerinde köle pazarları açılmıştır. Örneğin Buhara şehir duvarlarına bitişik kurulan çarşılar mutlak bir şekilde kumaş, köle ve hayvan tüccarları gelmiştir.¹⁴⁹² Köle ticareti öylesine yaygınlaşmıştır ki Seâlibî (ö. 429/1038), Türk köle edinmenin popülaritesini ifade etmek için, Araplarda özellikle Buhara ile Semerkant menşeli köle ve cariye bulundurmanın kibarlık göstergesi olarak algılandığını ve bunun bir moda hâline geldiğini belirtir. Türk kölelerin bu derece cazip olması yukarıda da belirtildiği gibi renk, ırk, beden ve yaratılış gibi özellikleriyle en değerli köleler olmalarıdır. Zaten Türkler arasında tüccar karakteriyle bilinen Hârizm tüccarları da aynı nedenle Türk köle ticaretiyle yakından ilgilenerek¹⁴⁹³ onları İslâm dünyasının değişik bölgelerine taşımışlardır.

Köle ticareti çoğunlukla Mâverâünnehir ve Horasan gibi İslâm medeniyetinin parlak şehirlerinin bulunduğu bölgelerde organize edilmiştir. Çevre beldelerden Semerkant'a çok sayıda Türk köle getirilip eğitilerek Müslüman olmaları sağlanmıştır.¹⁴⁹⁴ Orduda istihdam edilecekler çok daha sıkı bir eğitime tabi tutulmuş ve bunun için Semerkant, Bağdat, Mısır ve daha birçok yerde özel okullar açılmıştır. Kuteybe b. Müslim, Semerkant kuşatmasında yaptığı anlaşmayla aldığı çok sayıda esire İslâmî eğitim vererek¹⁴⁹⁵ onların hem Müslüman olmalarını hem de ordusunu takviye için asker toplamayı hedeflemiştir. Eğitimlerin içeriğinin askerlikle alakalı mevzularla birlikte Kur'an, İslâm fihri ve ahlâkından¹⁴⁹⁶ müteşekkil olması, Türk kölelerin askerlikle birlikte dinî alanda da yetiştirildiklerini gösterir ki bu da onların Müslüman olduklarına dair fikir verir.

Halife ve valilerin hassa ordusunda Türklerin istihdam edilmesiyle birlikte Türkistan'da İslâmlaşma hızlı bir şekilde artmıştır.¹⁴⁹⁷ Türk köle edinmenin süreklilik arz etmesi, bu vesileyle gerçekleşen İslâmlaşmanın devamını sağlamıştır. Abbâsî Halifesi Me'mûn, kendisi için yaklaşık üç bin Türk köle toplattığı gibi Bağdat halkının elindeki köleleri de satın almıştır. Bunlar arasında Eşnâs, İfâh, Vâsîf gibi önemli kişiler de vardır. Mu'tasım da her yıl Sâmanî ailesinden Nuh b. Esed'e,

¹⁴⁹² İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 265.

¹⁴⁹³ Seâlibî, *Yetîmetü't-Dehr*, s. 35; ayrıca bkz. İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 258.

¹⁴⁹⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 123; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 281, 305, 318; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 465; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 163-172, 213, 233, 269.

¹⁴⁹⁵ Taberî, *Târîh*, C. VI, ss. 472-478; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 171.

¹⁴⁹⁶ Rasonyi, *Tarihte Türklük*, ss. 159-160; Pickthall, *İslâm Medeniyetinin Dinamikleri*, ss. 39-40; Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, s. 257; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, C. I, ss. 197-302.

¹⁴⁹⁷ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 14.

Semerkant'tan Türk köle satın almak için adam göndermiştir.¹⁴⁹⁸ Böylece Müslüman ordusunda ve devlet kademesinde Türk köle istihdamı ciddi sayılara ulaşmıştır. Ayrıca Türk komutan Afşin'in (ö. 226/841) gizlice eski dinini yaşadığına dair birtakım rivayetler dışında Türk kölelerin eski dinlerine devam ettiklerine dair bir verinin bulunmaması onların Müslümanlığı tercih ettiklerini göstermektedir. Aksine Türklerin İslâm toplumuna tam entegre olarak ordudan önemli devlet kademelerine ve ilmiye sınıfına kadar mühim mertebelere ulaştıklarına dair çokça veri mevcuttur. Öyle ki bu eğitimler sayesinde Türkler arasından tabiîn ve tebe-i tabiîn mertebesine erişmiş âlimler kimseler de çıkmıştır. Örneğin ilk hadis ve meğazî âlimlerinden Ebu'l-Mu'temir Süleyman b. Tarhân et-Teymî'nin (ö. 143/761) babası Benû Murre kabilesinin mükâteb kölelerindendir. Onun gibi oğlu Ebû Muhammed Mu'temir de tarih, hadis ve meğazî ile meşgul olmuş Türk âlimlerdendir.¹⁴⁹⁹ İslâm ilimlerinde ilerleyen Türkler,¹⁵⁰⁰ Merv başta olmak üzere Orta Asya'da İslâm medeniyetinin zirveye çıkmasını sağlamışlardır. Bu bilgiler, Türk kölelere verilen eğitimin sonucunu göstermesi bakımından önemlidir.

Türk kölelerin yaşadıkları ve yerleştirildikleri ortamın, Müslüman şehirleriyle aynı yapıda olması da onların İslâmlaşması için uygun şartları taşımıştır. Oralarda da ticarî mekân ve dinî yapılar ihmal edilmemiştir. Bunlardan en bariz olanı Sâmerî'dir. Şehir kurulurken Afşin gibi önemli komutanlara iktalar verilmiş ve onların sahip oldukları yerlere çarşı, dükkân, hamam ve mescit inşa etmeleri emredilmiştir. Horasanlı komutanların iktalarının yakınında köle ticaretinin yapıldığı bir alan ayrıldığı gibi köle ticareti için tahsis edilmiş dükkânlar da yapılmıştır. Sâmerî'ye yerleştirilen Türklerin soyu diğer milletlerle karışarak savaşçı özellikleri kaybolmasın diye Türk cariyeler satın alınarak onlarla evlendirilmişlerdir. Türklerin müvelledlerle (Arap-Acem melezleri) evlenip akrabalık kurmaları ve evlendikleri Türk hanımlardan ayrılmaları yasaklanarak ırk özelliklerinin korunması sağlanmıştır. Hatta Türklerin tüccarlarla ve diğer yabancılarla komşu olmalarına da müsaade edilmemiştir.¹⁵⁰¹ Bu durum daha çok Türk'ün köleleştirilerek şehirde Türk nüfusunun artmasına vesile olmuş ve daha fazla Türkün Müslüman olmasının yolunu

¹⁴⁹⁸ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 468; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, ss. 55; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 249.

¹⁴⁹⁹ Câhız, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, ss. 29-30.

¹⁵⁰⁰ Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, s. 275.

¹⁵⁰¹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, ss. 59; Müneccimî, *Âkâmü'l-Mercân*, s. 38.

açmıştır. Öte yandan Sâmerâ'ya yerleştirilen Türklere yapılan muamelenin diğer şehirlerdekilere biraz farklılık arz ettiğini belirtmek gerekir. Birçok yerde Türk köleler topluma entegre edilirlerken burada bir tecrit söz konusudur. Bu durumun devletin içinden geçtiği siyasî durumla yakından alakalı olduğu kanaatindeyiz. Yine de bu şartların onların İslâm ile tanışmalarına engellediği değerlendirilmemelidir. Hatta yeni gelen Türkler bizzat soydaşlarıyla muhatap oldukları için İslâm toplumuna daha kolay intibak sağlamışlardır.

Kölelik vesilesiyle İslâmlaşma sadece Müslüman topraklarında değil bizzat Türk şehirlerinde de gerçekleşmiştir. Çünkü Müslüman tüccarlar, gittikleri yerlerde evlendikleri gibi Türk cariyeler de satın almışlardır. Örneğin Müslüman tüccarlardan biri Tamgaç Türklerinden bir cariye satın almıştır.¹⁵⁰² Evliliklerden doğan çocukların babalarına tabi olup İslâm kültürüyle yetiştirilmeleri Müslüman nüfusun artmasını sağlamıştır. Ayrıca tüccarların bu vesileyle Türklerle akraba olmaları, onların Müslümanlarla ünsiyet kurmalarını sağlamış ve bu da İslâm'ın yayılmasına olumlu etki etmiştir. Netice itibarıyla belirtmek gerekir ki köle olarak Müslümanların arasında yaşamak durumunda kalan Türkler, eğitildikten sonra satılarak bir iş kolunda istihdam edilmişlerdir. Eğitimleri esnasında ve sonraki hayatlarında gördükleri muameleler ile Müslüman yaşamına tanıklık etmeleri, İslâm'ı seçmelerini sağlamıştır.

¹⁵⁰² Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 411; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 146.

SONUÇ

Türklerin İslâm'a ne zaman, nasıl ve neden girdikleri sıklıkla tartışıl原因 fakat net bir kanaate varılamayan bir konudur. Bu, asırlar boyu devam eden ve karmaşık ilişkiler yumağı hâlinde gerçekleşen bir sosyal olayı belirli bakış açılarıyla tahlil etmekten kaynaklanmaktadır. Yapılan araştırma neticesinde Türklerin İslâm'ı benimsemesinde ticarî ilişkilerin askerî ve siyasal süreçler kadar etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Zira toplumların din değiştirmesi aniden meydana gelen bir hadise olmayıp, uzun zamana yayılan ve çok sayıda faktöre bağlı olarak gerçekleşen bir olgudur. Türkler de ticarî faaliyetlerle İslâm'ı ve Müslümanları tanıyarak kendilerine has karmaşık bir süreçle ve kendi arzuları doğrultusunda İslâm'ı benimseme noktasına gelmişlerdir. Bu esnada Müslüman tüccarların bir kısmı doğrudan tebliğ çalışması yürüterek bir kısmı da dolaylı yoldan İslâmlaşmaya katkı vermişlerdir.

İnsanlık tarihi, dünyayı biçimlendirme ve fizyolojik ihtiyaçların giderilmesi mücadelesiyle doludur. Toplumlar, özellikle sanayi devrimi öncesinde coğrafi koşullara bağımlılıklarının etkisiyle bir taraftan yaşadıkları yerin fizikî imkânlarına uyum göstermeye çalışırken diğer taraftan ticaretle ihtiyaçlarını temin etme yoluna gitmişlerdir. Küçük ekonomiler, ihtiyaç fazlasını ihraç ettikleri gibi, üretemediklerini de dışarıdan satın almıştır. Bunun sonucunda gerçekleşen ticaret, ekonomileri birbirine yaklaştırırken İslâm medeniyetiyle diğer milletleri kaynaştıran unsur olarak öne çıkmıştır. Ticaret sayesinde İslâm inancına, ticaret hukukuna ve uygulamalarına ait esaslar muhataplara aktarılmıştır. Alışveriş usulleriyle ticaret dili, baskın İslâm medeniyetinin tesiriyle şekillenmiş ve çek-senet işlemleri gibi Müslüman uygulamaları her tarafta kullanılmıştır.

Müslümanların dünya ticaretinde egemenlik kurmalarıyla önceki medeniyetlerin yerini alan ve oldukça geniş bir coğrafyada tedavüle giren paralar başta olmak üzere ticarî metaların İslâmî karakter taşıması, toplumların İslâm medeniyetinin tesirine girmesiyle neticelenmiştir. Müslüman memleketlerinde hüküm süren ekonomik refah ortamı, tercümelele gelişen bilim ve teknik, İslâm medeniyetini zirveye çıkarmıştır. Bu nedenle Orta Çağ milletleri dikkatlerini Müslümanlara yöneltmişlerdir. Ticaret yollarının Müslüman toprakları üzerinden işlemleri de İslâm medeniyetinin etkisinin yollar vasıtasıyla doğuda ve batıda ücra

noktalara kadar ulaşmasını sağlamıştır. Böylece İslâm medeniyetine ait inanç ve yaşam usulleri ticaretin uzandığı bölgelere transfer olmuştur. İnsanların zevkleri, sanatları, giyim-kuşamları ve teknolojik gelişmeleri de değişime maruz kalmıştır. Böylece hayatı şekillendiren Müslüman kültürü dinî bakış açılarını da doğal bir süreç hâlinde kendisine benzetmiştir. Bu değişimi mümkün kılan temel etkenlerden biri de ticarî faaliyetler olmuştur. Çünkü Kervanlar ve ticaret gemileri sadece ürünleri değil aynı zamanda insanları, dinleri, kültürleri de beraberinde taşımıştır.

Ticaret vasıtasıyla uzun zamandır Arapları tanıyan Türkler, Müslüman fetih hareketlerine karşı ilk etapta ciddi bir direniş sergilemişler ve taraflar arasında şiddetli savaşlar meydana gelmiştir. Bu mücadeleler sonucunda Emevî idaresi altına geçen yerlerde yaşayan Türklerin büyük kitleler halinde İslâm'ı benimsemeleri daha ziyade savaşların son bulup ticarî ve kültürel aktivitelerin öne çıktığı dönemlerde gerçekleşmiştir. Özellikle Talas Savaşı sonrasında askerî mücadelelerin nihayete ermesiyle oluşan Türk-Arap ittifakı, siyasî, iktisadî ve kültürel faaliyetlerin önünü açmış ve İslâm, Orta Asya içlerine sirayet etme imkânı bulmuştur. Dolayısıyla Türklerin İslâm'a girişlerinde, ticarî faaliyetler, sûflerin gayretleri, esnaf yapılanmaları, Türk şehirlerinde gerçekleşen iskân çalışmaları, Türklerle kurulan ticarî ortaklıklar, bir arada yaşam, akrabalık ve benzeri sosyal ilişkiler ve kültürel çalışmalar gibi savaş dışı etkenler, askerî mücadelelerden ve zorlama yoluyla gerçekleşen din değişiminden çok daha etkili olmuştur. Zira dinlerin etki alanına bakıldığında çoğunlukla ulaşımın yapıldığı ticaret yolları ve çevresini kapsadığı ve buraların aktif bir şekilde din değişimlerine sahne olduğu görülür.

Doğu seferlerinin başladığı ilk asırlarda Orta Asya'da yaşayan Türklerin hemen hepsi doğu-batı ve kuzey-güney eksenli ticarete katılarak Müslümanlarla irtibat kumuşlardır. Bu sayede Türkler, Müslüman inanç ve kültürüne ait terimlere aşinalık kazanmışlar, aralarından geçen ve rehberlik hizmeti verdikleri tüccarlara İslâm hakkında sorular sorarak meraklarını gidermişlerdir. Müslümanların Türk şehirlerinde koloniler kurması ve Türklerin onlarla ticaret yapmasıyla birlikte Kırgızlarda olduğu gibi henüz İslâm'a girişler münferiden devam etse de çocuklara Müslümanlardan esinlenerek isim verilmesi ve defin işlemlerinin Müslüman usulüne göre yürütülmesi gibi hayatı hem sosyal hem de inanç boyutuyla etkileyen değişimler meydana gelmiştir.

Gittikçe yoğunlaşan ticaretle birlikte öncelikle Volga (İtil) Bulgarları ve onlarla bağlantılı olan bazı Türk boyları büyük oranda İslâm'ı tercih etmişlerdir. Benzer şekilde Karahanlılar, Hazarlar, Karluklar, Oğuzlar, Kazaklar, Kırgızlar, Kıpçaklar ve Uyğurlar gibi Türk boyları da topraklarında işleyen ticaret sayesinde tedricen İslâm dairesine girmişlerdir. Türk-Arap barışının tesisi, güçlü Müslüman devletlerin kurulması, ribâtlarla ticarî alt yapının kuvvetlendirilmesi, yol emniyetinin tesis edilmesi, önceden var olan ticarî yapılanmaların Müslüman kontrolüne geçmesi ve yenilerinin teşekkülü gibi etkenler sayesinde ivme kazanarak devam etmiştir. Türklerin eski inanç ve kültürlerinden gelen yakınlık, tüccarlarla birlikte hareket eden hatta bir kısmı bizzat ticaretle iştigal eden sûfîlerin İslâm'ı sade ve yalın bir üslupla anlatmaları, Türklerin İslâm'a yönelmelerine hız kazandırmıştır. Müslüman idaresinde birer ilim, kültür ve medeniyet merkezi hâline gelen şehirler, öncesine göre farklı bir görünüm kazanarak cami ve medrese gibi fizikî yapılarıyla İslâm egemenliğini ihsas etmiş ve fasılasız bir şekilde Türklerin İslâm'a girişlerine sahne olmuştur.

Müslüman tüccarlar Türk şehirlerine gidip doğrudan tebliğ çalışması yürüttükleri gibi Mânâhiye ve Erzekyân gibi Müslüman şehirlerinde ticaret yaparken ya da ticaret vesilesiyle yeni bir dinin ilan edildiğinin iştirak İslâm'a girenler Türkler olmuştur. Müslüman tüccarlar, diğer kesimlere nazaran daha sosyal oldukları için insanlar arasına kolay ve özgüvenli bir şekilde girebilmişlerdir. Dini tanıtım konusundaki avantajları muhataplara nasihat etme güdüsüyle yaklaşmayıp ön yargısız bir şekilde iletişim kurabilmeleridir. Zira insan psikolojisi göz önüne alındığında özellikle inanç gibi ilahî kaynaklı fikirlerin eleştirilip değiştirilmesinin talep edilmesi, çoğu zaman tepkiyle karşılandığı görülür. Bu fikirlerin yaşanılarak gösterilmesi durumunda insanların ön bilgi sahibi oldukları ve yeni duruma intibak süreçlerinin kolaylaştığı da bir vakıadır. Bu meyanda Müslüman tüccarları iş ortamında gözlemleyerek İslâm hakkında bilgi edinen, kendi iç dünyalarında yeni dinin muhasebesini yapan ve nihayet İslâm'a davet edilen Türklerden gönüllü olarak Müslümanlığı tercih edenler olmuştur. Bu nedenle konunun farklı araştırmacılar tarafından, değişik perspektiflerden ve yakın zamanlar da göz önünde bulundurularak tekrar tekrar ele alınması meselenin daha etraflıca anlaşılmasına yardım edecektir. Hatta ticaretle birlikte hareket eden sûfîlerin faaliyetleri ve Türklerin dinî hayatını şekillendiren itikadî ve amelî mezheplerin etkisi de incelenmelidir.

KAYNAKÇA

- Abâdî, Ahmed b. Muhtar, *Fî't-Târihi 'l-Abbâsî ve 'l-Endülûsî*, Dâru'l-Kitap, Beyrût 1972.
- Abdurrahman, Yâsir, *Mevsûatü 'l-Ahlâk ve 'z-Zühd ve 'r-Rekâik*, Müessesetü İkra' li'n-Neşr, Kâhire 2007.
- Adevî, Ahmed, *ed-Devletü 'l-İslâmiyye ve İmparatoriyyetür 'r-Rûm*, Mektebetü'l-Ando'l-Mısıryye, Mısır 1958.
- Ağarı, Murat, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kûbî ve İstahrî”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, Erzurum 2007.
- Ağırakça, Ahmet, “Gassanîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 397-398.
- , “Tedmür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 264-265.
- , “Nabatîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 257-258.
- Ahbâru'd-Devleti 'l-Abbâsiyye ve fihi Ahbârî 'l-Abbâs ve Veledihî*, nşr. Abdülaziz ed-Dûrî, Dâr-u Sâdır, Beyrût, 1971.
- Ahincanov, Sercan M., *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.
- Akalın, Şebnem “Kervansaray”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 299-302.
- Akdağ, Eyyup, “Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) Hayatı ve Zühd Anlayışı”, *AÜİD*, S. 11, Ankara 2018, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/609462>, (03.03.2020), ss. 169-200.
- Akyol, Edip, “İslâm Medeniyetinin Batı'ya Etkileri ile İlgili Bazı Değerlendirmeler” *İstem*, 4/7, Konya 2006, ss. 117-134.
- Akgün, Hüseyin, *Sahabe Coğrafyası*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.
- Algar, Hamid, “Kâzerûnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 145-146.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, C. IV, Gonca Yayınevi, İstanbul 1997.
- Ali, Cevâd, *el-Mufasssal fî-Târihi 'l-Arab Kable 'l-İslâm*, C. VIII, Dâru'l-Kitâb, Bağdat 1980.
- Alimov, Rsybek, “II. Karabalgasun Yazıtı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, Ankara 2015.
- Altınay, Ramazan, *İslâm Toplumunda Çalışma Hayatı*, Tablet Yayınları, Konya 2006.
- Anadol, Cemal, *Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnameler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, C. 1-3, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.
- Arsantaş, Nuh, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler*, Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, İstanbul 2009.
- Arık, Durmuş, *Hristiyanlaştırılan Türkler*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2005.
- Arnold, Thomas Walker, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, çev. Hasan Gündüzler, Akçağ Yayınları, Ankara 1982.

- _____, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, Bekir Yıldırım, çev. İlhan Polat, İnkılap Yayınları, İstanbul 2007.
- Arnold, Thomas and Alfred Guillaume, *The Legacy of İslâm*, Oxford University, London 1965.
- Arsan, A. Fuat, 18. Yüzyıl Sonu 19. Yüzyıl Çin' de Genel Durum ve Yünnan Müslüman Ayaklanmaları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990.
- Artamonov, M. I., *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.
- Aslanapa, Oktay, "Sâmerrâ", *İslâm Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Basımevi, C. X, İstanbul ty, ss. 144-147.
- Âtîf, Mehmed, *Kâşgar Târîhi*, haz. İsmail Aka vd., Eysi Kitap Yayın, İstanbul 1998.
- Aybakan, Bilal, "Selem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 402-405.
- Avfî, Nûrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ el-Hanefî, *Cevâmi 'u'l-hikâyât ve levâmi 'u'r-rivâyât*, Çaphâne-i Danişgâh, Tahran h. 1335.
- Aydın, Erkan, *H. Peygamber'in Hayatında Ticaret Tebliğ İlişkisi*, Ravza Yayınları, İstanbul 2006.
- Aydınlı, Osman, "İslâm Hâkimiyetine (II./VIII. Asır) Kadarki Dönemde Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 32, İstanbul 2014, ss. 99-126.
- _____, "Özkent Şehri, Türkler'in İslâmlaşması ve İslâm Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesinde Rolü", *İstem*, 13/25, Konya 2015, ss. 125-149.
- Bal, Faruk, *Arap Yarımadasında Ticaret*, Beka Yayınları, İstanbul 2015.
- Balaban, Ayhan, *İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- Balçiner, Onur, "Bir Yumuşak Güç Aracı Olarak Ulus Markalama: Almanya ve Türkiye Ulus Markalarının Değerlendirilmesi", *Academic Review of Humanities and Social Sciences*, 2/2, 2019, <https://dergipark.org.tr>, (10.09.2019), ss. 65-87.
- Baltacı, Ahmet, *Kutaybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1995.
- Barkan, Ömer Lütfi, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2, Ankara 1942, ss. 279-304.
- Barthold, VV., "Moğol Fütuhâtına Kadar Hristiyanlık", çev. Köprülüzâde Ahmed Cemal, *Türkiyat Mecmuası*, I, 1925, ss. 47-100.
- _____, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.
- _____, "Türk-Moğol Şamanizm'inin Tasavvufî İslâm Tarikatları Üzerindeki Etkisi", çev. Ferhat Tamir, *Bilig*, 1, Ankara 1996.
- _____, *Asya'nın Keşfi-Rusya ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi*, çev. Kaya Bayraktar-A. Meral, Yöneliş Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, *İslam Medeniyeti Tarihi*, haz. M. Fuad Köprülü, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.
- _____, *Orta Asya Türk Tarihi*, çev. Hüseyin Dağ, Divan Kitap, Ankara 2004.
- _____, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

- _____, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Ragıp Hulusi Özden, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Barthold, Wilhelm, *İlk Müslüman Türkler*, çev. M. A. Yalman T. Andaç. N. Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul 2008.
- Bayram, Mikail, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu*, Damla Yayınları, Konya 1991.
- Baysa, Hüseyin, *Kureyş Kervanları Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticarî Hayat*, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Baytar, İlyâs, *Tatavvuru'l-Kitâbâtî'n-Nukûşi Ale'n-Nukûdi'l-Arabiyyeti (mine'l-cahiliyyeti hattâ'l-asri'l-hadîs)*, Dâru'l-Mecîd, 1997.
- Baytur, Enver, *Kırgız Tarihinin Leksikaları*, I-II, Uçkun Matbaası, Bişkek 1992.
- Bebel, August, *Hz. Muhammed ve Arap İslâm Kültürü*, çev. Sıddık Çelik-Hasan Erdem, Arya Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Beckwith, Christopher I, *İpek Yolu İmparatorlukları*, çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2009.
- Bedr, Abdülbasit, *et-Târîhu 'ş-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvera*, C. I-III, yy. Medîne 1993.
- Bekin, A. Rıza, *İpek Yolu*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed el-Endülûsî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevdû*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1403.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Ensâbü'l-Eşrâf*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1996.
- _____, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, *Ensâbü'l-Eşrâf*, çev. Hikmet Akdemir, İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2018.
- Beyhakî, Ebu'l-Hasen Zâhiruddin Ali b. Zeyd b. Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhakî*, Dâru İkrâ, Dimaşk 1425.
- Biçer, Bekir, *Türklerin İslâmlaşma Süreci*, Akçağ Basım Yayım, Ankara 2013.
- Bîrûnî, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed, *el-Âsâru'l-Bakiye/Maziden Kalanlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, *el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir ve'l-Kitâbü'l-Mu'anven bi'd-Destûr*, çev. E. Sonnur Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Boušek, Daniel, "Sa'id ibn Hasan Alexandrie: Židovsky konvertita islámu a jehodukázy Muḥammadova prorocství z hebrejské Bible", <https://www.academia.edu/>, (21.05.2019).
- Bozkurt, Fuat, *Türklerin Dini*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.
- Bozkurt, Nahide, *Abbâsîler*, İsam Yayınları, Ankara 2018.
- Bozkurt, Nebi, "İpek Yolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 369-373.
- Brockelman, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1964.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Cu'fî, *Târîhu'l-Kebîr*, Dâiratü'l-Meârîfî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd ty.
- Busbecq, Ogier Ghislain, *Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005.

- Büzürg b. Şehriyâr Râmhürmüzî, *Acâibü'l-Hind*, çev. Can Ceylan, İnkılab Yayınları, İstanbul 2009.
- Cahen, Claude, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Baş, Yedi Tepe Yayınevi, İstanbul, 2010.
- _____, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul, 1979.
- _____, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, çev. T. Andaç Uğurlu, N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.
- _____, *Medhü't-Tüccâr ve Zemmi Ameli's-Sultân*, çev. Abdulhalık Bakır, Ankara 2008.
- _____, *Resâilü'l-Câhız*, nşr. Abdüsselâm M. Harun, Kâhire 1384/1964.
- _____, *Tabâiu'l-Hayevân*, Kâhire 1939.
- Câmî, Abdurrahman, *Nefahâtü'l-Üns*, çev. Lamiî Çelebi, haz. S. Uludağ, M. Kara, Marifet Yayınları, İstanbul, 1988.
- Can, Mesut, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
- Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995.
- _____, *İslâm Şehirlerinin H. I-III. (M. VII-X) Yüzyılda Fizikî Yapısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1991.
- Cevdet, Ahmed Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. I, 6. baskı İstanbul 1891.
- Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.
- Clot, Andre, *Harun Reşid ve Abbâsiler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.
- Cohen, Hayyim J. "The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam: (Until the Middle of the Eleventh Century)" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 13/1, 1970, JSTOR, www.jstor.org/stable/3596154, (11.11.2019.), pp. 16-61.
- Cüveynî, Alâeddin Atâ Melik, *Tarih-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2013.
- Cüzcanî, Ebû Ömer Minhâcü'd-dîn Osmân b. Sirâcüddin, Muhammed Efsâhü'l-Acem 'Ucûbetü'-Zamân, İbn Minhâcü'd-dîn Osmân, *Tabakât-ı Nâsirî*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- Çağatay, Neşet, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957.
- _____, *Ahilik Nedir*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.
- _____, *Başlangıçtan Abbâsilere Kadar İslâm Tarihi (Dinî, İctimaî, İktisadî-Siyasî Açidan)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- Çapar, Mustafa, "Ticaret, İslâmiyet ve Türkler Türklerin İslâm Kültürünü Benimsemesinde Ticaretin Rolü", *Folklor/Edebiyat*, 10/43, Ankara 2005.
- Çakan, İ. Lütfi, "Da'lec b. Ahmed" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 430-431.

- Çakmak, M. Ali, “Moğol İstilası ve Hârizmşahlar İmparatorluğunun Yıkılışı”, *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Çelebi Şevkî, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, haz. Fatih Bayram, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2016.
- Çelik, Aydın ve Taner Yıldırım, “Abbâsîler Dönemi Bağdat Çarşıları” Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 23/1 Elazığ 2013, ss. 241-253.
- Çelik, Sezai, *Emevîlerde Ticari Hayat*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.
- Çetin, Osman, *Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.
- Çeşmeli, İbrahim, “Semerkant Şehri’nin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 2002, ss. 55-71.
- Çetinkaya, Bülent, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Ribât (VII-XIII. Asırlar Arası)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2003.
- Çolak, Abdullah, “Hz. Peygamber ve İslâm’ın İktisâdî Prensipleri”, *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed*, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, Zonguldak 2017, ss. 35-53.
- Çoruhlu, Yaşar, “Göktürk Sanatı”, *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Dadan, Ali, *Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivâyetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.
- Dakuklu, H. Ali, “Volga Havzası’nda Müslüman Bulgar Devleti”, *Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler-II*, çev. Abdulhalık Bakır, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2008.
- Davis, William S., *Readings in Ancient History: Illustrative Extracts From The Sources II*, Norwood Press, Norwood 1913.
- Demir, Ahmet, *Fütüvvet Teşkilatının Kökeni, Teşekkülü ve Türkiye Selçuklularındaki Durumu*, <https://www.tarihtarih.com>, (02.01.2019).
- Demirci, Mustafa, “Sâmerrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 70-71.
- Devletşâh b. Bahtîşâh-ı Semerkandî, *Tezkire-i Devletşâh*, C. I-IV, çev. Necati Lügal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.
- Dımaşkî, Ca’fer b. Alî, *el-İşâre İlâ Mehâsini’t-Ticâre*, Dâru Sâdır, Beyrût 1999.
- Dımaşkî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah es-Sâlihî, *Tabakâtü Ulemai’l-Hadîs*, thk. Ekrem el-Bûsî, Beyrût 1989.
- Dıykanbayeva, Mayramgül, *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültünün Yaşayan Kültüre Etkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.
- Dindi, Emrah, *Arap Coğrafyası ve Kur’an*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018.
- Dîneverî Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, thk. Abdülmünim Âmir, Dâru İhyâi’l-Kütübü’l-Arabî, Kâhire 1960.
- Diyaarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, *Târîhu’l-Hâmis fî-Ahvâli Enfesi Nefis*, Müessesetü Şa’ban, Beyrût ty.

- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. I-XIV, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.
- Döğüş, Selahattin, “Avrasya Steplerinde İlk Gaziler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, Konya 2008, ss. 329-354.
- Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmi*, Erkam Yayınları, İstanbul 2001.
- Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşîdî*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.
- Durant, Will, *Kıssatü'l-Hadâra*, çev. Zekî Necîb Mahmûd, Lecnetü't-Telîf ve't-Terceme, Kâhire 1951.
- _____, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, ty.
- Dûrî, Abdülaziz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, *Târîhu'l-İrâkî'l-İktisâdî fî Karnî'r-Râbî'l-Hicrî*, Matbaatü'l-Maârif, Bağdat 1948.
- Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbuî, *İran Seyahatnâmesi*, çev. Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- Ebû Temîm el-Müstansır-Billâh Mead b. Alî ez-Zâhir-Lî'zâzidînillâh b. el-Hâkim-Biemrillâh el-Fâtîmî, *Sicillâtu'l-Mustansırıyye*, thk. Abdülmün'im Mâcid, Kâhire 1954.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, Dârul-Bâz, Mekke 1986.
- Ebu'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fî-Ahbâri'l-Beşer*, nşr. Reiske-Adler, Beyrût 1978.
- _____, *Takvîmü'l-Buldân/Ebu'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- Ebû Zehrâ, Muhammed, *el-Cerîmetü ve'l-Ukûbetü fî'l-Fıkhı'l-İslâmî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1998.
- Efgânî, Said b. Ahmed b. Muhammed, *Evsâku'l-Arap fî'l-Cahiliye ve'l-İslâm*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1960.
- Eflâkî, Ahmed, *Menâkıbu'l-Ârifîn/Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.
- Ehrenkreutz A. S., “The Silent Force Behind the Rise of Islamic Medieval Civilization”, *The Islamic World*, ed. C. E. Bosworth ve ark., The Darwin Press, Princeton 1989.
- Emanet, Celal, “Emeviler Döneminde Para”, *Hikmet Yurdu*, 7/7/13, Malatya 2014, <http://www.hikmetyurdu.com/index.php/hikmetyurdu>, (02.11.2020) ss. 251-269.
- Himayet-i İslâm kâ Mahvarii Risale*, Lahore 1889.
- Ercilasun, Konuralp, *Ch'ing Hanedanı Zamanında Kâşgar (19. Yüzyıl Başına Kadar)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019.
- Eren, Tamer, *Bozkır Kültür Çevresinde Ulaşım ve Haberleşme (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

- Erkal, Mehmet, “Asr-ı Saadet’te Vergi”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslâm*, Beyan Yayınları, İstanbul 1995.
- Erkoçoğlu, Fatih, “Abdûlmelik b. Mervân’ın Para Reformu”, *İstem*, 4/8, Konya 2006.
- Erşahin, Seyfettin, *Kırgızlar ve İslâmiyet*, Sek Yayınevi, Ankara 1999.
- _____, “Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/779/9979.pdf>, (10.07.2018), ss. 393-438.
- Athamina, Khalil, “Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı”, çev. Saim Yılmaz *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, Sakarya 2000, ss. 203-226.
- Esin, Emel, *İslâmiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm’a Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesinden En Güzel Seçmeler*, haz. Server İskit-Mehmed Aksoy, İskit Yayınevi, İstanbul 1962.
- Ezrâkî, Ebu’l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, *Ahbârü Mekke*, thk. Rüşdî es-Sâlih Malhas, Dârü’l-Endülüs, Beyrût, h. 1416.
- Fârukî, İsmail Râcî, Luis Lamia el-Farukî, *İslâm Kültür Atlası*, çev. M. O. Kibaroglu-Z. Kibaroglu, İstanbul 1999.
- Fesevî, Ya’kûb b. Süfyân b. Cevvan el-Fârisî, *el-Ma’rifetü ve’t-Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Amerî, Müessesetü’r-Risale, II. Baskı, Beyrût 1981.
- Françis, Robinson, (ed.), *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- Franke, Von O., *Geschichte des Chinesischen Reiches*, Walter de Gruyter, Leipzig 1930.
- Frankopan, Peter, *İpek Yolu*, çev. Mengü Gülmen, Pegasus Yayınları, İstanbul 2018.
- Friedman, John Block and Kristen Mossler, *Trade Fig., Travel, and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia*, Roudlodge, New York 2000.
- Frye, Richard Nelson, *The Golden Age of Persia*, Weidenfeld ile Nicholson, Littlehampton Book Services, London 1975.
- _____, *Orta Çağ Başarısı Buhara*, çev. Hasan Kurt, Bilgi Yayınları, Ankara 2000.
- _____, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, çev. Füsün-Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009.
- Foltz, Richard C., *İpek Yolu Dinleri*, çev. Aydın Aslan, Medrese Yayınları, İstanbul 2006.
- Galip, Mübarek ve Sadettin T. Gömeç, *Hindistan’da Türkler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2000.
- Gairdner, W. Henry Temple, *The Reproach of İslâm*, Church Missionary Society, Salisbury Square, London 1910.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed bin Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *Kelam ve Halk*, çev. Mahmut Kaya-M. Cüneyt Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2018.
- Gerdizî, Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk b. Mahmûd, *Zeynü’l-Ahbâr*, nşr. Abdülhayy Habîbî, Dünya Kitap, Tahran 1347.
- Gırnatî, Ebû Hâmid Muhammed b. Abdîrrahmân (Abdîrrahîm) b. Süleymân el-Mâzinî, *Gırnatî Seyahatnâmesi*, haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.
- Gibb, Hamilton A.R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak ve ark., Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.

- _____, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005.
- Gibb, Hamilton A. R. and Harold Bowen, *İslamic Society and The West*, Oxford Universty Press London 1960.
- Goitein, Shelomo D., *Studies in Islamic History and İntitutions*, Brill, Leiden 2010.
- _____, *A Mediterranean Society I, Economic Foundations*, University of California Press, Berkeley 1967.
- Golden, Peter B., *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- _____, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.
- Goldziher, İgnaz, "Said b. Hasan d'Alexandrie; Revue des Etudes Juives, V. 30, Paris, 1895, https://www.persee.fr/doc/rjuiv_0484-8616_1895_num_30_59_4015, ss. 1-23.
- Gökalp, Cevdet, *Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Önemli Ticari ve Askerî Yolları*, Emel Matbaası, Ankara 1973.
- Gölcük, Şerafettin, *Kur'an ve Mekke*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*, İstanbul Ticaret Odası Akademik Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, *Melâmîlik ve Melâmîler*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- Grenard, Fernand, "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih", çev. Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, ss. 245-308.
- Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.
- Guzman, Roberto M., "Orta Asya ve Horasan'da Abbâsî İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dinî Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme", çev. Mustafa Demirci, *İstem*, 6/12, Konya 2008, ss. 255-277.
- Günay, Ünver ve Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Berikan Yayınevi, Kayseri 2015.
- Gündüz, İrfan, "Fütüvvet, Melamet ve Ahilik ya da Tasavvufi Düşüncede Dünya Anlayışı" *Eğitim ve Verimlilik Sempozyum Tebliğleri, Sivas Kemaleddin İbn-i Hümmam Vakfı Yayınları*, Sivas 1994.
- Güner, Umut, *Tarihte Fütüvvet ve Ahilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- Güneş, Hasan H., "Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin'in Hilafet Mücadelesi", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi* 2/2, Bartın (Aralık 2015): ss. 8-28.
- Güngör, Harun, "Türk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 41, İstanbul 2012, ss. 531-533.
- Hamidullah, Muhammed, "Kur'an-ı Kerîmin Türkçe Yazma Tercümeleri" *Türkiyat Mecmuası*, S. 14, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1965, ss. 65-80.
- _____, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, Yeni Şafak, Ankara 2003.
- _____, "Hz. Peygamberin İslâm Öncesi Seyahatleri", <http://e-dergi.atauni.edu.tr/atauniilah/article/>, (20.10.2018), ss. 330-331.
- Hândmîr, Gıyaseddin, *Habibü's-Siyer fî-Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*, thk, Ebû Ya'kûb Sekkâkî, Kitabhane-i Hayyam, Tahran 1333.
- Hammûr, İrfan Muhammed, *Mevâsimü'l-Arab* C. I-II, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 2006.

- Harîrî, Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed, *Makâmât-ı Harîrî*, nşr. Ahmed Abbâs, Dâru Beyrût, Beyrût 1978.
- Hartman, Angelika, “Belh”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, ss. 485-487.
- , “Nâsır-Lidînillâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 399-402.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1971.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Mâruf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût 2002.
- Hatipoğlu, İbrahim, “Sa'd b. Ebî Vakkas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 372-374.
- Haussig, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli, Kayseri 1997.
- Heyd, W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Hitchins, Keith, “Kazaklar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 131-132.
- , “Kâşgar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 5-7.
- Hilmi, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed, *İslâm Tarihi II, Türkler ve İslâm (Selçuklular, Haçlı Seferleri, Moğollar ve Sonrası)*, Ziya Nur Aksun, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1971.
- Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Abdülmünim, *er-Ravzu'l-Mi'tar fî-Haberi'l-İktâr*, thk. İhsan Abbâs, Müessesetü Nâsır li's-Sekâfe, Beyrût 1980.
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.
- Hizmetli, Mustafa, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.
- , “X. Yüzyılda Mâverâünnehir ile Irak arasında Ticarî Münasebetler”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1, Çorum 2016, ss. 177-190.
- Hobson, John M., *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.
- Hodgson, Marshall G.S., *İslâm'ın Serüveni*, çev. Alp Eker ve Ark., C. I-III, İz Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Honingman, Ernst A. J., “Nîşâpûr”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, ss. 302-305.
- Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfü'l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.
- Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, thk. Yusuf el-Hâdî, Dâru's-Sekâfeti li'n-Neşr, Kâhire h. 1423.
- Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş Gelişme Çöküş*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashab*, Dâru'l-A'lam, Ammân 2002.

- İbn Abdilhakem, *Sîret-ü Ömer b. Abdülaziz*, nşr. Ömer Ubeyd, Beyrût 1984.
- İbn Asâkîr, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Târîhu Dımaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Umrevî, Dâru'l-Fikr li't-Tabâati ve'n-Neşr, Beyrût 1995.
- İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed, *Kitâbü'l-Fütûh*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrût 1992.
- İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Levâtî Tancî, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*. Akademiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, Ribât h.1417.
- İbn Cübeyr, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed, *Endülü's'ten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2017.
- İbn Fadlân, Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd, *Rihletü İbn Fadlân ilâ Bilâdi't-Türk ve'r-Rûs ve's-Sakâlîbe*, Dâru's-Suveydî, Abudabi 2003.
- _____, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, Bayrak Yayınları, İstanbul 2011.
- İbn Habib, Ebû Cafer Muhammed, *Kitâbu'l-Muhabber*, Dâru'l-Ufuku'l-Cedîde, Beyrût, ty.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 2010.
- _____, *Fethu'l-Bârî bi Şerh-i Sahîh-i Buharî*, C. I-XIII, Mektebetü'l-Mearif, Riyad, 1379.
- _____, *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethu'l-Bârî*, C. I, Mısır h. 1347.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî, *Târîhu İbn Haldûn*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2000.
- _____, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, Yeni Şafak, İstanbul 2004.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Sûretü'l-Arz*, C. I-II, Dâru Sadır, Beyrût 1938.
- _____, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân Mimmâ Sebete bi'n-Nakl evi's-Semâ' ev Esbetehü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbâs, C. I-VIII, Beyrût 1968-1972.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, Dâru'l-Fikr, Beyrût ty.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 2009.
- İbn Hubeyb, M. Ebû Cafer, *Esmâü'l-Muğtalîn*, thk. A. M. Hârûn, Kâhire 1954.
- İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdr, Beyrût 1889.
- _____, *Yollar ve Ülkeler*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesar, *Kitabü's-Siyer ve'l-Meğazi/Siretü İbn İshak*, thk. Süheyl Zekkar, Daru'l-Fikr, Beyrût 1978.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Amr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, thk. Alî Şîrî, Dâr-u İhya-i Turâsî'l-Arabî, Beyrût 1988.
- _____, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, çev. M. Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2017.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Ümmetü li'l-Kütüb, Kâhire 1992.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*, Ebu'l-Kâsım el-İmâmî, Surûş, Tahrân 2000.
- İbn Râmî, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim el-Lahmî, *el-İlan bi Ahkâmi'l-Bünyân*, thk. Ferîd b. Süleymân, Merkezü'n-Neşri'l-Câmîî, Tunus 1999.
- İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, *el-A'lâku'n-Nefise*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- Eker, Ali Fuat, İbn Rüste, "*Alâkîn-Nefise*" *Adlı Eseri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2010.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, Zeyyâd thk. Mahmud Mansûr, et-*Tabakâtü'l-Kübrâ*, Mektebetü'l-Ulüm ve'l-Hikem, Medine h. 1408.
- İbnü'l-Adîm, Ebu'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî, *Buğyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*, C. I, Dâru'l-Fıkr, Beyrût, ty.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî-Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrût 1992.
- _____, *Kitâbu'l-Hamkâ ve'l-Muğaffelîn*, çev. Enver Gönenç, Şule Yayınları, İstanbul 2006.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk. Amr Abdüsselam Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1997.
- _____, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Dâr-u Sâdır, Beyrût 1980.
- _____, *el-Kâmil fî't-Târîh*, çev. Abdülkerim Özaydın ve ark., Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- _____, *Üsdü'l-Ğâbe*, Daru İbn Hazm, Beyrût 2012.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî, *el-Buldân*, thk. Yusuf el-Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1966.
- _____, *Muhtasarı Kitâbi'l-Buldân*, çev. Yusuf Ziya Yörükân, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler, İstanbul 2004.
- İbnü'l-Ferrâ, Muhammed b. Hüseyin Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Kâhire 1938.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk el-Fihrist, thk. Rıza Teceddüd, Tahran 1971.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî el-Basrî, *Târîhu Medîneti'l-Münevvere*, thk. Muhammed Şeltût, C. I, Cidde h. 1394.
- İbrahim, Mahmood, *Mercant Capital and Islam*, University of Texas Press, Austin 1990.
- İdrisî, Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hasenî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk Fî'htirâki'l-Âfâk*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1409.
- İmâdüddîn, Halil, Ömer b. Abdülaziz Dönemi ve *İslâm İnkılabı*, çev. Ubeydullah Dalar, Bir Yayınevi, İstanbul 1984.
- İnalcık, Halil, "*İslâm in the Ottoman Empire*", *Cultura Turcica*, C. 5-7, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1968.

- İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- İsfahânî, Ebu'l-Ferec, *Kitâbu'l-Eğânî*, thk. Ahmed eş-Şenkîî, Matbaatü't-Tekaddüm Mısır, ty.
- İsfâhânî, Ebû Nuaym ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshâk b. Mûsâ b. B. Mihrân, *Târîhu İsfahân/İsbahân*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 1990.
- İsraeli, Raphael, *Çin'deki Müslümanlar*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek Yayınları, İstanbul 2003.
- İsmâîl, İbrahim H., *Evsâku'l-Arabi't-Ticâriyye fî Şibhi'l-Cezirati'l-Arabiyye*, Dâru'l-Fıkr, Amman 2002.
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisi, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdır, Beyrût 2004.
- _____, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.
- İzgi, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnâmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- _____, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987.
- _____, “Çin ile Batı Arasındaki İpek Yolları (8. yüzyıla kadar)”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1, 1984, ss. 91-96.
- Jusubaliyev, Ali, *Kırgızların İslamiyet'i Kabulü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.
- Kaçaranoğlu, Duygu, *Çin ve Doğu Türkistan'da İslâm'ın Yayılışı*, Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2012.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.
- _____, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 1984.
- _____, *Selçuklu Tarihi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.
- Kallek, Cengiz, “Süftece”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 19-21.
- _____, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 133-145.
- Kalan, Ekrem, “Orta Çağ'da İpek Yolu'nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar”, *Yükselen İpek Yolu* C. 2, *İpek Yolu'nda Bilgi ve Siyaset*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, ss. 185-190.
- Kanbaz, İsmail, *Bazı Milletler ve Dillerle İlgili Övgü Ya Da Yergi İçeren Hadislerin Tahlili (Araplar, Farşlılar ve Türkler Bağlamında)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006.
- Kandemir, M. Yaşar, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, Nesil Yayınları, İstanbul 1984.
- _____, “Said b. Müseyyeb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008, ss. 563-564.
- Kapar, Mehmet Ali, “Lahmîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, ss. 54-55.
- Kara, Mustafa, *Dervişin Hayatı Sûfinin Kelamı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- Karabalsagun Yazıtı, sosyalbilgiler.gen.tr, (06.04.2017).

- Karaörs, Metin, “Eski Türklerde ve Kırım’da Semboller”, *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 278-291.
- Kardâvî, Yusuf, *I. İslâm Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi*, ed. Mehmet Bayyığıt, Kombad Yayınları, Konya 1997, ss. 26-27.
- Karsî, Cemal, *Mülhakatü’s-Surah*, nşr. Barthold, Turkestan I, Petersburg 1898.
- Kâşgarî, Mahmûd b. Hüseyin b. Muhammed *Dîvân-ı Lügâti’t-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985.
- Kavakçı, Yusuf Z., *Hisbe Teşkilatı*, Atatürk Üniversitesi Yayını, Ankara 1975.
- Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi II*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1994.
- Kazvînî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd, *Âsârü’l-Bilâd ve Ahbârü’l-İbâd*, Dâru Sâdır, Beyrût ty.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Tâculİslâm Muhammed b. Ebu İshâk b. İbrâhim b. Ya’kub el-Buhârî, *et-Taarruf/Doğuş Devrinde Tasavvuf*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.
- Kettânî, M. Cafer, *et-Terâtibü’l-İdâriyye*, çev. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Verimgir b. Ziyar, *Kâbusname*, çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed, haz. Atilla Özkırmı, Tercüman, İstanbul, ty.
- Khalilieh, Hassan S., “The Ribât System And Its Role In Coastal Navigation”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/2, 1999, <http://www.jstor.org/stable/3632336>.(15.10.2019), ss. 212-225
- Kılıç, Ünal, “Dinî İçerikli Ekonomik Bir Kavram Hums” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1, Sivas 2004, ss. 75-91.
- Kister, M. J., *İlk Dönem İslâm Tarihi Üzerine-Makaleler-*, der. Ali Aksu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.
- Kirmânî, Hâmid b. Ebi’l-Fahr, *Menâkıbnâme*, çev. Mikail Bayram, Yeni Zamanlar Dağıtım, Konya 2008.
- Kitapçı, Zekeriyâ, “İslâm’ın ilk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler”, *Türk Kültürü*, S. 112. Ankara 1972, ss. 25-55.
- _____, “İslâmiyet’in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 117/25, İstanbul 1988, ss. 105-128.
- _____, *Orta Asya’da İslâmiyet’in Yayılışı ve Türkler*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 1994.
- _____, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler II*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005.
- _____, *Türkistan’ın Araplar Tarafından Fethi*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005.
- _____, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2013.
- _____, *Saadet Asrında Türkler*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2014.
- _____, *H. Peygamber’in Hadislerinde Türkler I*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2015.
- _____, *Oğuz Han İlk Türk Hükümdar ve Hakanları Nasıl Müslüman Oldu*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2015.
- Klyashtorny, S. G. ve T. İ. Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- Koehler, Benedikt, *İslâm’ın Erken Döneminde Kapitalizm’in Doğuşu*, çev. İsmail Kurun, Liberte Yayınları, Ankara 2016.

- Kollektif, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, Siyer Yayınları, İstanbul 2019.
- Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, yay. Orhan F. Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- _____, “Ebû İshâk Kâzrûnî ve Anadolu’da İshâkî Dervişleri”, çev. Cemal Köprülü, *Belleten*, 33, Ankara 1969, ss. 225-236.
- _____, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.
- _____, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1983.
- _____, “Türk-Moğol Şamanizminin Tasavvufi İslâm Tarikatları Üzerindeki Etkisi”, çev. Ferhat Tamir, *Bilig*, 1, Ankara 1996, ss. 1-8.
- Köymen, M. Altay, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Köymen, Mustafa, “Tang Sülalesi Zamanında Orta Asya ve Ön Asya ile Yapılan Ticaretin Çin Mallarına Tesiri”, *Sinoloji Araştırmaları*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, İstanbul 1941.
- Kramers, J. H., “Coğrafya ve Ticaret”, çev. Murat Ağarı, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 16/4, İstanbul 2003, ss. 678-687.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972.
- Kurt, Hasan, *Orta Asya’nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998.
- _____, “Orta Asya’da İslâm’ın Yayılışı: İstekle mi Zorla mı”, *Orta Asya’da İslâm Temsilden Fobiye Tanımadan Tanımlamaya*, ed. Muhammed Savaş Kafkasyalı, Ahmet Yesevi Üniversitesi SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, 3 Cilt, Ankara 2012.
- _____, “Mâverâünnehir’e İslâm’ın Girişi”, *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- _____, “Orta Asya’da Peygamber Sülalesinden Bir Sahabi Kusem b. Abbas”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 39, Ankara 1999.
- Kurulay, Sezin Orhan, *Hudûdü’l-Âlem’e Göre X. Asırda Türk Boyları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Kuşeyrî, Ebu’l-Kâsım Zeynü’l-İslâm Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik, *Kuşeyrî Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.
- Kutlu, Sönmez, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, İsam Yayınları, Ankara 2017.
- _____, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.
- Küçük, Raşid, “Abdullah b. Mübârek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, ss. 122-124.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Kinde-Benî Kinde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, ss. 37-38.
- Kültigin Anıtı II, www.angelfire.com/tn3/tahir/trk91va.html, (14.05.2017).
- Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumlari Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

- Laypanov, Kazi T., İsmail M. Miziyeve, *Türk Halklarının Kökeni*, çev. Hatice Bağcı, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.
- Lee, Geun, “A theory of soft power and Korea’s soft power strategy” *Korean Journal of Defense Analysis*, 21/2, 2009, <https://wenku.baidu.com/view>, (10.09.2019), ss. 205-218.
- Lee, Hee Soo (Cemil), *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu’ya Yayılması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- , “Çin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 323-329.
- Lewis, Bernard, *Ortadoğu’nun Çoklu Kimliği*, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 2000.
- , *İslâm’ın Krizi*, çev. Abdullah Yılmaz, Literatür Yayıncılık, yy. 2014.
- Lıgeti, Louis, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.
- Lıu, Xinru, *Ancient India And Ancient China Trade and Religious*, Oxford Universty Press, Bombay 1988.
- , *The Silk Road in World History*, Oxford Universty Press, Oxford 2010.
- Lombard, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 1983.
- Mackerras, Colin, *The Uigur Empire According to the T’ang Dynastic Histories*, Australian National University Press, Canberra 1972.
- Mağribî, Ebû’l-Hasan Ali b. Musa b. Saîd, *Kitâbü’l-Coğrafya*, nşr. İsmail el-Arabî, Beyrût 1970.
- Maisels, Charles Keith, *Uygarlığın Doğuşu*, çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999.
- Makdisî, İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî, *Kitâbü’t-Tevvâbîn*, Daru-İbn Hazm, Beyrût, 2003.
- Makrîzî, Ebu’l-Abbâs Takiyyüddin, Ahmed b. Ali, b. Abdülkadir, *el-Hıttü’l-Makrîziyye*, Bulak Basım, Kâhire 1893.
- , *Eski ve İslâmi Paralar*, çev. İ. Hakkı Konyalı, Gavsi Ozansoy Basımevi, İstanbul 1946.
- , *İmtâtü’l-Esmâ bimâ li’n-Nebi mine’l-Ahvâl ve’l-Emvâl, ve’l-Hafede ve’l-Metâ, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye*, Beyrût 1999.
- Mammadov Halit, Büyük İpekyolu ve Medeniyetler Arası Diyalog”, *Medeniyetler Güzergâhı İpek Yolunun Yeniden Doğuşu*, ed. Mehmet Bulut, Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.
- Ma’mer b. Raşid el-Ezdî, *Kitabü’l-Câmî*, thk. Eymen Nasreddin Ezherî, Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrût 2000.
- Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- Marcais G., “Ribât”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1975, ss. 735-740.
- Massignon, Louis, “Hallâc”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. V/I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, ss. 167-170.

- Mazaherî, Ali, *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1972.
- Mc Neill, William H., *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2002.
- Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el Hâris Ebû Tâlib, *Kûtü'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfi Târik'l-Merîd İlâ Makâmi't-Tevhîd*, thk. Asım İbrâhim el-Kiyâlî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2005.
- _____, *Kulûb/Kalplerin Azığı*, çev. Dilaver Selvi ve Ali Kaya, Semerkand Yayınları, İstanbul 2004.
- Mercânî, Şehâbeddin, *Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, çev. Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2008.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013.
- Merzûkî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Hasan, *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine II*, Institute For The History of the Arabic, Frankfurt 2001.
- Merzukî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût 1981.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Murûc ez-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevâhir*, thk. Muhammed Muslihuddin Abdülhamid, Dâru'l-Fıkr, Beyrût 1983.
- _____, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları İstanbul 2014.
- Miftakov, Zufar Z., "İdil Havzasındaki İlk İslâm Devleti", *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 409-416.
- Mizzî, Yusuf b. Abdürrahman b. Yusuf Ebû'l-Haccâc, *Tehzîbü'l-Kemâl fî-Esmâi'r-Ricâl*, nşr. Beşşâr Avvâd Mar'uf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1980.
- Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Muhtar, Süheyr Muhammed, *et-Tecsim İnde'l-Müslimîn Mezhebü'l-Kerrâmiye*, Şirketü'l-İskenderiyye, İskenderiye 1971.
- Mu'inü'l-Fukarâ, *Târîh-u Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ*, nşr. A. G. Me'ânî, İntişârât-ı Kitâbhâne-i İbn Sînâ, Tahran 1339, çev. Muhammed b.Tâvîl, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmu'l-İnsâniyye bi'r-Rabât, Rabât 1982.
- Mukaddesî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Dâru Sâdır, Beyrût 1991.
- _____, *İslâm Coğrafyası, (Ahseni't-Tekâsîm)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Müneccimî, İshak b. Hüseyin, *Âkâmü'l-Mercân fî Zikri'l-Medâini'l-Meşhûre*, fî-Küllî Mekân, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût h. 1408.
- Müstevfî, Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr. Guy Le Strange, Gibb Memorial Series, London 1915.
- Mısırî, Hüseyin Ali, *Ticâretü'l-'Irak fî'l-'Asri'l-Abbâsî*, İskenderiyye 1982.
- Naci, A. C., -Ali Y. L., "Basra Çarşıları-Bir Orta Çağ İslâm Şehrinde Ticari Örgütlenme ve Faaliyetleri", çev. Abdulhalık Bakır, *Orta Çağ Medeniyetine Dair Çeviriler-I-II*, Bizim Büro Ankara 2004, ss. 637-660.

- Narşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Cafer, *Târih-i Buhara*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Muînüddin el-Hakîm el-Kabâdiyânî el-Mervezî, *Sefernâme*, thk. Yahyâ el-Huşâb, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrût 1983.
- Nedvî, Ebu'l-Hasan Ali, “Merâhil'd-Da'veti'l-İslâmiyye fi'l-Hind”, *el-Ba'sü'l-İslâmî*, C. XV, yy. Delhi 1971.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed, *el-Kand fi-Zikr-i Ulemâ-i Semerkand*, nşr. Nazar Muhammed el-Faryâbî, Mektebü'l-Kevser, Riyad 1991.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *eş-Şerhu alâ Sahih-i Müslim*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrût 1929,
- Nikita, Elisseeff “Fizikî Plan”, *İslâm Şehri*, ed. R.B. Serjeant, çev. Elif Topçugil, İz Yayıncılık, İstanbul 1992.
- Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim, *Telhîsu Târîh-i Nîsâbü'rî*, çev. Behmen Kerîmî, Kitâbhâne-i İbn Sînâ, Tahrân, 2010.
- Nizâmülmülk, Ebû Ali Kıvamuddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî, *Siyasetname*, çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul 1987.
- Nuaym b. Hammâd, Ebû Abdillâh, İbn Muâviye el-Huzâî el-Mervezî, *el-Fiten ve'l-Melâhim*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1993.
- O'leary, De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. H. Yurdaydın-Y. Kutluay, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1971.
- _____, Arabia Before Muhammad, E.P. Dutton Co. Newyork, 1927.
- Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, Tatav Yayınları, İstanbul, 2002.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Fütüvvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 261-263.
- _____, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, “Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, *Türkler*, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Onat, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- Orkun, H.N., *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- Ögel, Bahaeddin, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültürü Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.
- _____, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1971.
- _____, “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, *Belleten*, 21/81, Ankara 1957, ss. 81-137.
- Ölçekçi, Tamara, “Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Roller”, *Bilig*, S. 67, Ankara 2013, ss. 111-128
- Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yaya b. Fazlillah, *Mesâlikü'l-Ebsâr/Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Özaydın, Abdülkerim, “Türklerin İslâmiyet'i Kabulü”, *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 409-454.
- _____, “Esed b. Abdullah el-Kasrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 365.

- Özbilen, Eşref Bengi, *Erken Türk Devletlerinin ve Topluluklarının Ekonomik Hayatı (Başlangıçtan M.S. 840'a kadar)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
- Özdal, Ahmet Nurullah, *İslâm İktisadî Coğrafyasında İş Yaşamı, Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013.
- Özcan, Azmi, "İslâm-Doğuşu ve Yayılışı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, ss. 27-31.
- Özsoy, İsmail, *İslâm Öncesi Dış Açık Arabistan'da Ekonomik Bulgular*, <https://www.yumpu.com/tr/document/read/37687397/İslâm-öncesi-dsa-ack-arabistanda-ekonomik-bulgular-journal-of-> (20.12.2019).
- Öztoprak, Mustafa, *Ebû Hanîfe*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018.
- Özyetgin A. Melek, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- Özdemir, Mehmet, "Müvelledün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 228-229.
- Özdemir M. Nadir, *Abbasilerin İlk döneminde Kölelik (h. 132-m. 749/H.232-m. 847)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2004.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü*, Millî Eğitim Basımevi II. Baskı, İstanbul, 1971.
- Pala, Ayhan, "Yesevilikten Bektaşiliğe Türk Müslümanlığı", *Erdem AKM Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1995, 7/21, ss. 855-864.
- Panipeti, Muhammed İsmâîl, *İslâm Yayılış Tarihi*, çev. Ali Genceli, 3 Cilt, Toker Yayınları, İstanbul 1971.
- Pırlanta, İsmail, *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Şehir Eşkiyaları Ayyarlar*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2020.
- Pickthall, Muhammed Marmaduke, *İslâm Medeniyetinin Dinamikleri*, çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, İstanbul, 2011.
- Pirenne, Henri, *Orta Çağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Psalty, Fr. "Türkelide Hristiyanlık", 2. *Türk Tarih Kongresi*, 20-25 Eylül 1937, İstanbul 1943, ss. 887-895.
- Rânâ, İrfan Mahmûd, *H. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, Bir Yayıncılık, çev. Ahmet Kot, İstanbul 1985.
- Rasonyi, Lazslo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993.
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.
- _____, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- _____, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- Sâdî-i Şîrâzî, Ebû Muhammed Sa'dî Müşerrefüddîn (Şerefüddîn) Muslih b. Abdillâh b. Müşerref, *Bostan ve Gülistan*, çev. Rıfat Bilge, Zafer Matbaası, İstanbul 1980.

- Saffet, Sancaklı, “Ahilik Ahlâkının Oluşumunda Hadislerin Etkisi”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1/28, Malatya 2010, ss. 2010.
- Sağır, Caner, *Temim İbn Bahr’ın Seyahatnâmesi ile Mervezi’nin Tabâ-i Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Sâlih, Subhi, *İslâm Kurumları*, çev. İbrahim Sarıms, Fecr Yayınlar, İstanbul 1999.
- Samur, Sebahattin, “İslâm Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu”, *Bilimname IX*, 2005/3, <http://isamveri.org/pdfdrg/SAMURS.pdf>, (12.10.2019), ss. 89-104.
- San’ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk Hemmam es-San’ânî Abdürrezzak, *el-Musannef*, el-Meclisü’l-İlmî, Beyrût 1983.
- Sarıbıyık, Mustafa, “İslâm’ın Yayılışında Ahlâklı Tüccarların Rolü”, *Uluslararası Ahilikte İş ve Ticaret Ahlâkı Sempozyumu Tebliğleri*, ed. Mehmet Tıraşçı-M. Said Akdoğan, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sivas 2018.
- Sarıkaya, M. Saffet, “Osmanlı Devleti’nin İlk Asırlarında Toplumun Dinî Yapısına Ahilik Açısından Bir Bakış Denemesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Isparta 1999.
- Schienerl, Peter W., “Ticaret ve Ticaret Yolları”, *İslâm Sanatı ve Mimari*, ed. Markus Hattstein and Peter Delius, Literatür, İstanbul ty.
- Schuyler, Eugene, *Türkistan Seyahatnâmesi*, çev. Kolağası Ahmed, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- Seâlibî, Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail Ebû Mansur, *Yetîmetü’t-Dehr fî-Mehâsini Ehli’l-Asr*, thk. Müfid Muhammed Kamhiyye, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrût 1983.
- Sehâvî, *el-Fahru’l-Mütevâlî fî-Men İntesebe Li’n-Nebî Aleyhi’s-Salâtü ve’s-Selâm Mine’l-Hidem ve’l-Mevâlî*, thk. Hasan Mahmûd Selmân, yy, Ürdün 1987.
- Ebu’l-Kasım Hamza b. Yusuf b. İbrahim el-Cürcanî es-Sehmî, *Târîhu Cürçân*, Âlemü’l-Kütüb, Beyrût 2012.
- Selvi, Dilaver, “Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatlarının Ahlakî İlkelerinin Oluşmasında Tasavvufun Öncülüğü”, *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Ocak 2016, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/323180>, (22.02.2019), ss. 1-37.
- Sem’ânî, Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya, Meclisü Dâireti’l-Meârifî’l-Osmâniyye, Haydarâbat 1962.
- _____, *el-Müntehab min Mu’cemi Şüyûhi Ebî Sa’d es-Sem’ânî*, nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir, I-IV, Riyad 1996.
- Semhûdî, Ebu’l-Hasen Nuruddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî, *Vefâü’l-Vefâ bi Ahbâri Dâri’l-Mustafâ*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, C. I, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye Beyrût 1971.
- Sevim, Ali, “İbnü’l-Adîm’in Zübdetü’l-Haleb min Târîh-i Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”, *Belgeler*, 21/9/25, Ankara 1999, ss. 563-576.
- Shaban, M. A., *The Abbâsid Revolution*, Cambridge Universty Press, Cambridge 1970.
- Shah, Naseem Ahmad, “Early Muslim Settlements in Central Asia: A Study of Intreaction, Assimilation And Co-Existence”, *Proceedings of International Conference: Islamic Civilization In Central Asia*, Astana 2007, İrcica, İstanbul 2010, ss. 299-308.
- Sıbt İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî, *Mir’âtü’z-Zamân fî-Tevârîhi’l-Âyân*, Dâru’r-Risâleti’l-Âliye, Dimaşk 2013.

- Sirâfî, Ebû Zeyd Hasan b. Zeyd, *Rihletü's-Sirâfî*, Mecmeu's-Sekâfî, Abudabi 1999.
- Sönmez, Selami, "Orta Çağ Türk ve İslâm Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribâtlar) Fonksiyonları", *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2007.
- Stavisky, Boris Y., "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", *Türkler*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2020, ss. 401-421.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Târîhu Hulefâ, Dâru'l-Minhâc*, Cidde 2012.
- Sübki, Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhab b. Taküyyiddin, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Mahmud et-Tanâhî, yy. Hicru li'Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî, 1413.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed İbn el-Hüseyin, *Tasavvufta Fütüvvet*, çev. Süleyman Ateş Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1977.
- _____, *Risâle-i Sülemî*, çev. Süleyman Ateş, Ankara 1981.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları-Destanları*, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları, Ankara 1972.
- _____, "Kimek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 25-26.
- Süryânî Patrik Mihail Vekainamesi, çev. Hrant D. Andreasyan, yy., Ankara 1944.
- Sırma, İhsan Süreyya, *Çin Müslümanları ve Çin'e Seyahat*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008.
- Starr, S. Frederick, *Lost Enlightenment*, Princeton Universty Press, New Jersey 2013.
- Stepaniants, Marietta, "Zerdüştlüğü'nün İslâm'la Karşılaşması", çev. Cahid Kara, *İslâmî Araştırmalar*, 23/2, İstanbul 2012, ss. 90-99.
- Söylemez, M. Mahfuz, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, Ankara Okulu 1996.
- Şahin, İlhan, "Ahi Evran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, ss. 529-530.
- Şâmî, Ahmet; "Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticarî Münasebetler ve Bu Münasebetlerin Ortaçağ Medeniyetine Etkileri" çev. Aydın Çelik, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 134, İstanbul 2001, ss. 101-124.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. M. Fehmî Muhammed, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrût 1992.
- Şerif, Mian Muhammed, *İslâm Düşünce Tarihi*, haz. Mustafa Armağan, İnsan Yayınları, İstanbul 1990.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- _____, "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, 15, İstanbul 1969.
- Şimşirgil, Ahmet, *Türklerin İslâmiyet'i Kabulü Büyük Doğu I, Otağ*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
- Tabakoğlu, Ahmed, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Rusûl ve'l-Mülûk*, Dâru't-Turâs, Beyrût h. 1387.
- Tâcir, Süleyman, *Doğu'nun Kalbine Seyahat*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

- Taeschner, Franz, “İslâm Orta Çağında Futuvva”, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, <http://dergipark.gov.tr/iuifm/issue/876/9751/> (21.01.2019).
- Tarârî, Abdullah Mübeşşir, *Mevsûatu't-Târîhi'l-İslâmî ve'l-Hadâratî'l-İslâmiyye li-Bilâdi's-Sind ve'l-Bencâb fî Ahdi'l-Arab*, 2 Cilt, Cidde 1983.
- Taşagıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- _____, “Hoten”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 251-253.
- _____, “Hazarlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 116-120.
- _____, “Soğd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 348-349.
- Tenûhî, Ebû Ali el-Muhassin b. Ali, *Kitâbü'l-Ferec Ba'de's-Şidde*, Abbûd eş-Şâlicî (thk.), Dâr-u Sâdır, Beyrût 1978.
- Togan, Zeki V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- _____, *Türk İli Türkistan Tarihi I*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- _____, “Herat”, *İslâm Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Basımevi, V, İstanbul 1987, ss. 429-442.
- Tomar, Cengiz, “Yemen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 43, İstanbul 2013, ss. 401-406.
- Tomilov, N.A., *Batı Sibirya Türkleri*, Ahsen Batur (çev.), Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Toprak, Adnan, *Doğu-Batı Kültürel Etkileşiminde İpek Yolu, (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.
- Toynbee, Arnold J., *Tarih Bilinci*, çev. Jane Kaplan, Bates Yayınları, İstanbul 1978.
- Trimingham, J. Spencer, “Tasavvuf Akımlarının Kuruluşu -I-”, çev. Kadir Özköse, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II*, 2002.
- Turan, Namık Sinan, “Selçuklu ve Osmanlı Anadolu'sunda Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Gelişim Süreci”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 52/2, İstanbul 2006.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1970.
- _____, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, “Selçuk Kervansarayları”, *Bellekten*, X, S. 39, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1946, ss. 471-476.
- _____, “Selçuklular Zamanında Sivas Şehri”, *DTCF Dergisi*, 1951.
- Turan, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2014.
- Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişimleri*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2010.
- Tümer, Günay ve Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1988.
- Türkdoğan, Orhan, *Milli Kültür Modernleşme ve İslâm*, Çizgi Kitabevi, Konya 2014.
- Uğur, Müctebâ, “Hulvânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 346-347.

- Uhlig, Helmut, *İpek Yolu*, çev. Alev Kırım, Okyanus Yayıncılık, Ankara 2000.
- Uluçam, Müjdat, “İbn Mencûye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, ss. 176-177.
- Uludağ, Süleyman, “Hallâc-ı Mansûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, ss. 377-381.
- _____, “Fütüvvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 259-261.
- Uslu, Recep, *Sind’de İslâm Fetihleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990.
- _____, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997.
- _____, “Herat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 215-218.
- Usta, Aydın, “Moğol İstilas Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Hârizmşahlar Devleti”, *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 1421-1429.
- _____, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslâmlaşma Serüveni: Sâmâniler Devleti 874-1005*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- _____, “Samâniler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 64-68.
- _____, “Türklerin İslâmlaşması Üzerine Bir Tetkik”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/37, İstanbul 2016, ss. 13-29.
- Uzunpostalcı, Mustafa, *Hukuk ve İslâm Hukuku*, Şahsi Yayın, Konya 1990.
- _____, “Ebû Hanîfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 131-138.
- Ülken, H. Ziya, “Türkiye Tarihinde Sosyal Kuruluş ve Toprak Rejiminin Gelişmesi”, *Vakıflar Dergisi*; <http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/1617/%DClken.pdf?sequence=1>, (05.05.2020), ss. 1-62.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü’l-Meğâzî*, Âlemü’l-Kütüb, Beyrût 1984.
- _____, *Fütûhu’s-Şâm, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye*, Beyrût 1997.
- Veki’, Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân, *Ahbâru’l-Kudât*, thk. Abdülazîz Mustafa el-Merağî, el-Mektebetüt’t-Ticâriyyetü’l-Kübrâ, Mısır 1947.
- Vezne, Yahya b. Hamza, *Medînetü Merv ve Selâçika hattâ Asri Sencer*, Mektebetü’s-Sekâfetü’t-Dîniyye, Kâhire 2007.
- Vloten, Gerlof Van, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev. M. Sait Hatiboğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1986.
- Von Gabain, A., “Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış”, çev. Saadet Ş. Çağatay, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Edebiyat Dergisi, II/5, Ankara 1944. ss. 685-696.
- Yahya b. Maîn, Ebû Zekerîyya Avn b. Ziyad b. Bestâm b. Abdurrahman, *Târîhu İbn Maîn*, thk. Ahmed Muhammed Nur-u Seyf, Merkezü’l-Bahsi’l-İlmî ve İhya-i Turâsi’l-İslâmî, Mekke 1979.
- Ya’kûbî, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. Ca’fer b. Vehb b. Vâzih, *Kitâbü’l-Buldân*, Dâru’l-Kitabi’l-İlmiyye, Beyrût h. 1422.

- _____, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.
- Yakubovskiy, A. Y., “Merv” *İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1975, ss. 773-777.
- Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddin, Yâkût b. Abdillâh, *Mu’cemü’l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrût 1995.
- Yazıcı, Ramazan, *Millî Din Arayışı ve Türk Müslümanlığı*, Ekin Yayınevi, İstanbul 2007.
- Yazıcı, Nesimi, İdil (Volga) Bulgar Hanlığı’nda İslâmiyet, *Türkler* C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 714-741.
- YAZICI, Tahsin, “Belh” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 410-411.
- _____, “Ebû Hafs” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 127-128.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Hidayet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 473-477.
- Yeniçeri, Celal, *İslâm İktisadının Esasları*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1980.
- _____, “Mülâmese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 536-537, 563.
- Yıldırım, M. Emin, *Asr-ı Saadet’te Tüccar Sahabiler*, Sıyer Yayınları, İstanbul 2015.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, ss. 49-56.
- _____, “Türklerin Müslüman Olmaları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.
- _____, *Makaleler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2007.
- _____, *İslâmiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- Yılmaz, Metin, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Polis Teşkilatı*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2016.
- Yiğit, İsmail, “Ribât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 76-79.
- Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri, Şamanizm*, haz. Turhan Yörükân, Yol Yayınları, Ankara 2005.
- Yücel, Ahmet, “İbn Sîrîn”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, ss. 358-359.
- Yücel, Muallâ Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- _____, “Karadeniz’in Kuzeyinde Yaşayan Türk Devlet ve Kavimlerinin Ekonomik ve Kültürel Hayatları”, *Tarih Boyunca Esnaf ve Ekonomi Semineri*, İstanbul 2002, ss. 137-147.
- _____, “Kıpçaklar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 420-421.
- Yüksel, Ahmet Turan, *İslâm’ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, Beyan Yayınları, İstanbul 1999.

- _____, “Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslâm Fetihleri”, *Necmeddin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184599>, (26.02.2019), ss. 169-185.
- Zajaczkowski, A. “Hazar Kültürü ve Varisleri”, çev. Çağatay Bedî, *Belleten*, 28/107, Ankara 1963, ss. 477-483.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman Kaymaz, *Tezkiratü'l-Huffâz, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye*, Beyrût 1990.
- _____, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyatü'l-Meşâhîr ve'l-Eğlâm*, thk. Amr Abdüsselam et-Tedmûrî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1993.
- _____, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 2006.
- Zeldin, Theodore, *İnsanlığın Mahrem Tarihi*, çev. Elif Özsayar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2010.
- Zellum, Abdülkadîm, *İslâm'da Maliye*, çev. Selim Gökay, Taha Yayıncılık, Ankara 1997.
- Zeydân, Corci, *el-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, Beyrût ty.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm'ın Orta Çağ Avrupası Üzerinde Etkisi*, çev. Ü. Hüsrev Yolsal, BilgeSu, Ankara 2013.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.
- Whittow, Mark, *The Making of Byzantium 600-1025*, Universty of California Press, Los Angeles 1996.
- Wilber, Donald N., *Iran, Past And Present*, Princeton University Press, Princeton 1950.
- Wilde, Oscar, *Selected Poems*, <https://www.bartleby.com/143/3.html> (11.11.2020).
- Willem, Ruysbroeckli, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
- <https://tarihportali.net/ilk-ve-orta-cagda-ticaret-yollari>, (20.07.2019).
- <http://www.İslâmveihsan.com/imam-i-azamin-ticaret-hayati-nasildi.html>, (06.06.2018).
- Planhol, Xavier de, “Le Monde İslamique. Essai de Géographie Religieuse”, *Bibliographie, Critique*, <https://www.persee.fr/doc/pop> (03.05.2019).
- Adilbayeva, Şamşat, “Kazak Kültüründe İslâm” *Bilig*, 21, Ankara 2002, ss. 45-68; <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3389-published.pdf> (29.04.2020).
- Göksu, Erkan, <http://www.beyaztarih.com/turk-tarihi/turklerin-İslâmiyeti-kabulu>, (12.04.2017).

EKLER

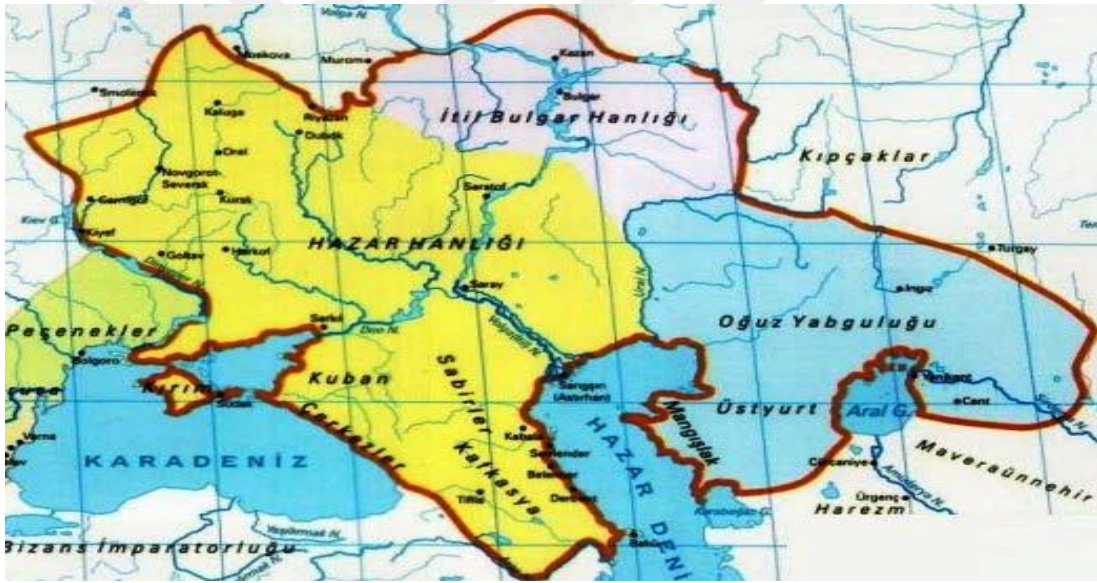
Şekil 1.1. İslâm'ın yayılma yıllarında ticaret yolları ve üzerlerindeki bazı şehirler
<https://tarihportali.net/ilk-ve-orta-cagda-ticaret-yollari>, (23.05.2019).

Şekil 1.2. Hazarlar, Oğuzlar, Bulgarlar, Kıpçaklar, Kırgızlar, Karluklar Karahanlılar ve komşuları
<https://bilgihanem.com/ilk-turk-İslâm-devletleri-ve-ozellikleri/>, (30.09.2020).

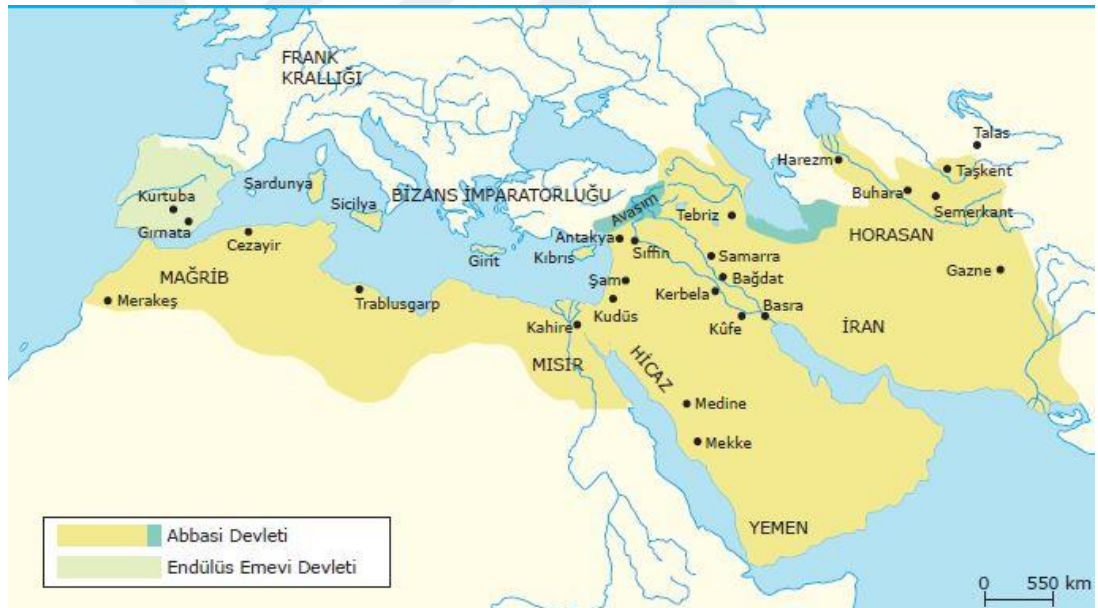
Şekil 1.3. Mâverâünnehir Bölgesi, Karluklar, Uygurlar ve Doğu Asya Türk yerleşimleri
<http://www.tarihsinifi.com/3447/uygur-devleti.html>, (03.08.2020).

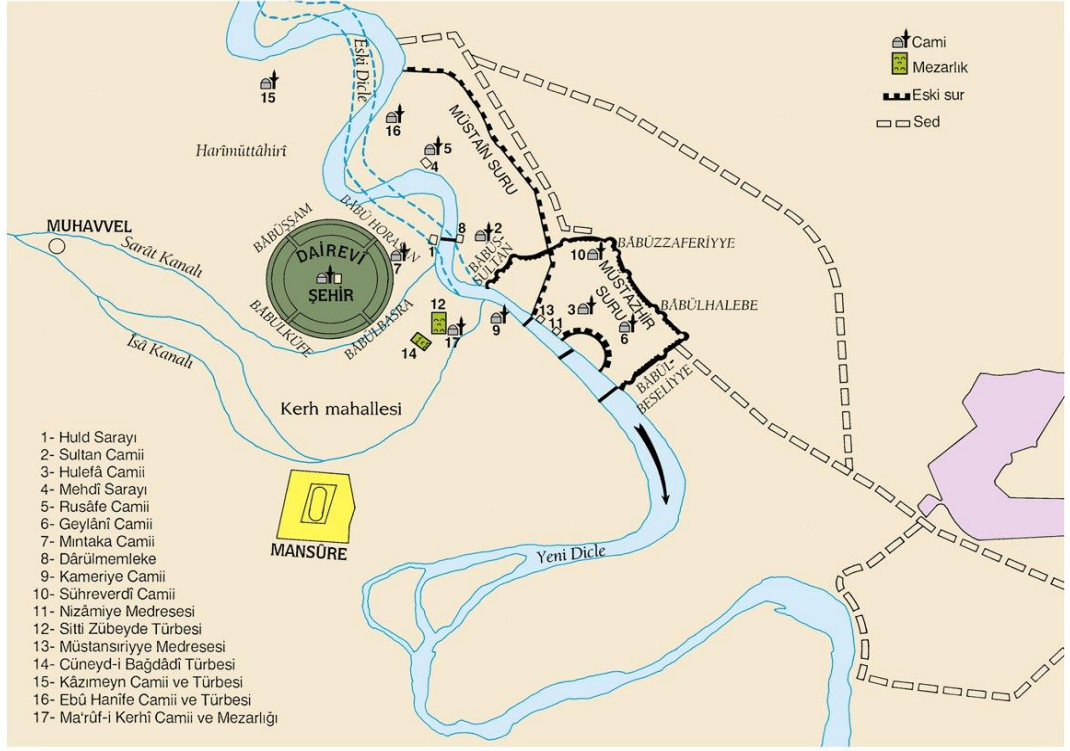
Şekil 1.4. Hazarların, İdil Bulgarlarının ve Oğuzların topraklarıyla sınır komşuları
<http://mozart59.blogspot.com/2014/08/idil-bulgar-devleti.html>, (01.08.2020).

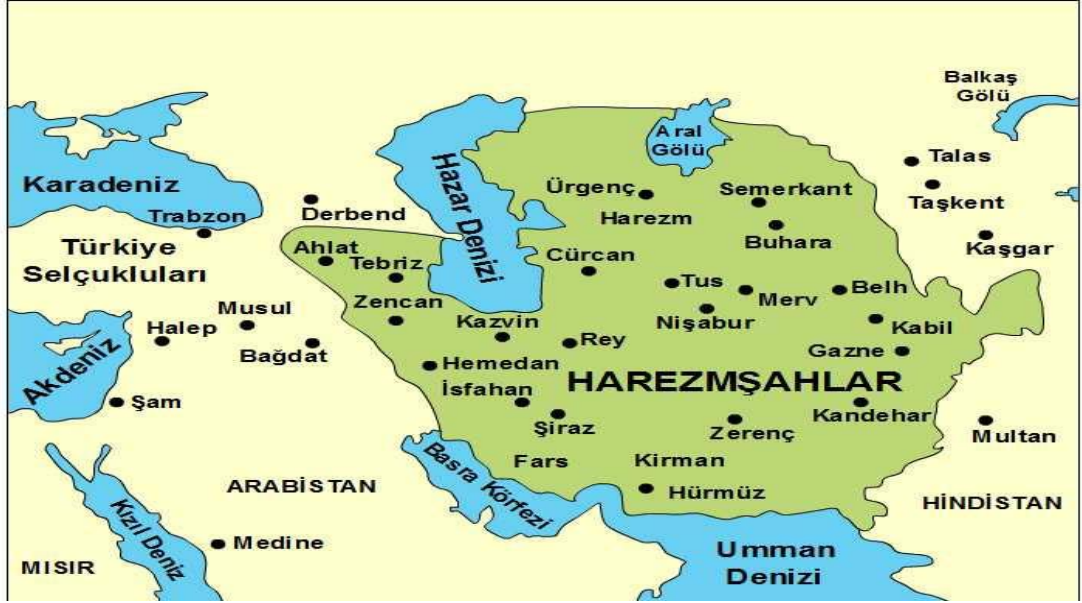
Şekil 1.5. Basra Körfezi, İsfahan, Cent, Buhara ve Semerkant, Kaşgar gibi ticarî merkezler <https://tarihportali.net/tag/diger-turk-devlet-ve-topluluklari>, (18.07.2020).

Şekil 2.1. Samerra, Bağdat ve Basra <https://www.tarihibilimi.gen.tr/abbasi-devleti-ve-turkler/>, (28.07.2020).

Şekil 2.2. Bağdat şehir planı <https://İslamansiklopedisi.org.tr/bagdat>, (30.07.2020).

Şekil 2.3. Cürcan, İsfahan, Nişabur, Kirman, Rey, Merv, Belh, Talas, Ürgenç, Harezm gibi şehir ve bölgeler, <https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/anadolu-selcuklu-devleti-180>, (15.06.2020).

Şekil 2.4. Bugünkü Afganistan sınırlarında kalan Herat, Gazne gibi ticarî şehirlerin coğrafi konumu
<http://sahipkiran.org/2019/05/02/guney-turkistanda-turk-varligi/guney-turkistan-harita/>,
 (20.05.2020).

Şekil 2.5. Mâverâünnehir Bölgesi, İsficab ve bölgenin diğer şehirler arasındaki konum
<https://İslamansiklopedisi.org.tr/maveraunnehir>, (30.07.2020).

Şekil 3.1. Kervansaraylardan bir görünüm <https://kainatingunesi.com/kervansaraylar/> (27.09.2021)

Şekil 3.2. Nîşâbur-Merv Yolu üzerine inşa edilmiş olan Ribât-ı Şerif'in kalıntısı <https://İslamansiklopedisi.org.tr/ribat>, (27.09.2021)

ÖZ GEÇMİŞ

Muhammet KARAAĞAÇ, 1999 yılında Suluova İmam Hatip Lisesinden, 2003 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden ve 2008 yılında da Ankara Üniversitesi SBE Yüksek Lisans programından mezun oldu. Mezuniyetinden bu yana Diyanet İşleri Başkanlığında İmam-Hatip, Vaiz ve Sinop Üniversitesinde Araştırma Görevlisi olarak görev yapan Karaağaç, orta derecede İngilizce ve iyi derecede Arapça bilmektedir. Temel ilgi alanları; İslâm Tarihi, Orta Çağ Türk Dünyası, Türklerin İslâmlaşma Süreci (2021).

İletişim Bilgileri

E mail :

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7119-6627>